DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:11 | SAYI:46 | AĞUSTOS, EYLÜL, EKİM 2008 | ISSN: 1303-7242

II. Meşrutiyet "100. Yıl"

Cilt II

DOĞUBATI

DOĞU BATI

DOĞUBATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

II. MEŞRUTİYET
"100. YIL"

46

DOĞUBATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 46
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Sunay Aksoy
Dış İlişkiler: Harun Ak, Savaş Köse
•
Yayın Kurulu
Halil İnalcık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Öğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay
•
Danışma Kurulu
Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezih Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos
aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com

www.dogubati.com

Kapak Tasarım Uygulama:
Aziz Tuna

Baskı:
Cantekin Matbaacılık
1. Baskı: 6000 adet
Ekim 2008

Dağıtım: Yaysat

Ön Kapak Resmi: Enver Paşa
Arka Kapak Resmi: Forumturka'dan alınmıştır.

II. Meşrutiyet 100. Yıl/Cilt 2/

İÇİNDEKİLER

ODİLE MOREAU 9
Jön Türkler ve Emperyalizme Karşı Direnen Gizli Örgütler

KEMAL KARPAT 25
İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası

ALTAY CENGİZER 33
Tüm Zamanlar için Kayrılan Elem: Eski Avrupa Sona Ererken İmparatorluk için Direnen Jön Türkler

FATİH ÜNAL 69
II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi

MEHMET ÖZDEN 107
Hürriyet Çağında Milliyetçilik

MEHMET OKUR 117
Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Cemiyetler: İllegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş

BARAN HOCAOĞLU 133
II. Meşrutiyet'in İlânı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset: Merkeziyetçiler ile Âdem-i Merkeziyetçiler Mücadelesi

BAYRAM SOY 143
1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı

NEVİN YURDSEVER ATEŞ 178
Şûrâ-yı Ümmet Gazetesi'nin Selanik Nüsha-i Fevkalâdesi Işığında 31 Mart Hadisesi'ne Bir Bakış

ÜLKÜ GÜRSOY 207
II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme

ADEM KARA 223
Meşrutiyetin Oluşumunda Aydınların Etkisi

ADEM EFE 243
II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslâmcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri

SÜLEYMAN GÜNGÖR 273
1908 Devrimi ve Mekteb-i Mülkiye

Sultan, "Halkının Kurtarıcısı" olarak coşkuyla kutlanıyor.
8 Ağustos 1908 *Dönüşen Türkiye*

JÖN TÜRKLER VE EMPERYALİZME KARŞI DİRENEN GİZLİ ÖRGÜTLER

Odile Moreau*

GİRİŞ

Bu makalemizde İttihad ve Terakki'nin emperyalizme karşı direnişini nasıl değiştirdiğini aydınlatmaya çalışacağız. Jön Türk Devriminin öncesi ve sonrasında, İkinci Meşrutiyette ve Birinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde hangi ideolojik referanslar kulanılmıştır? Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması Osmanlıcılık fikrine dayanıyordu. Fakat Trablusgarb ve Balkan yenilgilerinden sonra Türkçülük ve İttihad-ı İslâm'a ayrı bir önem atfedildi. Bu fikir sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda sömürgeleştirilmiş Müslüman topraklarını kurtarma bilinci filizlenmeye başlamıştı.

---

*Doç. Dr. Odile Moreau, Montpellier III Üniversitesi/Centre d'Histoire Sociale de l'Islam Méditerranéen (CHSIM), Ecole des Hautes Etudes en Siences Sociales (EHESS /Paris). FRANSA

Müslüman dünyasında bu örgütlerin eylemlerinden bir örnek vereceğiz. Fas'ta İttihad-ı İslâm'ın uygulanması ve özellikle emperyalizme karşı direniş operasyonlarından bahsedeceğiz. İttihad-ı İslâm bu hareket için nasıl bir referans oluşturmaya başlamıştı? 1909'dan itibaren Osmanlılar emperyalizme karşı mücadele veren Faslı direnişini destleklemek amacıyla sürece müdahil olmaya başladılar. Peki, bu çerçevede uluslar üstü Müslüman kimliği nasıl bir konum üstlenmekteydi?

JÖN TÜRK DEVRİMİNİN ÖNCESİ

Fransız Devriminin 100. yılında, Mayıs 1889'da, Jön Türk hareketi Askerî Tıbbiye'de gizlice İttihad-ı Osmanî Cemiyetini kurdu. 1894'te de İttihad ve Terakki adını aldı. İkinci Abdülhamid'in mutlakiyetine karşı, bazen gizlice bazen de sürgünde muhalefetlerine devam ettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için, Meşrutiyet rejimini yeniden kurmak ve 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koymak istiyorlardı. Ama Meşrutiyet tarzındaki bir idare İmparatorluğun bütün sorunlarına çözüm getiremezdi.

İdeolojik bakımdan Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması ve tebaanın bu bütünlüğe eklemlenmesi amacıyla Osmanlıcılığı benimsemişlerdi. Bu sebeple 1890'ın başlarında İttihad-ı Osmani Cemiyet'inin adı, İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Fakat İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde çok çeşitli ideolojik akımlar yer almaktaydı ve bunlar arasında anlaşmazlıklar çıkıyordu. Fakat bütün bu ideolojilerin arkaplanında ortak olan, Osmanlı devletini kurtarma fikriydi[1]. 1902 yılında Paris'te gerçekleşen Jön Türk hareketinin kongresinden 1908 Jön Türk Devrimine kadar, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve onun milliyetçi kanadı anti emperyalist eğilimleri güçlendirmiştir. 1908 Jön Türk Devriminin hazırlanması için bu anti emperyalist temalar çok geniş bir şekilde kullanılmış, Osmanlı İmparatorluğunun bölünmesini engellemek amacıyla Genç subaylar ve Müslüman kitlelerle bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Makedonya'yı Avrupa güdümünde yönetmeye yönelik karara şiddetle karşı gelinmişti. 20. yüzyılın başında, Makedonya sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun en karmaşık problemlerinden biri olmuştu[2]. Makedonya, Harbiye mezunu genç mektepli subayların ulusçu bir okulu haline gelmişti[3]. Daha doğrusu,

---

[1] Şerif Mardin, 1985, « 19. Yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti », içinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul, İletişim, s. 350.

[2] Handan Nezir Akmeşe, 2005, *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War I*, London, I. B. Tauris, s. 46.

[3] Sina Akşin, 1995, «Siyasal Tarih (1789-1908)», içinde Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi. Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, Cem Tarih, s.176.

anti emperyalist olarak adlandırdığımız hareket 1905-1906'dan sonra Selanik-Manastır'da doğan ve tam olarak İttihad ve Terakki diye nitelenen harekettir. Makedonya üzerindeki Avrupa baskıları ve Abdülhamid hükümetinin Makedonya sorununu çözmekteki zaafiyeti, ayaklanmaları bastırmakla görevli genç subaylar tarafından son derece kötü algılanmaktaydı.

Rusya'da mutlakiyet rejimi sarsılmaya başlamış ve 1905'te meşrutiyetçi devrim patlak vermişti. İran ve Çin'deki meşrutiyetçi hareketler de aynı zamana tekabül ediyordu. Zaten, 1906'da Rusya ve İran'da meşrutî rejimler ilân edilmişti. Tabii, bu meşrutî gelişmeler Osmanlıları da derinden etkilemiştir.

1905'te Rus-Japon savaşı küresel etki[4] (global moment), bakımından son derece önemli bir âna tekabül etmekteydi. Bu olay Asya'nın uyanışını simgeleştiriyordu. Japonya, Rusya'yı karada ve denizde yendi. Japonya'nın savaştaki üstünlüğü Avrupa'da çeşitli yorumlara neden oldu. Bu zafer değişik bakış açılarından okunuyordu. Avrupa merkezli okumaya göre Japonya'nın bu zaferi Avrupalılaşmadan gelen reformların etkisi sayesinde olmuştu. Bu başarılar Avrupa'dan ihraç edilen silah ve tekniklerin tasvip edilmesine bağlanıyordu. Fakat, bir başka açıdan Japonya'nın bu zaferi bir ruh haletinin zaferi olarak değerlendirilmişti. Avrupa karşıtı bir gücün zaferiydi bu. Simgesel belleklerde XX. yüzyıl başında emperyalist Avrupa'ya karşı harekete geçmede diğer toplumlara da cesaret vermişti[5]. Rus-Japon savaşından sonra dünya düzeninin Panislâmcı vizyonu, Avrupa dayanışması hayalinin enternasyonalleşmesini daha da geliştirdi ve gerçekçi bir Panislâmcı dayanışmanın formüle edilmesine yol açtı[6]. 1905'te Avrupa emperyalizminin mağlup olması ve Japonya zaferi Jön Türkler için çok büyük bir umut yaratmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini engellemek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu "Orta Doğulu bir Japonya" haline getirmek amacıyla, Japonya Jön Türklere örnek bir ülke olmuştu. Osmanlı Devletinin gücünü yeniden tesis etmek için ve ülkeyi Avrupa emperyalizminin doyumsuz iştihasından korumak için Jön Türkler harekete geçmişlerdi.

Jön Türk politikalarındaki Militarizm, bütünlüğün ve birliğin korunması için hareket ettirici bir güçtü. Bu yüzden Osmanlı

---

[4] Cemil Aydın, 2007, *The Politics of Anti-Westernism in Asia. Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, New-York, Columbia University Press. s. 78.
[5] Jeremy Black, *Rethinking Military History*, London & New-York, Routledge, 2004, s. 66-67.
[6] Cemil Aydın, 2007, *The Politics of Anti-Westernism in Asia. Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought*, New-York, Columbia University Press, s. 83.

İmparatorluğu'nun köklü değişimlerinin aktörleri olmuşlardı. Nitekim 1908 Jön Türk Devrimiyle Milli Ordunun temeli atıldı ve millete dayanan ordunun eski düzenine son verildi[7].1908'den sonra ordu ve politika ilişkisi yeniden gündeme gelen bir sorundur ve her iki taraf birbiriyle vaat yarışına girmiştir. Özellikle Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra Osmanlı devleti sürekli baskı altındadır[8].

JÖN TÜRK DEVRİMİNDEN SONRA

1908 Jön Türk Devriminden sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti Avrupa'dan bir tanınma bekliyordu ama beklenti boşunaydı. Avrupa İttihad ve Terakki'nin anti emperyalist söylemlerine karşı soğuk davranmıştır. İkinci Meşrutiyetin ilk hükümet programında Makedonya'nın Avrupa güdümündeki yönetimine tamamen karşı olunması ve kapitülasyonların lağvedilmesi maddesi Avrupa'nın tepkisine yol açmaktaydı.

1908 Ekim başında, Avusturya-Macaristan tek yanlı olarak Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. Jön Türkler bunu resmen protesto ettiler ve Avusturya-Macaristan imparatorluğuna karşı ekonomik bir boykot ilân edildi[9]. Bulgaristan bağımsızlığına kavuşmuştu, fakat buna karşı hiçbir şey yapılmadı. Yunanistan da Girit propagandasına başlamıştı. İngiltere'nin de, daha ilk haftada –İttihad ve Terraki'nin bu özgürlükçü davranışı Mısır ve Hindistan'ı etkileyeceği için– İttihat ve Terakki'ye karşı olduğu biliniyordu.

Jön Türkler kendi ifadelerinde emperyalizmden nefret ettiklerini söylemekteydiler, gelgelelim realpolitik bakımdan büyük bir gücün himâyesine ihtiyaç duyuyorlardı. Fakat onların ideolojik fikirleri ve özellikle anti-emperyalist söylemleri realpolitik konumlarıyla zıtlık teşkil ediyordu[10]. İttifak için birinci seçim olarak İngiltere'ye başvurdular. Fakat Sir Edward Grey "Orta Doğulu Japonya"yla bu ittifak projesini reddetti. Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın ortak bir düşmanı –

---

[7] Odile Moreau, 2007, *L'empire ottoman à l'âge des réformes, . Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre militaire" 1826-1914*, Maisonneuve et Larose, collection Passé Ottoman, présent turc, s. 321.

[8] Odile Moreau, 2007, *L'empire ottoman à l'âge des réformes, . Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre militaire" 1826-1914*, Maisonneuve et Larose, collection Passé Ottoman, présent turc, s. 322.

[9] Şükrü Hanioğlu, «The Second Constitutional Period, 1908-1918», içinde Kasaba (Reşat) (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4, *Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, 2008, s. 84.

[10] Şükrü Hanioğlu, «The Second Constitutional Period, 1908-1918», içinde Kasaba (Reşat) (der.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 4, *Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, 2008, s. 84.

Rusya– vardı. İkinci seçim olarak, Ağustos 1908'te İttihad ve Terakki Almanya'yla temas kurdu. Fakat Wilhelm II, Avusturya-Macaristan ve İtalya müttefiklerinden dolayı, Osmanlı bütünlüğünü garanti edemezdi.

İslâmcı kesim Batılılaşma karşıtlığının bir sonucu olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı "31 Mart Vak'ası" (13 Nisan 1909) olarak tarihe geçen ayaklanmayı hazırladı[11]. Orduya büyük bir fesat karışmıştı. İstanbul'daki Birinci Ordu birlikleri isyancı eylemlere başladı. 13 Nisan sabahı, isyancılar kendi subaylarını tutukladılar. İsyancılar Şeriat yasasının kurulmasını talep ediyorlardı. Ama Selânik'te bulunan Üçüncü Ordu bu gelişmeleri kabul edilemez buldu. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çağrılması üzerine İkinci ve Üçüncü Ordular İstanbul'a yöneldiler. 16 Nisan gecesinde başlayan bu olay orduda ikinci büyük karışıklığı yarattı[12]. Hafif çatışmalardan sonra Üçüncü Ordu yönetimi aldı. Fakat gerçek iktidar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin elinde olacaktı. İsyandan sonra sıkıyönetim ilân edildi ve isyancılar askerî mahkemede yargılandı[13]. 31 Mart'tan sonra yüzlerce kişi tutuklanmıştı. Çoğu paşa rütbesinde olan 139 kişi mahkemeye çıkarılmadan sürgüne gönderildi[14]. 27 Nisan'da, II. Abdülhamid tahtan indirildi, Selânik'e sürgün edildi. Onun yerine kardeşi Mehmed Reşad geçti.

1908 Jön Türk Devriminden sonra anti emperyalist temalar, emperyalizme karşı direniş düşüncesini oldukça genişletti ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojisinin en mühim teması arasında yer aldı. Osmanlı İmparatorluğu hinterlandında çok büyük bir karmaşa yaşanmaktaydı. Savaşlar birbiri ardınca patlak veriyordu. 1911-1912'de İtalyanlar Trablusgarb'a savaş açtılar. Ondan sonra, Birinci ve İkinci Balkan Savaşları 1912 ve 1913'te devam etti. Bütün bu savaşlar Avrupa'da çok ciddi şüpheler uyandırdı. Böyle bir durumda Avrupa'dan gelen reform tekliflerine nasıl güvenilebilirdi? Avrupa emperyalizmi doğrudan doğruya ciddi bir tehlike oluşturuyordu. Aynı zamanda bu karmaşık durum Avrupa'ya karşı bir nefret uyandırmaktaydı. Avrupalılar, müdahalelerini meşrulaştırmak için öne, kendi başına yenileşmeye muktedir olamadığı gerekçesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü tezini ileri sürüyorlardı. İttihad ve Terakki o zaman, bu iddialara göğüs germek amacıyla Avrupalı oryantalistlerin girişimlerini ve

---

[11] *Toplumsal Tarih*, «31 Mart'a ne oldu?», no 124, Nisan 2004, s. 72-103.

[12] S.H.A.T. (*Service Historique de l'Armée de Terre, Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi*, Vincennes), 7N 1636, İstanbul, rapor no 338, 20 Nisan 1909.

[13] S.H.A.T., 7N 1636, İstanbul, rapor no 340, 26 Nisan 1909.

[14] Sacit Kutlu, 2007, *Milliyet ve Emperyalizm Yüzyılında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 264.

nesneleştirilmiş "réifié" [regardé comme un objet et non comme un sujet] bir doğuya yönelik çarpık bakışlarını kökten reddederek çok sert bir tutum takındı.

İDEOLOJİK REFERANSLAR

İDEOLOJIK DURUM: OSMANLILIK/İSLÂMCILIK/MİLLİYETÇİLİK

Jön Türk ideolojisinin bu üç unsurundan İslâmcılık, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına dek milliyetçiliğe kıyasla daha fazla ön plana çıkmıştır. Ayrıca, İslâmcılık ve Osmanlıcılık, Müslüman âleminde (özellikle Mısır, Hindistan ve Rusya'daki Müslümanlar arasında) çok olumlu yankılar uyandırmıştı. Bu "Ümmet" fikrinin toplumsal kimikleri bir örgüt kavramı ve ilişkiler ağı şeklinde nasıl oluşturduğunu tanımlayacağız. Anti-emperyalist direnişe katılmış Osmanlılarla Mısırlı ve Magripli Müslümanların oluşturduğu mütemadiyen yer değiştiren bir şebeke XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Akdeniz çevresine yayılmaya başlar. Akdeniz'in güney kıyılarında yatay bir şekilde uzanan insan dolaşımında ifadesini bulan bu olguya daha yakından bakmak için çeşitli "analiz düzeyleri"ne [jeux d'échelles] başvuracağız (Revel, 1996). Bu metodolojik bakışı desteklemek için de, "ikincil çalışmalar" (subaltern studies) aracılığıyla, "yerel" olana eğilecek, aynı zamanda makro ve mikro-toplumsal yaklaşımları kullanacağız.

İslâmiyetin emperyalizme karşı direnişte oynadığı rol ve Ortadoğu'daki direnişi ile Afrika direnişi arasındaki bağlantılar üzerinde durmak istiyoruz. Bu açıdan bakıldığında Fas, Ortadoğu uygarlığıyla Afrika'nın birleşme noktasında yer almaktadır. "Barışçı nüfuz" ["pénétration pacifique"] adı verilen Fransız nüfuzunun baskısı altında Faslı resmî makamlar yardım talep etmek üzere yüzlerini Ortadoğu'ya çevirmişlerdir. Fas ile Ortadoğu arasındaki siyasî bağlantılar durum tespitimiz için ana unsurdur[15].

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, İkinci Abdülhamid (1876-1909), Halifelik makamına yeni bir boyut kazandırmıştı. Dış politika, halifeliğin dinî boyutunun önemli bir unsuru haline gelmişti. Zaten, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra bu mağlubiyete rağmen, Osmanlı İmparatorluğu son büyük Müslüman Güç sayılıyordu. 93 harbi yılları sonrasında İkinci Abdülhamid kendi iktidarı ve Osmanlı monarşisini

[15] Edmund Burke III, 1972, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", *Journal of North African History* 13, no 1, s. 97.

güçlendirmek için halifeliğini kullanmaktaydı. Berlin Kongresi'nden sonra, İmparatorluğun dinî boyutunu vurguluyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybedilmiş toprakları üzerinde İkinci Abdülhamid manevî ve dinî iktidarı savunuyordu. 1882'den itibaren İngiltere, Mısır'da egemenliğini kurdu. Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlığın işlerinin kutsallaştırılması için ilk önce kendini Müslüman bir İmparatorluk olarak takdim ediyordu. Osmanlı Padişahları aynı zamanda Halifelik ünvanına da sahip oluyorlar ve bu sebeple emir ül-müminîn iken, İslâm koruyucusu ve Müslümanların manevî lideri (emr-i Hilâfet) de oluyorlardı. Bu sıfatla Müslüman kimliğinin belirlenmesinde (İmparatorluk dışından) Osmanlı İmparatorluğu'na ve himâye taleplerine bağlı ikili bir değerlendirmeye tanık olundu. İkinci Abdülhamid İmparatorluğun dışındaki Müslümanların da koruyucusu olarak ortaya çıktığı için Büyük Güçlerin görüşmelerine katıldı. Fakat Müslümanların taleplerine karşı çok dikkatli davranıyordu. Çoğu zaman gelen talepleri sadece sözle savsaklıyor veya onlara bazen nişanlar gönderiyordu. İkinci Abdülhamid tek bir somut operasyonu emretti; Çin'e karşı kendi bağımsızlığını korumasına yardım etmek amacıyla Kaşgar emîrine askerî eğitimci ve sihah gönderdi[16]. İkinci Abdülhamid sadece İttihad-ı İslâm, yani İslâm dayanışması deyimini kullandı. Fakat Panislâm, yani eylemci, Cihadcı İslâmı benimsemedi.

İttihad-ı İslâmın referensı Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha genişti. Bu referans dine bağlı olduğundan küresel bir boyut taşıyordu. İttihad-ı İslâm hem bütün Müslüman kitleleri içeriyor, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındaki Müslümanlar arasına Emperyalist güçlerin girmesine karşı (pénétration) Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğinin sınanmasını sağlıyordu. İttihad-ı İslâmın siyasî ve kültürel bir boyutu[17] da vardı ve Müslüman ülkeler arasında karşılıklı yardımlaşmalar yavaş yavaş başlıyordu[18]. Meselâ 1870 yılından itibaren Fas, öbür Müslüman ülkelerle daha sıkı ilişkiler kurmaya başlamıştı. Fakat Fas ve Osmanlı İmparatorluğu arasında diplomatik temsilci bulunmuyordu. Fas hükümdarı Osmanlı halifeliğinin haklılığını tanımadığı için 1880'lerde İkinci Abdülhamid'in Fas'ta bir Osmanlı elçiliği açma denemesi başarısız olmuştu. Bu sebeple bütün Osmanlı-Fas ilişkileri özel, yani resmî

[16] François Georgeon, 2003, *Abdulhamid II. le sultan calife (1876-1909)*, Paris, Fayard, s. 194.
[17] Edmund Burke III, 1972, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", *Journal of North African History* 13, no 1, s. 98.
[18] Edmund Burke III, 1972, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", *Journal of North African History* 13, no 1, s. 100.

olmayan bir şekilde yürütülmekteydi. Böyle bir durumda resmî Osmanlı heyetleri Fas'a gidemezdi.

ÖRGÜTLER VE FAALİYETLERİ

Müslüman dünyasında büyük dönüşümlerin/değişimlerin yaşandığı bir dönemi ele alan bu durum incelemesinde kırılma anları, devletleştirme ve devletsizleştirme süreçleri ve aynı zamanda devlet meşruiyeti kavramı sorgulanacaktır. Bu aslında silahlı çetelere ve gerilla eylemlerine destek olan, çeşitli faaliyetlerde bulunup gizli komiteler halinde çalışan şebekelerin/örgütlerin tarihidir.

Fas'ta İttihad-ı İslâm'ın uygulanmasını bir 'vak'a incelemesi' (case study) olarak alacağız ve özellikle Fas'ta İttihad-ı İslâmın Emperyalizme karşı direniş faaliyetlerinden bahsedeceğiz. Emperyalizme karşı Osmanlı desteği nasıl biçimlendi? Pratikte bu destek açıktan açığa mı yoksa kapalı bir şekilde mi yapılıyordu?

1900 ve 1904 arasında Fransa, İtalya, İspanya ve İngiltere arasındaki diplomatik anlaşmalar sonrasında Fas, Fransız etkisi altına girdi. Bunun üzerine, 1905 Ocak ayında, Taillandier, Fas için bir reform programı hazırladı. Fas'ta Fransız gücü hızla yükseliyordu. 1909 Subat ayında Fas'taki Fransız askerî misyonu bütün yabancı askerî heyetlerin başında yer almıştı. Fransa böylece İngiltere'nin önemini azalttı (marginaliser)[19]. 1907-1908'te Fas'ta patlayan iç savaş yüzünden Taillandier'in reform programinin uygulanmasi ertelendi.

"Entente cordiale"[20] ve Fransa-Fas anlaşması duyulduktan sonra Faslı direnişi Fransız kontrolüne karşı yayıldı. Tam bir istilâ havası hâkimdi. Halka dayanan bir direniş hareketi Kattani ailesi etrafında organize ettirildi. Faslı ulemalar Avrupalı yabancı askerî uzmanların yerine Mısır'dan, Tunus'tan veya Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinden gelen Müslüman subaylar tutmak istediler. Yoksa bir ayaklanmayı başlatacaklardı. Bu ultimatom üzerine, 17 Aralık 1904'te sultan Abd al-Aziz (1894-1908) Avrupalı askerî uzmanların hepsinin görevlerine son verdi. Aralık 1904'te bu güç hesaplaşması [«bras de fer», «bilek güreşi»]

---

[19] A.E. (Ministère des Affaires étrangères, Fransiz Dış İşleri Bakanlığı, Paris), NS 275, Maroc, Défense nationale, IV, dir. Aff. Pol. et co., no 35, Fes, 5 mai 1909, commandant Mangin, chef de la mission militaire à M. le ministre de la Guerre, section Afrique, s. 111. Cf. Rollman, s. 835.

[20] 8 Nisan 1904'de Fransa ve İngiltere ile imzalanan bir dizi antlaşma. (L'entente cordiale est la pierre angulaire du système de la Triple Entente. Il fut signé par le Royaume Uni et la France le 8.4.1904 pour résoudre leurs différents sur l'Egypte, le Maroc, l'Extrême Orient et les droits de pêche au large de Terre Neuve).

Fransa ve Fas arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasıyla sonuçlandı[21]. Ayrıca, Alman müdahalesi, Fransız kontrolünün gelişmesini yavaşlattı ama onu tamamen durduramadı.

Fas'ta Fransız kontrolüne karşı direniş 1905'ten sonra çoğaldı ve 1907'de ayaklamaya dönüştü. 1907'de Casablanca'da Fransız müdahalesine karşı geniş fakat sağlam temele dayanmayan bir koalisyon oluşturuldu. Bu koalisyon sultan Abd al-Aziz'i devirdi ve yerine, daha mücadeleci olan üvey kardeşi Abd al-Hafız (1908-1912)'ı sultan olarak ilân etti. Mawlay Abd al-Hafız "cihâd sultanı"[22] (sultan du djihâd) olarak alkışlanan bu anti Fransız, koalisyon tarafından destekleniyordu. Abd al-Hafız sömürgeye karşı bir direniş politikası sürdürdü ve merkezî otoritesini (gücü) tekrar yürürlüğe geçirmeye çalıştı. Ulemaları sakinleştirmek amacıyla sultan Abd al-Hafız Avrupalı askerî uzmanların yerine Osmanlı subaylarını almaya çalıştı. Kattaniya, Orta Doğu'da bir yardım ve etki kaynağı oluşturan Faslı akımı ifade ediyordu[23]. Başlangıçtan beri Fas'ta, şehirlerde ve köylerde dinî ve sivil ileri gelenlerin oluşturduğu bir yerli direniş akımı vardı. 1909'dan itibaren Osmanlılar, emperyalizme karşı mücadele eden Faslı direnişin destleklenmesi amacıyla araya girmeye başladılar.

Osmanlı ordusundan atılıp ya da istifa edip Mısır'a sığınmış olan Osmanlı subayları ve askerî uzmanlar 1909-1910 yıllarında hizmette bulunmak için Fas'a geldiler. Çeşitli etnik kökenli profesyonel askerlerden oluşan bu grup (Osmanlılar, Balkan kökenliler, Arap kökenliler...) o dönemde Fas'taki tek Müslüman "askerî misyon"du. Bu "marjinal elit" tipi Ortadoğu ve Mağrip'te değişik tecrübelerden geçerek yetişmiştir. Terk etmek zorunda kaldıkları Osmanlı İmparatorluğu'nda marjinal ilân edilen bu kimseler, Fas'a adım attıkları andan itibaren, onları en kısa sürede ülkeden kovdurtmaya çalışan Fransız askerî misyonu tarafından da aynı şekilde dışlanmışlardır.

Bir grup Osmanlı subayı 31 Mart 1909 olayından sonra Osmanlı ordusunu terk edip çoğunlukla Mısır'a iltica etti. Mısır'dayken, Fas sultanının, ordusuna kadro temin etmek ve onu ıslah etmek için çağrıda bulunduğu kulaklarına çalındı. Fas sultanının çağrısını yayanın Mohammed Şereii Paşa[24] olduğu söyleniyordu. Paşa Kuzey Afrika ülkelerini birleştirmeyi

[21] Willfrid Rollman, 1983, The "New Order" in a pre-Colonial Muslim Society: Military Reform in Morocco, 1844-1904, Ann-Arbor, University of Michigan, thèse, s. 831-833.
[22] Willfrid Rollman, 1983, The "New Order" in a pre-Colonial Muslim Society: Military Reform in Morocco, 1844-1904, Ann-Arbor, University of Michigan, thèse. s. 834.
[23] Burke III, 1976, *Prelude to Protectorate in Morocco. Precolonial Protest and Resistance, 1860-1912*, Chicago et Londres: The University of Chicago Press, s. 142.
[24] Mohammed Şereii Paşa Fas asıllı Mısırlı ileri gelen bir kişi idi.

hedefleyen gizli teşkilat "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'nin başkanı idi ve Hıdiv İkinci Abbas Hilmi Paşa[25]'nın çevresinde yer alıyordu.

Osmanlı subayları Fas'a iki farklı zamanda geldiler: İlk grup 1909 Ekim sonunda geldi, ardından 1910 Şubatında diğer on kişi onlara katıldı. Bu son grup diplomalarını almadan önce okuldan atılmış olan ve aynı şekilde Mısır'a göç etmiş bulunan subay öğrencilerden oluşuyordu. Osmanlı subaylarının Fas ordusunda göreve alınmaları son derece gizli kapaklı gerçekleşti, bu kimselerin Fas'a geldiklerinde de göreve alınmalarının mahiyeti özenle gizli tutuldu. Fransız makamlarına her türlü tehlikeyı göze alarak Fas'a gelmiş maceraperestler olarak takdim edildiler. Ellerinde itimatname yoktu ama Mohammed Şereii Paşa'nın bir tavsiye mektubu vardı[26]. Fas ordusunun düzenlenmesi çalışmalarına katıldılar. Fakat 1910'da Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldılar. Fransa, Şubat 1910'da Mawlay Abd al-Hafız'a bir ultimatom gönderdi. Abd al-Hafız, Osmanlı askerî heyetinden vazgeçmek zorunda kaldı[27]. Bu ikinci grup arasında Ahmed Bedevi (Kuran) da vardı. Fakat, Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldıktan sonra Paris'e gitti. Orada İttihad ve Terakkı yönetimine karşı olan Prens Sabahattin'le işbirliği yaptı. Şerif Paşa'nm yayımladığı *Meşrutiyet* gazetesinde çalıştı.

Fas'taki Osmanlı askerî misyonunun başında olan, Osmanlı ordusundan ayrılan Tahır Bey kurmay bir yüzbaşı idi. 31 Mart vak'asından sonra Mısır'a firar ettikten sonra Kahire'de gizli bir teşkilat olan İttihad-ı Mağribi Cemiyeti'yle ilişki kurdu. 1910'da Fransızların baskısıyla Fas'tan uzaklaştırıldıktan sonra Tahir Bey Mısır'a hemen döndü. Fakat birkaç ay sonra Fas'a bir gazeteci olarak tekrar geldi. Kendisini Mısırlı "Al-Muayyad" gazetesinin bir muhabiri olarak tanıtıyordu. O zamanlar "Al-Muayyad" gazetesi belki Mısır'daki en yaygın Arapça gazete idi. Onun yayıncısı Şeyh Ali Yusuf (1863-1913), İkinci Abbas Hilmi Paşa'nın çok samimi bir arkadaşı idi. "Al-Muayyad" gazetesinde Tahir Bey Fransa aleyhinde birçok makale kaleme almıştı. Demek ki emperyalizme karşı gazete propagandasıyla bir psikolojik savaş da yürütülüyordu.

Bir müddet sonra, 1912'de Fas'ta bir Fransız-İspanyol Protektorası yerleşti. 1911-1912'de İtalyan işgalinden sonra Trablusgarb Savaşı sıra-

[25] Hidiv İkinci Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) son Mısır Hidivi idi.

[26] Tahir Bey, Osmanlı askerî heyetin reisi, Mohammed Şereii Paşa'nm bir tavsiye mektubunu El Hac Hammed El Mokri için taşıyordu. A.E., NS 277, Maroc, Defense nationale, VI, s. 96.

[27] Willfrid Rollman, 1983, The "New Order" in a pre-Colonial Muslim Society: Military Reform in Morocco, 1844-1904, Ann-Arbor, University of Michigan, yayımlanmamış doktora tezi, 1983, s. 835.

sında Tahir Bey Fedai Zabitan Grubu'na katıldı[28]. 1912'de Fas'ta Protektora ilân ettikten sonra Kahire'deki "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'yle genel bir ayaklanma teşebbüsünde dinamik bir görev aldı. 1912 ilkbaharında "İttihad-ı Mağribi" Cemiyeti'nin ajanları Fas'a girdiler. Fransızlara karşı bir kampanya organize ettiler. Tanger'deki "Al Haqq" gazetesinde genel bir direniş çağrısında bulundular. Fakat Fransızlar tarafından yakalandılar ve sınır dışı edildiler[29].

Aynı zamanda şehirdeki Faslı ileri gelenler Fransızlara karşı dışarıdan destek arıyorlardı. O bakımdan Almanya'ya iyi gözüküyorlardı. Kahire'de İttihad-ı Mağribi Cemiyeti de Almanlarla ilişkilerine devam etmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine Türk ve Arap Müslümanlarını bir arada tutması amacıyla, İttihatçılar propaganlarında İttihad-ı İslâmı kullanmayı seçtiler[30]. Aynı zamanda Fransa ve İngiltere'ye karşı İttihad-ı İslâm bir silah olarak kullanılmaktaydı.

Muhtemelen, Birinci Dünya Savaşı başında Enver Paşa'nın emrinde Teşkilât-ı Mahsusa adlı istihbarat örgütü kuruldu. Henüz Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İttihatçıların liderlerinin, Enver, Talat ve Cemal'in, özel istihbarat servisleri vardır. Teşkilât-ı Mahsusa hem ayrılıkçılığa hem de Avrupalı Emperyalizme karşı direnişi sürdürmek için kullanıldı[31]. Aslında Teşkilât-ı Mahsusa'nın doğuşu, Enver Paşa'nın daha önce harbiye nazırıyken kurduğu gayrıresmî bir örgüte dayanmaktadır[32]. Yanı 1913'ten önce bir teşkilât vardır ama gerçek ismini 1913 veya Ağustos 1914'te almıştır[33] denilebilir.

Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı patladığı zaman Faslı direniş kuvvetleri her yerde saldırıya karşı hazır halde bekliyorlardı. Direniş hareketi Fas'ın değişik bölgelerinde çoğalmaya başladı. Boyun eğmeyen

---

[28] Philiph Henrick Stoddard, 1963, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: a preliminary study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, yayınlanmamış doktora tezi, University Ann Arbor, Michigan, s. 176.

[29] Edmund Burke III, 1976, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy, 1914-1918", *Francia* 3, Munich, s. 437.

[30] Tilman Lüdke, 2005, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, LIT Verlag, Münster, s. 25.

[31] Philiph Henrick Stoddard, 1963, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: a preliminary study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, yayınlanmamış doktora tezi, University Ann Arbor, Michigan, s. 1.

[32] Atilla Çeliktepe, 2003, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Basım, s. 74.

[33] Philiph Henrick Stoddard, 1963, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: a preliminary study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, yayınlanmamış doktora tezi, University Ann Arbor, Michigan, s. 1-2.

aşiretlere karşı Fransız "pacification" çalışmaları geçici bir yavaşlamaya neden oldu. Direnme hareketinin liderleri Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'yla tekrar ilişki kurmaya çalıştılar. Gerilla çeteleri, çalışmalarını ortak yürütmeyi ve yayılmayı amaçlıyorlardı ve bu amaçla Fas'a daha çok kaçak silah sokuyorlardı[34]. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya Fas'ta Fransızlara karşı genel bir ayaklanma planlıyordu. Fas'ta Alman hareketi İttihad-ı İslâm'ın bayrağı altında toplanıyordu. Bu amaçla 1915'te, Almanlar, ittihatçılardan az sayıda Osmanlı ideolojik gücü talep etmişti. Zira İslam ve cihat bakımından Almanların herhangi bir meşruiyeti yoktu, bu boşluğu kapatmak açısından Osmanlılarla işbirliği yapmak istiyorlardı. Bu misyonu yerine getirebilecek subaylar arasında tecrübeli bir subay olan Tahir Bey vardı. Tahir Bey bu sefer Madrid'deki Osmanlı Büyükelçiliğinde çalışacak, Fas'a kaçak operasyonları örgütleyecekti. Fas arazisinde Teşkilât-ı Mahsusa ajanları da bulunuyordu. Fakat Madrid'deki bu Osmanlı askerî misyonu Almanya'yla işbirliği yaparken o kadar çok anlaşmazlık yaşanıyordu ki 1916'da çölde Şerif Hüseyin'in ayaklanmasından sonra Madrid'deki Osmanlı askerî görev son buldu. Fakat Fas'ta bulunan Osmanlı askerleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar direnmeye devam ettiler.

Sonuç

İttihatçılar başlangıçta kesin bir şekilde İttihad-ı İslâmcı değildiler. Osmanlı birliğini savunmuşlar, Rumu, Ermeniyi, Arabı, Arnavutu kaybetmemeye çalıştılar. Ancak Trablusgarp yenilgisi, ardından Balkan yenilgisi, Türkçülük gibı İslâm dayanışmasını da gündeme getirmiştir. Buna, Alman etkisi de eklenince "Panislâmcı/İttihad-i İslâm" anlayışı ortaya çıkmıştır.

Trablusgarp savaşında Osmanlı Devleti cihad ilân etmemiştir. Fakat, 1914'te, Birinci Dünya Savaşı'na girerken etmiştir. Pan-İslâm düsüncesi savaş zamanında Osmanlı ideolojisinin bir parçasıdır, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında uluslar üstü bir Müslüman kimliği yer almaktaydı. İslâm âlemi bir sürü aykırı görüşün işbirliği içinde olduğu bir devamlılık alanı olarak algılanıyordu: Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya, Orta Asya, Mısır, Mağrib ve Hindistan. Amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu ve Müslüman dünyasının bağımsızlığını kazanması idi.

Anti-emperyalist direniş örgütlerine ilişkin bu inceleme, böylece 1908 "Jön Türk Devrimi"nin İslâm âlemindeki yayılma ve yankılarının bir

[34] Edmund Burke III, 1976, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy, 1914-1918", *Francia* 3, Munich, s. 437.

kısmına ulaşmaya olanak vermektedir. "Jön Türk" deyimi psikolojik bir boyut da taşır, zira bu deyim genç subayların getirmeyi başardıkları devrimin yarattığı korkuyla ilişkilidir. Ayrıca bu genç subaylar Sultan İkinci Abdülhamid rejimini yıkarak tarihin akışını değiştirmeye muktedir olmuşlardır. Jön Türklerin temel gayesi, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak idi. Sömürgeleştirilmiş Müslüman topraklarını kurtarmak Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sırasında güttüğü savaş hedeflerinden biridir. İttihad-ı İslâm deyince tam da birlikte yaşanacak ortak bir vatan (Patrie commune) tahayyül ediliyor, İslâm bütünlüğünün korunması gündeme geliyordu.

İkinci Meşrutiyet, çok karışık bir dönemden geçmekteydi. Bu atmosferde bir darbe kokusu almamak mümkün değildi. Fakat savaşlar birbiri ardınca patlak verdiği zaman, Trablusgarb, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki tehlikeler ciddi boyutlara ulaşmıştı. Çünkü bu trajik savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun kazanabileceği ve kaybedebileceği çok şey vardı. Böyle durumlarda Osmanlı askerleri müdaheleci/otoriter vasıtalara başvurmaktan çekinmemişlerdir. Askerî alandaki gizli örgütler her türlü çete savaşına girmiş, propaganda vasıtasıyla birçok siyasal araç denenmiştir. Güç dengeleri bakımından asimetrik olan bu savaşın gizli örgütleri, yeni araçlarla emperyalizme karşı direnmeye çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

Ahmad (Feroz), 1984, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, Ankara, Kaynak Yayınları.

Akşin (Sina), 2000, « The Place of the Young Turk Revolution in Turkish History », *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, cilt 50, no 3-4 (1995), s. 13-29 ; (yeniden basımı) içinde Akşin (Sina), *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, İstanbul, The Isis Press, 2000, s. 97-116.

Akşin (Sina), 1980, *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, Gerçek Yayınları.

Anderson (Benedict), 1983, *Imagined Communities*, London, Verso Edition, Fransizcasi : 2002, *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme/* çev. Pierre

Emmanuel Dauzat, Paris, La Découverte/Poche, Sciences Humaines et Sociales.

Artuç (Nevzat), 2008, « II. Meşrutiyet'in İlânı », içinde *Meşrutiyet «100. Yıl»*, *Doğu Batı*, Yıl 11, Sayı 45, Mayıs, Haziran, Temmuz 2008, s. 65-82.

Aydın (Cemil), 2007, *The Politics of Anti-Westernism in Asia. Visions of World Order in Pan-İslâmic and Pan-Asian Thought*, New-York, Columbia University Press.

Baktıaya (Adil), 2008, « El Müeyyed'in İttihad ve Terakki'ye Cevabı Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi ve Hilafet ile İlgili Görüşleri », *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, s. 38, İstanbul, Mart 2008, s. 69-88.

Black (Jeremy), 2004, *Rethinking Military History*, London & New-York, Routledge.

Burke III, (Edmund), 1976 a, *Prelude to Protectorate in Morocco. Precolonial Protest and Resistance, 1860-1912*, Chicago et Londres: The University of Chicago Press.

- 1976, "Moroccan Resistance, Pan-Islâm and German War Strategy, 1914-1918", *Francia* 3, Munich.

- 1972, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", *Journal of North African History* 13, no 1, s. 97-118.

Cleveland (William. L.), 1985, *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism*, Londres.

Çeliktepe (Atilla), 2003, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım 2002, 2. Basım 2003.

Deny (Jean), « Instructeurs turcs au Maroc sous Moulay Hafidh, in *Memoriam Henri Basset*, IHEM, Paris, Geuthner, 1928, p. 219-227.

Georgeon (François), 2003, *Abdulhamid II, le sultan calife (1876-1909)*, Paris, Fayard.

Hülagü (Metin), 1994, *Pan-İslâmist Faaliyetler* [Les activités panİslâmiques] İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Hanioğlu (Mehmed Şükrü), 1995, *The Young Turks in Opposition*. New York, Oxford University Press.

- 2001, *Preparation for a Revolution, The Young Turks*, 1902-1908, Oxford, Oxford University Press.

- 2008, «The Second Constituinal Period, 1908-1918», içinde Kasaba (Reşat) (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4, *Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, p. 62-111.

Kelidar (Abbas), 1993, "The political press in Egypt, 1882-1914", in C. Tripp, éd., *Contemporary Egypt through Egyptian eyes*, Londres.

Kutlu (Sacit), 2007, *Milliyet ve Emperyalizm Yüzyılında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Ünversitesi Yayınları.

Kuran (Ahmet Bedevi), 1948, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler [Notre révolution et les Jeunes Turcs]*, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Landau (Jacob M.), 1990, *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organization*. Oxford, Clarendon.

Levi (Giovanni), 1989, *Les usages de la biographie*, in *Annales* ESC 44 (1989) 6, 1325-1336.

Levi (Giovanni), 1998, « The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective », içinde Jürgen Schlumbohm (éd.), *Mikrogeschichte-Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein Verlag, 53-82.

Lewis, Bernard, 1961, *The Emergence of Modern Turkey*. 2 cilt., London, Oxford University Press.

Tilman Lüdke, 2005, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, LIT Verlag, Münster.

Moreau (Odile), 2005, "Une "mission militaire" Ottomane au Maroc au début du 20e siècle", *The Maghreb Review*, Londres, cilt 30, 2-4, s.209-224.

- 2007, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre militaire" 1826-1914*, Maisonneuve et Larose, collection Passé Ottoman, présent turc.

Nezir Akmeşe (Handan), 2005, *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War I*, London, I.B. Tauris.

Özcan (Azmi), 1992, *Pan-Islamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Revel (Jacques), 1989, L'Histoire au ras du sol, préface à Levi, Giovanni, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont au 19ème siècle*, Paris, Gallimard, I-XXXIII.

Revel (Jacques) (éd.), 1996, Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience, Paris, Gallimard.

Rollman (Willfrid), 1983, The "New Order" in a pre-Colonial Muslim Society: Military Reform in Morocco, 1844-1904, Ann-Arbor, University of Michigan, thèse, 1983, 2 vols.

Stoddard (Philiph Henrick), *Teskilat-ı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalısma*, İstanbul, Arba Yayınları, 1993 (2. baskı 1994).

- 1963, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, yayınlanmamış doktora tezi, University Ann Arbor, Michigan.

Turfan (Mehmed Naïm), 2000, Rise of The Young Turks. Londres, I. B. Tauris.

Şerifoğlu (Ömer Faruk), 1999, « Abbas Hilmi Paşa », içinde *Osmanlılar Ansiklopedisi*, cilt. 1, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 2-3.

II. Meşrutiyet'in ilânında "Cadde-i Kebir", Beyoğlu

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ 31 MART 1909

AYRIM NOKTASI VE CUMHURİYET'E MİRASI

Kemal Karpat

İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) 23-24 Temmuz'da 1876 anayasasını yürürlüğe sokarak II. Meşrutiyet dönemini çok kolay başlatmış olmasını herhalde büyük bir hayretle karşılamıştır. Hürriyet istekleri, yani anayasanın vaad ettiği hakların verilmesi, kanun hâkimiyetinin ön plana çıkarılması mebusan meclisinin kararlarıyla yurdun idare edilmesinin ötesinde uzun vadeli planları yoktu. Hattâ hükümet kurmayı da pek düşünmedikleri için eski saltanat idaresinin birçok adamlarını iş başında bir süre bıraktılar. İTC içinde subayların da üye olarak bulunmalarına rağmen İkinci Meşrutiyet askerî bir hareket olarak planlanmamış ve 31 Mart vakasına (tarihî isimleri kullanıyorum) kadar siviller hâkim durumda gözükmekte idiler –her ne kadar İTC gücü orduya bağlı olsa da– İTC'nin iktidarı ele almayı düşünüp düşünmediği tartışmaya açıktır. İTC'nin gizliliğini muhafaza ederek perde arkasından devleti subaylar ile yönetmeyi hiç olmazsa başlangıçta, iktidar sahibi olarak ülkeyi yönetmeyi pek düşünmediğini sanıyorum. İTC'nin iktidara başlangıçta sahip olmaktan çekinmesini birkaç neden etrafından toplayarak incelemeye çalışacağız. Birinci neden, İTC'nin gerçek anlamda yurdun temel sorunlarına çözüm

getirecek bir programa sahip olmamasıdır. İkinci nokta ise İTC'nin, toplumun karşılaştığı sorunlara uygun çözüm sağlayacak kararlar alacak bilgiden ve anlayıştan mahrum olmasıdır. Gerçekten Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılı ile Meşrutiyet'e götürecek değişimlerin başladığı 1856-76 tarihleri arasındaki sosyal değişim ortaya yeni bir Osmanlı toplumu çıkarmıştır. Bir yeni Türk kimliği oluşturmuştur. Bu olaylar ve onların yarattığı değişmelerden ancak önemli saydığımız birkaç konuya işaret edeceğiz. Bunların arasında şüphesiz ki mîrî (devlet) arazinin özelleşmesi, ekonominin yarı kapitalist biçimde gelişmesi, iç ve dış ticaretin artması ve yeni bir orta sınıfın doğması en önde gelen etkenler arasındadır. Bu etkenler klasik Osmanlı alt yapısını değiştirmekle kalmamış daha Selim III ve bilhassa Tanzimat'la (1839) başlayan bütünleşmeyi hızlandırmış ve toplum ile devletin yeni ilişkilere –bireyi ön plana çıkaracak– "modern" yaklaşımlara ihtiyaçları olduğunu göstermiştir. Klasik dönemde devlet ile idare edilenler, din, dil farkı gözetmeksizin birbirinden kesin şekilde ayrılmış bulunmakta idi. Askerî ve reaya kesim sosyal bir ayrım ifade etmekte idi. 1861-4 vatandaşlık kanunu Osmanlılığı yani din, dil, kültür farkı gözetmeden vatandaşlığı devlet tebaasının temel bağı olarak ilân etmiş ve böylece saltanatı devletin hâkimi ve yöneticisi olmaktan çıkararak onu devletin bir uzvu haline getirmiştir. Osmanlılık aynı zamanda devletin kimliğini yani devletin kültürünü sorgulamayı ön plana çıkarmıştır. Osmanlı devleti kuruluşundan beri bir Müslüman devleti olarak kimliğini beyan etmiş ve İslâm siyasî ilkelerine göre kendini düzenlemiştir. Her ne kadar klasik devirde gayri Müslimler din, eğitim, aile hukuku ve kilise etrafında örgütlenme bakımından geniş otonomiye sahip olmuşlarsa da bu "liberal" rejim İslâmın zimmiler hakkında koyduğu kurallara göre ayarlanmıştır. Osmanlı, liberalliğin ne olduğunu bilmeden liberaldi. Tanzimat'tan sonra dinlere tanınan özgürlük batının "demokratik" kurallarına uygun gözükse de halk bunları eski görüşlere göre değerlendirmeye ve uygulamaya devam etmiştir. Diğer yandan Avrupa devletlerinin Osmanlı hükümeti üzerine baskı yaparak gayrimüslim tebaanın Müslümanlara "eşit" tanınmasını istemeleri Müslümanlar arasında devletin "esasını" kaybettiği korkusunu körüklemiştir. Bu "eşitlik" konusunu ele alan ve 1849-50 yıllarında uzun tartışmalara girişen bir ulema heyeti kararları vardır. Fakat gayrimüslimlerin şahitliğini tanımak konusunda ve diğer bazı alanlarda verilen bu tavizler kimseyi memnun etmemiştir. İngiltere'nin Osmanlı devletinde hizmet veren konsoloslarından bölgelerinde yaşayan Hıristiyanların durumunu anlatan raporlar istemesi (bunlar 1860'ta bir araya toplanmış ve yayımlanmıştır) Müslüman tebaayı korkutmuştur. Hıristiyanları ise milli siyasî haklar istemek için daha da cesa-

retlendirmiştir. Zaten 1815 Sırp ayaklanması, 1821-8 Rum isyanı ve Yunanistan'ın milli devlet olarak ortaya çıkması gayrimüslimler arasında milliyetçiliği alabildiğince körüklemiştir.

Yukarıda belirttiğim, toprak rejiminin değişmesi vs. ekonomik-sosyal etkenler Osmanlı devletinde yeni bir orta sınıfın doğumunu sağlamıştır. Bu sınıfın Müslüman kesimi tarım alanında yoğunlaşırken gayrimüslimler ticaret ve modern mesleklerde hâkim duruma geçmişlerdir. Sosyal-ekonomik koşulların doğurduğu bu ikili (Müslüman - gayri Müslüman) orta sınıf –her ne kadar birçok bakımdan birbirine yakın kalmışlarsa da kültürel bakımdan ve kimlik açısından ideolojik olarak birbirinden gittikçe uzaklaşmışlardır– Avrupa kültüründen esinlenen gayrimüslim orta sınıf kendi entelektüel grubunu geliştirerek bunları etnik milliyetçiliğin önderleri yapmıştır. Gerçekten ikinci döneminde ortaya çıkan Türk milliyetçiliği önemli derecede Balkan milliyetçiliğinden esinlenmiştir ve ona karşı bir tepkidir.

Çok karışık olan bu sosyal-ekonomik ve ideolojik durumu çok daha karışık hale getiren ve patlama gücünü yükselten bir başka temel faktör göçler olmuştur. 1812'den 1908'e (ve sonra 1912-18 arasında) Kırım'dan, Kafkaslar'dan, Balkanlar'dan, Adalar'dan takriben 7 milyon Müslüman (ve Yahudi) zorla göçe mecbur edilerek Rumeli'ye ve Anadolu'ya (Rumeli'ye sığınan ve yerleştirilenler 1877-8'den sonra Anadolu'ya geçmişler) sığınmışlardır. Yüzbinlercesi öldürülmüş, evleri, camileri, mezarlıkları ve diğer değerli eserleri yok edilmiştir. Müslüman oldukları için ana vatanlarından zorla çıkarılan Çerkezler, Arnavutlar, Tatarlar, Boşnaklar, Türkler, vs. Müslüman grupları çektikleri acıları ve kaybettikleri vatanlarını unutmamışlardır. Yeni vatanları olan Anadolu'dan başka gidecek yerleri olmayan bu göçmenler kendi özelliklerine sahip olan bir milliyetçiliğe yatkın idiler. Bu milliyetçilik başta Osmanlı, sonra Türk milliyetçiliği olarak ortaya çıkmıştır. İTC, bilindiği gibi Rumeli'de, Selanik'te kurulmuş ve üyelerinin çoğunluğu aile kökeni bakımından Rumelili ve Anadolu taşra kökenlidirler. Bir bakıma 1908 devrimi, taşranın merkeze hâkim olma yolunu açmıştır. Bu konu uzun uzadıya tartışmaya değer.

İTC'nin 1908'de ana gayesinin hürriyeti sağlamak, yani 1876 anayasasını tekrar yürürlüğe koymak olduğunu belirtmiştik. Hürriyet istekleri ve Abdülhamid'in istibdadına direnmiş Müslüman ve gayri Müslümanı da bir süre birleştirmiş (Ermeni siyasî kuruluşları İTC'yi desteklemiş) ve aralarında mevcut siyasî farkların ortaya çıkmasını önlemiştir. Fakat Temmuz 1908'de hürriyetin gelmesi Müslüman ve gayri Müslimlerin "hürriyet"e verdikleri mânânın çok farklı olduğunu göstermiştir. Gayri-

müslimler ve Müslümanların bir kısmı için hürriyetin anlamı etnik esas üzerine belirli toprak parçası üzerinde otonomi elde etmek veya milli devletlerini kurmaktı. Nitekim Bulgaristan'ın milli devlet olarak 1908'de özgürlüğünü ilân etmesi ve birçok isyandan sonra Arnavutluk'un da aynı şekilde hareket ederek 1912'de milli devletini kurması İTC liderleri arasında Osmanlı devletinin yok edileceği korkusunu yaratmıştır.

Tüm bu ayrılık isteklerinin yanında yeni orta sınıfların birçok hukuki düzenleme isteklerini de hesaba katmak gerek. Eğer İTC gerçek mânâda hazırlıklı olsa idi ve tüm bu yeni gelişmeleri dikkate alarak demokratik bir düzen yaratabilse idi belki ayrılıkçı milliyetçiliğin önünü alabilirdi. "Belki" terimini çok ihtiyatlı kullanmak istiyorum çünkü 1908'de toplum, önü alınmayacak bir patlama derecesinde gergınleşmiş durumda idi. Devrimden evvel bilinmeyen ve tahmin edilmeyen sayıda birbirinden farklı o kadar çok mesele çözüm isteyerek 1908'de İTC'nin birden karşısına çıkarak cemiyeti güç durumda bırakmıştır. Etnik milliyetçiliğin hem Müslümanlar hem gayrimüslimler arasında yaygınlaşmasının "İttihad" yani "milli birliği" ve yurdun toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacağı aşikârdı. Ekonominin dış veya yerli küçük grupların hâkimiyetinde olması ve diğer yandan saltanatın yani sultanın ve saltanatın üst bürokrasisinin halen güç ve etkisini önemli derecede koruması İTC'nin iktidarını derinden tedirgin etmekte idi. Tüm bu isteklere ve tehlikelere karşı koyacak bir programın İTC elinde olmaması ve bu koşullar altında az zaman içinde oluşturulması mümkün olmadığı için İTC, kurtuluşu iktidara tam sahip olmakta bulmuştur. 31 Mart olayı, İTC'nin siyasî iktidarı ele geçirmeye ve en büyük tehlike saydığı sultan Abdulhamid'i tahttan indirmeye fırsat vermiştir. Bu arada birçok ıdari, ekonomik sorunu bir yana atmasına da imkân vermiştir. 31 Mart olayını, onu körükleyen sosyal, ekonomik ve siyasî nedenlerden arıtarak saltanatın körüklediği din kökenli karşı devrim olarak göstermek ve onu askerî güçle yok etmek İTC'nin kısa dönemde amaçlarını gerçekleştirmekle kalmamış aynı zamanda din-devlet (birinin gerici diğerinin ilerici) çatışmasını ve iktidar-muhalefet ilişkilerini düzenleyen ana kaynak haline sokmuştur.

Daha ilk sene İTC, beklenmedik sorunlar ve çetin bir muhalefetle karşılaşmıştı. Yüksek vergilerden şikâyet, askerliğin gayrimüslimlere uygulanması, ne olduğu belirsiz olan din alanında düzenlemeler, aşiretlerin asimilasyon korkuları, Sünni Şafii Kürtlerin tedirginlikleri, 1894-96'da müsadere edilen Ermeni mallarının iadesi üzerindeki tartışmalar 30-40 seneden beri birikmiş sorunlardı. Bunlara ilaveten siyasî muhalefet, durumu daha karışık hale getirmekte idi. Ahrar partisini kuran 50 kadar mebus, Dr. İbrahim Temo'nun Osmanlı Demokrat Fırkası, Derviş

Vahdedi'nin İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve Volkan gazetesi, Sırat-i Müstakim ve Beyan'ül Hak dergilerinin yeni bir din anlayışı ortaya atmaları ve hükümeti tenkidleri, İTC'yi güç duruma sokmuştu. Bu arada gazeteci Hasan Fehmi Bey'in Galata Köprüsü'nde vurulması –gazetesinde *Fedakârân-ı Millet Cemiyeti*'ni savunmuştu– havayı daha da gerginleştirdi.

31 Mart 1909 (13 Nisan) olarak bilinen İTC ile Osmanlı devletinin mukadderatını değiştiren olay Taşkışla'da 4. Avcı Taburu'nun ayaklanmasıyla başladı. Sosyal ve siyasî nedenlerden kaynaklanan bu ayaklanma, askerlerin eski alışkanlıklarından kalan "padişahım çok yaşa", "şeriat isteriz" sloganları, sonradan bu ayaklanmanın irtica olduğu ve sultan Abdülhamid tarafından kışkırtıldığı şeklinde tanıtılmasına yol açmıştır. Aslında 31 Mart ayaklanması, biriken sorunların bir patlaması ve İTC'nin bunlara çözüm getirmek için hazırlıklı olmamasının bir işareti idi. Fakat 31 Mart İTC'ye iktidara tam hâkim olmak ve sultan Abdülhamid'i etkisiz hale getirmek için bir fırsat oldu.

31 Mart olayının yurt içindeki tepkileri Adana'da, Osmaniye'de, Tarsus, Dörtyol gibi birçok yerde Ermeni-Müslüman çatışmalarına dönüştü ve o zamana kadar İTC'yi desteklemiş Ermenileri cemiyetten uzaklaştırdı (Çatışmalar, iki toplumun birbirlerinden şüphe etmelerinden ve idarecilerin durumu iyi anlayamamalarından kaynaklanmıştı). Alaylı ve mektepli subaylar arasındaki farklar modern eğitimli-eğitimsiz olarak tanıtılması ve mekteplilerin daha üstün görülmesi ve o şekilde mükâfatlandırılması din-ilim, gerici-ilerici şeklinde tanıtılması ekonomik ve sosyal bir sorunu ideolojik şekle soktu. Bu arada çok ilginç bir olay, bu durum, meşrutiyetin yani siyasî ve sivil hürriyetlerin, tek bir sözle demokrasinin halk arasında kökleşmeye başladığını göstermiştir. İTC, Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahrar ve Taşnak partileri, Mülkiye, Rum, Çerkes, Kürt cemiyetleri gibi birçok cemiyet ve kulüp 'hâkimiyet-i milliye'yi, hürriyeti ve meclisin serbest çalışmasını öneren önemli bir bildiri yayımlamışlardır (17 Nisan 1909). Aynı zamanda Erzurum gibi birçok yerde Ermeniler ve Müslümanlar bir araya gelerek Meşrutiyet'in ayakta kalmasını savunmuşlardır.

31 Mart ayaklanmasını bastırmak için Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinin Meşrutiyet'e bir darbe olacağını düşünenler çoktu. Fakat Ordunun İstanbul'a girmesini önleyemedikleri gibi Orduya Rum, Arnavut, Bulgar, Ermeni, Türk, gönüllü ve eski çetecilerinin katılması, durumu ideolojik bakımdan çok karıştırdığı gibi çok kavimli bir ülkenin idaresinin ne kadar güç olduğunu da gösterdi. Türkler ve gayrimüslimler, bu arada Müslüman ve etnik bakımdan Türk olmayan

Arnavut, Çerkes vs. gibi grupların Meşrutiyet'i savunmaları ve Hareket Ordusu'nu desteklemeleri Meşrutiyeti ve hürriyeti kendi milli, siyasî emellerini gerçekleştirmek için araç olarak kullanmak istedikleri şüphelerini güçlendirmiştir. Sonunda İTC de bu gibi grupların 'bölücü' amaçlar güttüğüne inanarak kendisinin uygun gördüğü birleştirici bir milli ideolojiye doğru yönelmesine yol açmıştır.

Abdülhamid, kardeş kanı dökülmesini önlemek için Hareket Ordusu'na direnilmemesini emretmişti. Fakat 27 Nisan günü Meclis-i Mebusan tarafından kendisinin hâl'edilmesini önleyemedi. Osmanlı devleti halkı temsil ettiğini kabullenen bir meclisin padişahının tahttan indirmesiyle yeni bir döneme girmeye hazırdı. Meclis, eskiyi yıkan ve yeniyi inşa eden bir sosyal mühendis olmuştu. Memleket –Mahmut Şevket Paşa'nın emrine girerek– –İTC kısmen bir yana atılmıştı– askerî rejimle idare edilmeye başladı.

Azınlıklar devletten yabancılaşmayı ve ayrılmayı ön plana çıkardılar. Bazı yakınlaşmalara rağmen (Eylül 1909'da Taşnakusyan ve İTC arasında yakınlaşma olduğundan söz ediliyordu) ve Meşrutiyete olan inancın sık sık tekrar edilmesine rağmen rejimin tek idareye gittiği aşikârdı.

31 Mart olayını inceleyenler onu kendi siyasî eğilimlerine göre yorumladılar. Mizancı Murat Efendi, 31 Mart'ın iktidarı eline almak ve Abdülhamid'i tahttan indirmek için tamamiyle İTC'nin bir tertibi olduğunu iddia etti. Diğerleri olayın askerlerin çatışmasından doğduğunu, Abdülhamid'in suçu olmadığını ileri sürmelerine karşılık İttihatçılar ve Avrupalılar kabahati dincilere ve Abdülhamid'e yüklediler. Bu konuda tartışmalar devam etmektedir.

Bizce olay, askerler arasında hoşnutsuzluk ve siyasî partilerin kırıcı rekabetinden çıkmıştır. Din ise, muhalefeti güçlendirecek ve meşrulaştıracak bir vasıta olarak kullanılmıştır.

31 Mart olayı aynı zamanda ulemanın ikiye bölünmesine yol açmıştır. Bir yanda Musa Kâzım Efendi gibi güçlü İttihatçı Şeyhülislâmların karşısında Mustafa Sabri Efendi gibi saltanatı ve eski düzeni savunan Şeyhülislâmları çıkarmıştır. İTC iktidarının 31 Mart 1909 olayından sonra çok güçlendiği ve zamanla yani 1913-14'den sonra tek parti iktidarı şekline dönüştüğü, ülkede siyasî ve ideolojik gelişmelere yeni hız, nitelik ve amaç verdiği bilinmektedir. 31 Mart'tan sonra İTC yol aramakla bocalayan bir cemiyet olmaktan çıkmış, kendi ideolojisine sahip, kendi değerlerini belirli ilkeler şeklinde uygulayan ve bu uygulamada devleti araç olarak kullanan, ülke çapında bir örgüt olmuştur. İTC her ne kadar Osmanlılığı ve İslâm'ı birleştirici ilke olarak şeklen korumuşsa da aslında ileriye dönük yeni bir ideolojiyi –Türk milliyetçiliğini– siyasî kılavuz olarak

seçmiştir. O dönemler, yani 1908-1918 ve ondan sonra *Türk Yurdu*, *Türk Mecmuası* gibi yayınlar döneminin en önemli düşünür ve yazarlarını kendi etrafında toplayarak topluma ve devlete yeni bir kimlik vermek yolunu aramışlardır. Aslında bu kimlik, yani "Türk" kimliği arayışları yeni bir kimlikten ziyade çok eski olan Osmanlı, Müslüman ve ortak tarih ve kültürlerin oluşturduğu kimliklere yeni bir şekil, içerik ve isim vermek çabası idi. Yeni olan, bu kimliği devlete mâl etmekti. Böylece daha başlangıçta birincisi (İslâmi) kimlikle kavmî-etnik kimliğin birbirleriyle çatışıp çatışmayacağı – birisinin diğerini yok edip etmeyeceği (Pozitif) ilmin ve dinin bir arada yaşayıp yaşamayacağı tartışılmıştır. Bu tartışmalar günümüze kadar devam etmekle beraber sonuçta "Milli" kimliğin dinî ve kavmî kimliklerin birbiri içinde eriyerek yeni modern bir kimlik şeklinde ortaya çıktığı görüşü öncelik kazanmıştır. İTC döneminden Cumhuriyete bıraktığı miras bir yandan hürriyet, yani demokrasi özlemi, diğer yandan sert devlet yönetimi alışkanlığı ve dinin, dilin, tarihin kültürün modern "milli" kimliği belirlemekteki yetkinin tanıtılmasının ve rolünün devlete devredilmesidir. Bu devletçi miras şekil değiştirmekle beraber halen entelektüel hayatımızda önemini muhafaza etmektedir.

Enver Bey

TÜM ZAMANLAR İÇİN KAYIRILAN ELEM: ESKİ AVRUPA SONA ERERKEN İMPARATORLUK İÇİN DİRENEN JÖN TÜRKLER

Altay Cengizer*

Devam etmekte olan çok daha geniş bir çalışmanın bazı anahatlarını izleyen bu makalede, 1908 Jön Türk İhtilâli'nden sonraki Osmanlı Hükûmetlerinin nasıl bir dış siyaset ortamıyla karşı karşıya kaldıkları ele alınmaktadır. Avrupa'da emperyalist Güçler arasında kızışan rekâbetin Türkiye üzerinde nasıl bir etki icra ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Jön Türkler, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinden en asgari beklentilerini dahi karşılayamaz. Böylece ortaya çıkan hayâl kırıklığı, Avrupa'daki bloklaşmanın derinleşmesiyle birlikte yerini kısa sürede memleket üzerinde nüfuz alanlarının tesis edileceği; bilahare de parçalanılarak yok olup gidileceği korkusuna bırakır. Makalede, bu korkunun ne derecede geçerli nedenlere dayanmış olabileceği irdelenmektedir. Doğaldır ki makalenin sınırları dikkate alınmış, Osmanlıların karşısına geçen başta İngiliz İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası olmak üzere İtilâf Bloku'nun *"aktif husumet"* ola-

*Büyükelçi, Harvard Üniversitesi Weatherhead Center for International Affairs'de Üye.

rak tanımlanabilecek politikalarının iyice tebellür ettiği, yani kristalize olduğu bir dizi siyasî/diplomatik gelişmenin ele alınması suretiyle hem sınırlamalar içinde kalınması hem de önemli noktaların aktarılmasının mümkün olabileceği düşünülmüştür. Nihayet, Özel Sayıların daha yürekten konuşmak, böylece tartışmayı biraz daha yaymak, biraz daha derinleştirmek için az ele geçen bir fırsat yarattığı bilinci üslûba yansımış olsa da, ileri sürülen ana görüş ve temalar dayanaksız bırakılmamıştır.

ELEM! NİÇİN?

"Jön Türk İhtilâli"[1] bütün Şark'ı kendine getirmek, bu amaçla her alanda yeni hamleler ve kalkınma devinimi yaratmak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve Batılı devletler arasında paylaşılmasıyla sonuçlanacak güç kaybını tersine çevirmek iddiasıyla yola çıkmış bir hareketin pek de beklenmedik bir anda zafere ulaştığı andı.[2] Şark'tan bakınca akla sığmaz boyutlarda yükselmiş Batı'nın karşısında zayıf düşmüş, güç kaynaklarını derlemekte zorlanan eski İmparatorluk önce tutunmalı, sonra ayakta kalmalıydı.

Bu makalede dile getirilen görüşler, yazarın mensubu olduğu T.C. Dışişleri Bakanlığı'nın görüşleri olarak yorumlanamaz. Söz konusu olan, başka bir devirde, Yirminci Yüzyıl başında Avrupalı Büyük Güçler arasındaki emperyalist rekâbetin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine nasıl yansımış olduğudur. Günümüzde Türkiye'yle Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki ilişkinin tabiatı da üslûbu da tamamen değişmiştir.

Avrupa'nın Osmanlılar üzerinde çeşitli yöntemlerle kurumsallaştırmış olduğu üstünlük yüzündendir ki, İhtilâlin dışa yönelik iddiaları, içe yönelik iddialarının da önüne geçiyordu. Zira akıllardaki reform sürecinin başarıya ulaşması, ancak dış müdahalelerin ortadan kaldırılması, İmparatorluğun dış ilişkilerinin yeniden tanzimiyle mümkün olabilecekti. Osmanlıların olası geleceğinin Çarlık Rusyası ve Batılı büyük devletlerden oluşan düvel-i muazzamanın kendi içindeki güç

[1] "İhtilâl" tanımlamasını, Jön Türklerin iktidara gelişinin tam bir alt-üst oluş yaratmadığını dikkate alarak, "Devrim"den daha az olan, fakat eskiyi de radikal biçimde değiştirmiş bir toplumsal olguyu ifade etmek için kullanıyorum.

[2] Burada "Şark" kavramı, "Doğu" kavramında ifadesini bulabilecek hususlardan farklı unsurları ihtiva ettiği için tercih edilmektedir. "Şark" tanımlamasının, Doğu'nun kadîm milletlerini de içinde barındıran; Avrupa'nın Büyük Güçlerinin emperyalist ağırlığını ve yaşamını doğrudan etkileyen çok-boyutlu üstünlüğünü hep hissetmiş; daha da önemlisi, Batı karşısında esas itibariyle savunma halinde olan geniş Osmanlı coğrafyasını yeterince çağrıştırdığı umulur.

mücadelesine yansımasıyla ortaya çıkan "Şark Meselesi"nin Osmanlılar lehine halli, diğer bir deyişle, İmparatorluğa musallat olmuş temel zafiyetlerin giderilmesi mücadelesi ise, çok uzun bir toparlanma dönemini gerekli kılmaktaydı. İhtilâlle birlikte öne çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu en kapsamlı ikilemi aşma şansı hiçbir zaman olmadı; dış tehditler, soyut ihtimaller olmaktan çıkıp, Trablusgarp'ta, Balkanlar'da tahrik etmemiş oldukları somut savaşlara dönüştü.

Yola koyulmuş umutların tam aksine, Osmanlı İmparatorluğu on yıl sonra nihayete ermiş, üstelik İmparatorluk tarihindeki en ağır sancıları tüm unsurlarıyla yaşamak zorunda kaldığı bir süreçten geçmişti. Türk ve Müslüman unsurun asırlardır yaşadığı Balkanlar en kötü şartlarda terkedilmiş, Asya'da kalan topraklar da elden çıkmış, İmparatorluğun her köşesinde son derece ağır insanî bedeller ödenmişti.

İddiasının tam aksine tecelli eden bu sonuç karşısında İttihat ve Terakki'yi yerden yere vurmak, Birinci Dünya Savaşı'na rastgele girmekle suçlamak, körükörüne Alman taraftarlığıyla itham etmek, yaşanmış ya da elde kalmış her korkunç belâyı İttihatçıların gittiği çukurdan aşağı atmak en kolay yoldu. İmparatorluğun yitip gitmesine, büyük çöküşün sonuçlarına, çekilen acılara bakan çok sayıda iyi niyetli insan bu eleştiri kervanına katıldı. Ne var ki, Prens Sabahaddin, Kâmil Paşa gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen siyasî rakiplerine yakınlıklarıyla bilinen Ahmet Bedevî Kuran, Hikmet Bayur, Hasan Amca ya da İsmail Hami Danişmend gibi yazarların yansız davrandıkları, acı eleştirilerinde farklı amaçlar gütmedikleri söylenemez. Bazıları, intikamcı duyguları öne çıkartmış, bunun için buldukları uygun ortamı sonuna kadar kullanmıştır. Böylece, çok şey çarpıtıldı, çok şey yanlış aktarıldı. Neticede, Birinci Dünya Savaşı'na girmenin eşiğindeki İttihat ve Terakki'nin açmazları, hangi saldırılara maruz kaldığı, neyin mücadelesini vermiş olduğu çok kolay ve çabuk, denebilir ki çocukça unutuldu. Halbuki kıvranarak son bulan sadece Osmanlı İmparatorluğu değil, Romanof, Habsburg ve Hohenzollern İmparatorluklarıydı da... Eski Avrupa sona ermişti.

Saptırma ve intikam amaçlı çiziştirmelerin, yazıştırmaların etkisi elan devam ediyor; bugün de İkinci Meşrutiyet Dönemi ele alınırken yoğun önyargılar gündeme geliyor. Bir de sonradan ne olduğunu bilmenin rahatlığıyla karmaşa içinde geçmiş bir dönemi izah ve bugüne nakletmekte kolaycılığa kaçmak; Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için verilen son mücadeleyi yok sayıp, "Sonra'nın Kılıcı"nı kuşanarak lider bir nesle sövmekte rahatsız edici çok şey var. Bu sövüp sayma kadar, eninde sonunda Osmanlılar adına verilmiş bir ölüm-

kalım mücadelesinin söz konusu olduğunun unutulması da insanın yüreğine girmiyor. Ters ve kötü gitmiş her şeyin *"İttihatçılar"*ın kapısının eşiğine yığılması yoluyla bir sağıltım sağlanmış olacağının zannedilmesi ise doğru ve bilimsel değil.

İttihat ve Terakki'yi her ne kadar dönüşmüş olsa da ceberrut bir diktatörlük statüsüne indirgeyip bundan ibaret saymak, lâkin emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik emelleri karşısında ne yapılması gerektiği sualini hiç mi hiç kaale almamak; İttihat ve Terakki iktidarının döneme kesintisiz ve yekpare şekilde yayıldığını ileri sürmek; Osmanlı Hükûmetlerini geniş bir seçenek yelpazesini haiz, kudretlerine de tam olarak hâkim karar vericilerden müteşekkil addetmek ve tüm bu yanlış faraziyelerden geçtikten sonra ortaya bir de bilanço sürmek büyük haksızlıklara kapıyı aralıyor.

Bu kolaycılığa kapılındıkça, kadim Sağ ve Sol geleneklerimiz, ya İkinci Meşrutiyet'teki özgün ve Şark'a mahsus tarihî mücadelede teşhis edebilecekleri kökleri yakalayamıyor ve aidiyetlerine uzak düşüyor, ya da o dönemin iç politik çekişmelerini devraldıkları zannıyla, zaman ve zeminin tamamen değişmiş olduğunu da unutarak birbirlerinin karşısında durmaya devam ediyorlar. Algılama bu seviyede olunca, herkese ait olması gereken Osmanlıların verdiği son savaşın siyasî boyutu hiç hak etmediği şekilde sahipsiz, ortada kalmış oluyor; meselenin Çanakkale ve Sarıkamış'ın çok ötesine giden nitelikler taşıdığı gözden tamamen kaçıyor. Zeminlerini yitirmiş eski kavgaların devam ettirilmesinin sonuçları olmadığını düşünemeyiz: İşte, önyargılar yerlerine iyice oturdukça ortaya çıkan kendimize karşı yabancılaşma olgusu... Bu zamanın hükmünü icra etmesi, basit bir unutma hali değil. İkinci Meşrutiyet'i tanımlayan siyasî mücadelelerin özellikle dış boyutunun hep geçiştirilmekle yetinilmesi, bugünün mücadelelerini tarihselliklerinden kopartırken, kendi anlam dünyamızı yanlış kurgulamamıza yol açan bir baştan savmalık galebe çalıyor.

Aslında, Osmanlıların geçen Yüzyılın başındaki ayakta kalmak mücadelesinden bîhaber kalınarak gidilecek pek bir yer yok. Bunda ısrar ettikçe, ülke için söylenebilecekler hakettikleri zenginlik içinde ifade edilmemiş oluyor; önümüze çıkan yersiz kopuş ve bağlantısızlıklar, tutarlı olmanın temel şartlarını; derli toplu bir söyleme kavuşma olanağını ortadan kaldırıyor.

Örneğin, 17 Ekim 2006 tarihli Radikal gazetesinde yazan Nuray Mert *"tarihte Türk ve Müslümanların başına gelenleri öne çıkartarak* (Ermeni sorunsalı bağlamında olsa gerek) *işin içinden çıkılamayacağını"* ileri sürüyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin İttihat ve

Terakki dönemini sahiplenmek üzere kurulmadığını hatırlatıp, Ünsal Oskay'ın terimlerini ödünç aldığını ifadeyle, *"yıkanmak istemeyen çocuklar"* olduğumuzu söylüyor. Peki, başımıza gelenleri ayrı bir kompartmanda tutarak; Trablusgarp ve Balkan Harpleriyle hangi sürecin başlamış olduğu üzerinde durmayarak; 1914 öncesi Avrupası'nda Büyük Güçlerin Osmanlılara yönelik politikalarını işin içine karıştırmayarak, gerçek ve samimi bir özeleştirinin önünü açmış mı olacağız? Başımıza nelerin nasıl geldiğini unutarak mı yıkanmış olacağız?

Birikim dergisi yazarlarından, Radikal gazetesinin kitap eleştirmeni Ömer Türkeş, Ahmet Aziz müstear isimli yazarın *'Triumvira'* isimli kitabını tanıttığı 19 Ekim 2007 tarihli Radikal gazetesinde yayımlanan yazısında aşağıdaki ifadeleri kullanıyor:

> Tarihi unutmak ve hatta çarpıtmakla başlar milliyetçi söylem...
>
> Ne memleketi ne İstanbul'u idare edebilmiştir İttihatçı Paşalar. Yegâne becerileri çekiç kullanmak olunca her sorunu çivi gibi görmüş, meseleleri devlet adâbına yakışır biçimde çözmek yerine kökünden kazımayı yeğlemişlerdir. Benzetme hoş değil belki, ama ifadesini İstanbul'un köpeklerini Hayırsız Ada'da ölüme mahkûm etmekte bulan sorunlardan kurtulma biçimi, memleket sathında Ermeni tehciriyle somutlanacaktır...
>
> Yine de ucuz kurtuldu İttihatçı kadrolar, İngilizler onları idam etmeye cesaret edemedi...
>
> Silâhla başlayan tarih silâhla noktalandı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden akla kalanlar silâh, kan ve şiddetti....

İttihat ve Terakki'nin yegâne becerisinin *"çekiç kullanmak"* olduğunu düşünmek; iktidarlarının 1908'den 1918'e tam olduğunu, hiç muhalefete düşmemiş olduklarını zannederek İstanbul'daki başıboş köpekleri Hayırsız Ada'ya yollamak tasarrufunu da İttihatçılara mâletmek; en ateşli tartışmaları içinde barındıran karmaşık Ermeni sorunsalını bu yersiz ve çirkin benzetmeyle bir çırpıda izaha kalkışmak... Sonra da Eylül 1914'den itibaren ihdas ettiği Çanakkale ve Basra'daki ablukalarıyla Osmanlıları zorlayan; İtilâf Bloku politikalarının gittikçe Türkiye karşıtlığı yolunda çizilmesinin aslî mimarı olarak Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden birinci derecede sorumlu tutulabilecek İngilizler İttihatçıları asmadı diye hayıflanmak... Bu kadarcık tarih bilgisinden tâ bu kadar fakirlik çıkar; tarih ancak bu kadar çarpı-

tılır. Ömer Türkeş, bir de hızını alamayıp, Enver Paşa'nın şehadetini pek bir bilgiçce *"trajikomik"* ilân ediyor!

Yahut Yağmur Atsız, Türk Edebiyatı Dergisi'nin İkinci Meşrutiyet'in Yüzüncü Yıldönümünün ele alındığı özel sayısında,[3] *"İttihadcılar, önce Balkan Harbi ve akabinde Birinci Cihan Harbi felâketlerine de balıklama dalarak ölüm döşeğinde bile hâlâ beş milyon kilometrekarelik 'bakiyye' İmparatorluk'u çarçur etmeselerdi..."* diye söze girebiliyor. Balkan Harplerinde de Birinci Cihan Harbinde de Trablusgarp'da olduğu gibi Osmanlıların üzerine gelinıyor, ilk ateş yine Osmanlılara açılıyor. Savaşı başlatan, Osmanlıları Balkanlar'dan atmak amacıyla birleşmiş Balkan Ligi'dir. "Sakın Ola!" demek için Sultanahmet'de miting de mi tertiplenmeyecekti? Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise hem İtilâf Devletleri hem de Merkez Güçleri Osmanlı toprakları üzerinden pazarlık yürütüyordu. Parçalanmak, toprakları paylaşılmak istenen Osmanlılardı, başkası değil. Buna karşı durur, emperyalist saldırganlıkla mücadele ederken, bir de *"balıklama atlamamak"* için zamanlamayı belirlemek olanağı hiçbir zaman yoktu; Osmanlı Hükûmetlerinin teenni göstererek elde edeceği hiçbir şey de hiç olmadı! Ardımızdaki nesillerin karşılaştıkları zorlukları anlamakta nasıl bu kadar sathî olabiliyoruz?

Güncel basma gelince, *"neo ittihatçı taife," "hayaller peşinde İmparatorluğu batıran adamlar,"* gibi toptancı tanımlamalardan geçilmiyor. Neredeyse herkes kendisini *"İttihatçılık"*tan arındırmaya azmetmişken, *"İttihatçı"* olduğu yolunda izlenim uyandırmayı seven bir kesimin nasıl olup da bu bağlantıyı kurabildiği; hangi damarların izini sürerek bu iddıayla ortaya çıkabildiği de doğrusu anlaşılmıyor.

Dışarda ise ne zamandır Türkiye'nın bir hafıza çalışması yapması isteniyor. Örneğin, Bernard-Henri Lévy, Türklerin *"suçlu hafızalarını"* kabullenmelerini, *"hafıza ödevinin bir nefis çalışması, cesaret, kararlılık, alçakgönüllülük ve özellikle de zaman isteyen derin bir ruh hareketi"* olduğunu ileri sürüyor.[4]

Pek güzel! Ancak, bu *"hafıza çalışması"* esaslarda yanılgılar içinden geçilerek mi yapılacak? Avrupa'nın Büyük Güçleri, kendi emperyalist geçmişlerine bakıp, bir monopol oyununun taşları gibi muamele ettikleri zayıf düşmüş uluslarda, Yakın Doğu ve Şark'ta hangi onulmaz acılara, hangi tarihî kırılmalara yol açtıklarının bizim *"hafıza çalışmamız"* vesilesiyle biraz daha fazla farkında olmak

[3] Temmuz 2008, no 417 sh 51-53

[4] 14 Ocak 2007, Le Journal du Dimanche. Lévy, aynı zamanda 17 Ocak 2007 günü Paris'de yapılan "İnkârcılığa Karşı" büyük mitinge de katılmıştır.

istemezler mi? *"İnkârcı"* olarak yaftalanmak korkusuyla dönemin Büyük Güçlerinin Osmanlı politikalarına hiç mi değinilmeyecek; hiç mi Jön Türkler Pan-Turanist ilân edilirken Balkanlar'da milliyetçiliğin hangı boyutlara vardığı ve Balkan Harplerinin arkaplânı konuşulmayacak? Birinci Dünya Savaşı ve İmparatorluğun sona erişi sırasında yaşanan felâketlerin insanî özüne inilmesinin tek yolu Osmanlılar adına verilmiş mücadelenin reddinden mi geçiyor?

Tabii ki, bu dönemde başa gelenler; *"İmparatorluğun Kaybı"* sürecinde yaşanan insanlık trajedileri önümüzden kalkıp gitmiyor, bizle ilgili hiçbir şey tarihteki yerine doğru yola çıkmıyor. Ama mesele, bu dönemi kendi şartları ve bütünselliği içinde kavrayabilmek; kendi acıları hor, *"Avrupa'dan olduğu gibi atılması"* da kendine reva görülmüş, ama aynı zamanda Avrupalı kalmış bir ulus olduğumuzun farkına varabilmektir. Doğru yönde gelişecek, şuuraltının yürekle bağlantılarını kopartmayacak, kalıcı ve emin bir ahlâkî duruşa varılmasını sağlayacak "Hafıza Çalışması," yukarıda Bernard Henri-Lévy'nin saydıklarının yanısıra tutarlılık ve hiçbir hırsızın dışarı kaçmamasını sağlayacak bir "bütünsellik" de gerektirir.

1908-1918 dönemindeki her şey; büyük zaferler kadar büyük insanî trajediler de tam olarak hatırlanmalı; müspet ya da menfi yönleriyle o devirde yaşanan büyük toplumsal ve siyasî dönüşümler üzerinde hep durulmalı. Ancak, belirleyici ana çerçevenin Osmanlılar için kesinkes varoluşsal bir nitelik taşımış olduğu hatırdan çıktıkça, anlamlı; bugün için de vereceği dersler olan sonuçlara uzanmamız imkânı olmayacak. Bu ülkenin, Avrupa'nın tarihindeki en şekillendirici ve büyük mücadelesine sadece dört yönde de cephelerde yer almış ana taraflardan biri olarak girmekle kalmayıp, sonucuna da çok önemli etkiler icra etmiş olduğunu, o noktaya nasıl ve nerelerden ulaştığını, geride bıraktığı yol ve "başına gelenleri" unutup da nasıl anlamlı konuşmuş olacağız?

Birarada anlatılması gereken birden çok acı var. Farklı acılardan bahsetmek; onların da varlığına işaret etmek, kat'iyyen öteki acıları yok saymak ya da daha altlara atmak, zihinleri karıştırmak, güncel siyasetten kaçmak teşebbüsü olarak görülmemeli. Aksine, kendi acılarını; kendilerinin içinden geçmek zorunda kaldıkları süreçleri daha iyi anlayan, bu acıların da paylaşıldığını görenler, başkalarının da başına ne gelmiş olduğunu daha iyi anlama, acılarını hissetme konumuna gelebilecektir. Kalıcı, makûl ve bugün için anlam taşıyan sonuçlara ulaşmak; kimsenin başına gelenin unutulmamasını, söz konusu döneme mümkün olduğunca bütüncül ve empatik yaklaşımlar gerektiriyor.

Birinci Dünya Savaşı büyük başlığı altında ele alınabilecek irili ufaklı yüzlerce sualden bir diğeri ise, doğrudan doğruya bugünkü kimlikler tartışmasının merkezine gidiyor: Türkiye Cumhuriyeti ayrı bir birey olarak dünyaya geldi. Fakat borçlarını dahi tam olarak ödemekten çekinmemiş olduğu öncülü Osmanlılar, payitahtını miras olarak devraldığı o İmparatorluk ne için; nerelerde ve kimlere karşı savaşarak son buldu? Bu suale verilecek cevap, Türkiye'nin esas itibariyle Avrupa'ya aidiyetini daha iyi anlamamıza da yardımcı olacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nın patlayışını irdeleyen en yeni ve iddialı çalışmalardan biri olan Holger Afflerbach ve David Stevenson'ın editörlüğünde 2007 yılında yayınlanan *"An Improbable War"* isimli kitapta, Osmanlılar *"Başka, Uzak Kıtalar"* alt-başlığı altında Japonya ve ABD'yle birarada ele alınıyorlar! O zaman da üzerinde büyük kavga kopmuş İstanbul'un Avrupa'da olmadığını mı düşünmek gerekir? Çanakkale için de aynı şüphe duyulmalı... Avrupa'yı saran yangın Balkanlar'da başlamıştır ama, Osmanlılar artık 1914'te Balkanlı dahı değildır demek isteniyor herhalde... Bu garip ayrım bilmeden yapılmıştır diyebilir miyiz? Avrupa'yı en fazla şekillendirmiş, dört yıl sürmüş ve doğruyu söylemek gerekirse, haklısı haksızı hiç de kolaylıkla tayin edilemeyecek devâsâ bir Avrupa hadisesinde Türkıye'nin aldığı yer, acaba hangi önyargı kümelerinin yol açtığı anlayış tahtında Japonya'nın yanına doğru iteleniyor? Okuyucu bundan ne anlamalı? Aslında, bu durum pek de kötü bir protokol hatasını çok andırıyor. Yani, "bir karşılaşma halindeki unsur ve tarafların birbirleriyle ilinti ve ilişkilerinin doğru resmedilmesi" yapılmamış, böylece aynı zamanda Avrupalı boyutu da haız olan kimliğimız yadsınmış oluyor. Şu var ki, bu çok sık rastlanan; Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndakı yerini marjinalize etmek, arkalara atmaktan yana oluşmuş bir anlayışın en son tezahürü... Bu yüzden de, Avrupalıların kavramak arzusunda olmadıkları bir gerçekliği; Birinci Dünya Savaşı'nda verdiğimiz mücadelenin niteliğini gözardı edemeyiz. Yıldönümlerinin giderek yaklaştığı, tarihî çökeltilerin; öne çıkmış, kendi geçerliliklerini ilân etmiş anlayış ve inançların iyice yerine oturacağı şu sıralarda bize ait olanı daha iyi kavramamız gerekiyor. Sağlam bir kimlik, gerideki tüm mücadeleleri, belki olduğunca sahiplenmeyi değil ama, iyi bilmeyi gerektirir.

Goethe, *"öl ve ol"* der. Niçin, hangi amaç uğrunda can verildiği; neyin ardından yaşamdan vazgeçildiği, kimliği de en keskin ve kalıcı şekilde belirler. Birinci Dünya Savaşı'nın altı bellibaşlı muharip devletinden biri olan Osmanlılar; sadece Sinâ, Kut-ul Amara gibi Asya

cephelerinde değil, Galiçya'da, Çanakkale'de, Avrupa cephelerinde de öldüler ve bir kez daha Avrupalı oldular. Birinci Dünya Savaşı, diğer Avrupalılarla birlikte başka Avrupalılara karşı savaşan Osmanlıların nihaî *"Avrupalı"* kimliğini tescil etmiş, bunu gelecek nesillere miras bırakmalarını sağlamıştır. Unutmayalım, ölürken savundukları; ayakta kalmasını, ileriye doğru yepyeni hamleler yapmasını istedikleri, sadece Asya'da da toprakları olan bir devlet değil, eski gücünü kaybetmiş, Avrupa muvazenelerinde esaslı bir faktör olmaktan çıkmış, ihtişamı sararmış da olsa her zaman büyük kalmış bir Avrupa devletiydi.

Avrupa'nın tarihî mücadelelerine girişmiş, en zorlu savaşlarda yerini almış diğer ulusları gibi bizim de *"elem çiçeklerimiz"* var. Farkında olmadan unutmamayı tercih ettiğimiz, adetâ kayırdığımız, içiçe geçmiş acılar... Aynı trajedinin sayısız katmanı, şuuraltı birikimimizin en can alıcı noktalarında yaşamaya devam ediyor. Bugüne taşıdığımız asabiyetin gerisinde başka ne var? Söz konusu olan kimliğimiz. O da hep o ana, 1918'deki son dakikaya ve hemen sonrasındaki Kurtuluş Savaşı'na raptedilmiş durumda. İşte bu yüzden, İkinci Meşrutiyet dönemini sık sık yakışıksız yorumlara yol açan basit ziddiyetler içinde; Birinci Dünya Savaşı'na sürükleniş koşullarımızı da en özentisiz ve bilgiden yoksun şekilde ele almaya hakkımız yok. Bu derbederlik içinde bugüne gelip, 1908-1918 arasında da olağanüstü bir varoluş mücadelesi verilmiş olduğunu unuttuk. Şimdi de unuttuğumuzu hatırlamamak için kendimize güçlü bir sansür uyguluyoruz. Entelijansiyamızın en iyi kumaşı haiz kesimlerinde "başımıza gelenler"den hiç bahsedilemiyor. Güya bilimsellik içinde kalınacak diye, güya bilimsel bir takım kıstasları öne sürüp, bizim hikâyemizin yeterince anlatılmamış olmasından kaynaklanan içe sinme halini kendi kendimize meşrulaştırdıktan sonra duygularımıza gem vuruyoruz! Tümden kutsama, tümden beddua peşinde olmadıktan sonra niçin bize ait bir mücadeleyi, günümüzü şekillendirmiş bir dönemi yüzündeki bütün hatlarıyla hatırlamamalıyız?

Ali Emîrî Efendi Sendromu

İkinci Meşrutiyet'in ilânının, İngiltere'yle Almanya arasındaki antagonizmanın giderek derinleştiği, Avrupa'nın bu iki en büyük Gücü arasındaki rekâbetin gittikçe kızıştığı bir döneme rastgelmesinin 1908'den sonraki Osmanlı dış siyasetine icra ettiği etkilerin; getirdiği sınırlamaların önemi hiç de küçümsenemez. Her ne kadar paradoksal gözükse de 1914'e doğru şiddeti epey düşecek ve yerini başka rekâbetlere bırakacak olan İngiltere'yle Almanya arasındaki çekişme, Av-

rupa siyaset sahnesini radikal bir şekilde değiştirmekte, Temmuz 1908'de de kıyasıya sürdürülmekteydi. İngiltere-Çarlık Rusyası ilişkilerinin, netice itibariyle İtilâf Bloku'nu ortaya çıkartacak 1907 anlaşmalarıyla birlikte bir nevi "ittifak" niteliğine bürünmesinin ardında da, Rusya'yla İngiltere arasında Orta Asya-Hint İmparatorluğu-İran ekseninde süregiden "Büyük Oyun"un kontrol altına alınması isteğinden daha fazla Almanya'yla olan bu rekâbetin dinamiği yatıyordu. Neticede, Yakın Doğu ve Osmanlı toprakları söz konusu oldukça İngiltere'nin Rusya'yla ilişkisini diğer her mülâhazanın önüne koymasına yol açacak bu politikaların oluşumunda Rusya'yı kaybetmek; Çarlığı sonunda Almanya'nın safına geçmiş olarak görmek korkusu egemen olmuştur.

Bu çerçevede, Birinci Dünya Savaşı'nm patlamasına kadar, o da pek kesintili ve sıkıntılı, iç ve dış gailelerle geçmiş, topu topu altı yıla yayılan Jön Türk "iktidarı," karşısında Abdülhamit dönemindekinden epey farklı, anlaşmazlıkları giderek derinleşen; ardı ardına krizler içine düşen bir Avrupa bulur. Bu tarihte artık, dış politikanın koşulları, çerçevesi ve paradigmaları köklü bir değişikliğe uğramıştır. Bir yanında Üçlü İttifak, diğer yanında gittikçe palazlanan Üçlü İtilâf olan Avrupa; toplumsal, siyasî ve askerî anlamlarda bambaşka mecralara sürüklenmiş, Abdülhamit dönemindeki bize manevra alanları bırakan kritik esnekliklerini yitirmiş bir Avrupa'dır. Kıta'daki ayrışmalar giderek "bloklaşma" niteliğine büründükçe, başta İngiltere-Çarlık Rusyası boyutuyla olmak üzere *Entente/İtilâf* politikaları öne çıkmış, bu durum Jön Türklerin seçeneklerinin dayanılmaz şekillerde daralmasına yol açmıştır.

Bu çerçevede, özellikle iki somut olgudan bahsedilebilir: Bir kere, *Entente* ülkeleri, 1908 Temmuz ayından itibaren Türkiye'nin öne sürdüğü, hiçbirinin ciddiyet ve samimiyetinden şüphe etmek için sebep bulunmayan yakınlaşma/ittifak tekliflerini kabul etmemiştir. Bu tutum, Osmanlı Hükümetinin Almanya'yla yaptığı ve esas itibariyle kopan fırtınada kendini Rusya'ya karşı koruma amaçlı 2 Ağustos 1914 tarihli gizli anlaşma sonrasında dahi sürdürülen arayışlarının ya cevapsız bırakılması ya da reddedilmesi suretiyle altı yıl boyunca kesinkes sürdürülmüştür.

İkinci Abdülhamit ve öncesi dönemlerde vaki olduğunun aksine, İkinci Meşrutiyet Hükûmetlerinin bu defa hacim politikalarını öne sürmelerini engelleyen bu yeni durumun sebebi çok da esrarengiz değildir: Çarlık Rusyası'nın olduğu yerde Osmanlılar olamamakta, İngiltere Rusya'nın tam müttefiği olma yolunda ilerlemektedir. Arala-

rındaki anlaşmazlıklar ne kadar devam ederse etsin, birbirlerine ne kadar kapris yaparlarsa yapsınlar, 1907'den sonra geçen her yıl İngiltere'yle Rusya'nın biraz daha birbirine yaklaştığına şahit olur. Zaten 1894'den itibaren Rusya'nın müttefiği olan Fransa'da Alman korkusu, Rus hayranlığıyla elele gitmektedir.

Böylece, Kırım Harbi'nin Avrupası son bulmuş, Osmanlıların Rusya karşısındaki en önemli iki müttefiği, gerçi başka bir sebeple, Alman Birliği'nin siyasî, ekonomik ve askerî sonuçlarıyla başedemedikleri için Rusya'nın yanına geçmiştir. Ama değişmeyen de şudur: Rusya'nın tatmin edilme yolu yine Osmanlı topraklarından geçmektedir. Osmanlılar *Entente*'a taraf olabilselerdi dahi iğreti kalacaklardı.

"Çağın dışına düştüğü"ne inanılan, özellikle Balkan Harpleri sonrasında bu defa Asya'daki varlığının da sona ermek üzere olduğuna kesin gözle bakılan Osmanlı İmparatorluğu, "ittifak kurulabilir cazibede" bir ülke değil, bir "külfet" olarak algılanmaktadır; işi bilahare halledilecek bir külfet... Yanlış ya da doğru, bu da her halükârda genel nitelikli bir algılamadır. Osmanlıların Almanya'yla ittifakları da kolay sağlanmış zannedilmemelidir. Türkiye'nin AB'ne tam üyeliği bağlamında bugün hâlâ Viyana kuşatmalarından söz getiren Avusturya'nın o zamanki *"her asker bir işe yarar"* merkantilist mantığıyla müttefiği Almanya üzerinde sürdürdüğü ısrar ve Kayzer'in son andaki müdahaleleri olmasaydı, 2 Ağustos 1914 anlaşması da imzalanamayacaktı. Alman Büyükelçisi Wangenheim'ın, ancak Kayzer'den azar işitince Türkiye'nin yükümlülükler doğuracak şekilde Almanya'nın yanına çekilmesine karşı itirazlarını kestiği hatırda tutulmalıdır.

İkinci somut olgu, Osmanlıların son anlarına rastlayan birbiri ardına patlamış buhranlar sırasındaki kesif diplomatik/siyasî yalnızlığıdır ki, Osmanlı İmparatorluğu bu buhranlardan geçerek Birinci Dünya Savaşı'nın kapısına dayanmıştır. Jön Türk İhtilâli'nin üzerinden daha iki ay geçmemişken Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından Berlin Antlaşması hükümlerine aykırı şekilde ilhak edilmesiyle patlayan kriz sırasında İngiltere'nin göreceli diplomatik desteği bir kenara bırakılacak olursa, Trablusgarp ve Balkan Harpleri başta olmak üzere hemen tüm diplomatik/siyasî sorunlarda Osmanlıların somuta indirgenmiş herhangi bir destek gördüğünden bahsetmekte büyük güçlük vardır.

Trablusgarp Harbi sırasında hiç olmazsa Avrupa kamuoyu ve Avrupa siyaset retoriği Türkiye'nin haklılığını savunmaktaydı. Ama bu retorik somut desteğe dönüşmemiştir. İtalya'nın "karşı blok"a kaçabi-

leceğinden ürken düvel-i muazzamanın iki kesimi de hiçbir şey yapmaz: Trablusgarp'ta sıkışan ve hiç tahmin etmediği bir direnişle karşılaşan İtalya'nın, Beyrut'u bombalamak ve Oniki Adaları işgal etmek suretiyle savaşı periferiden içerilere taşımasına göz yumar. Bu süreçte, Osmanlıların erimesinin Balkanlar'da muvazeneleri nasıl etkileyeceği hep gözden kaçmıştır. Halbuki, Trablusgarp Harbi'nin uzayıp gitmesi, neticede Osmanlıların uğradığı erime ve güç kayıpları, Rusya'nın desteğinde esas itibariyle Habsburg'lara karşı bir oluşum olarak meydana getirilen Balkan Ligi'nin yönünü değiştirmiş, gözlerini Osmanlılara doğru çevirmesine yol açmıştır: "Günün geldiği" inancına kapılan Balkan devletleri Osmanlıları Yarımada'dan atmak üzere aralarında birleşirler. Balkan Harplerinde bütün Avrupa Türkiye'ye karşı dizelenmiş görülür. Buradaki hâkim paradigma, Balkan uluslarının haklılığını, Türkiye'nin Avrupa'dan atılma zamanının geldiğini söyler.

Yine de Balkan Ligi'nin bu apaçık saldırganlığı karşısında hiçbir toprak değişikliğine izin verilmeyeceği söylenmiştir ama, kısa süre sonra Osmanlılara tüm kayıplarını kabul etmeleri yönünde İtilâf ve İttifak bloklarının oldukça birlikte hareket ettikleri müthiş bir diplomatik baskı uygulanmaya başlanır. Edirne'nin dahi Bulgaristan'a ait olması yönündeki ısrarlar, başta Rusya ve İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'den kaynaklanmak üzere olabilecek en sert biçimlerde sürdürülür; herbiri ayrı bir maksimalist listeyle ortaya çıkan Balkan devletlerinin isteklerinin tamamen yerine getirilmesinin ancak Osmanlıların Balkanlar'da tamamen son bulmasıyla sağlanabileceği gerçeği dikkate alınmaz. Bu sefer de Balkanlar'daki güç dengeleri, ince muvazeneler gözetilmemektedir. Türkiye'nin Balkanlar'dan bu şekilde ayrılmasının siyaset pratiğinde nelere yol açacağı; hangi dengelerin bozulacağı; ne derinlikte boşluklar doğacağı hesaplara katılmaz. Bu yüzden, Birinci Dünya Savaşı, bir bakıma çerçevesinin dışına doğru patlamış, olduğu yerde tutulamamış Üçüncü Balkan Harbidir. Bir diğer deyişle, Balkanlar'da yerinden oynayan dengeler, bu arada Sırbistan'ın iyice güçlenip topraklarını iki misline çıkartması; Balkanlar'da birbirlerinin hasmı olan Rusya'yla Avusturya arasındaki, esasen Bosna-Hersek'in ilhakından sonra iyice kötüye gitmeye başlamış ilişkileri "idare edilebilir" boyutlar dışına çıkartmıştır. Bu da, doğrudan doğruya Osmanlıların Balkanlar'dan "tam olarak" atılmasının ortaya sürdüğü yeni siyasî şartların pratiğe yansıyan sonucundan başka bir şey olarak görülemez.

Neticede, ne İngiltere ne de Almanya'nın illâki bu sıkı sıkıya ve her alana yayılacak şekilde sürdürülmesi gereken dar rekâbet mantığının dışına çıkamamış; bu iki esaslı Gücün aralarında hiç olmazsa asga-

ri düzeyde bir *modus vivendi* şartlarını zamanlıca kuramamış olmaları, bunun neticesinde müttefikleri Romanof ve Habsburg İmparatorluklarına objektif koşulların gerektirebileceğinin ötesinde ve realpolitik çerçevenin de dışına taşan şekilde "bel bağlar" hale gelmeleri, Avrupa'yı Birinci Dünya Savaşı'na getiren menfi dinamiğin kaynağında yatar.

Gerçi, İngiltere'yle Almanya'nın Ağustos 1914'den birkaç ay önce aralarındaki sorunları epey bir halletmiş, bu meyanda Bağdat Demiryolu konusunda dahi bir anlaşmaya varmış olmaları, Birinci Dünya Savaşı'na yol açan anlaşmazlıkların esas itibariyle Kıta'da süregelen ve bilhassa Çarlık Rusyası'yla Avusturya-Macaristan arasında derinleşen sorunlarla ilgili olduğunu düşündürtür. Burada vurgulanmak istenen, her ne kadar 1914 Ağustosu itibariyle eski kızgınlığını yitirmiş olsa da İngiltere'yle Almanya arasındaki antagonizmanın o noktaya gelinceye değin Avrupa siyasetini ne denli etkilemiş olduğu, özellikle de Jön Türklerin dış politikadaki seçeneklerini ne denli daraltmış olduğudur.

Kalkınmak, milli ekonominin temellerini atmak olsun, yerli yersiz en basit konularda dahi ortaya çıkan dış baskılardan kurtulmak, ülkeyi yarı-sömürge haline getirmiş kapitülasyonlara son vermek, ittihad-ı anasır politikalarına iyice içerik kazandırmak olsun, Jön Türkler sahiplenmiş oldukları hangi iddianın gereğini yerine getirmek; reformlar için şart olan ulusal maddî kaynaklara el atmak istemişlerse, beklentilerinin tam aksine karşılarında İngiltere ve Fransa başta olmak üzere İtilâf devletlerini görmüşlerdir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'la ilişkileri de hiçbir zaman pürüzsüz ve esaslı sorunlardan arındırılmış halde yürümemiştir.

Rusya'nın 1905 Japonya yenilgisinden sonra adetâ bir hışımla Batı'ya ve Balkanlara geri dönmesi, Boğazların giderek Rus stratejisinde yeniden ön plâna çıkması ve özellikle Liman von Sanders kriziyle birlikte[5] 1913 sonları ve 1914 Şubat ayından itibaren Türkiye'ye yöne-

[5] Liman von Sanders krizi de yanlış değerlendirmelere tâbi tutulmuştur. Bir yabancı subayın komuta yetkileriyle donatılmış olması, ilk bakışta feveran uyandıracak denli aşırılığa kaçmış bir önlem olarak görülebilir. Ne var ki, Balkan Harpleri faciasının ardından Osmanlı Ordusunun çok geniş çaplı reformlara ihtiyaç duyduğunun apaçık bir hal aldığını unutmamak gerekir. Alman Misyonu'nun başına getirilecek subayın da von der Goltz Paşa'nın pozisyonunun aksine bu defa komuta yetkileriyle donatılmış olması gerekiyordu, zira reformlar can acıtacaktı. Bir yandan ordudaki eski alışkanlıkların, diğer yandan da menfaatleri etkilenecek bir takım çöreklenmiş grupların reform sürecinin hızını kesmeleri ve girişimleri sekteye uğratıp işe yaramaz hale getirmeleri engellenmeliydi. Netice itibariyle, beş asır sonra Balkanlar'da sona ermiş koca İmparatorluğun bekâsı, her zamankinden de fazla ordunun reforme edilmesi ve güçlendirilmesine bağlıydı. Avrupa'daki siyasî sorunla-

lik Çarlık stratejisinin gerek Boğazlar bölgesi gerek Karadeniz ve Doğu Anadolu itibariyle tam mânâsıyla talepkâr ve saldırgan içerikli bir mahiyete kavuşturulması; Jön Türklere pek bir manevra alanı bırakmayan, içine sokuldukları o dar alanın etrafını çizen ana parametreler meyanında sayılmalıdır. Rusya, Birinci Balkan Harbi sırasında Bulgaristan'ın İstanbul'u eline geçirmesinden ürkmüş, aynı korkuyla Yunanistan'ın İtilâf Bloku safında savaşa girmesini geciktirmiş, İstanbul ve Boğazları tüm hinterlandıyla ancak bir dünya hengâmesi koptuğunda eline geçirebileceğinin bilinciyle, kendisi açısından Büyük Savaş'ın ancak *"glavnyi priz"* dediği "büyük ikramiye" İstanbul sayesinde anlam kazanabileceğini hep müttefiklerine hatırlatmıştır.

Ne İngiltere ne de Fransa Rusya'yı kaybedebilecek, muhtemelen tarafsız da kalmayacağı için Almanya'nın safına geçmesine rıza gösterebilecek durumdadır. İstanbul üzerindeki danışıklı dövüş bu yüzden oynanır. İstanbul'u İtilâf Bloku'nun zaferi halinde Sakarya nehrinden başlayıp Bulgar hududunda biten, Marmara Adaları ve güney Marmara'yı da içine alacak şekilde tüm stratejik-ekonomik hinterlandıyla Rusya'ya bırakan 30 Mart 1915 anlaşmasını, Türkiye savaşa girdiği için yapılmış bir anlaşma olmaktan çok, Türkiye'nin savaşa girmesinden önce varılmış anlayış birliktelikleri ve siyaset dinamiklerinde kaynağını bulan bir formülasyon olarak görmek gerekir. Çarlığın Dışişleri Bakanı Sazonov da hatıratında, İngiltere'nin Türkiye savaşın tarafı haline gelmeden önce Rusya'nın İstanbul ve Boğazlarla ilgili beklentilerini kabul etmiş olduğunu dile getirmiştir.[6] Gerçekten, İstanbul ve Boğazlarla ilgili anlaşmanın kayda bağlanması nispeten gecikmiş görünüyorsa, bunun sebebi İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'un Rusya'nın eline geçmesine olan itirazları, ya da Türkiye'nin buna ne kadar direnebileceğinin hesaplanması değil, İstanbul karşılığında kendilerinin ne talep edebileceğini belirlemek için süreye ihtiyaç duymuş olmalarıdır. Bu yüzden ince hesaplar yapılır, İngiltere; İskenderun, Mezopotamya, Basra merkezli giderken, Fransa da Suriye, Lübnan, Filistin gibi bölgelerle ilgili taleplerine şekil kazandırır.

---

rın giderek ağırlaştığı bir sırada Türkiye'nin yoksunluk ve zafiyetlerinin bu derece su üstüne çıkmış olması da Türkiye'deki ezelî sorunların baştan savma bir takım kısmî önlemlerle geçiştirilmesine, idare-i maslahata artık izin vermiyordu. Atamanın mantığı, komuta yetkilerinin verilmesini de gerekli kılmıştı. Maliye ve Adalet reformlarında olduğu gibi donanmanın reformu da İngilizlerin önderliğinde gerçekleştirilecekti. Jandarmanın reformuna ise Fransızlarla birlikte girişilmişti. Bu çerçevede, Liman von Sanders ataması, "Alman yanlılığı"nın bir diğer tezahürü olarak görülemez.

[6] Serge Sazonov, "Fateful Years," New York, 1928 sh 252

Büyük Savaş patladığında, kasasında sadece 92,000 Lira bulunan; Balkan Harplerinin yıkıntı ve perişanlığından daha kurtulamamış; her türlü mühimmata gereksinim duyan Osmanlıların müttefik ihtiyacı da had safhaya varmıştır. Türkiye'nin o halde dahi tarafsız statüyü muhafaza edebilmek için İtilâf devletlerinden dişe dokunur hiçbir teklif alamaması, bu meyanda ne Doğu Rumeli ne de Yunan işgali altındaki Ege Adaları konusundaki iki temel beklentisinden herhangi birine dahi cevap verilmemesi; İtilâf Devletleri'nin ülkenin toprak bütünlüğünü teker teker değil de *"Entente"* olarak garanti etmeye kalkışmaları, Osmanlıları iyiden iyiye Almanya'nın yanına iten gelişmeler meyanında görülebilir. Netice itibariyle, geçici bir siyasî yapı olarak görülmesi gereken *"Entente"* tarafından verilen garanti, her an ve herhangi bir nedene bağlanarak yok sayılabilecek bir ucubedir. Halbuki, aynı devletler daha birkaç ay önceki Liman von Sanders krizi sırasında Bâb-ı Âli nezdinde aynı yönde girişimde bulunurlarken *"Entente"* olarak üçlü değil de bireysel davranmayı tercih etmiştir. Bu tür diplomatik inceliklerle verilen mesajların farklı noktalara vardığı, Osmanlı Hükûmetinin gözünden kaçmamıştır.

Osmanlıların diplomatik mücadelelerini ne derece dar bir alanda vermek zorunda kaldıkları yeterince açıktır. Zamanın en önde gelen aydınlarından, Kutadgu Bilig'in tek nüshasını Beyazıt'taki sahaflarda bulmuş olmakla maruf Ali Emîrî Efendi, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir ama, pek muhtemeldir ki, başta çok sevdiği İstanbul olmak üzere memleketin başına dışarda hangi çorapların örüldüğünü bilseydi bu kanaatini muhafaza etmezdi. İnsanlık halinin temel bir ikilemi olarak, anı yaşayan, bilgi zenginliği değil, bilgi eksikliği içindedir. Yaşadığı anın uzamdaki yerini pek tayin edemez, tam olarak neyin içinden geçildiği hakkında fikir yürütse de doğru kavrayıp kavrayamamış olduğu ancak onyıllar geçtikten sonra anlaşılabilir. Ali Emîrî Efendi gibi Savaşa taraf olunmasından haklı bir azap duyanların söylediklerini bugüne nakletmek onların hissiyatını bilmemizi sağlar ama yanılgılarını ortadan kaldırmaz.

NÜFUZ ALANLARI'NA KARŞI ZORLU FAKAT KESİN DURUŞ

Bağdat Demiryolu imtiyazının büyük dezavantajı, üstüne yapışıp kalan ve memleket için bitmek bilmeyen bir mesele, bir üzüntü ve endişe kaynağı olarak ortaya çıkan siyasî niteliği olmuştur. Tek kelimeyle söylemek gerekirse, Türkiye'nin siyasî yaşamını zehirlemiştir. Bağdat Demiryolu imtiyazı verilmemiş olsaydı, Jön Türk hükümeti devraldığı

siyasî ve ekonomik sorunları çok daha kolay halledebilirdi. Fakat, her neye mâlolmuş olursa olsun, Abdülhamit'in bu imtiyazı tanımaktaki cesaretini de takdir etmek gerekir, zira Bağdat Demiryolu İmparatorluğun savunulması ve iktisadî kalkınması için son derece gerekliydi. Ne yazık ki, Türkiye, siyasetle ekonominin birbirinin içine geçtiği bu tür imtiyazlardan hep büyük sıkıntı çekmiştir.[7]

Maliye Nazırı Cavit Bey'in yukarıdaki sözleri Jön Türklerin karşı karşıya kaldıkları en temel sorunlardan birine işaret etmekteydi: Ülkenin savunulması ve kalkınması için gerek duyulan tüm proje ve hamleler, derhal Avrupa'nın Büyük Güçleri arasındaki rekâbete konu oluyor, kapsamlarının dışına taşıyordu. Bu tür girişimlerin başında gelen Bağdat Demiryolu, İmparatorluğun objektif şartlarından kaynaklanan ne derece bir gereklilik ise, İngiltere'nin gözünde Almanya'yla giriştiği ve giderek kızışan amansız rekâbet bağlamında rakibinin kopartmış olduğu; tamamlanması halinde imparatorluğunun savunulması açısından elzem gördüğü Basra Körfezi'ndeki üstünlüğünü tehdit edebilecek, belki de sona erdirebilecek, stratejik yönü çok daha ağır basan bir projeden ibaretti. Nitekim, konuya münhasıran bu "jeo-stratejik" çerçeveden bakmaya alışmış olan Londra, daha Jön Türk İhtilâli'nin hemen akabinde Almanya'nın Bağdat Demiryolu imtiyazı konusunda tâviz vermek zorunda kalacağı ümidine kapılmamış değildi.[8] İngiltere Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Hardinge, Berlin'deki Büyükelçileri Goschen'e gönderdiği bir telgrafta, tabii ki Almanya'yı kastederek, *"şu Jön Türkler iyice bir yerlerine oturur ve memlekette iyi bir idare sağlarlarsa, başka devletlerden ziyade bizim işimize gelen bir oyunu oynamaya başlayabilirler"* demekteydi.[9]

Ancak, Almanya'yla Bağdat Demiryolu konusunda bir türlü uzlaşıya varamayan İngiltere'nin aklına bundan böyle çok sık, siyaseten ne zaman bir şey yaptırtmak isterse uygulamaya kalkışacağı, diğer *Entente* ortaklarının da katılmakta hiçbir beis görmeyeceği bir baskı yöntemi gelecek olur: Osmanlı Hükûmetinin, esas itibariyle Düyun-u-Umumiye'nın el koyduğu son derece yetersiz gelir tabanını büyütmek amacıyla ihtiyaç duyduğu gümrük vergilerinin %11'den %15'e çıkartılması talebine karşı çıkmak, bu arttırımın ancak kendi istediği siyasî

[7] Edward Mead Earle, "Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway", New York, 1923, sh 235

[8] S. A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia: 1903-1914*, Londra, 1976, s. 99

[9] Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire: 1908-1914*, Londra, 1983 s. 10

sonuçların sağlanması halinde mümkün olabileceğini ileri sürmek![10] Nitekim, Osmanlı Hükûmeti 27 Mayıs 1909 günü gümrük vergilerine ilişkin beklenen talebini yapınca, konu bu anlayışla, yani gümrük vergilerindeki artışın Bağdat Demiryolu inşaatını finanse etmemesi gerektiği bahanesiyle, "Mezopotamya Demiryolları Komitesi"ne havale edilir. Söz konusu Komite, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuz alanları tesisi politikası güdüldüğünü açığa çıkartan aşağıdaki teklifin Osmanlı Hükûmetine götürülmesinin uygun olacağını 24 Temmuz günü Dışişlerine bildirir:

> 1- Gerekirse mevcut Alman imtiyazıyla rekâbet halinde olacak ve Dicle Vadisi yoluyla Bağdat ile Basra arasında bir demiryolu inşaatı gerçekleştirilmesi için İngiltere'ye ayrı bir imtiyaz tanınmalıdır. İmtiyazın Türk Hükûmetince malî garanti altına alınması gerekli değildir.
>
> 2- Türk Hükûmeti, İngiliz finansörlerin Demiryolunun Bağdat-Basra bölümünün inşası ve bu kesimin İngiliz grubunca kontrol edilmesi hususunda Almanlarla anlaşmaya varması halinde, Demiryolu kuzeyden Bağdat'a ulaşmadan önce Bağdat'tan güney cihetine doğru herhangi bir inşaata girişilmesini meneden 29ncu maddesini İngiliz grup lehine ortadan kaldırmalıdır.[11]

Buna göre, Bağdat Demiryolu'nun İngiliz İmparatorluğu için büyük stratejik önem arzeden Bağdat-Basra kesimi, muhakkak surette İngilterenin başını çektiği bir grup tarafından finanse edilmeli, İngiltere'nin kontrolünde olmalıdır. Bağdat Demiryolu'nun bahsekonu kesimi hakkında Almanlarla anlaşmaya varılamaması halinde ise Osmanlılar, hangi ihtiyaca cevap verdiğine bakmaksızın, Dicle boylarında Bağdat Demiryolu'na paralel gidecek ikinci bir demiryolunun İngilizler tarafından inşasına izin vermeli, hattâ bunun parasal boyutunu da fazla merak etmemelidir. Yirminci Yüzyılın başında emperyalizmin dünyanın geri kalanına hangi zihnî plândan baktığını; nüfuz sahalarının hangi politikalarla oluşturulduğunu en çarpıcı biçimde ortaya koyan örneklerden biriyle karşı karşıyayız. Osmanlıların ekonomik, toplumsal ve stratejik ihtiyaçları zemininde şekillenmiş Bağdat Demiryolu Projesi gerçekleştirilmeye çalışılır; Haydarpaşa'dan yola çıkan hat daha Konya'dan Bağdat'a varmamışken, nıçin ve hangi ihtiyacı karşılamak üzere bir de Dicle

[10] Parker'ın Bağdat Demiryolu konusunda 28 Ocak 1910 tarihli muhtırası. F.O. 371/991 (3743) sh 2

[11] ibid sh 4

kıyısından gidecek paralel bir demiryolu inşaatına gerek duyulur? Tabii, Hindistan yolu üzerindeki Basra'nın kontrolünün İngiltere'den başka bir devlete geçmemesini garanti altına almak için... Osmanlılar buna rıza göstermezse, İngiltere gümrük vergilerinin %4 oranında arttırılmasına da cevaz vermeyecektir (Zira, Duyun-u Umumiye'de temsil edilen devletler olur vermeden Osmanlı devleti vergi dilimlerini yükseltememektedir. Esasen para bulamamak ezelî bir sorundur; memur maaşlarını ödeyebilmek için kredi peşinde koşulur, Avrupa kapıları aşındırılır. İkinci Meşrutiyet'in devraldığı malî durum budur ve hiçbir zaman düzeltilemez).

İngiliz Dışişleri, Komite'nin yukarıdaki önerilerini benimser ve İstanbul'daki Büyükelçileri Lowther, 18 Ağustos 1909 günü aldığı talimata binaen, Bâb-ı Âli nezdinde Dicle Demiryolu inşaatı için İngiltere'ye imtiyaz tanınması yönünde girişimde bulunur. Bu arada Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Tevfik Paşa, Dışişleri'ne çağrılarak, Osmanlı Hükûmetinin önceden Mezopotamya'da İngiliz ticaretine vermiş olduğu "zararları" tazmin etmesi istenir.[12]

İngiltere, Bağdat Demiryolu'na karşı çok-yönlü bir diplomatik atak başlatmıştır. Bu siyasî baskının esas hedefi Almanya'yı "yola getirmek," İngiltere'nin Bağdat Demiryolu imtiyazına dahil olmasını sağlamak ise de İngiltere'nin Bâb-ı Âli nezdinde kullanmaktan çekinmediği ve giderek sertleşecek olan diplomatik üslûp, Türkiye'yle ilişkilerini de gözden çıkartmış olduğunu açık seçik ortaya koyar niteliktedir. İkinci Meşrutiyet'in "büyük dostu" İngiltere, Osmanlı Hükûmeti için "nüfuz sahalarına bölünmek" dışında hiçbir anlam ifade etmeyen Dicle Vadisi Demiryolu Projesi'yle ortaya çıkmakta; gümrük vergilerinin % 4 oranında arttırılmasına izin vermeyerek Osmanlılar için can alıcı bir konuyu siyasî baskı aracına dönüştürmektedir.

Ağustos 1909'dan itibaren Dicle Vadisi konusunda giderek artan bir baskıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Hükûmeti, İngiltere'nin yeni demiryolu imtiyazları peşinde bu derece ısrarla koşmasının ardında hayırlı bir sebep bulamaz. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Alman Büyükelçisi Marschall'a çok özel bir düşüncesini serdetmekte olduğu kaydıyla, İngiliz İmparatorluğu'nun Osmanlı devleti üzerindeki nüfuzunun artması ve İngilizlerin memleketin iyice içlerine sokulmasına yol açacak, kontrolü münhasıran İngilizlere ait büyük bir ticarî teşebbüse cevaz tanımaktansa, bu ülkeye yılda bir ya da iki

[12] ibid sh 7

milyon Sterlin vermeye razı olduğunu söyler.[13] Bu arada, Meclis-i Mebusan'daki Arap mebuslar ve Almanya'ya yakın olduğu düşünülen Bayındırlık Bakanı Hallaçyan Efendi'nin de İngiltere'ye ilâve demiryolu imtiyazı tanınmasına karşı çıkmaları, Bâb-ı Âli üzerindeki etkisine güvenen İngiliz Dışişleri'nde neticesini aşağıda göreceğimiz belirgin bir sinirliliğe yol açar.[14]

Mezopotamya'daki demiryolu imtiyazları üzerinde bu kavga sürerken, Osmanlı Hükûmeti'nin Bayındırlık Müşaviri Sir William Willcocks'un bölgedeki çalışmaları neticesinde vardığı teknik sonuçlar, İngiltere açısından konuya ilâve bir aciliyet kazandırır: Osmanlıların Mezopatamya'da tamamlamayı öngördükleri sulama projeleri, beş ilâ on yıl içinde Dicle ve Fırat'ın kurumasına yol açarak nehir ticaretinin sürdürülmesini olanaksız kılabilecektir. Grey, yakında Dışişleri Genel Sekterliğine getirilecek olan St Petersburg Büyükelçisi Nicolson'a, Çarlık nezdinde yapacağı girişimlerde kullanılmak üzere aşağıdaki hususları bildirir:[15]

> Almanların Bağdat Demiryolu'nun Bağdat-Körfez arasındaki bölümünün inşasını bize bırakmalarını, bu yönde Bâb-ı Âli nezdinde girişimlerde bulunma hakkımızı tanımalarını istiyoruz. Bu husus, Mezopotamya'daki çıkarlarımızın korunması bakımından elzemdir ve şimdiye kadar hep bu yönde gayret gösterdik. Artık, Türk gümrük vergilerinin arttırılmasına itirazımızı tek başımıza sürdüremeyiz. Öte yandan, buna rıza gösterecek olursak, Bağdat Demiryolunun tamamlanmasının yolu da açılmış olacaktır.[16]

Grey, hafta geçmeden Nicolson'a çektiği bir diğer telgrafta konunun önemini tekrar vurgular:

> Türk Hükûmeti'nin öngördüğü sulama projeleri Bağdat'ın güneyinde başlamak üzere olduğu cihetle, mesele bizim açımızdan daha da fazla aciliyet kesbetmiş durumdadır. Anlaşılıyor ki Fırat ve Dicle yakın bir gelecekte nehir trafiğine izin vermeyecek derecede sudan yoksun kalacak, dolayısıyla elli küsûr yıldır imtiyazı sadece bize ait olacak şekilde bu kanaldan yürüttüğümüz Hindistan'la ticaretimiz, şayet demiryolu da hâlâ tamamlanmamış ise, yerine hiç-

[13] Heller, sh 79
[14] age sh 85
[15] Grey, Fransa'yla birlikte Rusya'nın da Mezopotamya'daki demiryolu imtiyaz ve projelerine ilişkin olarak izleyecekleri politikaları açıklığa kavuşturmak istemekte. Paris ve St Petersburg'da bu yönde girişimler yapılmasını istemektedir.
[16] Grey'den Nicholson'a, 18 Kasım 1909, tel no: 1334 F.O. 371/765 (41981)

bir şey ikâme edilmeden sona erecektir. Kaldı ki, biz dahil olalım ya da olmayalım, demiryolunun gelecekte inşa edilmiş olacağına da kesin gözle bakmak gerekir.[17]

Zaman geçmekte, fakat İstanbul, İngiltere'nin Dicle Vadisi Demiryolu Projesi'yle ilgili girişimlerini cevapsız bırakmaktadır. Zira her şey bir kenara, söz konusu projenin, daha Bağdat ve Basra Vilâyetlerinin Anadolu'yla bağlantıları sağlanmamışken bölgede ekonomik canlanma yaratacağı, bu durumda Bağdat Demiryolu'yla izlenen bütüncül hedeflerin dışına düşmek tehlikesi bir kenara, ayrılıkçı hareketlere de zemin hazırlanmış olabileceğinden endişe duyulmaktadır. Nitekim, Bağdat Demiryolu imtiyazına dair 1903 tarihli Sözleşmenin Demiryolu'nun inşa aşamalarını düzenleyen ve şimdi İngiltere'nin kaldırılmasını istediği 29. maddesinin ardında da bu mülâhaza bulunmakta; güney Mezopotamya'yla İmparatorluğun geri kalanı arasında sağlam ekonomik ve siyasî bağların tesisi elzem görülmektedir. İngiltere'nin kendi menfaatleri temelinde öne sürdüğü proje ise, herhangi bir çerçeveye oturmayan, ancak bölgeciliği teşvik edecek niteliktedir. Tabiatıyla, Türk tarafında ilerdeki bir paylaşımın eskizi olabilecek nüfuz alanlarının oluşturulmasına karşı çıkmak fikri de egemendir. Daha 1907'de İran, aynen Osmanlıların endişe duyduğu şekil ve yöntemlerle Rusya'yla İngiltere arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Nitekim, İngiliz girişimleri sırasında Bağdat-Basra bağlamında zikredilen *'kontrol'* lafı gittikçe daha fazla duyulan şüphelere geçerlik kazandıran bir rol oynar.[18]

Aslında, *"nüfuz bölgeleri"* söz konusu oldukça, Osmanlı Hükûmetlerinin aklına sadece İngiltere ve Rusya da gelmemektedir. Gücünün yettiğini düşünen herkes, İmparatorluğun bir takım bölgelerini aklınca peylemiş ve ilgisini beyan eder haldedir. Örneğin, Samsun ve Trabzon limanlarının inşasının bir İngiliz şirketine verileceğini duyan Fransa, bu bölgenin kendisine bırakılmış olduğunu ileri sürerek itirazda bulunur.[19] Avusturya-Macaristan, İtalya gibi Güçler hiyerarşisinin daha alt basamaklarında yer alan devletler dahi *"intibâ almakta,"* diplomatik kulislerde güya kendilerine ayrılmış bölgelere işaret etmekte, haritalar hazırlamaktadır.

Osmanlılar, kendi çıkarları yönünde hareket serbestisine sahip değildir. Üstelik, bir de hergün realpolitiğin sınavından geçmek zorun-

[17] Grey'den Nicholson'a 23 Kasım 1909, tel no: 1340, F.O. 371/765
[18] Babington-Smith'den Hardinge'e, 8 Şubat 1910, F.O. 371/991 (5227)
[19] İngiltere Büyükelçiliğinin 1911 Yıllık Raporu, F.O. 371/1491 (4966)

dadır. Alman faktörü gözden ırak tutulamaz. Türkiye, bu denge mülâhazaları içinde haklı olarak bu ülkenin de kendisinden uzaklaşmasına yol açabilecek işlere bulaşmak istememektedir. Doğaldır ki, bu ayakta kalma politikaları Osmanlıları yorar. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Mezopotamya'daki demiryolları meselesi yüzünden Türkiye'nin *"örsle çekiç arasında kaldığını"* söyler.[20]

Sonunda, İngiliz girişimlerinin ısrarla sürdürülmesi karşısında, Hükûmet bir cevapla ortaya çıkmak zorunda kalır ve Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa, İngiliz Büyükelçisi Lowther'a ortaya attıkları projenin değerlendirilmesi için nasılsa ilerde vakit bulunacağını; Demiryolu'nun El Halif ile Bağdat arasındaki bölümünün tamamlanmasını takiben konunun ele alınabileceğini; esasen Demiryolu öylesine ortada bırakılamayacağına göre Türkiye'nin Bağdat-Basra bölümünün kendisi tarafından inşa edilmesini de tercih edebileceğini; diğer taraftan, Demiryolu'nun Bağdat'a kadar ilerletilmesi hususunda Osmanlı Hükûmetinin ilke itibariyle Almanya'yla anlaşmış olduğu gözönünde tutulacak olursa, bu aşamada anılan ülkeyle bir tartışma yaratmak riskini göze almak istemediklerini söyler.[21] Lowther, görüşmeyi İngiliz Dışişlerine naklettiği telgrafa *"açıktır ki, Türkler Bağdat'a ulaştıkları an Demiryolunun Basra bölümü için kendi şartlarını öne sürebilecek hale de gelmiş olacaklardır"* şeklindeki kanaatini eklemeyi ihmal etmez.

Bu sıralarda İngiliz Dışişlerine ulaşan, Demiryolu'nun El-Halif ile Bağdat arasındaki bölümünün bir an evvel tamamlanması yolunda Osmanlı Hükûmetinin arayışlarını sıklaştırdığı ve bu amaçla ilâve gelir kaynakları yaratmaya çalıştığı yönündeki haberler, İngilizlerin telâşını daha da arttırır. Grey, Lowther'a karamsar bir tablo çizer, yeni rejim için güya neler yapmış olduklarını hatırlatır:

> Majesteleri Hükûmetinin Türkiye'deki yeni rejime yardımcı olmak için yaptığı her şeye, bilhassa 1908-1909 Bosna Hersek'in İlhakı krizi sırasında ortaya koyduğumuz dostane, hatta coşkulu maddî ve manevî desteğimize karşın, Dicle Vadisi boyunca inşa edilecek 'savunma' amaçlı bir demiryolu imtiyazı hususunun kaale alınmamış olması, dostluğumuzun Bâb-ı Âli'de hiç de takdir edilmediğini göstermektedir. ... Anlaşılan odur ki, Osmanlı Hükûmeti

[20] Feroz Ahmad, "The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics: 1908-1914," Oxford, 1969, sh 67

[21] Lowther'dan Grey'e, 2 Nisan 1910, tel no: 197 F.O. 371/991 (12167)

> başkalarının bölgede İngiltere'ye atfettiği önyargılı ve haksız şüphelerden etkilenmeyi yeğlemiştir.[22]

Ancak, Basra çevresindeki siyasî hal, Osmanlı Hükûmetinin gerçekten de "başkalarının (herhalde Almanya kastedilmektedir) önyargıları ve şüphelerinden" etkilendiğini hiç de düşündürtmez. İngiltere, daha 1899'da Kuveyt Şeyhi'yle adıgeçenin İngiltere'nin iznini almadan herhangi bir yabancı temsilciyi kabul etmemesini amir bir anlaşma imzalamıştır. Kuzey komşu Muhammerah Şeyhi de İngiliz koruması altındadır. Esasen İngiltere, Mezopotamya'daki petrol, nehir ticareti ve sulama imtiyazlarını tamamen kontrolü altına almak için Bâb-ı Âli nezdinde sürekli baskı uygulamaktadır. Birdenbire ısrarla öne sürülmeye başlanan Dicle Vadisi Demiryolu İmtiyazı'na bu çerçeveden bakınca, Osmanlıların bu teklifi herhangi bir proje olarak değerlendirmek durumunda olmadıkları, aksine, bunu Basra bölgesindeki İngiliz etkisi ve varlığının tam mânâsıyla bir *"nüfuz sahası"*na dönüşmesine yol açacak ağırlıkta bir gelişme olarak ele almak zorunda kaldıkları daha da açıklık kazanır.

Gerçekten, yukarıda söz konusu telgraftan iki gün sonra Lowther'ın önüne gelen bir diğer telgraf çok daha sert bir ton içermektedir:

> Ekselanslarına Osmanlı Hükûmetine bildirmeniz için ifade ediyorum ki, Majestelerinin Hükûmeti, Dicle Vadisi Demiryolu imtiyazı hakkında arzularına uygun bir açılım görmediği müddetçe Türkiye'nin gümrük vergilerinin arttırılması yönündeki isteğini hiçbir şekilde kabul etmeyecek; İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ileride takınacağı tutum ise büyük ölçüde Ekselanslarının yerine getirecekleri girişimin nasıl karşılandığı ışığında belirlenecektir.[23]

Bu esas itibariyle, diplomatik yazışmada *ultimatom* kategorisine sokulması gereken bir metindir. Jön Türk Devrimi'nin "dostu," "liberal İngiltere," daha 1910 Nisan ayında İmparatorluğa karşı yaklaşımının pek dar sınırlarını açığa çıkartmakta; "nüfuz sahaları oluşturma politikaları"ndan vazgeçmeye hazır, yeni rejime de ayaklarını daha sağlam basmasına yardımcı olabilecek olanakları sağlamakla ilgili olmadığını, bu meyanda reformların maddî zeminini oluşturacak gelir artışlarını desteklemek şöyle dursun, bu tür talepleri siyasî manivelalar olarak

[22] Grey'den Lowther'a, 18 Nisan 1910, tel no: 96 F.O. 371/991 (13013)
[23] Grey'den Lowther'a, 20 Nisan 1910, tel no: 107 F.O. 371/991 (11933)

kullanmakta beis görmeyeceğini; Osmanlıların bölünme, parçalanma endişelerini anlamakta da isteksiz olacağını en sert şekilde ortaya koymaktadır. Bu bakımdan, 20 Nisan ultimatomu, aslında bir kırılma noktasına erişildiğini de gösterir; Osmanlıların Trablusgarp ve Balkan Harpleri yoluyla Birinci Dünya Savaşı'na doğru içinden geçecekleri olağanüstü meşakkatli ve acılı dönemde Avrupa'nın Büyük Güçleri'nden en temel menfaatlerinin korunmasında dahi hiçbir yardım görmeyeceğinin güçlü bir habercisi olur.

Daha da önemli olarak, söz konusu ultimatom, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna karşı *aktif husumet* olarak tanımlanabilecek bir siyasetin eşiğine daha Nisan 1910'da gelmiş olduğunu düşünmemize yol açacak güçte bir olguyu da meydana çıkartmıştır: Şayet "antagonizma," taraflardan birinin kendi çıkarları için; ayakta durmak, savunmasını kuvvetlendirmek ve ilerlemek yolunda atmakta gerekli göreceği adımların diğeri tarafından telâfisi imkânsız kayıp ve zarar olarak algılanması, bu algılamanın da her an aktif müdahaleye dönüşecek şekilde güçlü olması hali ise, bu takdirde 1908-1914 Avrupası'nda sadece İngiltere-Almanya arasındaki değil, bir yanda İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu, diğer yanda da İngiltere'nin müttefiği Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki daha saklı, daha küçük, fakat aynı derecede de geçerli antagonizmaların varlığına işaret etmek hiç de yanlış olmaz.

Avrupa'nın Büyük Güçlerinin, Osmanlı İmparatorluğunun geleceğine dair öngörüleri ve mirasının paylaşımında yer almak yönündeki kararlılıkları arasında pek bir fark yoksa da Osmanlıların diğer anlaşmazlıklarının hiçbiri için antagonizma düzeyine ulaşmıştır denemez. İngiltere'yle Osmanlılar arasındaki antagonizma ise, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla birlikte İngiltere'nin Osmanlılar için inşa edilmiş ve bedelleri tamamen ödenmiş savaş gemilerine el koymak; 29 Ekim gecesi gerçekleştirilen Karadeniz harekâtından bir ay önce İmparatorluğun her iki çıkışını da Çanakkale ve Basra'da abluka altına almak; kendi menfaatlerinin gereği olarak İtilâf devletlerinin zaferi halinde İstanbul ve Boğazların Çarlık Rusya'sına verilmesine hiçbir ses çıkartmayacağını, aksine bunun destekçisi olacağını belirterek kışkırtıcılık yapmak;[24] Türkiye'nin Savaşa dahil olmasından önce Bulgaristan'ı kendi yanında savaşa girmeye ikna etmek için bu ülkeye Edirne ve Trakya'yı söz vermek ve benzeri siyasî tercihlerle katlanıl-

[24] Nitekim, İstanbul ve Boğazlar hususunda Rusya, İtilâf Devletlerinin kendi aralarında vardıkları ve müttefiklerden hiçbirinin karşı tarafla münferit anlaşma cihetine gitmeyeceklerine dair 6 Eylül 1914 tarihli anlaşma müzakereleri sırasında daha da cesaretlendirilmişti.

maz bir noktaya çıkar.[25] Bu azami hale ulaşılmasından da önce Balkanlar ve Yakın Doğu söz konusu oldukça İngiltere daimi surette Osmanlıların temel çıkarları hilâfına Rusya'yı kollamıştır. Balkan Harpleri sırasında Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılması yolundaki ısrarı, bu duruma herhalde iyi bir örnek teşkil eder.[26]

Neticede, Osmanlı Hükûmeti Lowther'ın girişimine İstanbul'da değil, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın Grey'den istediği randevuyla cevap verir. Tevfik Paşa, *"bazı gruplara tek bir hat üzerinden demiryolu inşasına dair imtiyaz esasen verilmiş bulunduğu cihetle, Osmanlı Hükûmetinin başka bir devlete ilâve bir imtiyaz tanımayacağını"* söyler ve susar.[27] O anda da Osmanlılar İngiltere'nin Dicle Vadisi Demiryolu Projesi'ni kesinkes reddetmiş, ülkesinin nüfuz alanlarına bölünmesine yönelik politikalar karşısında kararlı bir duruş sergilemiş olur.

DOĞU'DAKİ KORKU

Yirminci Yüzyılın başında emperyalist çekişme o denli had bir safhaya varmıştır ki, üzerinde karar kılınan nüfuz sahaları ve bu paylaşımı sağlayan bir neviden *"centilmen anlaşmaları"* da aslında kaygan zeminler üzerinde durmaktadır. Rekâbet hız kazandıkça anlaşmalara uyulmamaya başlanır. Dışişleri Bakanı Grey, Rusya'nın İngiltere'yle 1907'de vardığı anlayışı hep işine geldiği gibi yorumladığını, kuzey İran'da 12,000 asker bulundurduğunu ve Azerbaycan'da devamlı surette toprak alımıyla iştigal edip, hâkimiyet kurduğundan şikâyet eden St Petersburg'daki Büyükelçisi Buchanan'a, bu meselede fazla ileri gidemeyeceklerini ortaya koyan şu itirafta bulunuyordu: *"Ruslar gerekirse İran'ı işgal etmeye hazırlar, biz değiliz!"*[28]

Gerçekten de Çarlık Rusya'sı, güya İngiltere'yle nüfuz sahalarına ayırmış olduğu İran'da *entente*'a hiç aldırış etmeden en ileri kolonizasyon politikalarını yürütmekteydi. 1914'e varıldığında bu hegemonyacı ve genişlemeci politika artık üstü örtülemeyecek duruma gelmişti. İngiliz temsilci Townley, *"her gün yüz ya da iki yüz kadar Rusun, kanun dışı şekilde ve baskıcı yöntemlerle edinilmiş geniş arazilere yerleştiğini"* Londra'ya bildirmekteydi. Hattâ, İran'a yerleşmeye

[25] Bulgaristan'a verilen söz için bkz: "The Balkans, 1914-1915 From the Outbreak of the War to the Offer to Bulgaria," 9 Temmuz 1915, F.O. 371/2264

[26] Bu Edirne'dir ki, Osmanlı protokolü payitahta atanan İngiliz Büyükelçilerini bu şehirde karşılamayı âdet haline getirmişti.

[27] Grey-Tevfik Paşa görüşmesi, 30 Nisan 1910, F.O. 371/991 (11933)

[28] Jennifer Siegel, "Endgame: Britain, Russia, and the Struggle for Central Asia, Londra, 2002

başlayan Rusların elinde St. Petersburg'da hazırlanmış bir takım gizli talimatlar vardı. Bunlarda, nasıl toprak edinileceği; çiftçilik ve benzeri konularda bilgiler, tarım arazilerinin haritaları bulunmaktaydı. [29]

Buchanan gidişata itiraz ettiyse de Rusya'nın resmî cevabı, kuzey ve kuzey-batı İran'a müdahale etmesinin *"coğrafyadan kaynaklanan bir gereklilik"* olduğu; *"Rus ve diğer yabancıların haklarının korunması"* gerektiği; Rusya'nın *"büyük fedakârlıklar pahasına düzen tesis ettiği ve ülkeyi kaosa sürüklenmekten alıkoyduğu"* şeklinde oldu.[30]

Rusya'nın kuzey İran'a hangi açıdan baktığı ve orada ne yapmakta olduğu, Doğu Anadolu'nun da hangi tehditle karşı karşıya olduğunu izah eder. *"Coğrafyadan kaynaklanan gereklilik;"* *"düzen tesisi"* ve benzeri iddialar, zamanı geldiğinde aynen, hattâ daha da kuvvetli şekilde Doğu Anadolu için de kullanılabilecek bahanelerdir. Çarlık Rusya'sı, bir *"Büyük Güç"* olarak kalabilmenin ve o şekilde kabul görmenin yolunun mücavir saha ve ülkelerde ya nüfuz tesisi ya da mümkün olan hallerde buraları içine alıp sindirmekten geçtiğine inanıyordu. Böylece yarattığı hava, öne sürdüğü "başa bela kesilme potansiyeli" görmezden gelinemiyor, Batılı Güçlere fatura bu yolla çıkartılıyordu. Sindirmeyi epey başardığı diğer Güçler seslerini kıstıkça Rusya'nın bu ana yönelim politikasını haklı çıkartmış oluyorlar, Çarlığı işe yaradığını gördüğü hegemonyacı tutumlara alıştırıyorlardı. Bu hal, meşhur "Büyük Oyun"un sahası Orta Asya'ya inhisar etmemekte, özellikle 1904-1905 Japon Harbi fiyaskosundan sonra Çarlığın Batı sınırlarını da kapsamaktaydı.

Gerçekten, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 1914'de artmaya başlayan kaygılarının gereksiz endişelere dayandığı hiç söylenemez. Nitekim, Vilayet-i Sitte'yle ilgili 1914 Reformu da Doğu'daki siyasî durumun gerçekçi bir okumasından kaynaklanmıştı. Ezcümle, iki Genel Valiliğin İngiltere ve Rusya'nın tüm diplomatik baskılarının aksine Rus değil, Hollandalı ve Norveçli iki üst düzey görevlinin uhdesinde bırakılması için epey bir mücadeleye gereksinim duyulmuş olması, tabii ki rastlantısal değildir. Bu çerçevede, savaşın patlamasıyla birlikte, Osmanlı Hükûmetinin endişeleri had safhaya çıkar; Rus Genelkurmayı'nın yaklaşan bir müdahaleye zemin hazırlayan sınır boylarındaki hareket tarzı durumu daha da alevlendirir. *Yavuz*'un önderliğindeki Osmanlı filosunun Karadeniz'deki Rus limanlarını top ateşine tutmasıyla son bulan 29 Ekim 1914 harekâtı, bir yandan Osmanlılar

[29] İbid sh 186
[30] İbid sh 192

üzerindeki *Entente* baskısı, diğer yandan Doğu'daki siyasî/askerî durum ışığında değerlendirildiğinde anlamını bulur; "Rus korkusu"nun biri Boğazlar, diğeri doğu Anadolu'ya doğru adımlarını iyice sıklaştırmış iki temel ayağı daha gözle görülür hale gelir.

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son büyük Avrupa siyasî buhranına sebep olan Liman von Sanders'in atanması sırasında yaşanan gelişmeler de doğu ve kuzey Anadolu'daki durumun Osmanlı-Çarlık Rusya'sı ilişkileri bağlamında ne kadar pamuk ipliğine bağlı hale geldiğini gösterir nitelikte olmuştur:

Tüm Osmanlı tersanelerinin yapım ve işletmesinin bir İngiliz konsorsiyumuna verilmesini takiben, İngiltere'nin (bilahare el koyacağı) iki dretnotu Türkiye için inşa etmeye ve İngiliz subaylarını eğitim vermek amacıyla İstanbul'a göndermeye karar vermesi, St. Petersburg'da müttefikine karşı aşırı bir sinirlilik yaratmıştır. Görüleceği gibi, mesele Liman von Sanders'in atanmasından önceye dayanmaktadır. Çarlık Rusya'sının karşı çıktığı, bunu kim yapacak olursa olsun, Osmanlı Hükûmetinin deniz kuvvetlerini güçlendirme girişimleridir. Lıman von Sanders'in atanmasını da Türkiye'nin güçlenmek yolunda attığı bir diğer adım olarak telâkki eder. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'yla Çarlık Rusya'sı arasındakı ilişkilere egemen olan antagonizma hali, Osmanlılar kiminle çalışırlarsa çalışsınlar, Rusya'nın itirazlarını doğuracaktır.

Bu çerçevede, Liman von Sanders atamasıyla başlayan kriz sırasında Sazonov'un müttefikleri İngiltere ve Fransa'ya önerileri, Türkiye'ye malî boykot uygulanmasından başlayıp, Karadeniz'deki bazı Türk limanlarının işgaline kadar gitmiş, Osmanlılarla diplomatik ilişkilerin kesilmesini de kapsamıştır. 1913 sonu 1914 başında ortaya konan bu hiddet, Rusya'nın kendi "arka bahçesi" addettiği bir coğrafyada ortaya çıkan meseleleri hangi aşırı noktalara taşımaya meyilli hale gelmiş olduğunu ortaya koymuştur. Kendisince peylenen yerler, aynen de öyle bellenmeli, İstanbul dendi mi bunun ancak "kendisinden sorulabıleceği" anlaşılmalıdır. İyice sinmiş, artık tam bir Rus muhibi haline dönüşmüş Dışişleri Genel Sekreteri Nicolson dahi, Rusya'nın hiddetini yersiz, abartılı, fakat aynı zamanda da çok tehlikeli bulur; Rusya'nın fazla zorlanmaksızın içeri girme imkânlarını haiz bulunduğu doğu Anadolu'ya karşı bir harekâta girişeceğinden, bu

halde de Almanya'nın Osmanlıları desteklemeye kalkışacağından korkar; bu korkudan da kolay kolay kurtulmaz.[31]

Bu noktada, Rusya'nın şu ya da bu nedenle, bir fırsat yahut zemin bulduğunda doğu Anadolu'ya yerleşeceği inancının Avrupa siyasî çevrelerinde garipsenen, marjinal bir fikir olmadığını kaydetmek gerekir. Nicolson'un korkusu, doğu Anadolu'nun Rusların eline geçmesi değil, bunun bir takım gerekli dengeler; ön anlayış birliktelikleri sağlanmış olmaksızın aniden gerçekleşmesi ihtimalidir. Yoksa, doğu Anadolu, Balkan Harplerinin ertesinde giderek güçlenen bir ihtimal olarak zihinlerde iyice yerleşen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'da da nihayet yok olup gitmesi başladığında, Rusya'nın eline düşmesi gereken bir parsa olarak zaten kabul görmektedir. Nitekim, Savaş başlar başlamaz Rus ordu birliklerinin Türk sınırına doğru kaydırıldıkları da bir vakıadır.[32] Kaldı ki, bu kaydırma, normal bir askerî tedbir olmaktan çok, Türkiye'yle Rusya arasında savaşın kopmak üzere olduğunu düşündürtecek bir mahiyet taşımaktadır.[33] Nihayet, Eylül ayı başından itibaren Azerbaycan sınırında Türk ve Rus öncü müfrezeleri arasında silâhlı çatışmalar bir patlar bir kesilir.[34] Ekim ayı ortalarından itibaren çatışmaların her an savaşa dönüşmesi ihtimali kuvvetlenmiştir.

Liman von Sanders krizi sırasında müttefiklerinden beklediği desteği alamamış olan Rusya, bu defa mağdur rollerini oynayıp, aralarındaki ilişkiyi yükümlülüklerin belli olduğu tam bir ittifak düzeyine yükseltmek için İngiltere'yi zorlamaya girişir. Neticede, bağlayıcı formülasyonlardan ne kadar kaçınmaya çalışmış olsa da 1914'e giden süreçte Fransa'ya hayatî konularda söz vermiş olan İngiliz kabinesi,[35] Rusya'yla da benzeri bir adım atmak zorunda kalır. Kabinede bunun

---

[31] FO/371/1847/55115 O'Beirne'den Grey'e 7 Aralık 1913 tarihli telgraf üzerine Eyre Crowe'un düştüğü not. Rusya'nın her an Doğu Anadolu'ya karşı bir harekâta girişebileceği endişesinin devam ettiğini gösterir Crowe'un bir diğer notu, Buchanan'dan Grey'e 19 Aralık 1913 tarihli telgraf üzerindedir. British Documents X, i sf. 390-391

[32] İngiliz Dışişlerinin Yakın Doğu uzmanı George Russell Clerk'in 14 Ağustos 1914 tarihli mütalaası;
F.O. 371/1900/31986

[33] F.O. 371/2171/38796

[34] F.O. 371/2080/46559

[35] Aralarındaki anlaşmaya göre Fransa Manş Denizi'nde hiçbir savaş gemisi bulundurmayacak, bu bölge tamamen İngiliz zırhlıları tarafından korunacaktı. Fransa'nın böylece Akdeniz'deki filosunu çok daha güçlendirmesi de sağlanmış olacağından, Almanya içinden çıkılması daha da zor bir stratejik olguyla karşı karşıya bırakılmış oluyor, bu da İngiltere'nin işine geliyordu. Ağustos 1914'de İngiltere'nin savaşa girmesinde Fransızların bu anlaşmanın bir askerî ittifak, dolayısıyla bir ahlâkî yükümlülük doğurduğu konusundaki güçlü argümanları etkili, hattâ belirleyici olmuştur.

"yasak savma kabilinden," Rusya'yı gücendirmeme amaçlı olduğu iddia edilse de Rus ve İngiliz Deniz Kuvvetleri arasında işbirliği tesisi amaçlı görüşmelerin başlatılmasına karar verilir.[36]

Fakat, müzakereleri yürütecek heyetin görev çerçevesi hazırlanırken, çok dikkat çekici bir husus meydana çıkar: Liman von Sanders krizinin sona ermesinden birkaç ay sonra dahi İngiltere, Çarlık Rusya'sıyla görüşmelerine bir istisna hükmü getirmek ihtiyacını hissetmiştir: *"Almanya'yla Rusya arasındaki İstanbul'a ilişkin anlaşmazlık çözüme kavuşturulmadıkça görüşmeler Akdeniz'i kapsamayacaktır."*[37] Bunun anlamı şudur: İngiltere, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu bağlamında yeni pozisyonlar üretmeye başladığını; ittifak ilişkisinde olduğu Çarlığın Avrupa'daki bloklar ayrışmasının hız kazandığı bir sırada İstanbul bağlamında yeni bir kararlılık öne sürdüğünü görmüştür. Aslında, buna itirazı da yoktur. Unutmamak gerekir ki, İttihat ve Terakki'nin rakipleri başta olmak üzere bir takım Osmanlı siyasetçisi kendisini ne kadar aldatırsa aldatsın, bu tarihe gelindiğinde, artık Osmanlı-İngiliz dostluğu epey gerilerde kalmıştır, nostaljiyle yâdedilmektedir. İngiltere 1877-78 Rus Harbi'nde Osmanlıları desteklememiş, 1882'de de Mısır'ı işgal etmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Hindistan'a ulaşan yolları kendi emniyeti altına aldığı inancıyla bir zamanlar uğrunda Kırım Savaşı'na girdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ilgisini giderek kaybetmiş olan İngiltere; 1907'de Rusya'yla vardığı *entente* ilerledikçe, Avrupa'daki siyasî bunalım yerine yerleştikçe, Çarlığı teskin etmek ve yanında tutmak ihtiyacını giderek daha fazla hissetmiş, ezcümle Rusya'nın İstanbul'daki menfaatlerini aramakta haklı olduğunu sık sık dile getirmekte beis görmemiştir. Ancak, bu defa, deniz kuvvetleri arasında işbirliği konusunda Rusya'nın bastırmasıyla görüşmelere hazırlanırken getirdiği istisna hükmü yoluyla kontrolün elden kaçmasını önlemeye çalışmakta, Akdeniz söz konusu oldukça Rusya'nın peşinden aşağı inmeyeceğini; daha doğrusu, bu noktaya ancak kendi menfaatlerinin ve Avrupa'daki siyasî durumun süzgecinden ne geçtiğini gördükten sonra gelebileceğini söylemektedir.

---

[36] İngiltere'yle Rusya arasında Deniz Kuvvetlerinin işbirliği yapmasına matuf görüşmelerin başladığı haberi etrafa çabuk yayılır. Görüşmeler içerikli olsun ya da olmasın, bu gelişmenin esasen dört bir tarafından düşmanlarla çevrilmekte olduğuna inanan Almanya'daki endişeleri ne denli derinleştirmiş olabileceği açıktır.

[37] Buchanan'dan Grey'e 14 Nisan 1914 tarihli telgraf üzerinde Grey'in düştüğü not; British Documents X, ii sf. 783; ayrıca, Buchanan'dan Grey'e 3 Nisan 1914 tarihli telgraf, sf. 785.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 Ağustosu'nda karşısında bulduğu dış tablonun irdelenmesi bağlamında önem taşıyan husus, İstanbul ve Boğazların Çarlığın politikalarında ne denli öne çıkmış olduğudur. Birinci Dünya Savaşı İstanbul ve Boğazların kaderinin belirlenmesiyle ilgili bir kavga yüzünden patlamamıştır ama, İstanbul ve Boğazların kaderinin Avrupa'da kopacak büyük hengâme sırasında yeniden çizileceği kesinlik kazanmış, 1914 Ağustosu'na gelirken Rus siyaseti bu meseleyi maharetle ön plâna çıkartmıştır. Esasen, Rusya'nın tarihî emellerinin barış ortamında değil, ancak *"büyük bir hengâme sırasında gerçekleştirilebileceği"* anlayışı, bizatihi Çarlık Rusya'sının siyasî metinlerine yansımış bir ana yönelim, oluşturucu bir fikirdir.

Sıyasî seçenekleri ortadan kaldıran bu ikilemler; Büyük Avrupa Güçleri'nin dahi müttefiklerini yanlarında tutmak için çok şeyi göze aldıkları bir ortamda Osmanlıların müttefik ihtiyacının da had raddeye varması; Osmanlı toprakları üzerindeki paylaşım emelleri ve bilhassa İstanbul'un Rusya'yı teşvik amaçlı bir yem olarak öne sürüldüğünü ortaya koyan göstergelerin, İstanbul'da yarattığı hâlet-i ruhiye anlaşılmadan Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'na girişinin nedenleri de anlaşılamaz. Karşı karşıya bulunulan tehditler nötr bir realpolitik zeminde dahi muhakkak surette karar sürecine alınmalarını gerektirecek ölçüde güçlü, gerçek ve yadsınamazdır. Bir örnek vermek gerekirse, İngiltere'nin Basra'da sürdürdüğü ablukaya işaret edilebilir: Bu abluka o kadar kararlı bir biçimde tatbik edilıyordu ki, Kraliyet savaş gemilerinden *Espiegle*'e Şattül Arab'daki mayınları temizlemeye kalkışacak Osmanlı gemilerini vurma talimatı daha 21 Ekim 1914'de, Osmanlıların Karadeniz Harekâtı'ndan bır hafta önce verilmişti.[38] Üstelik, Osmanlılar ateş açacak olurlarsa, esasen daha önce Bahreyn'e getirilmiş olan kuvvetlerin derhal Basra'ya doğru intikâline de aynı emir kümesi gereği olarak başlanacaktı.

29 Eylül 1911'de Trablusgarp'da başlayıp, 29 Ekim 1914'de Odessa açıklarında sona eren süreçte parçalanma korkusu hep ön plânda olmuş; siyasî yalnızlık, Balkan Harplerinde olduğu gibi aldatılmak ve benzeri tecrübeler bu korkunun iyice yerleşmesine yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı patladığında, başını İngiltere ve Rusya'nın çektiği İtilâf Bloku'nun sergilediği davranış, bu korkuları yatıştırmak bir kenara, bunların iyice depreşmesine yol açacak şekilde olmuştur. Tek tek devletler olarak değil de ne zamana kadar ayakta duracağı belli olmayan siyasî bır blok olarak *Entente* temelinde Os-

[38] Heller, sh 69

manlı toprak bütünlüğünün garanti edilmeye kalkışılması; böylece tereyağından kıl çeker gibi bireysel sorumluluktan kaçınılması, "o garanti savaştan önce verilmişti, şimdi 'entente' yok" denilip, esasen tecelli de etmiş olduğu üzere İmparatorluğun parçalanmasına girişileceğinin en güçlü işareti olarak algılanmış olmalıdır. Gerçekten, Osmanlıların, Avrupa siyaset arenasında verilen sözlerin nasıl Büyük Güçlerin işine gelir şekilde "duruma göre" yorumlandığını keşfetmeye hiç de ihtiyacı yoktur. Her zaman başka mülâhazalar, daha farklı ve "yüksek" çıkarlar göz önünde bulundurulacak, hep başkalarına göz yumulacaktır. Buna kanılacağının tasavvur edilmiş olması ise, sadece *Entente*'ın Osmanlılar hakkında ne denli sığ değerlendirmelerle hareket ettiğini gösterir.

KALPLER ELDE, UÇURUMUN EN KENARI, KADERİN EN UCUNDA

Avrupa'da kızışan rekâbet, son haddine varan siyasî çekişme, bloklaşmanın derinleşmesi ve buna paralel olarak hızlanan silâhlanma yarışı; kısaca en elverişsiz dış koşullar, Jön Türklerin İmparatorluğu toparlamalarına hemen hiçbir şans tanımadan önlerine yığıldı. İhtilâlin üzerinden iki ay geçmemişken Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etti; 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı haklılığın hep Osmanlılarm yanında olduğu, ancak çok dertli, uzayıp giden bır savaşa yol açtı, daha da önemlı olarak, Balkan Devletleri'nin tarihlerinde ilk defa Türkiye'ye karşı saldırgan bir plâtformda birleşmelerine zemin hazırladı. Sonrası Balkan faciası, ardından Birinci Dünya Savaşı...

Denebilir ki sanayileşmiş ve kudretli ülkeler arasında kopan bu koca Cihan Harbi'nde varlık-yokluk mücadelesi veren tek taraf Türkiye idi. Büyük Güçler Avrupa muvazenesindeki yerlerini rakiplerine karşı korumak, böylelikle güçler dengesindekı yerlerini muhafaza etmek ve olabildiğince üstünlük sağlamaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Balkanlar'daki küçük devletler de hayatta kalmak değil, topraklarını arttırmak peşindeydi. Sırbistan, Habsburg'lara karşı kışkırtıcılığı bir kenara bırakabilseydi, mevcut sınırları içinde pekâlâ yaşamaya devam edebilirdi. Bulgaristan ile Sırbistan, Çar'ın da diplomatık destek vermesiyle savaş ganimeti Makedonya'yı bir şekilde aralarında paylaşabilirlerdi vs... Ama, Doğu Polonya'da Posen adlı şeritten ibaret bir savaş hedefi için sonuna kadar savaşmayacağı belli olan Çarlık Rusya'sı açısından Cihan Harbini anlamlı kılacak tek büyük hedef İstanbul olunca, Jön Türklere de savaşa erken bir aşamada dahil olmaktan başka bir seçenek kalmadı. Pan-Turanizm ve benzerı hedefler, Savaşa

girmenin nedenini oluşturmadıkları gibi sonuna dek izlenecek savaş hedefleri de değillerdi. Olsa olsa, tamamen başka sebeplere binaen içine girilmiş olan cehennemî dünyada işin içine katılmaya çalışılan ilâve boyutlardı. İngiltere, Avrupa'daki Güçler Dengesi'nın Almanya lehine bozulduğu; Fransa ve Rusya'nın ezildiği; Almanya'nın Kıta Avrupa'sında tek hâkim olarak ortaya çıktığı bir dünyada yaşayamayacağı için Savaşa girdi, ama bu esaslı neden, onu Orta Doğu, Mezopotamya ya da başka yerlerde başka hedefler izlemekten alıkoymadı. Bunun gibi Osmanlılar da Savaşa parçalanmaktan kurtulmak için girdiler, bu arada savaş gayretine ilâve anlamlar kazandıracak başka hedefler de ortaya çıkarttılar. Meselenin gerisine bakıldığında çok daha farklı ve güçlü nedenlerin varlığı görülüyor:

Her şeyden evvel, Osmanlıların daha fazla toprak kaybetmeye hiçbir tahammülleri kalmamış olduğu üzerinde durmak uygun olur. Son Balkan toprakları da elden çıktıktan sonra Osmanlıların "İmparatorluk" vasfını muhafaza etmeleri; çeşitli milletlerden Osmanlıların kendilerini bir "İmparatorluk" resmi içinde algılamayı hâlâ sürdürebilmeleri, ancak başka toprak kayıplarının önüne geçilmesiyle sağlanabilecekken, tüm hasımlar ya zaten *Entente*'ta bulunmakta ya da Yunanistan örneğinde olduğu gibi, bilhassa İngiltere tarikiyle giderek *Entente*'a yaklaşmaktaydı.

Halbuki, *Entente* bağlaşıkları, ya Yunan işgali altındaki Ege Adaları ya da el çabukluğuyla Bulgaristan'a geçirilmiş Doğu Rumeli'de Osmanlı Hükûmetini tatmin etmek yolunda biraz olsun çaba sarf edebilseler ve sonunda yine Almanya'nın yerine getirmesine adetâ göz yumdukları gibi Osmanlıların en azından mühimmat gereksinimlerini karşılayabilmelerini, yere biraz daha sağlam basabilmelerini temin edecek bir nakit akışı sağlasalardı, yalnız Çanakkale'de değil büyük Orta Doğu coğrafyasında da savaşmak durumunda kalmazlardı. Ama Osmanlıların işinin bittiği paradigması içinden çıkamayan, üstelik Osmanlıların hasımlarını kollayan *Entente,* ortada duran şansı kullanmamayı tercih etti, sadece içi boş; güven uyandırmak bir kenara endişe ve korkuları iyice depreştiren bir sözde "toprak bütünlüğü garanti"siyle ortaya çıkmayı yeğledi. Ne var ki, aynı anda İtalya, Bulgaristan, Yunanistan ve diğerlerini kendi saflarına çekmek için çok daha "yapıcı" bir diplomasiyi öne sürüyor, bunların hepsine Osmanlı ülkesinden parçalar teklif ediyorlardı. İşte bu yüzden, Maliye Nazırı Cavit Bey ve azınlıkta kalan diğer üyeler dışında Osmanlı kabinesi ve Enver Paşa'nın "Alman yanlısı olduğu" suçlaması, *Entente* politikalarıyla bir arada düşünülmedikçe hiçbir mânâ ifade etmez.

Bu bağlamda, Almanya'yla 2 Ağustos günü yapılan gizli anlaşmanın sadece Rusya'dan korunma amaçlı olduğunu vurgulamak gerekir. Anlaşmada, başka bir ülke adı zikredilmez. Aslında, Osmanlılara Kırım Harbi'nden o yana ilk defa bir müttefik sağlamış olması hasebiyle bir başarı olarak görülmek gereken bu anlaşma, hep çok dar bir yorumla ve maksatlı olarak sözde "Alman yanlılığı"nın *a priori* varlığını kanıtlamak üzere kullanılmıştır. Tabii, "Alman yanlılığı" tezi, Osmanlılar üzerindeki *Entente* baskı ve emellerinin üstünü çok güzel örtmektedir. Anglo-Sakson tarihçiler ve ne söylediklerini bilmeden onları tekrar edip duranlar, nedense İngiltere'nin tam da aynı gün, 2 Ağustos 1914 tarihinde, hem de İngiltere henüz Savaşa taraf da olmamışken, Osmanlı İmparatorluğu için inşa edilen, finansman kaynakları halka mâlolmuş kampanyalarla sağlanmış *Sultan Osman* ve *Reşadiye* savaş gemilerine el koymuş olduğu gerçeğini hep geri plâna atarlar.[39] Deniz Kuvvetleri Bakanı Churchill, bir de Türkiye'nin ödediği miktarın uzun taksitlerle geri ödeneceğini bildirmeyi unutmaz, yaraya tuz basar. Osmanlılar iki ay sonra muharip taraf haline gelince para meselesi tamamen ortadan kalkar, böylece İngiltere ikı savaş gemisini bedelsiz edinmiş olur.

Burada dikkat çeken husus şudur: İngiltere, inşası tamamlanmış olan gemilerin[40] teslimini geciktirmemekte, doğrudan doğruya el koymaktadır. Yani, yalnız Hükûmette değil, Osmanlı kamuoyunda da büyük infiâle yol açmış bu karar, İngiltere'nın Türkiye üzerinde olabilecek şanslarını yitirmekten, ilişkisini bilinçli olarak ateşin ortasına atmaktan pek de bir sıkıntı duymadığını ortaya koymaktadır. Niçin? Çünkü İngiltere, Birinci Balkan Harbi'nden beri Yunan işgali altında olan Ege Adaları konusunda esasen Yunan yanlısı bir politika izlemektedir. Yakın Doğu'yla ilgili Genel Sekreter Yardımcısı, bilahare Dışişleri Genel Sekreteri olacak son derece etkili ve oyun kurucu bir diplomat olan Eyre Crowe, daha Aralık ayında yazdığı bir muhtırada Türkiye için inşa edilmekte olan gemilerin Yunanistan'a verilmesi

---

[39] Bu kampanyaya Osmanlı hanımlarının yüzüklerini satarak katkıda bulunmuş oldukları, Subayların maaşlarını yatırdıkları çok bilinir. El koyma haberinin duyulmasından sonra İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğine protestolar yağar. Bunlarda çok büyük bir kızgınlık dile getirilmektedir. Ama aşırıya kaçan bir lisan yine de kullanılmaz. Örneğin, bir emekli memur, maaşının yarısını zarfın içine koyarak, *"hırsızlık yapacak kadar düçar duruma düşmüş İngiltere bu kuruşlarla belki kurtulur"* diyerek durumu protesto eder.

[40] O tarihte eratla birlikte 500'ü aşkın Osmanlı denizcisi savaş gemilerini teslim almak üzere İngiltere'de bulunuyordu. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, son taksitlerin de ödenmesini sağlamış ve Türk denizcilerini gemilerin bulunduğu Armstrong and Vickers tersanelerine daha Temmuz aymda göndermişti.

gerektiğini öne sürmüştür.[41] Savaşın kopmasıyla birlikte paniğe kapılan Venizelos Hükûmeti de İngiltere'den gemilerin Türkiye'ye verilmemesini isteyince, bu talep hazır bir zihniyet bulur; Yunanlıları müttefik olarak görmek için çabalayan İngiltere, aradığı askerî-stratejik bahaneye de kavuşur.[42] St. Petersburg'dan gelen aynı yöndeki talepler çerçeveyi tamamlar. İngiltere, Türkiye'nin hasımlarından yanadır. Tabii ki, yukarıda dipnot 39'da alaya alındığı vechile *"düçar duruma düşmüş"* değildir. En büyük emperyalist Güç'ten beklenecek şekilde, kendi siyasî hesap ve menfaatlerinin gereklerini, kendi kollamak istedikleri her kimse onların tercihlerini yerine getirmektedir.

Tüm bunlar arasından bakınca, "Alman yanlılığı" tezi acaba nasıl gözükmektedir?

Neticede, Eylül'de başlayan İngiliz ablukaları bir kenara, Osmanlılar kararlarını vermek noktasında zaten giderek daha fazla zorlanmaya başlamışlardı: Sadece Almanların Rusya'yla yeni bir cephe açılması amacını güden ve arttırarak sürdürdükleri baskılar değildi söz konusu olan... İlk bakışta daha geri plânda durur gözükse de, Türkiye açısından daha da tehlikeli sonuçlara yol açabilecek gelişmeler olmaktaydı. Açıkçası, Rusların 90,000 kayıp verdiği Tannenberg muharebeleri, Almanların Rusya'yla münferit bir anlaşma yapması için uygun bir ortam yaratmıştı. Gerçi *Entente* ülkeleri aralarındaki 6 Eylül anlaşmasıyla Almanya'yla münferit barış yapmamak hususunda birbirlerine söz vermişlerdi ama, ne İngiltere ne de Fransa Rus cephesindeki yarılmadan sonra bundan emin olabilecek durumdaydılar. Kaldı ki, bu dönemde Çar'ın etrafındaki Alman yanlılarının etkisinin giderek artmakta olduğuna dair doğruluğu sonradan ortaya çıkmış haberler ortalığı sarmış, Rusya'nın ortaklarını daha da telâşa sevk etmişti. "Münferit barış" ihtimali ise doğrudan doğruya Türkiye'nin bekâ sorununu; yani Almanların Rusya'yı tek başına kendisiyle barış yapmaya zorlamak, böylece rahatça Batı'ya dönüp İngiltere ve Fransa'ya teksif olabilmek için yine İstanbul üzerinden Çarlığı yeterince tatmin edecek bir anlaşmaya varmaları ihtimalini, hem de çok kuvvetli bir şekilde gündeme getiriyordu. Almanya'nın o sırada Doğu cephelerinde ardı ardına kazandığı zaferler, Almanya ve Rusya'nın anlaşmasıyla her iki

[41] İstanbul Büyükelçisi Mallet'nin 12 Aralık 1913 tarihli telgrafı üzerine Eyre Crowe tarafından 24 Aralık 1913 günü düşülen not. FO/371/1998/27926

[42] William Peter Kaldis, "Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914." The Journal of Modern History, Cilt 51 Sayı 2, Haziran 1979. Ek D 1119-1146, sayfa D 1142

tarafı da tatmin edebilecek bir uzlaşıya dönüşebilir, bu diplomaside de İstanbul bir katalizör rol oynayabilirdi.

Savaşa girme kararının yoğrulduğu Sait Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında yapılan toplantıyı nakleden hatıralar, sadece Enver Paşa'nın Almanlar için *"kazanıyorlar, bizim de savaşa girmemiz lâzım"* dediğini nakleder ve orada bırakırlar. Zamanın İngiliz propagandası eşliğinde gelişmiş ve bugüne de ulaşmış hâkim yorum, Enver Paşa'nın Osmanlılarm da Savaş sonrasında kendi payını alabilmesi, parsayı toplayabilmesini teminen Savaşa bir an evvel girmek istediği ve bunu zorlamış olduğu yönündedir. Halbuki, Almanların Rusya'yla anlaşma cihetine gitme ihtimali de zihinleri son derece meşgul ettiğine göre, Enver Paşa'nın Almanya'nın münferit barış anlaşması yapması ihtimalıne atıfta bulunmuş olabileceğini düşünmek de icap eder. Bu durumda denebilir ki, birinci yorum Enver Paşa'nın bir "fırsat," ikincisi bir "tehdit" gördüğünü farzetmektedir. Yaşamsal, müthiş kararlar alınırken egemen olan "fırsatlar dünyası"nın penceresinden bakınca görülenler midir? Yoksa etrafı saran tehditlere bakıldığında ne görüldüğü mü bu tür en esaslı kararları şekillendirir?

1914 yılına gelebilmiş Osmanlılar, bir ayaklarıyla hâlâ ve beş asırdır Avrupa'da olmakla beraber, büyük hengâme koptuğunda ancak Şark'lı milletlerden oluşan bir Doğu'lu olarak savaş meydanına çıkabilecek haldeydiler. Bu yüzden, hep yenilecekleri, işlerinin çabuk biteceği düşünüldü. Ama böyle olmadı. Curzon, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, Türkiye'nin muharip taraf haline gelmeyi *"seçmesinin"* savaşın iki yıl daha uzamasına yol açtığını itiraf etti, ama Türkiye'yi nasıl savaşa itmiş olduklarını anlatmadı. Zira, bu konuşmayla güttüğü hedef, Türkiye'nin savaş sırasında postu nasıl pahalıya sattığını anlatmak değil, Türkiye'yi cezalandırıcı politikalara gerekçe hazırlamaktı. Yine de, dört yıl süren müthiş bir savaşın yarı döneminin Türkiye'ye mâledilmesi epey bir şeyi açığa çıkartır. Gerçekten de Osmanlılar, Almanların da *Entente* ülkelerinin de tahminlerinin çok üstünde bir performansla ortaya çıkmış, bu durum Savaş sırasında ve sonrasında bilhassa Çanakkale'den geri dönen İngiltere'de Osmanlıların *"gereksiz yere çok küçük görüldüğü ve yanlış değerlendirildiği"* yollu eleştirileri gündeme getirmiştir.

Sadece Batılıları çok şaşırtan bir direniş ortaya konmakla kalmadı. Uğranılan yenilgi de hiçbir zaman kabul edilmedi. İkinci Meşrutiyet ile Cumhuriyet'i birbirine bağlayan bu direniş halkasıdır.

İttihat ve Terakki liderliğindeki Osmanlılar, belki de olmamaları gereken bir yerde boy göstermeye kalkıştılar; sonunda da kendilerinden teknik donanım ve teçhizatta üstün ordular karşısında yenildiler. Ama mesele savaşta yenilip yenilmemek değil, zorlanan bir kadere teslim olmamaktı. Bu anlamda denebilir ki, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki; diğerleri ve Osmanlı İmparatorluğunun son anlarında direnmeye devam eden herkes, her şeyi içine alan temel bir ikilemi aşamamıştır. Bu ikilem, Doğu ile Batı arasına asırlar önce yerleşmiş anlayış farklarının, suyun bir kayanın yüzeyini yemesi gibi yüzyıllar içinde oluşturduğu dev uçurumdu. Batılı olmak demek, eldeki tüm imkânların, fırsatların, kıymet-i harbiyelerin aktif tutulabilmesi, tam olarak kullanılmaları ve bunların bir araya gelmesiyle oluşan çizgide beliren hedeflerin de üstüne çıkarak yürümek demek iken; Doğulu olmak, eldeki tüm imkânları, fırsatları, kıymet-i harbiyeleri bir türlü derleyip toparlayamamak, bu halde de hedefin sadece daha da fazla kaybetmemekten ibaret olabileceği bir cendere içinde sıkışıp kalmak, yol alamamak demekti.

İkinci Meşrutiyet'te de hep daha da fazla kaybetmek korkusu egemen oldu, hep de daha fazla kaybedildi. Çünkü, Osmanlılar da diğer Avrupalılar gibi eski olan her şeyin sonunu getirecek büyük bir hesaplaşmanın kenarına ulaşmışlardı. Kaderlerinin Büyük Güçler tarafından kendilerine tebliğ edildiğini görmek yerine, kalplerini ellerine alıp, kaderlerini her şeye rağmen seçmiş olmayı tercih ettiler.

Uluslararası siyasette bilahare *"tarihî"* olarak tanımlanan anlar, arkalarında uzun oluşum süreçleri taşıyarak gelseler de birdenbire ortaya çıkar. Birdenbire ülkelerin sınıfı, ulaştığı nokta, durduğu yer, hayatın siyasî ve jeo-stratejik hakikatleri karar-vericileri çarpar; adetâ ele gelen iskambil kâğıtlarına atılan ilk nazarda olduğu gibi, bu dağılımdan nereye gidilebileceği hesaplanmaya çalışılır. Somut gerçeklikler üzerinde oluşmuş kriz, somut talepler öne sürer; kaçmak, karar vermemek, ayak sürümek de artık bir işe yaramaz olur ve hayatın normal akışı sona erer. Siyasî hayatlarında bu nitelikte tarihî anlarla karşılaşmış karar-vericileri topyekûn, kaba değerlendirmelere tâbi tutmak, karar anlarının karmaşıklığını, içeri giren yüzlerce faktörü yok sayıp, toptancı hükümlere varmak kimseye bir şey öğretmez.

Bugün yaşayan bizler unutmayalım ki, elemlerin iç içe geçmiş dünyasındaki son daire, unutulmak ve nahak yere hep kötü anılmaktır!

1898-1902 yılları arasında Mikdad Midhat ve Abdurrahman Bedirhan kardeşler tarafından toplam 31 sayı olarak yayımlanan Kürdistan gazetesi.

Gazetenin kuruluş amacını Mikdad Midhat Bedirhan şöyle açıklıyor: "Dünyada ne kadar Müslüman varsa hepsinin köy ve kentlerinde okul ve gazete bulunur... Kürtler gazetelerden yoksundurlar... Yüce Allahın izniyle bundan böyle her 15 günde bir gazete yazacağım. Adını Kürdistan koydum. Bu gazetede bilimin ve bilgilenmenin iyiliklerini anlatacağım... Şimdiye dek kimse böyle bir gazete yazmamıştır; benim gazetem, ilktir." (Kürdistan, sayı 1). Kaynak: Ali Haydar Koç, rocivan.com

II. MEŞRUTİYET, ULUSÇULUK VE KÜRT AYRILIKÇI HAREKETİ

Fatih Ünal*

GİRİŞ

İslâmlık ve Osmanlılık gelenekleriyle birbirine bağlanmış müslim-gayrimüslim çeşitli milletlerden oluşan Osmanlı toplumunda, kavmî esaslara dayanan milliyetçilik düşüncesi II. Meşrutiyet yıllarında İslâm unsurları arasında filizlendi. *Osmanlılık* üst kimliği altında Arnavut, Arap, Kürt alt kimlikleri basında ve siyasî platformlarda yer almaya başladı.

Daha I. Meşrutiyetin ilânı ile birlikte devletin resmî politikası olarak uygulanan *Osmanlılık* düşüncesi kısa sürede başarısız olmuştu. Zira Tanzimat'tan beri gelinen noktada gayrimüslim azınlıklar artık yeni haklar değil bağımsızlık istemeye başlamıştı. Ulusçuluk akımlarının doruk noktasına ulaştığı bu ortamda *Osmanlılık* düşüncesi ortadan kalkmış ise de, bu düşünce II. Meşrutiyetin ilânıyla yeniden resmî politika haline geldi. İttihat Terakki'nin, devlet bütünlüğünü koruyan başlıca önlem olarak gördüğü *Osmanlılık* düşüncesi, yani *ittihâd-ı ânâsır*, Osmanlı toplumunu oluşturan bütün unsurları bir arada tutan bir değer olarak görüldü. Bu düşünceyi ülke genelinde yaymak ve benimsetmek için *İttihâd-ı Anâsır-ı Osmâniye Heyeti* dahi kuruldu. Ancak kısa bir süre sonra Osmanlı unsurlarını hürriyet, eşitlik ve kardeşlik prensipleri içerisinde bir arada tutma-

* Y. Doç. Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

nın hayal olduğu anlaşıldı. Osmanlı toplumunu oluşturan Müslüman unsurlar arasındaki kavmî milliyetçilik, Arnavut ve Araplardan sonra, Türklerle birlikte bin yıldır ortak kaderi paylaşan Kürtler arasında da tezahür etti.

JÖNTÜRKLER İÇERİSİNDE JÖNKÜRTLER

Kürt olma bilinci, Osmanlı devleti ile aydınları arasındaki fikir ayrılıklarının en fazla derinleştiği bir dönemde, Jöntürk hareketi içerisinde yer alan çok az sayıdaki Doğu Anadolu kökenli Osmanlı aydınları tarafından dile getirildi. II. Meşrutiyetle birlikte sıkça duyulmaya başlanan Doğu Anadolu meselesi kapsamında, buralarda yaşayan insanların eğitim ve kültür sorunları, ekonomik geri kalmışlık, ana dilde eğitim ve uluslaşma gibi günümüze kadar kısmen varlığını devam ettiren bir dizi meseleler ortaya konuldu ve çözüm yolları arandı. Dolayısıyla *Doğu Anadolu meselesi*, buralarda yaşayan etnik unsura atfen *Kürt meselesi* şeklinde ilk defa dile getirilen mahalli talepler ve Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ortamında etnik, bölgesel talepler çerçevesinde siyasallaşma zeminine kaydı.

Kürtçülük akımının oluşumu Jöntürk hareketi içerisinde başladı. II. Abdülhamid'i tahttan indirerek 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koymak amacıyla 1889 yılında Askeri Tıbbiye öğrencilerinden beş kişinin temelini attığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iki kurucu üyesi *Kürt* kökenli idi. Bunlardan Abdullah Cevdet, gerek Jöntürk hareketi içerisindeki fikri faaliyetleri, gerekse II. Meşrutiyet sonrası ve hattâ Cumhuriyetin ilk yıllarındaki farklı düşünce ve görüşleriyle aslında tipik bir Jöntürk aydınıydı. İshak Sukûti de yaşamının sonuna kadar istibdat karşıtı mücadelesine devam etmiş fakat erken ölümü sebebiyle meşrûti ihtilâlin gerçekleştiğini görememişti. Başlangıçta *Osmanlılık* fikrine bağlı olan ya da dönemin şartları itibariyle *Osmanlılığa* yakın görünen Abdullah Cevdet ve Jöntürk hareketine iştirak etmiş olan bazı doğulu Osmanlı aydınlarının Kürtçü eğilimlere olan yönelimleri II. Meşrutiyetin ilânıyla belirginleşti.

Jöntürk hareketinin geniş taraftar kitleleri kazandığı dönemde imparatorluktaki bazı *Kürt* kökenli Osmanlı aydınları, Jöntürk hareketine ilgi duymuşlar ve faaliyetlerine iştirak etmişlerdi. Bunlar içerisinde, daha önceki dönemlerde bazı isyan girişimlerinden sorumlu görülen ve neticede bir tedbir olarak İstanbul'da ikamete mecbur edilen ailelerin çocuklarının yanısıra, II. Abdülhamid döneminde kurulan *Aşiret Mektebi*'nden yetişmiş, Doğu Anadolu'nun nüfuzlu ağalarının ve aşiret reislerinin çocukları da bulunuyordu. Adı, II. Meşrutiyet sonrasında sıkça duyulacak

olan Şeyh Ubeydullah* Efendi'nin oğlu Seyyid Abdülkadir, 1896'da İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde bulunuyordu. Cemiyetin merkez komitesinin de üyesi idi[1]. Harekete en faal şekilde iştirak edenler de Bedirhanlı** ailesi fertleriydi. Meşrutiyetin ilânından önce Bedirhanlı ailesinin kimi üyeleri kendilerine karşı Osmanlı devletinin sürekli haksızlık yaptığı[2] gerekçesiyle Jöntürklere katılmışlar ve devlete karşı husumetlerini Jöntürklük yoluyla sürdürmüşlerdi. Bunların önde gelenlerinden biri olan Mithat Bedirhan 1898'de, ilk Kürtçe gazete olan *Kürdistan*'ı çıkarmıştır. Daha sonra Londra'da *Kürdistan*'ın yayınını devam ettiren aynı aileden Abdurrahman Bedirhan'ın, Avrupa'daki Jöntürkler'le yakın temasları olduğu ve Jöntürk hareketinin önemli bir Kürtçü kanadını temsil ettiği bilinmektedir. *Kürdistan* gazetesi, İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Osmanlı* ile birlikte aynı amaç uğruna yayınlarda bulunmuştur. Hattâ her iki gazetenin birbirleriyle yardımlaşma ve diyalog içerisinde bulunduğu bilinmektedir. *Osmanlı*'daki bir ilânda "Bedirhanpaşazâde Abdurrahman Bey biraderimiz, gazetesinin neşri için geçen hafta Londra'ya vâsıl olmuş ise de matbaamızın nevâkısı ikmâl edilemediğinden Kürdistan'ın neşrini birkaç hafta daha tehir etmiştir"[3] ifadeleri bu iyi münasebetleri doğrulamaktadır.

Kürtlerle ilgili, Doğu Anadolu meselesiyle ilgili endişeler *Kürdistan*'ın yanı sıra *Osmanlı* sütunlarında da göze çarpmaktadır. Abdülhamid'in Doğu Anadolu'da uyguladığı yanlış politikalar dolayısıyla halkın İran'a göç ettiği, bu yüzden bölgenin nüfusunun azaldığı, Rus tehdidi açısından bunun elem verici olduğu iddiaları yayın organlarında

---

* Şemdinli merkez olmak üzere civar vilâyetlerde Osmanlı ve İran aşiretleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Şeyh Ubeydullah, İran memurlarının Osmanlı-İran hududu üzerindeki aşiretlere yaptığı baskı üzerine II. Abdülhamid'in teşviki, İngilizlerin desteğiyle Kuzey İran'a sefer düzenlemiştir. Tebriz'e ulaştığı sırada Osmanlı devletine karşı itaatsizliğinin görülmesi üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilerek ailesiyle İstanbul'a getirilmiştir.

[1] Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s.29-30; Seyyid Abdülkadir'in II. Meşrutiyet sonrası siyasal yaşamı için bkz, *Türk Parlamento Tarihi*; I.ve II. Meşrutiyet, II. cild, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s.149-150.

** Tanzimat sonrasında merkezileştirme uygulamaları çerçevesinde Cizre ve civarının Musul'a bağlanmasına tepki gösteren Cizre beylerinin sonuncusu Bedirhan Bey Tanzimat sonrasında devlete karşı itaatsizlik belirtileri göstermiştir. Gayrımüslim unsurlardan Nesturi ve Keldanilerle sürtüşmeleri dolayısıyla, bunların himâyesine soyunan İngiliz ve Fransızların Osmanlı devletine yaptıkları baskılarla Bedirhan bey denetim altına alınmak istenmiştir. Üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerine silahla mukabelede bulunmuş, neticede direnemeyeceğini anlayarak 1846'da ailesiyle birlikte teslim olmuş ve İstanbul'a getirilmişlerdir.

[2] Osmanlı devletinin Bedirhanlılara karşı tutumunu eleştiren ve ailenin savunması niteliğindeki Emir Bedirhan adlı eser Mısır'da Lütfi tarafından İçtihad matbaasında yayınlanarak II.Meşrutiyet döneminde özellikle Doğu illerinde dağıtılmıştır.

[3] *Osmanlı*, No 65, 31 Temmuz 1900, s.8.

sürekli olarak dile getirilmiştir. "Yakında Rusya'nın bin türlü hile ve siyasetine, harp ilânına bile gerek kalmadan halkın eski husûmetleri bir tarafa bırakarak Rusya'yı kendilerinin davet edeceği" şeklinde uyarılara yer verilmiştir[4]. Aslında bu eleştirilerin mesnetsiz olduğu ve sadece Abdülhamid idaresini yıpratmak amacıyla yazıldığı, ayrıca Jöntürklerin de Doğu Anadolu meselelerine ne kadar hazırlıksız oldukları, iktidara geldikleri yıllarda açık bir şekilde anlaşılacaktır. Nitekim Meşrutiyetin ilânından sonra arazi davaları başta olmak üzere İttihatçılar tarafından Ermeniler lehine yapılan düzenlemeler, Kürt aşiretlerini ve halkını devlete karşı küstürecek ve bu sebeple oluşan küskünlerin bir kısmı ya isyan teşebbüsünde bulunacak ya da bu dönemde Rusya'nın denetimindeki Kuzey İran'a göç edip, burada Ruslar tarafından örgütlenerek Osmanlı devletine karşı kullanılmalarının yolu açılacaktır.

Kürdistan gazetesinin yöneticisi ve başyazarı Abdurrahman Bedirhan, yazılarında Abdülhamid yönetiminin Doğu Anadolu'daki uygulamalarına şiddetle karşı çıkıyor, Kürtlerin eğitimsiz bırakıldığını, Ermenilere karşı kullanıldığını ileri sürüyordu. Ermenilerle Kürtler arasında hiçbir meselenin bulunmadığı, Osmanlı yönetiminin, daha doğrusu Abdülhamid idaresinin bu iki toplumu karşı karşıya getirdiği düşüncesini taşıyan Abdurrahman Bedirhan, 1900'lerde Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni terör örgütlerine karşı kıyasıya mücadele eden oğlu Osman Paşa'yı bu uğurda evlatlıktan dahi reddetmişti[5].

Diğer taraftan Kürtlerin tarihi, İslâmiyetten önceki ve sonraki zaferleri, Abbasiler, Eyyübiler ve Osmanlı dönemlerine ait tarihleri, yetiştirdikleri edip ve şairler Jöntürk yayın organlarında, *Osmanlı* ve *Kürdistan* gazetelerinde yayımlanıyordu[6]. Kürtçülük, ayrılıkçılık açıkça dile getirilmemekle birlikte yayın organlarında neşredilen yazıların satır aralarında bu durum göze çarpmaktadır. *Osmanlı*'da yer alan "Arnavutlar ve Kürtler" başlıklı makale de bu yönüyle ilginçtir. Burada Arnavutlar ve Kürtlerin Osmanlı devletindeki konumları ve siyasî gelecekleri üzerinde durulmuş, karşılaştırmalar yapılmıştır. Arnavutların Avrupa medeniyetinin tesiriyle özerklik talebinde bulundukları, Kürtlerin ise bu medeniyete uzak ve aşiret hayatı yaşamaları dolayısıyla istiklâl heveslerinin halihazırda mevcut olmamakla birlikte, zamanla bu idare (Abdülhamid yönetimi) sayesinde onların da harekete geçeceği tahminleri yapılmıştır. Yazıda İran hududu üzerinde bulunan Kürt aşiretlerinden bazılarının bir nevi imtiyaz talep etmek için birleştikleri haberleri, yönetime karşı ince bir

[4] "Kürdistan Gazetesi", *Osmanlı*, No 35, 1 Mayıs 1899, s.5.
[5] E. E. Ramsaur, *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, Tere. Nuran Yavuz, İstanbul 1982, s. 81.
[6] *Osmanlı*, No 51, 2 Ocak 1900, s.1-3.

tehdit olarak dile getirilmiştir. Esasen bu tarihlerde Doğu Anadolu'da gerçekten imtiyaz isteyen herhangi bir grup veya aşiretin bulunmaması, Jöntürklerin II. Abdülhamid yönetimini yıpratmak için yönlendirici haberler kullandıklarını gösterir. Yukarıda bahsettiğimiz makalede Kürtlerin istiklâl heveslerine kapılmamaları, Osmanlı devlet ve toplumundan ayrılma arzularının önüne geçilmesi için önerilen çözüm yolu o aşamada, Abdülhamid idaresine son vermek şeklinde tespit edilmiştir. Makalede bu tespit, "Bizim için çâre-i necat umum Osmanlılar ittihat ve ittifak eyliyerek idâre-i zâlime-i hâzırayı elbirliğiyle ıslah eyliyerek müreffehen yaşamaktır. Bu tarik ihtiyar edilmediği takdirde fermân-ı îdamımızı kendi elimizle imza etmiş oluruz"[7] şeklinde özetleniyordu.

Bu dönemde Osmanlı Kürt aydınları arasında etnik milliyetçilik tezahürleri henüz *Osmanlılık* idealinin gerilerinde görülmekle birlikte ilerleyen dönemlerde imparatorluktaki Türk olmayan Müslüman unsur temsilcileri arasında başlayan ulusçuluk düşüncesi Kürtleri de harekete geçirecek ve ilk adım olarak *Osmanlılık* üst kimliği altında bir Kürt varlığının tanınması şeklinde gelişme gösterecektir. Her ne kadar Bedirhanlı ailesinden bazı fertlerin Jöntürk hareketine iştirak etmelerinde, diğer bir ifadeyle muhalif saflarda yer almalarında, ailenin sürgün edilmesinden dolayı devlete karşı bir husûmetin mevcudiyeti etkili olmuşsa da, Batı'dan gelen ulusçuluk akımlarının ve bunun Balkan Müslümanlarındaki tezahürlerinin Osmanlı aydınlarını olduğu gibi, bu aydınlar içerisindeki Kürtleri de etkisi altına aldığı göz ardı edilmemelidir.

II. MEŞRUTİYETE DOĞRU ÂDEM-İ MERKEZİYET TARTIŞMALARI

Osmanlı Kürt aydınlarının II. Meşrutiyetin hemen öncesindeki düşünce ve eğilimlerini açık bir şekilde tespit edebilmemiz için, Jöntürk hareketinin içerisinde oluşan farklı görüş ve gruplaşmalara bakmak gerekir.

Sultan Abdülhamid'in hal'edilmesinden ve Meşrutiyeti ilân etmekten başka, aralarında ortak düşüncelerin çok nadir görüldüğü Jöntürkler arasında ilk ciddi ayrılıklar, I. Jöntürk Kongresi olarak bilinen ve Prens Sabahattin ekibinin girişimiyle gerçekleşen 4 Şubat 1902 tarihli kongre ile resmiyet kazandı. Bütün Osmanlı unsurlarının temsil edildiği kongrede Prens Sabahattin'in, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet* (mahalli idarelere kendi kendilerini yönetme yetkisi veren) prensipleri, imparatorluktaki gayrimüslim ve Türk olmayan Müslüman unsurların temsilcilerine cazip geldi. Bunlar, meşruti idareye dönüp ihtilâli gerçekleştirmek için

[7] *Osmanlı*, No 51, 2 Ocak 1900, s.1-3.

her türlü dış müdahaleyi kabul ediyorlardı. Pozitivist fikirlerin savunucusu olan diğer kanadın temsilcisi Ahmet Rıza ise, ihtilâli gerçekleştirmede şiddete ve yabancı müdahalesine karşı çıkıyordu. Ahmet Rıza'ya göre âdem-i merkeziyet, memleketi ecnebilere satmaktan başka bir şey değildi. Ahmet Rıza, çeşitli etnik özelliklerin oluşturduğu Osmanlı toplum yapısının Türk unsurunun hâkim olduğu çağdaş ve merkeziyetçi bir devlet içerisinde sürdürülmesine inanıyordu. Ahmet Rıza, 1902 kongresinin bu farklı görüşler dolayısıyla çıkmaza girmesi üzerine, grubunu *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti* adıyla ayırmış ve her iki taraf kendi düşüncelerini Osmanlı toplumuna kabul ettirme çabasına girmiştir[8]. Bu kongreye Kürtleri temsilen Abdurrahman Bedirhan'ın katıldığı görülmektedir[9].

Bu ortamda oluşan iki kanatlı fikri ayrılık Meşrutiyetin ilânından sonra da iktidar-muhalefet şeklinde devam edecektir. Osmanlı toplumunu oluşturan bütün unsurların daha Meşrutiyetin başında kendi halklarının savunucusu konumuna dönüşmeleri üzerine Ahmet Rıza ve ekibi, devletin asli unsuru olan Türklerin haklarını savunmaya yönelecek ve iktidarı eline alan İttihatçılar, yaşanan gelişmeler üzerine giderek Türkçü bir politik tutum sergilemeye başlayacaktır.

Yukarıda işaret ettiğimiz fikri ayrılığın, hareketin gücünü azalttığının görülmesi üzerine 1906 yılı başlarında Jöntürk hareketini yeniden toparlamak için çalışmalar yapıldı ve bir program hazırlanması görevi de Prens Sabahattin'e verildi. Sabahattin'in programa yine *âdem-i merkeziyet* ilkesini sokması Jöntürk hareketinin bölünüşünü kesinleştirdi. Bunun üzerine Prens Sabahattin de 1906'da *Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdu. Cemiyetin yayınlanan tüzüğü, Osmanlı toplumunu oluşturan her unsurun sayısal oranına göre oluşturulacak vilayet genel meclislerinin, vilayetlerin maliyesi, kanun ve kurallara ait konularda tam ve geniş yetkiye sahip olmasını öngörüyordu. Ayrıca mebusların vilayet meclis üyeleri arasından seçileceği esası kabul ediliyordu[10]. Cemiyetin, merkezî yönetimin gücünü zayıflatıcı, buna mukabil yerel yönetimlere geniş yetkiler tanımaya yönelik bu anlayışı, gayrımüslim unsurlara ve Türk olmayan Müslüman unsurlara cazip geldi. Nitekim Arnavut, Arap ve Kürtlerin bu cemiyeti destekledikleri daha sonraki gelişmelerle görülecektir. Abdullah Cevdet siyasî faaliyet açısından daha Meşrutiyet öncesinde âdem-i merkeziyetçi grubun Mısır'daki şubesiyle ilişki kurmuş ve kısa sürede önemli üyelerinden biri haline gelmişti[11]. Jöntürklerin pek

[8] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 1984, s. 21; Akşin, *a.g.e.*, s.57.
[9] Ramsaur, *a.g.e.*, s. 81. Dn. 29.
[10] Akşin, *a.g.e.*, s. 47-48.
[11] M. Şükrü Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s.287.

çoğu tarafından dile getirilen *Osmanlı Birliği* arzusu, Abdullah Cevdet'te imparatorluk dahilindeki etnik grupların kültürlerini geliştirerek bir *çıkar birliği* oluşturmak şeklindeydi[12]. Bu düşüncelerini Meşrutiyetin ilânından sonra kültüre dayalı etnik bir milliyetçi olarak sık sık işlediği görülecektir. Buna mukabil Osmanlı Kürt aydınının tamamının âdem-i merkeziyetçi olduğunu söylemek mümkün değildir. Hükümete yakın olan ve Kürt olduğunu her ortamda dile getirmekten sakınmayan Said-i Nursi, Prens Sabahattin'in âdem-i merkeziyet düşüncesini tasdik etmekle birlikte, o dönem için Osmanlı imparatorluğunun siyasî ve içtimaî bünyesinin âdem-i merkeziyetçiliği kaldıramayacağını savunuyor ve bu yüzden karşı çıkıyordu. *Prens Sabahattin Bey'in Güzel Fikrine Cevap* başlığını taşıyan mektubunda, "Bu topraklar üzerinde bütün yaşayanları aynı kültür ve düşünce seviyesine eriştirmeden âdem-i merkeziyet fikri veya birbirine yakın akraba derecesinde olan her unsura mahsus kulüpler kurdurursak, zaten merkezden nefret eden diğer unsurlar ve milliyetler büsbütün alevlenecek, ayrılık fikirlerini tatbike dökme imkânı bulacaklardır... muhtelif ırk, din ve milliyetler önce muhtariyet, daha sonra istiklâl isteyeceklerdir"[13] diyerek bu tehlikeye işaret etmiştir.

Hem Osmanlı devletinin idari olarak geleceğini belirlemede, hem de bu idari yapı içerisinde Osmanlı unsurlarının konumuna ilişkin tartışmalar yoğunluk kazanmakta iken, meşrûti ihtilâli hızlandırıcı gelişmeler oldu. 1906 Eylül'ünde Selanik'te Mithat Şükrü'nün evinde, masonik bağlantıları olduğu bilinen ve çoğunluğu 3. Ordu subayı olan 10 kişinin katıldığı bir toplantıda *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kuruldu. Bu cemiyet 27 Eylül 1907'de Ahmet Rıza'nın *Terakki ve İttihat Cemiyeti* ile birleşti[14]. 27 Aralık 1907'de Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeni asıllı Malumyan'ın ortak başkanlığında yapılan 2. Jöntürk Kongresi'nden sonra hazırlanan bildirgede, Osmanlı devletini oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıkları ve amaca ulaşıncaya değin ihtilâl yolunda ısrar edecekleri açıklandı. Kongre, Türkçe, Arapça, Kürtçe, Arnavutça, Ermenice, Bulgarca, Rumca risaleler bastırılmasını ve bunların özellikle köylülere, memurlara, asker ve ulema kesimleriyle yüksek sınıflara dağıtılmasını kararlaştırdı[15]. Bu gelişmelerin nihayetinde 3 Temmuz 1908'de Resneli Niyazi Bey, kuvvetleriyle harekete geçip isyanı fiili olarak başlattı. 23

[12] Hanioğlu, *a.g.e.*, s.278.
[13] Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said-i Nursi*, İstanbul 1979, s. 114-115.
[14] Tunaya, *a.g.e.*, s.21-22;Akşin, *a.g.e.*, s.60-63.
[15] Akşin, *a.g.e.*, s. 65-68.

Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyet ilân edilince Abdülhamid 23/24 Temmuz gecesi bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı.

II. MEŞRUTİYET VE YIKILAN HAYALLER

Meşrutiyetin ilânıyla kısa süreli de olsa ülkede büyük bir sevinç ve barış havası yaşandı. Yeni rejimin Osmanlı unsurları arasında barışın teminatı olacağına gönülden inanılıyordu. Müslim gayrimüslim tüm unsurlar sokak ortasında birbirine sarılarak öpüşüyor, gösterişli merasimler düzenliyor, bu merasimlerde Meşrutiyet için dualar ve korunacağına dair yeminler ediliyordu. Makedonya çeteleri şehre inerek düzene sadık kalacaklarını ilân etti. İhtilalci Ermeni *Hınçak*, *Taşnak* örgütleri dahi silahlı çatışmalara son verdiğini, bundan sonraki amaçlarının Osmanlı Meşrutiyet rejimini korumak, Osmanlı unsurlarının birbiriyle kaynaşmalarını sağlamak, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yapmak olduğunu açıkladı[16]. Aslında Ermenilerin bir kısmı için Meşrutiyet bağımsızlığa giden yolda sadece bir atlama taşı olarak görülüyordu. Sağlanan hürriyet ortamı bu ideale kavuşmaları için müsait şartlar ihtiva ediyordu. Zira, Meşrutiyetin getirdiği imkânlar, yasal sınırları zorlayarak ve onların arkasına sığınarak bağımsız Ermenistan ideali adına her türlü faaliyette bulunmalarını serbest bırakıyordu[17]. Nitekim kısa bir süre sonra ortaya çıkan Adana isyanı Ermenilerin 1908 öncesi ve sonrası tutumlarında pek fazla bir değişikliğin olmadığını gözler önüne serdi.

Meşrutiyetin ilânından sonra İttihat Terakki Cemiyeti Osmanlı toplumunu oluşturan tüm unsurlara eşit muamele etmeye özen gösterdi. Hattâ gayrimüslimler özellikle Ermeniler lehine yaptığı düzenlemelerde o kadar ileri gitti ki, bir süre sonra Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiretleri ve ahalisi tarafından dinsizlik, masonluk gibi suçlamalara maruz kaldı. Bu tepkiler Birinci Dünya harbine kadar bölgede ciddi huzursuzlukların çıkmasına yol açtı.

1908 genel seçimleri öncesinde siyasal hayatta partileşme sürecini başlatan İttihat Terakki'nin karşısına, muhalif olarak âdem-i merkeziyet akımının temsilcisi olan *Osmanlı Ahrar Fırkası* çıktı. Ahrarcıların fikirlerinin başında, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurlara eşitlik tanınması, daha ileri bir düşünceyle âdem-i merkeziyete dayanan siyasî bir düzenin kurulması geliyordu[18]. Bu parti seçimlere sadece İstanbul'dan katılmış tek

---

[16] *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Haz. İsmet Parmaksız, Ankara 1981, s. 33-34.

[17] Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Terc. Bedros Zartaryan-Memo Yetkin, İstanbul 1992, s.143.

[18] Tunaya, *a.g.e.*, s.144-145.

mebus bile çıkaramamıştır. Ancak âdem-i merkeziyetçi özelliği ile Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebusların desteğini arkasına almıştır. İttihat Terakki'nin karşısında yer alan bütün kuruluşlar da dolaylı olarak Ahrar'ın destekçileri olmuşlardır.

II. Meşrutiyet parlamentosu daha başından Osmanlı imparatorluğunu oluşturan değişik etnik unsurların ulusal amaç ve heveslerini dile getirdiği bir zemine dönüştü. İmparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için tek çare olarak görülen Meşrutiyetin, her derde deva olamayacağı, Osmanlı unsurlarını *Osmanlılık ülküsü* etrafında kenetleyemeyeceği kısa zamanda anlaşıldı. Devlete ve *Osmanlılık* fikrine sıkı sıkıya bağlı görünen unsurlar, bu aşırı hürriyet ortamının beraberinde getirdiği olumlu-olumsuz bütün gelişmelerin tesirinde kalıp, *Osmanlılığa* göre daha dar kapsamlı teşkilatlanmalara yönelerek, kendi toplumlarının çıkarları peşine düştü. Aslında imparatorluktan bağımsızlığını kazanma hedefine sahip unsurlar, daha Meşrutiyetin ilânından çok önce çeşitli dernek ve cemiyetler kurarak kendi toplumlarının çıkarlarını korumaya ve mümkün olan ilk fırsatta önce özerkliklerini, ardından bağımsızlıklarını kazanmanın çarelerini aramaya başlamışlardı. Gayrimüslim unsurlar arasında yayılan bağımsızlık düşünceleri Meşrutiyet sonrasında imparatorluğun Türk olmayan Müslüman unsurlarına da tesir etti. Hürriyet ortamı Ermeni, Sırp, Bulgar, Rum cemiyetlerinin yanısıra Arnavut, Arap ve bazı Kürt unsurların da cemiyetleşmelerine ortam hazırladı.

Gayrimüslim unsurların kurmuş olduğu çok sayıda bağımsızlık yanlısı örgütten burada bahsetmek konunun sınırlarını aşacağı için, yalnızca Müslüman unsurların bu amaçlı teşkilatlanmalarına kısaca temas etmekle yetineceğiz. Bunlardan Arnavutlar, Jöntürk hareketine aktif olarak iştirak etmişler, cemiyetin 1902 ve 1907'deki kongrelerine katılmışlardır. 1908'de elde edilen hürriyet ortamından istifade ile de *Başkim (İttihat) Cemiyeti*'ni kurmuşlardır. Cemiyetin görünürdeki amacı, Osmanlıca ve Arnavutça'nın öğretilmesi ve yayılmasıdır. Ancak Osmanlılığa bağlı görünen *Başkim Cemiyeti*, aslında ayrılıkçı bir karaktere sahiptir. Öyle ki, Arnavut isyanlarının bazıları bu cemiyetin şubelerinde tertip edilmişti[19]. 1908 yılının başlarında *Osmanlılık* çizgisinde iken Balkanlar'daki gelişmelerin de etkisiyle 1912 yılına doğru, Arnavut mebusların çoğunun milli kimlikleriyle iftihar etmeye başlamaları ve nihayetinde istiklâllerini ilân etmeleri dikkat çekici bir gelişmedir.

Aynı şekilde imparatorluğun kimi Arap unsurları da Meşrutiyetin ilânından önce bir takım cemiyetler yoluyla yürüttükleri gizli faaliyetleri

[19] Tunaya, *a.g.e.*, s.539.

Meşrutiyetin ilânından sonra kurdukları cemiyetlerle daha da yoğunlaştırdılar. Meşrutiyet sonrasında kurulan ilk Arap teşekkülü 2 Eylül 1908'de açılan *İha El-Arabi El-Osmani* (Osmanlı Arap Kardeşliği Cemiyeti)'dir. Arap vatandaşları arasında Arap kimliği düşüncesini yerleştirmek, Arap kültürünü yaymak için bir takım faaliyetlerde bulunmak gibi hedefler tayin etmiş olan cemiyet, genel olarak *Meşrutiyet* ve *Osmanlı Birliğini* savunmakla birlikte, hiçbir zaman Osmanlı hüviyeti taşıma gayreti göstermemiştir[20]. Arap cemiyetlerinin kurucu ve hâmileri de Osmanlı parlamentosundaki Arap mebus ve âzâlardan oluşuyordu. Arap cemiyetlerinin çoğunun lideri konumundaki kişi, meclisin Arap mebuslarından Abdülhamid Zöhravi Efendi* idi. Arap cemiyetleri içinde en etkilisi *El-İha*'nın kapatılmasından sonra 1909'da İstanbul'da öğrenciler tarafından kurulan *El-Müntedâ-ül Edebî* adlı teşekküldür. Bu cemiyet esas olarak İstanbul'daki Arap öğrencilerin korunmasını kendisine amaç edinmiş ise de zamanla siyasî faaliyetlere iştirak etmiştir. Cemiyetin kurucularından Ahmet İzzet Azami, Arap gençliğine milliyetçilik ruhu kazandırmada etkili olmuştur[21]. Cemiyetin kurucuları, âdem-i merkeziyete karşı çıkan İttihat ve Terakki fırkasının muhalifi olmuşlar ve *Ahrar* ile *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın âdem-i merkeziyet konusundaki politik anlayışlarından dolayı bu partileri desteklemişlerdir. Çoğu ayrılıkçı cemiyette olduğu gibi *ıslahat*, *özerklik* ve *bağımsızlık* aşamaları bu tip Arap cemiyetlerinin de ortak hedefi olmuştur. 1914 yılına gelindiğinde dış merkezli ve özellikle İngilizlerce yürütülen propagandanın etkisiyle söz konusu Arap cemiyetlerinin Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerinde "urban ve aşâiri, Türklük ve Hükümet-i Osmâniye aleyhinde müsellehan kıyam ve isyana teşvik ettikleri"[22] görülecektir.

İşte bu ortamda Doğu Anadolu kökenli ve kendilerini Kürt kimliğiyle tanıtmaya başlayan Osmanlı aydınlarından bazılarında reaksiyoner bir

---

[20] Zekeriya Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 88-92. İttihat ve Terakki muhalifi olarak gelişen bu cemiyet, diğer birçok cemiyet gibi 31 Mart hadisesinde parmağı bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. Bkz. *gös.yer.*

* 1855'de Hama'da dünyaya gelen Zöhravi, Sultan Abdülaziz zamanında İstanbul'a geldi. Hükümetle uzlaşamadı ve Şam'a sürüldü. Mısır'da gazetecilik yaptı. Meşrutiyetin ilânıyla 1908 seçimlerinde mebus oldu. Balkan yenilgisi sırasında Paris'te toplanan ve Suriyelilerin bağımsızlığını öngören kongreye başkanlık etti. Arap milliyetçiliği ve ayrılıkçı çabaları dolayısıyla Harp divanında yargılandı ve 1916'da idam edildi.

[21] Bu dönemde kurulan Arap cemiyetleri ve etkinlikleri hakkında geniş bilgi için bkz, Kurşun, *a.g.e.*

[22] *BOA, DH. Şifre* (ŞFR), 39/19. Dahiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne Gönderilen 19 Mart 1914 Tarihli Mahremane Şifre. II. Meşrutiyet döneminde Arapların siyasi faaliyetleri ile ilgili bkz. Fatih Sancaktar, II. *Meşrutiyetten Cumhuriyet Türk Aydınına Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi (1908-1924)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 454-460.

Kürtlük şuuru gelişmeye başladı ve bu akım özellikle öğrenciler arasında taban buldu. Bunlardan biri olan Kadri Cemil bu duruma işaret ederek, Rumelili öğrencilerin Arnavutluklarıyla, Arap öğrencilerin Araplıklarıyla, Doğu vilayetlerinde gelen öğrencilerin ise Kürtlükleriyle gurur duymaya başladığını ifade eder[23]. Daha önce Jöntürklerle işbirliği yapmış ve bu sebeple Medine'ye sürgün edilmiş[24] olan Seyit Abdülkadır Efendi, Meşrutiyetin ilânından sonra umumi aftan yararlanarak İstanbul'a dönmüş ve Meclis-i Ayân âzâlığına getirilmiştir. Hürriyet ortamını değerlendiren imparatorluk merkezindeki Doğu Anadolu mebuslarından bazıları ve o bölgelerde nüfuza sahip Seyit Abdülkadir Efendi gibi kimseler, Kürtlerin eğitimi ve faydalı bir unsur olarak *Osmanlılığa* kazandırılması, yani büyük Osmanlı şemsiyesi altında bir Kürt kimliğinin oluşumu mücadelesine girişerek, Kürtleri bir arada toplamaya gayret etmişler, bu amaçla kurdukları çeşitli dernekler vasıtasıyla Kürtlerin meselelerine sahip çıkarak siyasî arenada yer almaya çalışmışlardır. Bu teşekküllerden ilki de çoğu zaman *Kürt Teali Cemiyeti* ile karıştırılan *Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti*'dir.

KÜRT TEÂVÜN VE TERAKKÎ CEMİYETİ "CEMİYYATA TEAVÜN VE TERAKKİYA KİRMANCA" (2 EKİM 1908)

Cemiyetin kurulması ile ilgili ilk girişimler Meşrutiyetin ilânından hemen sonra başlamıştır. Bedirhanlı ailesinden Emin Ali Bedirhan ve Şeyh Ubeydullah'ın evlatlarından Seyyid Abdülkadir Efendi'nin ağırlıklarının hissedildiği ve yine İstanbul'da bulunan Kürt meşâyih, ulema ve eşraftan oluşan yaklaşık 500 kişi 5 Eylül 1908'de İstanbul Vezneciler'de bulunan Osmaniye Kıraathanesi'nde bu amaçla bir araya gelmişlerdir. Muş'lu Reşid Bey toplantıda yaptığı açış konuşmasında kurulacak olan cemiyetin siyasî bir teşekkül olmayacağını, cemiyetin kurulmasında, Kürtlerin içinde bulunduğu eğitim ve kültür bakımından geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasının amaçlandığını dile getirmiştir. Reşit Bey, bütün Osmanlı Kürtlerinin ilerlemesini ve mutluluğunu, vatanın selâmet ve saadetini teminat altına alan Kanûn-ı Esâsi'yi muhafaza uğrunda gerekirse kanlarının son damlasını akıtıncaya kadar gayret ve fedakârlıkla çalışacaklarının, Kanûn-i Esâsî'ye aykırı, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kararlarına ters düşecek hiçbir maksat gütmediklerinin altını çizerek kulübün kuruluş gayesini şu ifadelerle açıklıyordu: "...Kürtlerin, Kanûn-i Esâsi'nin bahşettiği selâhiyet dairesinde ilmen, ticareten, medeniyeten terakkî ve teâlî-

[23] Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kurdistan* (Kürdistan Davası), Haz. Mehmet Bayrak, Ankara 1991, s.28.
[24] Naci Kutlay, a.g.e., s.81.

sine çalışılacağı..."[25] bunun yanısıra "...asırlardan beri bir uhuvvet-i tâmme-i vataniyye ile hüsn-ü muâşeret ve amîzeş ettikleri halde devr-i sâbık-ı istibdatta hükümetin siyâset-i şahsiyesine alet olan bazı menfaatperest, hamiyetsiz memurların ilkâat ve tesvîlat-ı hâinâneleri seyyiesi olarak birtakım Kürtlerle Ermeni kardaşlarımız arasında husûle getirilen burûdet ve ihtilâf efkârı herhalde izâle ile bir nokta-i itilâfta tevhıdlerine fevkalâde bir gayretle çalışmak..."[26]. Bu ifadelerde, Meşrutiyet ilânının ilk heyecanlarını yansıtan coşkulu samimiyet dışında, Kanûn-i Esâsîye bağlılık ve İttıhat ve Terakki'ye sadakat sözlerinde, yanlış anlaşılmalara meydan vermemek ve bir şekilde kendini güvenceye almak ihtiyacının duyulduğu da görülmektedir. Yeni sistemin Müslüman olsun gayrimüslım olsun etnik unsurlara vaat ettiği geniş özgürlük ortamında Kürtlerin ilmî, iktisadî, kültürel arzularını bu cemiyetin ileri gelenlerinin masum niyetleri olarak düşünmek mümkündür. Bu arada daha önceki dönemlerde Ermenilerle Kürtler arasında meydana gelmiş olan olaylarda tek sorumlu olarak zamanın yönetimini, yani Sultan Abdülhamıd'i suçlamanın Jöntürk hareketine iştirak etmiş Kürtlerin hemen tamamının ortak tavrı olduğuna işaret etmeliyiz. Kürt Ermeni kardeşliği de henüz bu aşamada tek taraflı ve erken dile getirilmiş samimi niyetler olarak değerlendirilebilir.

Cemiyetin teşekkül aşamasında tertip edilen bu toplantıda, katılımcılardan birinin, Trablusgarp'ta sürgün bulunan Bedirhanlı Ali Şamil'in tahliye edilmesi için teşebbüste bulunulmasını teklif etmesi üzerine Reşid Bey, bu tür meselelerin kulübü değil hükümeti ilgilendireceğinin altını çizmiştir. Cemiyet daha kuruluş aşamasında siyasî bir teşekkül olmadığını bu tavrıyla da ortaya koymuş ve bu yaklaşımı, endişelerin mevcut olduğu bır zamanda orada bulunanlar üzerinde ıyi bir izlenim bırakmıştır[27]. Bir sonraki toplantının "Kürtlerin salâbcti dînîyesine yakışacak bir mahal-i içtima olmak üzere... Ayasofya Câmi-i Şerîfi'nde.." yapılarak kulübün idare heyetinin seçilmesi ve nizamname maddelerinin belirlenmesine karar veren katılımcılar, "yaşasın vatan", "yaşasın ordu", "yaşasın Osmanlılık", "yaşasın Kürtlük"[28] sloganlarıyla toplantıyı kapatmışlardır.

İstanbul'da yürütülen bu hazırlık çalışmalarının ardından cemiyet 2 Ekim 1908'de resmî olarak kuruldu[29]. Kurucuların, Meşrutiyetin ilânından sonra durumlarını gittikçe tehlikede gören Saray'a bağlı Kürt ileri

[25] "Osmanlı Kürt Teavün ve Terakki Kulübü", *İttifak*, 6 Eylül 1908, No 22, s.3.
[26] *gös.yer.*
[27] *gös.yer.*
[28] *gös.yer.*
[29] Mehmet Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi*, Ankara 1979, s.153; Şadillili Vedat, *a.g.e.*, s.154.

gelenleri olduğu[30], ve yine cemiyetin İngiltere'nin desteğiyle kurulan ilk ayrılıkçı teşekkül olduğu[31] şeklinde kimi iddialar varsa da bunları doğrulayacak somut belgelere tarafımızdan ulaşılamamıştır. Ancak bu dönemde çeşitli dernek ve cemiyetler kurarak Hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı, aynı zamanda Abdülhamid karşıtı olarak gözükmenin bir noktada geleceğin teminat altına alınması demek olduğu unutulmamalıdır.

Cemiyetin hazırlanan nizamnamesinden anlaşılacağı üzere, ilk toplantıda kararlaştırıldığı gibi Ayasofya Camiinde İstanbul'da ikamet eden Kürt ulema, meşâyih, eşraf ve okuryazarları bir araya gelerek cemiyetin idare heyetini belirlediler. Seçim gizli oylama ve çoğunluk usulüyle gerçekleşti[32]. İdare heyetine âzâ olabilmek için Türkçe-Kürtçe konuşabilmek ve yazabilmek, Kürtçe bilinmediği takdirde yabancı dillerden birine vakıf olmak[33] gibi şartlar getirildi. Bu toplantıda ayrıca istişare heyeti oluşturuldu. Cemiyet, Şeyh Ubeydullah Efendizade Seyyid Abdülkadir Efendi'yi "zatıyla kaim ve kendilerine münhasır" olmak üzere başkan, damadı İsmail Paşazade Müşir Ahmet Paşa'yı da ikinci başkan olarak seçti[34].

Nizamnamenin oluşturulmasında Reşit Bey'in ilk toplantıda temas ettiği hususlara sadık kalındı. Cemiyetin kuruluş maksadı hazırlanan bu nizamnamenin birinci maddesinde açıklandı. Buna göre cemiyetin gayeleri; Kanun-i Esasi'nin nimetlerini Kürtlere anlatmak, *Osmanlılık* kimliğini, Meşrutiyet ve meşvereti muhafaza etmek, Ermeni, Nasturi ve diğer unsurlar arasındaki ilişkileri düzenlemek, Doğu Anadolu'daki aşiret ve kabileler arasındaki düşmanlık ve ihtilâfları ortadan kaldırmak, maarif, sanayi, ticaret ve ziraati teşvik etmek[35] şeklinde sıralandı. Bu haliyle bir sivil toplum örgütü olduğunu ilân eden cemiyet, İstanbul'da Kürtçe ve Türkçe haftalık bir gazete neşretmeye karar verdi[36]. Cemiyet Kürtçe ilköğretim için Kürtçe çeviri ve gene Kürtçe dilbilgisi, sözlük ile din ve fen ilimlerine dair Kürtçe ders kitaplarının hazırlanacağını ve en güzel Kürtçe ders kıtaplarını hazırlayanları da ödüllendireceğini ilân etti[37]. Cemiyet Türkçe'nin mekteplerde ve Kürt halkı arasında öğretilmesini zorunlu görüyordu. Kürtlerle ilgili ne kadar yazılı ve sözlü eser varsa hepsinin derlenmesi, öğretilmesi ve Kürt Edebiyatının bir tarihçesinin hazırlanarak

[30] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.28-29.
[31] Abdülhaluk Çay, "II. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekeleri", *Türk Kültürü*, S.84.
[32] Tunaya, *a.g.e.*, s.409-413. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi (Bundan sonra KTTCN) Madde 4.
[33] KTTCN, Madde 5.
[34] KTTCN, Madde 7'nin zeyli.
[35] KTTCN, Madde 1.
[36] KTTCN, Madde 10.
[37] KTTCN, Madde 11.

neşredilmesi vazifesini kendi üzerine aldı. Yine Kürtlerin yaşadığı bölgelere heyetler gönderilmesi, Kürtlerle Ermeniler ve diğer unsurlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, Kürt aşiretleri arasındaki husumetin sebeplerinin araştırılması ve onlara nasihat edilmesi kararlaştırıldı. Bu konuda ayrıca Ermeni cemiyetleriyle dayanışma halinde İstanbul'da Kürt-Ermeni karma komisyonu oluşturularak bölgede incelemeler yapılması öngörüldü[38]. Cemiyet kısa sürede Doğu illerinde şubeler açmaya başladı. Diyarbakır'da açılan şubenin başkanlığını müftü Suphi Efendi üstlendi. Bitlis ve Musul'daki şubeler ise 17 Aralık 1908'de faaliyete geçti[39].

Cemiyetin faaliyetlerine gelince; 1909 yılında "Anadolu ahvâlinin tahkik ve ıslâhı" için acil tedbirler alınmasını öngören bir muhtıra cemiyetçe Kamil Paşa hükümetine sunuldu. Aynı önerileri kapsayan bir muhtıra da Ermeni patrikhanesi tarafından hükümete sunuldu. Bu önerileri ciddiye alan hükümet, Ayân Meclisi azasından Galip Bey başkanlığında bir heyetin kurularak icraatlara başlamasına ve ikinci bir heyetin kurularak Kürtlerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların ve arazi davalarının çözümünü üstlenmesine karar verdi[40]. Bu kararlar süratle uygulamaya kondu. Ancak Doğu illerindeki arazi, mal-mülk davalarının –her ne kadar kendileri de şikâyetçi olsalar da– Ermenilerin menfaatleri doğrultusunda halledildiği izlenimi doğdu. 15-16 yıl boyunca bu arazileri sahiplenerek ekip biçen, mamur hale getiren ahali mağdur olduğunu düşünüyordu. Bu yetersiz ve iyi hesaplanamamış girişim Meşrutiyet yönetiminin Doğu Anadolu'daki ilk başarısızlığı oldu. Bölgede yıllarca sürecek isyan ve huzursuzluklar ile mağdur olan kesimlerin devletten soğumalarına yol açtı. Meşrutiyetin ilk yıllarında Kürt ve Ermeni aydınları arasında Doğu illerinin ıslahı hususunda görünüş itibariyle bir fikri paralelliğin mevcut olduğu gözlense de, yanlış politikalar ve Kürtlerce dile getirilen arazi düzenlemelerinin Ermeniler lehine olduğu iddiası, Doğu Anadolu'da her iki unsuru bir arada, kardeşçe yaşatma hayallerinin artık çok gerilerde kaldığını göstermiştir.

KÜRT TEÂVÜN VE TERAKKÎ GAZETESİ (1908)

Cemiyetin, fikirlerini kamuoyuna aktarmak için bir yayın organı çıkarmaya karar verdiğini ve nizamnamesinde bu hususa temas ettiğini zikretmiştik. Bu amaçla cemiyetin kendi adını taşıyan *Kürt Teâvün ve Terakkî Gazetesi*, 1908'de Vezneciler'deki genel merkezinde yayın hayatına başladı. Haftalık olarak yayınlanmakta olan gazetenin müdürü Süleyma-

[38] KTTCN, Madde 13-15.
[39] Tunaya, *a.g.e.*, s.404.
[40] Tunaya, *a.g.e.*, s.405.

niyeli Tevfik, başyazarı ise Diyarbakır'lı Ahmet Cemil idi. Dinî, ilmî, siyasî, edebî ve içtimaî organ olduğu belirtilen gazetede, Molla Said-i Kürdî (Said Nursî), Malatyalı Bedri, Mehmet Tahir Cizrî, Erzincanlı Hamdi Süleyman gibi isimler, *Osmanlılık* çizgisinde fikir ve düşüncelerini kaleme aldı.

Halil Hayalî ve Mehmet Tahir Cizrî ise Kürtçe (Kirmanç) ve Türkçe yazdığı makaleleri ile Kürt dili (Kirmanç lehçesi) üzerindeki çalışmalarıyla tanındı. Halil Hayali gazetede zaman zaman Arap alfabesiyle Kirmanç lehçesinde kaleme aldığı yazılarda Kürtlere öğütler verdi. Husûmetlerin ortadan kaldırılması, kan davalarına son verilmesi, Kürtlerin cehaleti terk edip medenî dünyada yerlerini almalarının gerekliliği gibi konulara yer verdi. "Bu uğurda Araplar gibi, Arnavutlar ve Türkler gibi çalışalım ...Arnavutlar nasıl 100 senelik kan davalarını terk edip el sıkışarak cibilliyetlerini gösterdilerse biz de onlar gibi kan davalarını kaldırıp kardeş olalım. Kürtlük şerefini muhafaza edelim"[41] ifadeleri, Halil Hayali'nin Kürtleri Türklerden ayrı bir kavim olarak gördüğüne ilişkin bir bilinci yansıtmaktaydı.

Aktepeli Şeyh Abdurrahman Efendi'nin Kürtçe bir Tarih kitabı yazdığı, Ziya Efendi'nin (Gökalp) 10 yıllık bir çalışmasının ürünü olarak Kürtçe darbımesel, dilbilgisi ve bir Kürtçe kamus hazırlayarak yakında neşredeceği, gazetenin *Açık Sütunlar* kısmında haber veriliyordu. Gene Elazığ Askeri Rüşdiye Mektebi muallimlerinden olup, *Kürt Dili ve Edebiyatı Kaideleri* adlı çalışmasıyla tanınan Ömer Avni Efendi'nin bu gayreti de gazete tarafından takdirle karşılanıyor ve bu tip uğraşı olanların Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki şubeleriyle irtibat kurarak faaliyet göstermeleri arzusu dile getiriliyordu[42].

Meşrutiyetçi bir politika izlemekte olan bu gazeteyi diğer ittihatçı yayınlardan ayıran önemli özelliği, Kürtlerin Osmanlı toplumundaki konumlarına ve istikballerine dair bazı hedefleri tayin etmesidir. Görünürde *Osmanlılık* fikrinden sapma belirtileri taşımayan bu cemiyet ve gazetenin en fazla üzerinde durduğu husus Kürtlerin dili ve Kürtlerin eğitimi meseleleriydi. Kısmen günümüzde de varlığını devam ettiren bu mesele dönemin şartları içerisinde masaya yatırıldı. Doğu Anadolu'da ikamet eden Kürtlerden vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde oturanlar hem Türkçe

---

[41] Halil Hayali, "Vatan ve İttifaka Kirmanca", *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, No 8, s. 69-71.
[42] "Açık Sütunlar; Muhaberat-ı Aleniyye", *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, No 6, 9 Ocak 1909, s. 50. Halil Hayali, daha Meşrutiyetten önce Kürtçe üzerinde bazı çalışmalarda bulunmuştu. Ziya Gökalp ile birlikte Kürt Grameri ve Sözlüğü'nü hazırladıkları, ancak bu çalışmanın daha sonraları Ziya Gökalp tarafından yakılmış olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s. 29-30.

hem de Kürtçe konuşma diline hâkimdi. Köylerde oturanlar ise eğitim imkânlarından yoksun oldukları için yalnızca ana dillerini yani Kürtçe'yi konuşabiliyordu. Bu ise onların maariften yeterince istifade edememesine, eğitim ve kültür hayatından tamamen uzak kalmasına ve dolayısıyla Osmanlı toplumuna uyum sağlayamamasına yol açıyordu. Bu sebeple eğitim alanında öncelikli olarak köylerde yaşayan Kürtlerin eğitimi ve *Osmanlılık* bilincine kavuşturulması düşüncesi bu dönem Osmanlı Kürt aydınlarının üzerinde hassasiyetle durdukları konuların başında geldi[43].

Erzincanlı Hamdi Süleyman bir yazısında, bölgede okulların açılmasının, öğretmenler gönderilerek ilköğretimin mecburi hale getirilmesinin zorunlu olduğuna işaret etti. Kürtçe eğitim araç ve gereçlerinin olmaması, Osmanlı dilinin Türkçe olması dolayısıyla buralarda eğitimin Türkçe yapılması gerekliliğini vurgulayan Erzincanlı Hamdi, seleflerimizin dili dediği Kürtçenin ortadan kaldırılmaması gerektiğini de vurguladı. Kürtçenin yok olmaması için Doğu illerinde açılacak mekteplerde, özel bir şekilde Kürtçe tahsil yapılması için Kürtçeye vakıf kişilerden oluşturulacak bir komisyon kurularak dilbilgisi, sözlük ve bir Kürt tarihi yazılmasını önerdi[44]. Gene Malatyalı Bedri de gazetedeki bir yazısında, Kürtlerin en büyük eksikliğinin maarifsizlik ve –zanaat ustalığı anlamında– marifetsizlik olduğuna işaret ediyor ve onların esasen üstün meziyetlere sahip olduklarından bahisle, "...istikbalde bu mülk-ü milletin, bu Osmanlılığın en büyük ve en mühim hizmetlerini kimseye vermeyecekler, medeniyet-i garbiye yerine medeniyet-i İslâmiye ve şarkiye ihyâ edebileceklerini..." söyleyerek, Meşrutiyetle birlikte bütün bunlar için en büyük adımın atıldığını ifade ediyordu[45].

Görüleceği üzere cemiyet ve yayın organı *Kürt Teâvün ve Terakkî Gazetesi*'nin genel politikası İslâm'a ve Osmanlı birliği fikrine bağlı görünmekte ve Osmanlı devleti içerisindeki diğer unsurlar gibi Kürtlerin de eğitim sayesinde Osmanlı birliğinin önemli bir uzvu olabileceği inancını içermekteydi. Ancak cemiyetin gerek kuruluş aşamasında gerekse sonraki faaliyetlerinde yer alan kişi ve gruplar arasında tam bir fikir birliği bulunduğunu iddia etmek oldukça güçtür. İçerisinde Batı medeniyetine karşı çıkarak İslâm ve Şark medeniyetini savunanlar olduğu gibi, etnik milliyetçiler ve Osmanlıcılar da bulunuyordu. Zira Osmanlı unsurlarını bir

[43] Erzincanlı Hamdi Süleyman, "Kürdistan'da Maarifin Tarz-ı Tensik ve İhyası", *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, c.1, No 8, s.60-61.
[44] *gös.yer.*
[45] Malatyalı Bedri, "Kürtler ve Şecaat-i Akvam", *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, c.1, No 6, s. 45.

arada tutan sihirli bir değnek gibi görülen *Osmanlılığa* sadâkat sözlerine, bu dönemde hemen hemen her platformda bolca vurgu yapılmıştır.

Bir yandan daha önce tecrübe edilmiş ve işe yaramadığı görülmüş olan Osmanlılık kimliği arkasında ısrarla durmaları, bir yandan samimi ıslahat çabaları ve öte yandan da etnik ayrımcılığı çağrıştırabilecek çalışmalar yapmaları, cemiyet aydınlarının, tıpkı günümüz Kürt aydınları gibi tam bir netlik içinde olamadıklarını ve kafa karışıklıklarını da göstermektedir.

Bir örnek vermek gerekirse; cemiyetin kuruluş aşamasında ve sonraki ayrılıkçı Kürt oluşumlarında adı sıkça geçen Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi* adlı tartışmalı eserinde bu cemiyet ve üyeleri hakkında şunları söyler: "Cemiyetin kuruluşu esnasında bazı Kürt ileri gelenlerinin ilk toplantı çağrılarına koştum. Bu toplantıların en iyi hatiplerinden biri idim. İdare heyeti seçiminde Naim b. Baban (II. Meşrutiyet dönemi Ayân Meclisi üyesi)'dan sonra en çok reyi ben aldım...Kimse benden asıl düşüncesini saklamıyordu. Beyan edeyim ki, onlardan hiçbiri Kürtler için en ufak bir imtiyaz düşünmüyordu. Fakat hepimiz 6 doğu vilâyetinde bir reform yapılması hususunda mutabık idik"[46].

Sekban'ın bu ifadelerinde samimi bir ıslahatçılık, samimi bir Osmanlıcılık ve belki de hiç farkında olmadığı bir etnik ayrışma zemini iç içeydi. Ayrıca Sekban, genele değil de sadece doğudaki altı kente özgü bir reform talebinin Ermenilerin zımni politikalarıyla nasıl örtüştüğünün de pek farkında değil gibiydi. Nitekim Osmanlı topraklarının hemen her tarafında bir ıslahata ihtiyaç varken özellikle doğu illerinin zikredilmesi Ermenilerin bu altı vilâyetle ilgili hedefleriyle de örtüşen bir ayrımcılığa yol verir nitelikteydi. Islahat talepleri, ardından gelen özerklik ve nihayetindeki kopuş, Osmanlı devletinin son yüzyılında sık sık tekrarlanmış bir parçalanma senaryosuydu.

ŞARK VE KÜRDİSTAN GAZETESİ (1908)

Yine aynı dönemde, yayınlarında Kürtlere özel bir yer veren başka bir gazete de *Şark ve Kürdistan* gazetesi idi. Bu gazete Meşrutiyetin hemen akabinde Hersekli Ahmet Şerif, Malatyalı Bedri ve yine Hersekli İsmail tarafından kuruldu. Gazetenin üzerinde durduğu temel konular, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*'nde olduğu gibi Kürtlerin eğitimi ve Osmanlılığa kazandırılması yönünde idi. Malatyalı Bedri, Said Nursi ve daha başka Doğu Anadolu kökenli fikir adamlarının görüşleri bu gazete sütunlarında da yer aldı.

[46] M.Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi*, Ankara 1979, s. 28.

Meşrutiyetin ilânının hemen öncesinde Said Nursi'nin hazırlayıp hükümete sunmuş olduğu ve başta eğitim öğretimle ilgili olmak üzere Doğu Anadolu'yla ilgili bir dizi ıslahat teklifi *Şark ve Kürdistan* Gazetesi'nde aynen yayımlandı. Said Nursi bu layihadan dolayı Yıldız Askerî Mahkemesinde yargılandı. Said Nursi'nin mahkemedeki ifadeleri, bu dönemde İslâmi nokta-i nazara sahip Kürtlerin, Kürtlüğe ve Kürdistan kavramına yaklaşımını yansıtması açısından önemlidir. Yıldız Askerî Mahkemesi'nde Şakir Paşa'mn yönelttiği, "Hangi Kürt aşiretine mensupsun?" sorusuna verdiği cevapta Said Nursi, "Sen hangi Tatar aşiretine mensupsun? Ben Osmanlıyım. Benim Kürtlüğüm, doğduğum ve büyüdüğüm yerin halkına verilen isim dolayısıyladır" ifadelerini kullanmıştır[47]. Said Nursi bu layihada, Kürdistan olarak tabir ettiği Doğu illerinde Türkçe yapılan eğitime karşı çıkıyor, okullardaki öğretmenlerin Kürtçe bilmemeleri dolayısıyla, Türkçe bilmeyen Kürt çocuklarının maariften yeterince istifade edemediklerini ve bunun halkın cahil kalmasının en önemli sebebi olduğunu beyan ediyordu. Kürt ahalinin eğitimi için Van'da bir medrese kurularak din ve fen ilimleri çerçevesinde öğrenci yetiştirilmesi gerektiğine işaret ettiği bu teklifinde kurulacak olan medreseyi "...maddi ve manevi olarak Kürdistan'ın hayât-ı istikbâliyesini temin eden esbâb-ı mühimmeden..."[48] olarak görüyordu. Benzer görüşler dönemin diğer Kürt aydınlarında da görülmektedir. Malatyalı Bedri, *Kürtler ve Kürdistan* başlıklı makalesinde "...Millet-i Osmaniye'nin senelerden beri mütehassırâne beklediği kâbe-i meşrûa-i meşrutiyetin fedakârı olduğumuzu bütün fiiliyatımızla bütün gayretimizle göstereceğiz..." diyerek cahil bırakılmış, Avrupa tarafından Ermeni propagandaları neticesi vahşi, barbar olarak tanınmış olan Kürtlerin Meşrutiyet ve hürriyetle birlikte, istikballerinden nasıl ümitvar olunması gerektiğine inancını gösteriyordu[49].

Meşrutiyetin, hürriyetin sınırsızca kullanıldığı birinci yılında gerek cemiyet gerekse yayın organları rahat çalışma zemini buldular ve fikirlerini kamuoyuyla paylaşma imkânı elde ettiler. Cemiyetin faaliyetleri, Seyyid Abdülkadir Efendi ile Bedirhanlı ailesi fertleri arasındaki anlaşmazlıklar dolayısıyla sekteye uğradı[50] ve imparatorluk merkezindeki siyasî gelişmeler de cemiyetin dağılmasına ortam hazırladı.

---

[47] Şahiner, *a.g.e.*, s.88-89.

[48] Molla Said-i Meşhur, "Kürtler Neye Muhtaçtır", *Şark ve Kürdistan*, 19 Kasım 1908.

[49] M. Bedri, "Kürtler ve Kürdistan", *Şark ve Kürdistan*, 19 Kasım 1908.

[50] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.28-29. Seyyid Abdülkadir Efendi ile Bedirhanlılar arasındaki bu anlaşmazlık, Kürt aydınlarının ayrılıkçı tutumlarının açıkça ortaya çıktığı Birinci Dünya Savaşı sonrasında da devam edecektir. Nitekim ayrılıkçı bir Kürt örgütü olan Kürdistan Teali Cemiyeti içerisinde de bu farklı görüş ve tavırlar devam etmiştir. Cemiyetin, Seyyid Abdülkadir Efendi

Cemiyetin dağılmasından sonra da Kürt aydınların, Kürtlerin eğitim öğretim meseleleriyle ilgili çalışmalarına devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde kurulmuş olan *Kürt Neşri Maarif Cemiyeti*, Kürt çocuklarının eğitim öğretimi için *Mekteb-i Meşrûtiyet* adı altında bir okulun açılmasını sağladı[51]. 1910'da Sultan Mahmut Türbesi'nin karşısında faaliyetlerine başlayan bu mektebin açılışında okulun ileri gelenleri yaptıkları konuşmalarda Meşrutiyetin faydalarından bahsettiler, Kürtler için eğitimin gerekliliği ve faziletleri hakkında dinleyicilere mesajlar verdiler[52]. Abdurrahman Bedirhan'ın[53] ve daha sonra Kürdîzade Ahmet Ramiz Bey'in idarecilik yaptığı[54] bu okulla ilgili güvenilir daha fazla malumat elde edemediğimizi ifade etmeliyiz.

İTTİHAT VE TERAKKİ'YE MUHALEFETİN GELİŞMESİ VE DOĞULU AYDINLAR

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan ve âdem-i merkeziyet fikirleri dolayısıyla birçok Kürt aydının desteklediği Ahrar Fırkası bölücülüğe yol vermekle suçlandı. Sonunda İttihat Terakki ile aralarındaki gerginlik giderek derinleşti. Bu gerginliğin doruk noktasına çıkmasında Ahrarcıların İttihat ve Terakki'ye karşı Ermeni komiteleriyle işbirliği kurma girişimleri önemli rol oynadı. İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden bütün basın organları Ahrar Fırkası'nın yanında yer aldı. Cemiyetin birçok üyesi 31 Mart hadisesiyle ilişkili bulunarak yargılandı ve çeşitli yerlere sürgün edildi[55]. Kürtçü faaliyetlerin odağında yer alan Bedirhanlı ailesinin bazı fertleri de bu hadiseden dolayı tutuklandı. Bunlardan biri olan Süreyya Bedirhan, Bekirağa bölüğüne hapsedildi[56].

Bu arada imparatorluğun siyasal bünyesiyle doğrudan ilgili olan İslâm unsurlarındaki etnik ulusçuluğun daha iyi anlaşılması için siyasal gelişmeleri yakından takip etmek gerekir. Bu noktada İttihat ve Terakki'nin sertleşme eğilimine karşı çıkan Ahrar Fırkası'nın 31 Mart hadisesiyle birlikte ortadan kaybolmasının ardından, üyelerinin bir kısmı 1911'de bir

---

başkanlığındaki bir kanadının, Kürdistan'a Osmanlı toprak bütünlüğü içerisinde otonom bir statü kazandırma taraftarı olduğu görülürken, diğer kanadın ileri gelenlerinden Bedirhanlılar ve Cemilpaşazadeler Kürdistan'a tam bağımsızlık statüsü verilmesi taraftarı olmuşlardır. Bkz, Oya Girit, *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kütüphane No 771, İstanbul 1994, s. 45.

[51] *Yeni Tanin*, No 33-502, 26 Ocak 1910.

[52] *Tanin*, No 563, 28 Mart 1910.

[53] Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara 1992, s.135.

[54] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.31.

[55] Tunaya, *a.g.e.*, s.147-149.

[56] Naci Kutlay, *a.g.e.*, s.219.

anlamda aynı siyasî çizgide kurulacak olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisinde yer aldılar. İttihat ve Terakki tarafından 1908 ihtilâliyle tanınan aşırı serbestliklerîn ımparatorluğu dağılmaya götürdüğünün anlaşılması üzerine söz konusu hakların bazı kanunlarla kısıtlanması yoluna gidildi. Bu kanunlarla devlete daha merkeziyetçi bir yapı kazandırılıp, imparatorluğun çeşitli unsurlarını Osmanlı üst kimliğinde tutarak ülkede birlik ve bütünlük sağlama çareleri arandı[57]. Bu meyanda *Cemiyetler Kanunu* ile ırki bir temele dayanan ya da bir millet ismi taşıyan politik derneklerin kurulması yasaklandı. Meclisteki azınlık mebusları bu yasaklara karşı şiddetle tepki gösterdi. Yine *Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesi* ile ilgili kanunla Rumeli ve Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren çetelerin silahsızlandırılması ve ortadan kaldırılması için özel askerî birliklerın kurulması kararlaştırıldı[58]. Fakat bu tedbirler pek olumlu sonuçlar doğurmadı ve neticede İttihat ve Terakki 27 Temmuz 1910'da ilân ettiği *Millete Beyanname*'sinde, Osmanlı unsurlarının bir arada tutulması için uyguladığı yöntemlerin başarısız olduğunu itiraf ederek, etnik kuruluşların *Osmanlılığa* karşı olduğunu kabul etti. Bundan sonra birlik ve bütünlüğü sağlamak için imparatorluğun maddi refaha kavuşturulması, eğitime önem verilmesi ve bütün unsurların bir *çıkar ortaklığı* etrafında birleştirilmesi kararını açıkladı[59].

İttihat Terakki bu açılımları yaparken muhalif kesimler boş durmuyor ve günden güne saflarını genişletiyorlardı. Ahrar Fırkası'ndan sonra muhalefet olarak ortaya çıkan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* II. Meşrutiyetin en büyük ve en güçlü muhalefet partisi idi. Ahrar Fırkası'nda olduğu gibi İttihat ve Terakki'nin karşısındaki bütün muhalefet grupları bu parti çatısı altında bir araya geldiler. *Osmanlılığa* bağlı görünmekle birlikte, bağımsızlık yönünde ve etnik milliyetçi amaçları olan Rum, Bulgar, Arnavut, Arap ve Ermeni mebusların büyük bir kısmı bu fırkaya katıldılar. İttihat ve Terakki'ye muhalif Kürtlerden bir kısmı da bu fırka içerisinde yer aldı. Partinin iktidarda kaldığı kısa süre zarfında Bedirhanlılardan Mithat Bedirhan Dersim Mutasarrıflığı'na atandı[60]. İttihat Terakki'nin merkeze yerleşmesi ve muhalefete yani etnik faaliyetlerde bulunup bağımsızlık emelleri taşıyan Osmanlı unsurlarına karşı gittikçe daha sert politikalar uygulaması, Hürriyet ve İtilaf mensuplarından tepki aldı. Muhalefet, iktidarın bu tutumunun Osmanlı birliği anlayışına ters düştüğünü ileri sürdü. Oysa partide etkinliği olan bir çok grubun görünürdeki Osmanlıcı görüş

[57] Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.111.
[58] Ahmad, *a.g.e.*, s.112-113.
[59] Ahmad, *a.g.e.*, s.148; Akşin, *a.g.e.*, s.187.
[60] Kutlay, *a.g.e.*, s.238.

ve tavırları kendi bağımsızlık düşüncelerini örtbas etmekten başka bir şey değildi[61]. Çeşitli görüş, inanç ve etnik kimliklere mensup muhalefeti buluşturan ortak nokta, bir zamanlar yine çeşitli fikirlere mensup Jöntürklerin II. Abdülhamid'i devirme noktasında buluşmalarına benzer şekilde, merkeze yerleşen İttihat ve Terakki Fırkası'nı devirmekti.

İmparatorluk merkezindeki Kürt ileri gelenlerinden birçoğu bu muhalefete yakınlığıyla biliniyordu. Kapanan Kürt Teâvün ve Terakkî Cemiyeti'nin başkanı ve aynı zamanda Ayân Meclisi azası olan Seyyid Abdülkadir Efendi muhalefet partisi ile görüş birliğindeydi. Buna rağmen Abdülkadir Efendi, Doğu Anadolu'nun vaziyeti, Kürt ahali ve aşiretlerin meseleleriyle ilgili konularda hükümetin zaman zaman bilgi ve önerilerine müracaat ettiği kişilerin başında geliyordu. Bu dönemlerde hükümete cephe almış olan Doğu illerindeki eşkıya çeteleri ile devlet arasında, yeri geldiğinde arabuluculuk yaptı. Ancak hükümetin Abdülkadir Efendi ve benzeri kişilere fazlaca itimat etmediği de bilinmektedir. Ayrıca böyle kişilerin arabuluculuk yapması çeşitli çevreler tarafından da hoş karşılanmamıştır. Doğu Anadolu'da olayların tırmandığı 1912 yılı başlarında Erkan-ı Harbiye'ye çağrılarak fikirlerine başvurulmuş, eşkıya elebaşılarına mektup yazarak onları ikna edebileceğine dair teklifleri, Kürtler üzerindeki nüfuzunun tanınması şeklinde yorumlanacağı için makul bulunmamıştır[62]. Ancak hükümet Osmanlı-İran hududu üzerindeki hassas dengeleri ve bu bölgelerde nüfuzu bulunması dolayısıyla Abdülkadir Efendi'yi bu dönemde gözetip kollamıştır.

KÜRT ETNİK HAREKETİNİN DOĞU İLLERİNDE TEZAHÜRÜ

İstanbul'da yaşayan Doğulu aydınlar arasında filizlenen Kürt etnik ulusçuluğunun 1910'lardan itibaren Doğu ve güneydoğu illerine ne şekilde yansıdığına baktığımızda iki nüfuzlu aile göze çarpar. Bunlar Şeyh Ubeydullah ailesi ve Bedirhanlı ailesidir. Bu ailelerin fertlerinden bir kısmı meşru zeminlerde faaliyet gösterirken, bir kısmı da Rusların desteğini alarak doğuda Osmanlıyla silahlı mücadeleye girişmiştir.

Şeyh Ubeydullah Efendi 1880'lerde Hakkari civarında olduğu gibi İran hudutları dahilindeki Kürtler arasında da büyük nüfuz sahibiydi. Şeyh, hâkimiyeti altındaki Kürt aşiretlerinin vergilerinin bir kısmını aldığı için maddi olarak da güçlüydü. Bu servetin paylaşımı Meşrutiyet son-

[61] Tunaya, *a.g.e.*, s.264-268.
[62] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-3, Lef 61. Harbiye Nezareti'nin 6 Ocak 1912 Tarihli Arzı.

rasında aile içerisinde büyük bir krize[63] ve Osmanlı-İran hududunun güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaştı. Seyit Abdülkadir ve yeğeni Seyit Taha arasındaki bu çatışmalarda Osmanlı hükümetinin aile içi husumeti ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri[64] sonuç vermedi. Rusya'nın bu gibi fırsatları değerlendirebileceğini düşünen hükümet olayların tekerrür etmemesi için tedbir olarak Seyyid Taha'yı İstanbul'a getirterek gözetim altına aldı. Bir süre sonra İstanbul'dan kaçmayı başaran Taha bölgede olayların yeniden patlak vermesine sebep oldu. Hakkında celp tezkeresi çıkarılan Seyyid Taha, güney Azerbaycan'a kaçıp burada bir süredir temasta olduğu aşiretleri silahlandırarak Kürt isyanı çıkarma hazırlığında olan Ruslarla işbirliğine girdi. Hükümetin çıkardığı af kanunu ve yakınlarının hattâ annesi Meryem Hanım'ın devreye sokulması dahi Taha'yı Ruslarla yaptığı işbirliğinden vazgeçirmeye yetmedi[65].

Ruslar'la birlikte hareket eden Şikakların Abdüvi taifesi reisi Simko ve Bedırhanlı Abdürrezzak gibi Seyyid Taha da Rusların çıkarmayı düşündüğü Doğu Anadolu isyanı için önemli bir figür olmaya başladı. Simko ile birlikte Rumiye'de Rus konsolosluğunda yaptıkları görüşme neticesinde Ruslarla ilişkilerini geliştirmiş ve bu durumdan son derece memnun olan Rus konsolosu aşiretlere yaptığı konuşmada, "Rusya devletinin teveccühünü kazanmak isteyen Taha ile uzlaşsın"[66] çağrısında bulunmuştur. Taha 1912 yılından itibaren bir müddet Osmanlı-İran hududu üzerinde siyasî ve askerî faaliyetlerine devam etmiştir.

Başkale'den Musul'a kadar olan bölgenin hâkimiyetinde Taha'yı son derece üstün yetkilerle donatan Ruslar, kendisine silah ve mühimmat sözü vererek yöredeki aşiretlerin Rus himayesine çekilmesi için onun nüfuzundan faydalanmak istemişlerdir. Direniş gösteren ve Osmanlıya bağlılığıyla tanınan Kürt ve Türk aşiretlerini itaat altına almak için Taha'nın bölgeye davet ettiği Rus birliklerinin ahaliye büyük mal ve can kaybı verdikleri de bilinmektedir[67]. Neticede Birinci Dünya Savaşı öncesi

---

[63] *BOA, BEO.*, 298311. Hariciye Nezareti'nden Sadarete 17 Aralık 1911 tarihiyle Gönderilen Tahrirat, Sadaretten Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine 18 Aralık 1911.

[64] *BOA, BEO.*, 302591. Dahiliye Nezareti'nden Sadarete 2 Mayıs 1912.

[65] *BOA, BEO.*, 302848. Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne Çekilen 21 Ekim 1912 Tarihli Mahremane Telgraf Sureti. Seyyid Taha'yı yakından tanıyan Said-i Kürdi (Said-i Nursi), hükümet tarafından affedilmesi için Sadarete çektiği telgrafta, onun "Kürdistan'a bir çok hizmeti olduğu, sui idare neticesi maddi olarak zarara uğradığı, affedilmediği takdirde Kürdistan'da büyük bir meseleye sebep olabileceği" uyarılarında bulunmuştur. Bunun için bkz., Said-i Kürdi Tarafından Saray'dan Sadarete Çekilen 26 M Tarihli Telgraf. *BOA, BEO.*, 302848.

[66] *BOA, BEO. 309556.* Tahran Sefiri Emin Bey'in 15 Aralık 1912 Tarihli Telgrafı.

[67] *BOA, BEO., 315226.* Umum Beyzadegan Reisi Ferdu ve Heriki Aşireti Reisi Birut imzalarıyla Şemdinli'den Çekilen telgraf 7 Ağustos 1913'te Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne Tebliğ Edilmiştir.

ve sırasında Ruslarla, savaş sonrasında da İngilizlerle birlikte Doğu ve güneydoğuda faaliyet gösteren Taha, Cumhuriyet sonrasında ortaya çıkan İngiliz desteğindeki Şemdinli isyanına da katılmıştır[68].

Meşrutiyet yıllarında gerek İstanbul merkezli kültürel ve siyasal faaliyetler, gerekse de Doğu Anadolu merkezli itaatsizlik, isyan ve huzursuzluklar şeklinde kendini gösteren Kürtçülük faaliyetlerinde yukarıda da gördüğümüz gibi nüfuzlu aileler büyük rol oynamıştır. Gerek Ubeydullah Efendi'nin evlatları, gerekse aşağıda bahsedeceğimiz Bedirhanlı ailesinin bir kanadı İstanbul'da kültürel ve siyasal faaliyet yürütürken diğer kanadı Doğu Anadolu'da ve Rusya-İran hudutlarında, Kürt aşiretleriyle meskun bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Osmanlı hudutlarındakiler her ne kadar Ruslarla çalışan aile mensuplarının düşünce ve faaliyetlerine sıcak bakmadıklarını, onlarla irtibatlarının olmadığını iddia etmişler ise de aralarında muhaberatın olduğu görülmektedir.

Bedirhanlıların Kürtçülük Faaliyetleri

Meşrutiyet döneminde yine Bedirhanlılar Kürt muhalefetinin gerek entelektüel ortamda gerekse Doğu illerinde en ciddi sesi olmaya devam etti. Bu dönemde yapılan seçim çalışmaları yoluyla Kürtçülük, Bedirhanlılar kanalıyla doğu illerine taşınmaya çalışıldı. Bedirhanlı ailesinin İstanbul'da ikamet eden ileri gelenleri, Meşrutiyetin sağladığı serbestlikten yararlanarak, bir zamanlar Abdülhamid iktidarına yönelttikleri muhalefeti şimdi de İttihat ve Terakki'ye karşı yürütüyorlardı.

Abdülhamid devrinde ülkenin çeşitli yerlerinde iskâna tâbi tutulan ailenin fertleri 1911 yılı başlarından itibaren Doğu illerinde görülmeye başlandı. Bedirhanlı Mithat ve Bedri, Cizre (Bohtan) bölgesinde, Bedirhanlı ailesinin nüfuzunu tekrar kurmak için aşiretler arasında dolaşarak propaganda faaliyetlerine girişti. Bohtan bölgesinin dedelerine ait olduğuna dair hazırladıkları belgeyi Pervari, Garzan ve diğer bölgelerdeki aşiretlere imzalattıkları gibi, Bedirhan Bey'in kasrını imar etmek için de yöredeki aşiretlerden para topladılar[69]. Mithat Bey'in de Eruh kazasının Tanzi köyünde dedelerine ait eski bir medreseyi tamir ederek Mekteb-i İbtidâiye dönüştürmek istediği ve bu amaçla yöredeki eşraftan maddi yardım talebinde bulunduğu bilgileri hükümete geldi[70]. Kürt Emirliğinden bahseden *Emir Bedirhan* adlı kitabı ve Osmanlı hanedanını yerici risale-

[68] Erdost, *Şemdinli*, s.51 vd; Seyyid Taha ile ilgili ayrıca bkz., Nazmi Sevgen, "Seyyid Taha", *Tarih Konuşuyor*, c.7, S 40, Mayıs 1967, s. 3165-3167.

[69] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *Dahiliye* (DH), *Siyasi* (SYS), 24/2-1, Lef 51. Diyarbakır Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine 17 Nisan 1911.

[70] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-1, Lef 50. Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 24 Nisan 1911.

leri aşiretler arasında dağıtarak etnik bir bilinci teşvik etmeye çalıştılar. Bazı yerlerde Kürt kulüpleri açtıkları ve yerel idarecilerden bazılarının onlara destek olduğu, hattâ açtıkları bu kulüplere üye olarak faaliyetlerde bulundukları bölgeden gelen haberler arasında idi[71]. Bu durum karşısında henüz gerçek maksatlarının ne olduğunu tespit edememiş olan hükümet, Diyarbakır vilâyetinden gelen önlem çağrılarına ve tutuklanarak İstanbul'a sevk edilmeleri yönündeki tedbirlere[72], kanuna aykırı olduğu mülahazasıyla sıcak bakmadı. Sadece faaliyetlerinin kontrol altında tutulmasını, bu amaçla Cizre'ye faal ve basiretli bir polis komiseri tayin edileceğini bildirmekle yetindi[73].

Bedirhanlılar devletin dikkat ve şüphelerini çekmemek için Cizre'ye dönüşlerinin amacını "ecdadına ait olan vakıfları tekrar ele geçirerek büyük bir Kürt Üniversitesi (Darulfünûn) tesis etmek, Kürtleri ittihat ve ittifaka davet etmek ve umerâ arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak" olarak açıkladılar. Osmanlı devletine sâdık olduklarını ispat etmek için Bedirhanlı ailesinden olup bir süredir Ruslar la beraber bağımsız bir Kürdistan kurma peşindeki kardeşleri Abdürrezzak'ın Kürtler üzerindeki zararlı faaliyetlerinin önüne geçmek için bölgede faaliyet yürüttüklerini, *hürriyet* ve *meşrutiyete* inandıklarını, oysa kardeşleri Abdürrezzak'm *şeriat* taraftarı olduğunu ileri sürdüler[74].

Bedirhanlı ailesinin hükümetle ilişkilerini daha da gerginleştiren ve Kürtçülük suçlamalarını gündeme getirense aile fertlerinin seçimlerdeki faaliyetleri idi. Bedri ve Mithat Bedirhan'dan sonra Hüseyin, Hasan ve Süleyman Bedirhan'da bölgeye gelerek mebusluk seçimlerine aday olma bahanesiyle birçok köy ve kasabada ahali ve aşiretlerle temas kurmaya başladı[75]. Bedirhanlıların milletvekili olabilmesi için kanuni zorunluluk olan yerli sicil nüfusunda kayıtlarının bulunmaması, hükümetin bu ailenin Doğu illerindeki faaliyetlerine karşı şüphelerinin artmasına sebep oldu. Seçimler bahanesiyle etnik faaliyetlerde bulunulması, devlete karşı itaatsizliklerin ve isyanların yolunun açılması düşüncesi devlet yetkilileri için endişe verici boyutlara ulaştı. Ailenin faaliyetlerine engel olmak için hükümet askerî tedbirlerin yanı sıra, aşiretlerin ve ahalinin uyarılmasına çalıştı ve Bedirhanlıların kanunen mebus olamayacaklarının halka duyu-

[71] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-2, Lef 48. Kürdistan Muhabirinden Gayet Ehemmiyetli Bir Mektup adlı 28 Mayıs 1911 Tarihli Bend. Siirt-Mehmet İmzalı.
[72] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-1, Lef 11-12. Diyarbakır Vilayeti'nden Dahiliye'ye 1 Mart 1911.
[73] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-1, Lef 10/1. Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne 6 Mart 1911.
[74] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-2, Lef 33-34. Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine 21 Haziran 1911.
[75] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-3, Lef 2. Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye'ye 19 Ekim 1911.

rulmasını istedi[76]. Buna rağmen Bedirhanlı Kâmil Bey Musul'dan mebusluğa adaylığını koymak istediyse de "ehliyet-i kanûniyesi", yani Musul ile hiçbir alâkası olmaması cihetiyle mebusluk adaylığı başvurusuna ret cevabı verildi[77].

Hükümet Bedirhanlıların bölgede kimi etnik unsurları harekete geçirdiğine kanaat getirdikten sonra bunlara karşı sert tedbirler almak yerine yine de hüsn ü niyet göstermiş, devletin kendilerine karşı herhangi bir art niyetinin olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu amaçla ailenin fertlerini değişik bölgelerde memuriyetlere tayin etmek suretiyle zararlı faaliyetlerine engel olmak istemiştir. Ancak öngörülen bu memuriyetler Bedirhanlılar tarafından kabul edilmemiş ve bölgeyi terk etmek istememişlerdir. Bunun üzerine hükümet meselenin ciddi boyut kazanmakta olduğunu anlayarak askerî çözüm yolları aramaya başlamıştır[78]. Bedirhanlıların bölgedeki faaliyetleri hükümet dışında bazı kesimler tarafından da kaygıyla izlenmiştir. Özellikle Siirt yöresi ulema ve şeyhleri aileden oldukça şikâyetçi idi. Hükümete çektikleri telgraflarda bu ailenin pederleri Bedirhan Bey'in isyanından beri hiçbir zaman ahali tarafından sevilmediğini ve *Kürdistan meselesi* çıkarmak amacında olduklarını dile getirmişlerdir[79].

Hükümetin ve yöre halkının bu tespitleri kısa süre sonra doğru çıktı. Nisan 1912'de Bedirhanlı Hasan Bey bazı Kürt gruplarını Cizre merkezine doğru harekete geçirdi. Kasabaya giren göstericiler kaymakamlık önünde bir nümayiş yaparak devlet aleyhine isyana teşebbüs etti. Hükümet isyanın çevreye yayılmaması için Siirt'te idare-i örfiye ilân edildi. Bitlis'ten gönderilen Binbaşı Âkif Bey kumandasındaki askerî müfreze isyancıları kısa sürede dağıttı. Bu arada yapılan aramalarda Bedirhanlılarm civar kasabalara kaçmış olduğu anlaşıldı[80].

Bedirhanlıların faaliyetleri, mahalli idareleri yıpratma çabaları bir süre daha devam etti. Yakında Rusların taarruza başlayacağı, Osmanlı hükümetinin memleketi savunmada yetersiz kalacağı ve bu durumda hiç değilse Doğu Anadolu'yu müdafaa ederek kurtarma ve burada *Kürdistan Emirliği* kurma düşünceleri günden güne olgunlaştı. 1913 yılı başlarında

---

[76] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-3, Lef 74. Siirt Mutasarrıflığı'ndan Bitlis Vilayeti'ne Gönderilen 23 Aralık 1911 Tarihli Mahrem Tebligat.

[77] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-4, Lef 52-/1. Dahiliye Nezaretinden Musul Vilayeti'ne Gönderilen 18 Şubat 1912 Tarihli Şifre.

[78] *BOA, DH.SYS.*, 100/4, Lef9/1-9/2. Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesinden Diyarbakır Vilayetine Gönderilen 15 Mart 1912 Tarihli Şifre.

[79] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-4, Lef 47-49.Bitlis Vali Vekili Ulvi'nin 9 Şubat 1912 Tarihli Telgrafnamesi.

[80] *BOA, DH.SYS.*, 24/2-4, Lef 79-80. Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 26 Nisan 1912.

bölgede faaliyetlerine devam eden Bedirhanlılarm Rus tehlikesini bahane ederek silahlanmaya çalıştığı görüldü. Rusların Kürt aşiretlerini silahlandırarak Doğu Anadolu'yu işgale hazırlandıklarım ileri sürerek muhtemel Rus taarruzuna karşı kendilerinin de silahlandırılmasını hükümet yetkililerine duyurmaya başladılar. Rus tehdidi yönünde Bedirhanlıların yaptığı propagandalar karşısında tedirgin olan bir kısım ahali hükümete başvurarak kendilerine silah dağıtılmasını, aksi takdirde Bedirhanlılarla birleşerek vatanı onlarla birlikte savunacakları tehdidinde bulundu[81]. Ailenin bölge aşiretleri ve ahalisi üzerinde nüfuzlarının günden güne artması mahalli idarecileri tedirgin etti. Bedirhanlı ailesinin ileri gelenlerini âni bir baskınla ele geçirip İstanbul'a sevk etmek yönünde Diyarbakır vilayetinin teklifleri, kanuni olmadığı ve daha da kötü sonuçlar doğurabileceği düşüncesiyle hükümet tarafından yine uygun görülmedi. Hükümet, Bedirhanlılarm nüfuz sahalarındaki mahalli idareleri güçlendirici tedbirler alınmasına karar verdi. Bu cümleden olarak zabıta kuvvetlerinin artırılması, nahiyelerin çoğaltılması, hükümet konaklarının inşası, liyakatli kaymakam ve müdürlerin tayini ve en önemlisi adliyenin ıslahı, alınması gereken tedbirler olarak düşünüldü[82].

Haziran 1913'te aile büyüklerinden Bedirhanlı Hüseyin Paşa'mn Siirt'te vefatı, Bedirhanlıların bir süre faaliyetlerini aksattı ise de neticede bir kısmı Doğu Anadolu'da kalmaya devam etti. Aile, tutum ve davranışları dolayısıyla devlet nazarında her zaman şüpheli görüldü. Alman tüm tedbirlere rağmen Birinci dünya savaşı yıllarına kadar bölgede kalmayı başardılar. Meşrutiyetin ilânından kısa bir süre sonra Ruslar için çalışmaya başlayan Bedirhanlı Abdürrezzak'tan sonra, bu defa Bedirhanlı Kâmil Bey Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinden sonra Rusya'ya kaçarak onlarla işbirliğine girdi. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Ruslarla çalışan Bedirhanlılardan Kâmil Bey Rusların Erzurum'a kadar ilerledikleri 1917'de, Ruslar tarafından Erzurum valiliğine tayin edilecektir[83]. Bütün bu gelişmeler ise Osmanlı hükümetinin Bedirhanlılara karşı Meşrutiyet öncesinde ve sonrasındaki şüphelerinde haklı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1911-1913 yılları arasında Doğu Anadolu'da başta Bedirhanlılar olmak üzere Rusların teşviklerine kapılan münferit Kürtçü faaliyetler de söz konusudur. Bu yıllarda imparatorluk merkezinde bulunan Kürt kö-

[81] *BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO), 309712. Dahiliye Nezareti'nden Sadarete 14 Ocak 1913.
[82] *BOA, DH.SYS.*, 100/4, Lef 61. Diyarbakır Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne 19 Ocak 1913 Tarihli Şifretelgrafname.
[83] Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara 1992, s.78. Rusların bölgeden çekilmesinden sonra tekrar Tiflis'e dönen Kamil Bedirhan 1934'de burada ölmüştür.

kenlilerin İttihat ve Terakki karşıtı partiler içerisindeki faaliyetleri, cemiyetler ve basın yayın yoluyla kendi seslerini duyurma çabaları devam etti. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'ye muhalefetin merkezi haline dönüştü. Mütareke yıllarında Kürtçü olarak ortaya çıkacak olan Şerif Paşa* ve daha bir çok âdem-i merkeziyetçi Kürtçü bu cemiyetin içerisinde yer aldı. Fırkanın bazı üyeleri Mahmut Şevket Paşa sûikastinden sonra çeşitli yerlere sürgün edilince, Şerif Paşa'nın bu süreçte Paris'te örgütün idaresini üstlendiği görülmektedir[84].

İttihat ve Terakki'nin baskıları dolayısıyla *sopalı seçim* olarak adlandırılan 1912 seçimlerinde muhalefetten sadece 6 mebus seçilme imkânı buldu. 18 Nisan 1912'de açılan Mebusan Meclisi'nde hâkim güç İttihat ve Terakkicilerdi. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın öncülüğünde gelişen ve güçlenen muhalefet, seçimi yitirmesine rağmen dinmemişti. İttihat ve Terakki 1912 seçimlerinde iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra kısa bir süre için de olsa âdem-i merkeziyetçiliğe sıcak bakmaya başladı. Bu aşamada baskı politikalarından vazgeçilerek, farklı unsurlara imtiyazlar tanıyan, uzlaşmacı bir politika takip edilmesi parti tarafından benimsendi. Bu ılımlı tutumu ise muhalif çevreleri yeniden harekete geçirdi. Bu ortamda oluşan bir diğer örgüt *Kürt Talebe Hevi Cemiyeti*'dir.

KÜRT TALEBE HEVİ CEMİYETİ

Bu cemiyet, Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi öğrencilerinden Kadri Cemil (Zinar Silopi), Fuat Temo ve Cerrahzade Zeki tarafından 1912'de kuruldu. Cemiyetin kurulmasında Halil Hayali'nin ve özellikle maddi destekleriyle Mehmet Şükrü Sekban'ın büyük gayretleri oldu. Merkezi Sirkeci'de bulunan Hevi Cemiyeti'nin sorumlu sekreteri Ömer Cemil idi. Derneğin bir şubesinin Darahinili (Bingöl'ün Genç ilçesinin eski adı) Tayip Ali tarafından Erzurum'da açılmasına teşebbüs edildi. Hevi'nin diğer bir şubesi de Kürtleri Avrupa'da tanıtmak amacıyla İsviçre'deki Kürt öğrenciler tarafından kuruldu[85]. Cemiyetin kuruluş amacı, yayın organlarında

* Şerif Paşa Bab-ı Ali baskınından sonra Paris'e dönerek İttihat ve Terakki'yi şovenist ve ayrımcı politikalarından dolayı eleştirmiş ve bu politikalara karşı oluşan muhalefetin baskı, işkence ve cinayetlerle susturulmaya çalışıldığını ileri sürmüştür. Düşüncelerinin esası, dinî ve etnik grupların eşit biçimde temsil edildiği meşruti bir siyasi düzen ve liberal bir ekonomik sistem şeklinde özetlenmektedir. Paris'te bulunduğu yıllarda Kürtçü siyasî bir kimliği benimseyen Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na bir Kürt temsilcisi olarak katıldığı görülmektedir. Hazırladığı memorandumla Kürt haklarını savunarak Wilson Prensipleri çerçevesinde bir Kürt devleti kurulmasını talep etmiş ve Ermeni temsilci Bogos Nubar Paşa ile bu çerçevede bir anlaşma imzalamıştır. Bkz. Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.12-13.

[84] Tunaya, *a.g.e.*, s. 282-283.

[85] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.34-35.

kısaca, "... Osmanlı unsuru olup ve olacağında azmeden Kürt unsurunun teâli ve terakkîsi ..."[86] olarak ifade ediliyordu. Gene Osmanlı üst kimliğini öne çıkarma ve her defasında vurgulama bu örgüt üyelerinin çoğunluğu tarafından bir dokunulmazlık zırhı olarak benimsendi.

Hevi cemiyeti merkezi, Sirkeci'deki faaliyetlerine başladıktan kısa süre sonra Şehzadebaşı'na nakledildi. Cemiyetin yeni merkezine nakledilmesinde Mehmet Şükrü Sekban'ın maddi destekleri oldu. Bu dönemde Hevi'nin Türk Ocağı'na katılması ve kendilerine Türk Ocağı bünyesinde bir oda tahsis edilebileceğine dair başkan Hamdullah Suphi'nin teklifte bulunduğu ve Hevi yetkililerinin bu teklifi reddettiği, cemiyetin kurucularından Kadri Cemil tarafından ileri sürülmektedir[87]. 1913 yılında yeni merkezinde yaptığı bir kongrede üyelerinden bir kısmı bu örgüt çatısı altında Kürtçülük yapıldığı gerekçesiyle cemiyetten ayrıldı. Kongreden kısa bir süre sonra kanunsuz olarak kurulmuş olması gerekçesiyle hükümet tarafından kapatılan cemiyetin üyelerinden bir kısmı gözaltına alındı[88].

Bu dönemde Hevi cemiyeti içerisinde, Kürtlerin Osmanlı birliğinden ayrılmasını diğer bir ifadeyle, bir Kürt devletinin kurulmasını düşünenler olmakla birlikte bu kişiler mevcut görüşlerini cemiyet içerisinde dile getirmeme gereği duydular. Cemiyetin en faal elemanlarından ve finansörlerinden Şükrü Sekban çok sonra yayınladığı eserinde Hevi üyelerinin bu yaklaşımları konusunda şu ifadelere yer verir: "...Hevi üyelerinin gerçekten Kürdistan'ın ayrılmasını düşündüklerine inanmıyorum. Onların tam itimadına mazhar idim, böyle bir düşünceleri olsa idi bana imâ ederlerdi... Ama bu, bir Kürt devletinin kurulmasını düşünen hiçbir Kürt yoktu demek değildir. Belki vardı, ama bunu itiraf edemiyorlar, bu gizli emellerini açıkça beyan etmiyorlardı".[89] Daha sonraki bir paragrafta da "Bir Kürt milliyetçisi olarak iftihar duyan ben de, bütün hayatım boyunca, Türkiye'den ayrılmayı asla hatırıma getirmedim. Bu Kürdistan'ın bağımsızlığını istemediğimden değildi; böyle bir heves, imkânsızı ve faydasızı talep etmek demekti. Kuvvetle inanıyordum ki, Türkiye'den ayrılmış bir Kürdistan manen ve maddeten yaşayamazdı"[90] şeklindeki ifadeler, bu dönem Kürt aydınlarının farklı düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır. Hevi mensupları içerisinde etnik milliyetçi olup Osmanlıdan ayrılarak

[86] Kerküklü Necmeddin, "Kürt Talebe Cemiyeti ve Kürtlerin Makam-ı Hilafete Hizmetleri", *Roj Kürd*, 19 Haziran 1913, c.1, s.5-6.
[87] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.42-43.
[88] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.42-43.
[89] M.Şükrü Sekban, *a.g.e.*, s.29.
[90] Sekban, *a.g.e.*, s.29-30.

bağımsız bir Kürt devleti görüşüne sıcak bakanlar olduğu gibi, kurulacak olan bu devletin yaşamasının imkânsız olduğuna inanarak ayrılmaya karşı çıkan ve Osmanlı üst kimliği altında birlikte yaşamayı arzu edenler de vardı. Kürt devletinin sorunsuzca yaşayacağına dair tam bir inanç birliği olsa, Osmanlı kimliğini terk ederek bağımsız bir Kürt devleti kurma yolunda temel bir ittifak oluşabilecekti. Bu inanç olmadığı için bu Kürt aydınlarının bir kısmı ısrarla *Osmanlı* kalmayı yeğlemiştir. Cemiyetin fikirlerini yaymak maksadıyla çıkardığı *Roj Kürd* (Kürt Güneşi) adlı yayın organında yazılan makalelerde de bu temayülü görmek mümkündür.

Roj Kürd, JÖNKÜRTLER VE OSMANLI KİMLİĞİ ALTINDA ULUSLAŞMA ÇABALARI

Hevi Cemiyeti 1913 yılında Süleymaniyeli Abdülkerim Bey'in idaresinde Roj Kürd (Kürt Güneşi) isimli aylık Kürtçe-Türkçe bir dergi neşretmeye başladı. Derginin muharrirlerinden bazıları tanınmış İttihatçılardan Abdullah Cevdet, Bağdat vilâyeti mebuslarından ve 1911'de kısa bir süre Maarif Nazırlığı yapmış olan Babanzade İsmail Hakkı, Kerküklü Necmeddin, Dersim mebuslarından Lütfi Fikri ve Bedirhan ailesine mensup Salih ve Mithat Bedirhan gibi dönemin tanınmış Doğulu siyaset ve fikir adamları idi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yayınını sürdüren dergi Seyyid Abdülkadir Efendi tarafından finanse edildi[91].

Hevi cemiyeti mensuplarının ve o dönem Kürt aydınların fikir ve yaklaşımlarını cemiyetin yayın organı *Roj Kürd*'den öğrenmekteyiz. Kürtlerin artık gaflet uykusundan uyanma vaktinin geldiğini haber veren *Roj Kürd*, Kürtlüğün tekâmülüne himmet hasreden, Kürtlüğün eğitim, kültür ve medeniyet sahasında yücelmesine çalışan bir eser olarak tanımlandı. Siyasî ihtiraslardan uzak, kendisine ilmi ve içtimâi bir rol üstlendiğini ileri süren dergi, Abdullah Cevdet tarafından *Kürdoloji Organı* olarak adlandırıldı ve "Kürdlük hakkındaki tedkîkât-ı içtimâiye ve ırkiyenin vâsıta-i neşri"[92] diye tarif edildi.

Bu dönem Kürt aydınları, Osmanlı üst kimliği altında yaşayan kavimlere mensup aydınların çeşitli cemiyetler teşkil ederek kendi kavimlerinin gelişmesine katkıda bulunmasının, Osmanlı devletinin geleceği açısından zararlı değil aksine faydalı olacağı kanaatindeydiler. Gerekçeleri de, her kavmin aydınlarının kendi kavimlerinin ihtiyaçlarını diğerlerinden daha iyi anlayacağı ve çaresini bulmakta güçlük çekmeyeceği inancı idi. Bu inancın farklı anlaşılmaması, Osmanlılıktan kopma şeklinde yorumlan-

[91] Kadri Cemil Paşa, *a.g.e.*, s.40-42.
[92] Abdullah Cevdet, "İttihat Yolu", *Roj Kürd* , 19 Temmuz 1913, s. 8-10.

maması için samimiyetin ilk şart olduğu çeşitli defalar dile getirildi. Kürtlere ulus bilincinin kazandırılması, ulusal hislerin harekete geçirilmesi ve bütün bunların eğitim yoluyla sağlanması *Roj Kürd* mensuplarının ortak hedef ve anlayışları idi. Kerküklü Necmeddin Bey *Roj Kürd*'deki bir yazısında, "...ahlâk ve istidatça mümtaz bir yere sahip olan Kürt kavminin terakkıyât-ı fikriyesi için gayret etmek derece-i vücûbdadır. Kürtler tahsile meyillidir, ilim ve irfana âşina, cehlden bîgâne olmak isterler..."[93] derken aslında Kürtlerin ulusal hislerine sesleniyor ve kültürel düzeylerinin yükseltilmesini bu hislerin olgunlaşması için birinci amaç olarak görüyordu.

Bedirhanlı Hüseyin Paşa'nın vefatı üzerine, derginin ikinci sayısında "Kürdlük için ziyân-ı azîm" başlığıyla yapılan vefat haberindeki ifade, yine üçüncü sayısında verilen kısa tercüme-i hâlinde, "hayatının sonuna kadar Kürdlük için mücadele etti"[94] ifadelerinden reaksiyoner bir etnik kimlik oluşturma ve Kürtlük bilinci aşılama isteği sezilmektedir. Bu etnik kimlik inşası için tarihsel temeller oluşturma çabası da oldukça görünür bir haldeydi. Bu çerçevede tarihte Kürt olarak bilinen ilim adamı, devlet adamı, komutan, şair ve yazar gibi kalburüstü şahsiyetler keşfedilmeye ve Kürtlük bilincine mâl edilmeye çalışıldı. Bu amaçla derginin 19 Haziran 1913 tarihli nüshasında Sultan Selahaddin Eyyübi'nin temsilî resmî dergiye kapak yapıldı ve "*Kürd dâhilerinden biri*" olduğu vurgulandı. Yine 19 Temmuz 1913 tarihli nüshasında İran hükümdarlarından Kerim Han Zend'in temsilî resmi kapak yapıldı. Salih Bedirhan'ın yazdığı bir makalede Tarihçi İbn-i Esir, Ebuzzedra, Osmanlı şeyhülislâmlarından Ebüssuud Efendi, Molla Gurâni, İdris-i Bitlîsi, Şeyh Ahmet Cizrî, Harirî, Fuzulî, Nefî, Ahmede Hâni, Mevlevî, Kürdî, Harik, Nâilî ve daha başkalarının Kürtlük içerisinden yetiştiği ileri sürüldü[95].

Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet sonrasında örgütlenen Kürtleri, bir zamanlar içerisinde bulunduğu, hattâ ilk çekirdek kadrosu içerisinde yer aldığı *Jöntürk* (Genç Türk) hareketine benzetmektedir. *Roj Kürd*'deki Kürt gençlerine yönelik tavsiyelerinde onlara hitap ederken *Genç Kürtler* tabirini kullanır. Jöntürk hareketinin başarıya ulaşmasında, gerek örgütlenme gerekse fikri faaliyetlerle önemli katkıları olan Cevdet, Meşrutiyetin ilânının yeterli olmadığını, mânânın yeterince kavranılamadığını, İttihat ve Terakki'nin giderek sertleşen politikalarında görüyordu. Meşruti rejimden umduğunu bulamayan Cevdet bu defa *Genç Kürtler*'e yol göste-

[93] Kerküklü Necmeddin. "Kürt Talebe Cemiyeti ve Kürtlerin Makam-ı Hilafete Hizmetleri", *Roj Kürd*, 19 Haziran 1913, c.1, s.5-6.
[94] "Bedirhani Hüseyin Paşa", *Roj Kürd*, c.2-3, 17 Ağustos 1913.
[95] Salih Bedirhan. "Kılıçtan Evvel Kalem", *Roj Kürd*, 17 Ağustos 1913, s.6-10.

ren bir üstad olarak onlara kılavuzluk yapmaya başladı. Abdullah Cevdet yazdığı yazılarda, yaşanılan asrın milliyetlerin ortaya çıktığı asır olduğuna işaretle, Kürt gençlerinin, cesaret ve şecâati prensip edinmelerini, kendilerini tanımalarını, geçmişlerini bilmeleri ve geleceklerini şekillendirmelerini, bunun için mükemmel bir Kürt tarihinin yazılmasının lüzumunu işaret etti. *Roj Kürd*'deki bir yazısında Kürtlerin *Şerefnâme*[96] den başka mazbut ve mükemmel bir tarih kitabına sahip olmadıklarını ve bu sebeple Kürtlerin, "...şeref-i târihîsini ve tarihi şerefini tasarruf ve muhafaza..."[97] edemeyeceğini belirtti. Yine yazısında, "...geçmiş ve geleceğinin tarihine malik olmayan millet memluk olur, başkalarının malı olur. Kürtlerin asra uygun bir tarih kitabı mevcut değildir. Ya idealleri..." diye devam ediyor ve Kürt gençlerinin "...Osmanlı imparatorluğunda bir unsur mu? Unsur, fakat nasıl unsur, çürüyen ve çürüten bir unsur mu, yoksa müteceddit, hay ve muhiy bir unsur mu?"[98] olmak istediklerine karar vermelerini istiyordu. Meşrutiyet idealinin gerçekleşmesinde zafer kazanmış bir üstad olarak Abdullah Cevdet, davaya inanmanın başarının temeli olduğuna inanıyordu. Ona göre iki türlü tarih vardı. Bunlardan birisi geçmişin, diğeri geleceğin tarihiydi. Geleceğin tarihi ancak ideallerle yazılabilirdi ve esas üzerinde durulması gereken de geleceğin tarihiydi. "Milletlerin istikbalini keşfetmek için ne veli ne de deli olmak lazımdır" diyen Abdullah Cevdet Kürt gençlerinin yeni bir tarih yazarken ideallerini iyi tayın etmelerini istiyor ve birinci şartın eğitim ve kültürel kalkınma olduğuna vurgu yapıyordu.

Dergide Kürt ulus bilincini oluşturmaya yönelik çözüm yolları sunan kişilerden biri de makalelerinde Bulgaristanlı Togan (?) imzasını kullanan kişi idi. Kürtleri uyanmak üzere olan milletlerden biri olarak gören Togan, bu uyanışta *Hevi Cemiyeti* ve onun yayın organı olan *Roj Kürd*'e büyük görev düştüğünü bildiriyordu. *Kürt Münevver Gençliğine* hitabıyla başlayan yazısında Kürt milletinin yeniden dünyaya getirilmeye muhtaç olduğunu vurguladı. Kürt hareketini Gençtürk hareketiyle karşılaştırarak onların halka inemediğini, kendi toplumundan kopuk olup bu yüzden Meşrutiyet ideallerinden saptıklarını dile getirdikten sonra, aynı akıbete Kürt gençlerinin düşmemeleri için Kürtlerin fikrî ve iktisadî bakımdan güçlendirilmeleri gereğini ve buna mukabil yeni nesillerin hazırlanması-

[96] Osmanlı-İran muharebeleri esnasında Osmanlı devletine tâbi olarak kendisine Bitlis sancağı tevcih edilen Şeref Han ve onun Kürt tarihine ait Farsça kaleme aldığı Şerefname adlı bu eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul 1975. Eser ve müellifle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, "Şeref Han". *İA*, XI. s.427-429; *Vakanüvis* (Makaleler), s.363-365.

[97] Abdullah Cevdet, "Bir Hitap", *Roj Kürd*, 19 Haziran 1913, c.1, s.3-4.

[98] *gös.yer.*

nın zorunluluğunu vurguluyordu. "Ancak bu yapıldığı takdirde Kürt milletini yeniden hayata getirmek değil, hiç yoktan bir Kürt milleti imâl etmiş olursunuz" ifadeleriyle, Kürtlere iyi muallimler yetiştirecek birkaç Öğretmen Okulu (Darül Muallimin) tesis etmelerini tavsiye ediyordu[99].

Kürt tarihinin, Kürt dili ve Kürt kimliğinin ilk defa tartışma zemini bulduğu bu dönemde, daha İslâmı bir çizgiye sahip olan Bağdad'lı meşhur Baban ailesine mensup Babanzade İsmail Hakkı, İslâmiyet ne kadar çok lisan ile muhafaza, müdafâ ve neşr ve tamim edilirse o kadar terakkî eder diye düşünüyor, Kürtler için olması gereken programı şu şekilde tarif ediyordu. "Evvela İslâm sonra Kürt... Kürtçeyı İslâmiyete hızmet edeceğinden dolayı neşr ve tamim etmek...hissiyât-ı dindârânesi meşhûru âlem olan Kürt kavmi için bundan daha mukaddes ve âli program tasavvur edilemez"[100]. Ona göre bu uğurda Kürtlerin yapması gereken ilk iş, Kürtçe sade bir yazı dili vücuda getirilmesi, Kürtçe için en gerekli olan dilbilgisi ve sözlük hazırlanması ve bunların eğitim hayatına tatbiki için ibtıdai ve rüşdi olmak üzere birkaç nümune mektebin açılmasıdır.

İmparatorluk merkezinde yeni yeni belirginlik kazanmakta olan Kürt etnik bilinci, sınırlı sayıda Doğulu aydının katkısıyla hürriyet ortamında yeşermeye başlamış bulunuyordu. Bu fikirlerin Doğu Anadolu'ya, Kürt halkı ve aşiretlerine ulaştırılması için özellikle Bedirhanlılar vasıtasıyla yürütülmüş birtakım çabaların olduğuna yukarıda işaret ettik. Bu tarihlerde Kürtçe olarak yapılan yayınlara Doğu vilayetlerinde de rastlanmaya başladı. Bu dönemde gerçekleşen seçimler esnasında Bedirhanlıların seçim faaliyetleri dolayısıyla Doğu Anadolu'ya ulaştırdığı fikirler, halk arasında cılız da olsa yankı buldu. "Milliyet fikirlerinin son derece galip geldiği bir asırda milliyetlerin inkârı esasına müstenid bır fikir ve meslek uzun süre payıdar olamaz" dıyen Dersım mebusu Lütfi Fikri Bey, 1912 seçimleri münasebetıyle Mamuretülaziz (Elazığ)'e giderken Urfa üzerinde bir Kürt köyünde konaklamış ve burada İstanbul'da Kürtçe yayımlanmış bir risaleye rastlamış, Kürtçe rısaleye köylüler tarafından dinî eserler kadar hürmet edildiğini görmüş ve okunduğu vakit köylülerin mutluluktan gözleri dolduklarına şahit olmuştur. Bu izlenimler üzerine *Roj Kürd*'de yazdığı *Kürt Milliyeti* başlıklı yazıda "...beyhude teşebbüs, bu ceryân-ı millînin önüne kimse geçemez..."[101] ifadelerine yer vermiştir. Aynı yazıda Kürt milletinin ortaya çıkışını da selâmlamıştır.

Meşrutiyetin ilânının ilk yıllarında gördüğümüz Ermeni ve Kürt aydınları arasındaki yakınlık ve Doğu Anadolu'da müslim-gayrimüslim

[99] Bulgaristanlı Togan, "Milletinize Karşı Vazifeniz", *Roj Kürd*, 19 Temmuz 1913, c.2, s. 2-5.
[100] Babanzade İsmail Hakkı, "Müslümanlık ve Kürtlük", *Roj Kürd*, c.2, 19 Temmuz 1913,s.5-7.
[101] Lütfi Fikri, "Kürt Milliyeti", *Roj Kürd*, c.4, 12 Eylül 1913, s.2-5.

ahalinin uzlaşmasını sağlamak için düşünülen işbirliği çalışmaları, Ermenilerin bağımsızlık faaliyetlerinin artık ayyuka çıkmasıyla sona ermiş, hattâ Kürt ve Ermeni aydınları arasında Doğu Anadolu'nun geleceği tartışılmaya başlanmıştı. Bu tartışmalarda Doğu Anadolu için her iki taraf da hak ıddia etmeye başlamış, bölgenin tarihî, etnik ve kültürel yapısında kendilerinin daha derın tesirleri olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Ermeni ve Kürt aydınları arasındaki bu tartışmalar 1913 yılı başlarında iyice şiddetlenmiştir[102].

Ermenilerin çıkardığı *Jamanak* adlı gazetenin 16 Aralık 1912 tarihli nüshasında yayımlanan "*Ermenistan mı? Kürdistan mı?*" isimli makale bu tartışmaları başlatmıştır. Makaledeki;

-Tarihte bir Kürdistan memleketi mevcut olmuş ise hudutları ne suretle tayin edilebilir?

-Asya-yı Osmâni'nin hangi vilâyetleri Kürdistan'a tâbi olmuştur?

-Kürtlerin 1000 senelik mâzi-i medenîsini öğrenmek için hangi menbalara müracaat etmek lazımdır? gibi sorular Abdullah Cevdet tarafından cevapsız bırakılmamıştır. *İçtihad*'da verdiği cevapta Abdullah Cevdet, Balkan harbinin açtığı yaraların tesiriyle olsa gerek Osmanlı unsurlarının bir ve bütün olma zorunluluğuna işaret etmiştir. Ermenilere cevaben, "Bu hususta vereceğimiz cevap her iki unsurun da koltuğunu kabartacak mahiyette değildir. Her ikisi de ne 1000 senelik ne de 100 senelik bir mâzî-i medeniyet gösterebilmekten uzaktır. Harpte Kürtler, iktisatta Ermeniler temeyyüz etmiştir. Harpte yiğitliğin mümtaz sahipleri olduklarını Laz ve Çerkez kardaşlarımızla beraber Kürtler dün, daha dün Çatalca hattı müdafaasında (I. Balkan Harbi) ispat ettiler" ifadelerini kullanmış, Osmanlı unsurları arasındaki kavmi çekişmelerin bunların hiçbirine faydası olmayacağını dile getirmiştir. "Kürtler, Ermeniler, Türkler vs. aynı zamanda ve aynı ölçü ile nikmet veya niğmet görmeye, aynı zamanda aynı derecede aynı şerâit altında mesut veya gayrimesut yaşamaya mahkûmdurlar" ifadesiyle, birlikte yaşama zorunluluğuna değinmiş, "Kürdistan, Arabistan, Lazistan, Ermenistan vb. kelimeleriyle oynanacak zamanda değiliz. Müttehit ve hür olarak yaşamaya müstehak ve muktedir olduğumuza maddi beyyineler verecek zamandayız...Bir îmân-ı hürûşân ve firûzân ile kânî ve eminim ki bu memleket ölmemiştir ve ölmemeye, yaşamaya ve yaşatmaya karâr-ı kati ile karar vermiş canlarla dolu"[103] diyerek adeta bir birlik arayışına işaret etmiştir. Abdullah Cev-

[102] Bu tartışmalarla ilgili bkz. Abdullah Cevdet, *İçtihat*, No 50, 16 Ocak 1913, s. 1151-1153; Yine bkz, *İçtihat*, No 54, 14 Şubat 1913, s.1209-1211.

[103] Abdullah Cevdet, "Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları", *İçtihad*, No 50, 29 Ocak 1913, s. 1151-1153.

det'in bu yazısına karşı, *Jöntürk* gazetesinin 9 Aralık 1913 tarihli nüshasında Agop Serkisyan cevap ve itiraz niteliğinde bir makale yazıp, burada Ermenilerin Kürtlerden daha şanlı bir geçmişe sahip olduklarını ve Doğu Anadolu'ya sahip olma noktasında haklılıklarını iddia eder açıklamalar yapınca Abdullah Cevdet'in yeniden savunmaya geçtiği ve Kürtlerin tarihî bir geçmişi bulunduğunu, Kürtlerden büyük devlet adamları yetiştiğini ileri sürdüğü ve *Şerefname*'den bahsettiği görülmektedir[104]. Bu tartışmalar Meşrutiyet dönemi ve daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Meşhur Bâb-ı Âli baskınıyla iktidarı tamamen eline alan İttihat ve Terakki ileri gelenleri, gayrı Türk unsurların bağımsızlık kapısını aralamaya yönelik kültürel ve etnik faaliyetleri karşısında yeni çareler aramaya başladı. Balkan savaşları ve Rumeli'nin kaybedilişi İttihat ve Terakki'nin politik tutumunun değişmesinde en önemli faktör oldu. Bu durum *Osmanlıcılık* düşüncesinin açıkça iflası anlamına geliyordu. Bu toprakların elden çıkması zaten bir süredir netlik kazanan gayrimüslimlerin bağımsızlık arzularını ve gene Türk olmayan Müslüman unsurların (Arapların, Arnavutların, Kürtlerin) imparatorluktan kopma, kendi kavimlerinin geleceğini kurtarma eğilimlerini güçlendirdi. Bu dönemde Kürtçülük hareketinin aktif elemanlarından biri olan Mehmet Emin Zeki, çok sonraları hatıralarını kaleme aldığı eserinde o yıllardaki duygularını şöyle ifade ediyor. "Türkiye'de Osmanlı sözcüğü anlamı ile birlikte ortadan kalkıp, onun yerini Türkçülük, Turancılık sözü ve kavramı alınca; Osmanlı yönetimindeki diğer halklar gibi, ben de Kürt ulusunun, yani kendi ulusumun bünyesinde yerimi aldım. Daha doğrusu ulusal bilinci bütün gücümle duymaya çalıştım"[105].

İşte bu gelişmelerden sonra Osmanlı Kürt aydınları, Arnavutların istiklâllerini ilân ederek Osmanlıdan ayrılmalarının ve Arapların günden güne artan özerklik kazanma çabalarının tesirinde kalarak istiklâl düşüncesini tartışmaya başladılar. Mesela Dersim mebuslarından Lütfi Fikri'de bunu görmek mümkün. Mehmet Şükrü Sekban gibi Lütfi Fikri de Osmanlı devletinin idaresi altında bir Kürt birliğinin kurulmasına sıcak bakmakla birlikte, bağımsız bir Kürdistan kurulması düşüncesine henüz karşı çıkıyordu[106]. Abdullah Cevdet'in fikir dünyasında ise, Meşrutiyetle birlikte gelişen kültüre dayalı etnik milliyetçilik düşüncesi Mondros mütarekesi sonrasında yerini etnik ayrılıkçılığa bırakacaktır[107].

---

[104] Abdullah Cevdet, *İçtihad*, No 54, 14 Şubat 1913, s.1209-1211.
[105] Mehmet Emin Zeki, *Kürdistan*..., s.13.
[106] M.Nuri Dersimi, *Hatıratım*, Roj Nu yayınları, Stockholm 1986, s.36'dan naklen, Naci Kutlay, *a.g.e.*, s.97-98.
[107] Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 315.

Sonuç

Meşrutiyet yıllarında Kürtlerin eğitim sayesinde Osmanlılığa kazandırılması, bu arada Osmanlı üst kimliği altında Kürt ulus bilincinin geliştirilmesi fikirleri ve bu yönde entelektüel çabalar Birinci Dünya savaşının başlamasıyla hemen tamamen kesildi. Birinci dünya savaşında Osmanlı toplumunu oluşturan tüm Müslüman unsurlar çeşitli cephelerde Türklerle birlikte imparatorluğun kurtuluşu için mücadele verdi. Ancak Kürt etnik hareketini yönlendiren küçük bir zümre bu süreçte arayışlarına devam etti. Bu kesimlerin Kürt etnik ayrımcılığı hareketine yabancı devletlerin tesirleri de oldukça net görülmekteydi. Kimi büyük devletler etnik unsurların Ortadoğu'yu nasıl karıştırabileceğine yönelik ilk pratiklerini yapmaya başlamışlardı. Bu dönemde Kürtlerle en yakından ilgilenen yabancı devletlerden biri olan İngiltere'nin bu cemiyetler vasıtasıyla Osmanlı devletinden bir Kürdistan koparma gayretinde olduğu bilinmektedir. İngilizlerle doğrudan ilişkileri bulunan bu cemiyetlerin ilk çekirdek kadroları Cumhuriyetin başındaki Doğu Anadolu isyanlarında da etkili olmuştur.

Ve tabii ki Ruslar savaş yıllarında Osmanlıyı Doğu cephesinde zayıf düşürmek için Kürtleri Osmanlı devletine karşı kullanmak istedi. Bu maksatla Kürtlerin önde gelenleriyle işbirliği kurmaya çalıştı. Mesela 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 50 bin askerle Osmanlılar tarafında çarpışan Seyyid Abdülkadir'in, özellikle İttihat ve Terakki'deki Turancı eğilimlerin artışıyla birlikte –Kürtlere otonomi verilmesi şartıyla– Ruslarla işbirliği yapması ilginç bir örnektir. Bu işbirliği çerçevesinde Doğu illerinde özel mektuplar dağıtılarak, Kürtlerin Rus kuvvetlerine karşı savaşmamaları istendi[108]. Seyyid Abdülkadir'in savaş yıllarında Seyyid Taha ile birlikte *İstihlâs-ı Kürdistan Cemiyeti*'ni Mısır'da kurdukları da bilinmektedir[109].

Meşrutiyetin ilk yıllarında kurulan çoğu legal Kürt cemiyet ve kuruluşlarına gelince; Bunlar, mütareke ve daha sonraki dönemlerde kurulmuş olan ayrılıkçı *Kürdistan Teali Cemiyeti*, *Kürt İstiklal Komitesi*, *Azadi* gibi örgütlere temel oluşturmuşlardır. Bu cemiyetler bağımsızlık uğrunda faaliyet göstermişlerdir. Bu cemiyetlerin ayrılıkçı tutumlarında muhakkak ki, Wilson'un "her kavim ve milletin kendi mukadderatını tayin etme" prensibinin ve imparatorluğun Türk unsurunda yeşeren Turancı fikir ve uygulamaların büyük etkisi olmuştur

[108] Kemal Mahzar Ahmed. *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Terc. Mustafa Düzgün, Ankara 1992, s. 37.
[109] Nikitin, *Les Kurdes*, s.195'ten naklen Tunaya, *a.g.e.*, s. 408.

Özellikle Şeyh Sait isyanına ve cumhuriyet dönemi isyanlarına Kürtçü karakterini vermeye çalışan aktörlerin Meşrutiyet dönemindeki bu erken Kürtçülük akımının tesiriyle yetişen kimseler oldukları söylenebilir. Gene Kürt sorunuyla ilgili cumhuriyet sonrası fikir tartışmaları içerisinde de fikirlerini bu dönemde olgunlaştırmış kimselerin bulunduğu görülür. Örneğin Kürt sorunu hakkındaki düşüncelerinin siyasî platformlara taşınmasında, Meşrutiyet yıllarındaki faaliyetleri bir arayış dönemi olarak görünen Bedirhanlıların, Birinci Dünya savaşı ve sonrasında Kürtçülük faaliyetleri siyasi ve kültürel boyutlarıyla devam etmiştir. Ailenin bu tarihlerden itibaren siyasal hayatta temsilcileri, yurt dışına kaçarak faaliyetlerini orada yürüten Kamuran Bedirhan ve Celadet Bedirhan olmuştur. Bu isimler ilk defa Ermeni-Kürt işbirliğinin gerçekleştiği *Hoybun Cemiyeti*'nin kuruluşunda da önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Celadet Bedirhan 1932'de *Havar*, 1942'de *Ronahi* dergilerini çıkarmıştır. Daha sonra Kürtçü yayınları devam ettiren Kamuran Bedirhan 1943'te Beyrut'ta *Roja Nu* gazetesini ve *Ster* dergisini çıkarmıştır. 1947'de Fransa'da *Kürtçe Araştırma ve İnceleme Kurumu*'nu kurmuş, Paris'te bulunduğu sırada Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Kürtçe dersler veren Kamuran Bedirhan, aynı zamanda Irak'ta çeşitli siyasî faaliyetlerde bulunmuştur[110].

KAYNAKÇA

Abdullah cevdet (1913). İttihat Yolu, *Roj Kürd*, 19 Temmuz.

----------(1913). Bir Hitap, *Roj Kürd*, 19 Haziran.

----------(1913). Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları, *İçtihad*, No 50, 29 Ocak

Açık Sütunlar; Muhaberat-ı Aleniye (1909). *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, No 6, 9 Ocak.

Ahmad, Kemal Mazhar (1992). *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Terc. Mustafa Düzgün, Ankara.

Akşin, Sina (1987). *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.

Ali Emiri (1334). *Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası (Yersiz)

Amedi, Botan (1991). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Fırat-Dicle Yayınları, İstanbul

Babanzade İsmail Hakkı (1913). Müslümanlık ve Kürtlük, *Roj Kürd*, c.2, 19 Temmuz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BOA, BEO., 17 Aralık 1911, No. 298311.

BOA, BEO., 2 Mayıs 1912, No.302591.

BOA, BEO., 21 Ekim 1912, No. 302848.

BOA, BEO., 26 M, No. 302848.

BOA, BEO., 15 Aralık 1912, No. *309556*.

BOA, BEO., 7 Ağustos 1913, No. *315226*.

[110] Botan Amedi, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Fırat-Dicle Yayınları, İstanbul 1991, s.169 vd.

BOA, BEO., 8 Haziran 1914, No.*321738*.

BOA, BEO., 14 Ocak 1913, No. 309712.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS).

BOA, DH.KMS, 18 Mart 1914, No. 16/30, Lef 3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye (DH). Siyasi (SYS).

BOA, DH.SYS., 6 Ocak 1912, No. 24/2-3, Lef 61.

BOA, DH.SYS, 17 Nisan 1911, No. 24/2-1, Lef 51.

BOA, DH.SYS., 24 Nisan 1911, No. 24/2-1, Lef 50.

BOA, DH.SYS., 28 Mayıs 1911,No. 24/2-2, Lef 48.

BOA, DH.SYS., 1 Mart 1911, No. 24/2-1, Lef 11-12.

BOA, DH.SYS., 6 Mart 1911, No. 24/2-1, Lef 10/1.

BOA, DH.SYS., 21 Haziran 1911,No.24/2-2, Lef 33-34.

BOA, DH.SYS., 19 Ekim 1911,No. 24/2-3, Lef 2.

BOA, DH.SYS., 23 Aralık 1911,No. 24/2-3, Lef 74.

BOA, DH.SYS., 18 Şubat 1912, No. 24/2-4, Lef 52-/1.

BOA, DH.SYS., 15 Mart 1912, No. 100/4, Lef9/1-9/2.

BOA, DH.SYS., 9 Şubat 1912 , No. 24/2-4, Lef 47-49.

BOA, DH.SYS., 26 Nisan 1912, No.24/2-4, Lef 79-80.

BOA, DH.SYS., 19 Ocak 1913, No. 100/4, Lef 61.

BOA, DH.SYS., 6 Mayıs 1913, No. 23-15/4.

BOA, DH.SYS., 24 Mayıs 1913,No. 23/14, Lef 6.

*BOA, Dahiliye (DH).(*ŞFR), 19 Mart 1914, No.39/19.

BOA, DH.ŞFR., 22 Haziran 1914,No. 42/102.

Bedirhani Hüseyin Paşa (1913). *Roj Kürd*, c.2-3, 17 Ağustos.

Bulgaristanlı Togan (1913). Milletinize Karşı Vazifeniz, *Roj Kürd*, 19 Temmuz.

Çay, Abdülhaluk, II. Meşrutiyet Sonrası İhanet Şebekeleri, *Türk Kültürü*, S.84.

Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller (1981). Haz. İsmet Parmaksız, Ankara.

Erzincanlı Hamdi Süleyman, Kürdistan'da Maarifin Tarz-ı Tensik ve İhyası, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, c.1, No 8.

Girit, Oya (1994). *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kütüphane No 771, İstanbul.

Hanioğlu, M. Şükrü (1981). *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul.

Hayali, Halil, Vatan ve İttifaka Kırmanca, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, No 8.

Kerküklü Necmeddin (1913). Kürt Talebe Cemiyeti ve Kürtlerin Makam-ı Hilafete Hizmetleri. *Roj Kürd*, 19 Haziran.

Kurşun, Zekeriya (1992). *Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul.

Kutlay, Naci (1992). *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara.

Kütükoğlu, Bekir, "Şeref Han", *İA*, XI, s.427-429.

Lütfi Fikri (1913). Kürt Milliyeti, *Roj Kürd*, c.4, 12 Eylül.

Malatyalı Bedri, Kürtler ve Şecaat-i Akvam, *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, c.1, No 6.

Malatyalı Bedri (1908). Kürtler ve Kürdistan, *Şark ve Kürdistan*, 19 Kasım.

Molla Said-i Meşhur (1908). Kürtler Neye Muhtaçtır, *Şark ve Kürdistan*, 19 Kasım.

Ramsaur, E.E.(1982). *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul.

Salih Bedirhan (1913), Kılıçtan Evvel Kalem, *Roj Kürd*, 17 Ağustos.

Sancaktar, Fatih (2005). II. *Meşrutiyetten Cumhuriyet Türk Aydınına Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi (1908-1924)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Sasuni, Garo (1992). Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Terc. Bedros Zartaryan-Memo Yetkin, İstanbul.

Sekban, Mehmet Şükrü (1979). *Kürt Meselesi*, Ankara.

Sevgen, Nazmi (1967), Seyyid Taha, *Tarih Konuşuyor*, c.7, S 40, Mayıs, s.3165-3167.

Silopi, Zinar (1991). *Doza Kurdistan* (Kürdistan Davası), Haz. Mehmet Bayrak, Ankara 1991.

Şahiner, Necmeddin (1979). *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediuzzaman Said-i Nursi*, İstanbul.

Şeref Han (1975). *Şerefname Kürt Tarihi*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul.

Şerif Paşa (1990). *Bir Muhalifin Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer (1984). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I.

Türk Parlamento Tarihi (1998). I.ve II. Meşrutiyet, II.cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

HÜRRİYET ÇAĞINDA MİLLİYETÇİLİK

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TÜRKÇÜ SÖYLEM

Mehmet Özden*

Teşkilat-ı Mahsusa şeflerinden Hüsamettin Ertürk'ün hatıraları[1] yüzlerce ismin resmi geçit yaptığı bir galeriyi andırır. Oysa 1908 öncesinin Jön Türk edebiyatı baskın olarak tek kişinin; istikrarlı bir kötülük imgesinin; varlığı ile muhalefete kolektif kimlik kazandıran *Müstebit*'in üzerine bina edilmişti. Ertürk, Hürriyet'in İlânı sonrası vuku bulan hadiselerin sürat ve vüs'atının artmasıyla artış gösteren, eski devrin isimsiz fakat şimdi hürriyet kahramanları payesine erişmiş simalarına yer verir. Gerçi Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'i de mebzul miktar paşaya, her birine dedikodu paketi iliştirerek, yer vermekle Ertürk'ü aratmaz. Fakat Cevdet Paşa'nın insanları sadrazamlardan, nazırlardan, konak halkından oluşur. Ertürk'ün İttihatçı dostlarını ise, Cevdet Paşa neslinin ıslahatçı gayretlerinin ürünü, alt ve orta kademe memurlar teşkil ediyordu.

10 Temmuz inkılabı ile başlayan ve İttihat ve Terakki cemiyetinin şahsında somutlaşan memurlar iktidarı, bir *imge* olarak hürriyet'in, bir *gerçek* olarak iktidar meselelerini taşıma kapasitesi tarafından imtihan edilmesine de şahit oldu. İktidar; genç İttihatçı zabitânın düne kadar ya-

---

* Doç. Dr. Mehmet Özden, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (yazan: Samih Nafiz Tansu), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1957.

bancısı olduğu devlet idaresi, sultanlar devrinin Osmanlı'sında sakal rengim, ricalin rütbe ve payesine koşut kürek sayısını, padişahın lütfuna nail olmak için sadakat yarışı dahil kendinde bir gerçeklik olarak devletin özerkliğini içeriyordu. İttihat ve Terakki, hikmet-i hükümetçiliğin bu kadim devlet praksisini, selefleri Fransız Jakobenleri ve ardılları 1905'de bu imtihandan sınıfta kalıp 1917'de bu kez devrimi başaran Rus Bolşevikleri gibi, ideolojinin bir türevine dönüştürme yönünde bir takdim-tehirle şartlandırılmıştı. Hürriyet'in devlet'e müdahalesi sadedinde mânidar bir adım, sultanın yetkilerinden önemli bir kısmını Meclis-i Mebusan'a aktaran 1909 Kanûn-i Esâsî tadilleriyle atıldı ve böylece Jön Türkler hürriyeti saray-babiali geleneklerine karşı yasal güvenceye almış oldular. Babıali baskını ise, İttihat ve Terakki hürriyetçiliğinin, Makedonya dağlarında kazanılmış kendi gelenekleriyle-komitacılık-tahdit edilmiş sınırlarını gösterdi. Fakat imgeden gerçekliğe hürriyetin serencamı esas milliyetçilikle kurduğu ilişki tarafından belirlendi: Öncelikle rakip milliyetçilikler, evvela ve bilhassa Müslüman Arnavutlar da dahil, benzer komitacı teamüllerin hâkim tarzı oluşturduğu Balkan milliyetçilikleri Jön Türk hürriyetçiliğinin efsununu berhava etti ve saniyen on yıllık Meşruti dönemin altı yılını ihata eden harp, milliyetçilikten başka bir ihtimali gündemden çıkardı. Manastır, Ohri, Selanik'in Hürriyet Kahramanları harp, yenilgi, mütareke ve işgal yıllarının heroik atmosferinde vatanın müdâfileri olarak teşkilatlandılar ki Ertürk'ün isim kalabalığı onun isimsiz kahramanları unutturmamak gayretinden ileri gelir.[2] Ertürk, işgal İstanbul'unda, esir şehirde cereyan eden esrarengiz –İttihat ve Terakki'yi tavsifde en uygun sıfatlardan biri- işlerden de haberdardır. Bolşevik temsilci ile gizli görüşmenin aracısı bir münevverdir:

> İstanbul'da İtilaf devletleri ajanları ile bizim müsellah Müdafaai Milliye Grubumuzun adamları arasında bu gizli mücadele devam ederken bir gün Bulgaristan tarikiyle Moskova'dan İstanbul'a gelmiş bir Bolşevik murahhasının benimle görüşmek istediğini haber vermişlerdi. Kendisini kabul ettim. Bu konuşmayı bizim gizli teşkilatımıza dahil mektep hocası ve Tasvir-i Efkâr muharrirlerinden bulunan Ahmet Hamdi Beyin (Başar) Fatih civarındaki hânesinde yapmıştık. Fransızca yapılan bu mükâlemeyi Ahmet Hamdi Beyin refikası Şükufe Nihal

---

Ertürk, İstanbul'da işgale karşı mücadele edenlerin neredeyse semt semt ismini verir: "..Kuzguncukta milli teşilatı kuranlar, bu semtin itfaiye karakol kumandanı yüzbaşı Memduh Beyle Hasan paşa oğullarından Selanikli Karakaş İbrahim ve kardeşi Selanikli Karakaş Refik Beylerle Çamlıca'da ikamet eden Hafiz Nuri, gene aynı yerde oturan ve İttihad ve Terakki devrinde mebus bulunan Arif Bey, Çamlıcada mukim tarikatı bektaşiyeden Ali Nutki Baba idi." Ertürk, *a.g.e.*, s.236.

Hanımefendinin delaletiyle mükemmelen başarmış ve iki taraf da meramını anlatmıştı. (Ertürk 1957:244).

Birkaç sayfa sonra tarihçi İsmail Hami Danişmend'in adı, bu kez İngiliz işgal kuvvetlerinin aradığı iki Hint milliyetçisini evinde saklayan kişi olarak kaydedilir. Kılıç ile kalemin, partizan ile münevver arasındaki işbirliği, işgal altında vatan gayretiyle yapılmış zoraki ve geçici bir yakınlıktan ibaret değildir. İttihat ve Terakki muhalefet yıllarından beri, eski rejimin alışık olunan kuvvetler iktidarından (saray, yeniçeri, ulema gibi) ve Tanzımat'ın nâzırlar hükümetinden farklı olarak içinde partizan ve münevverin olduğu bir koalisyonla temsil edilmekteydi. Bu koalisyonun münevver cephesini oluşturanlar arasında Türk milliyetçileri olarak tavsif edilen entelijansiya önemli bir yere sahipti ve ayrıca Cemiyet'le organik bağlara sahipti. Bariz örnek, münevver Gökalp'in, İ. Terakki'nin *politbüro*'sundaki üyeliğidir.

Partizan ve münevver; siyaset ve ilim iç içeliği, dönemin, çoğu mecmualarda neşredilen, Türkçü metinlerinde de kendini sergiler. Bu metinler ve o metnin işaret ettiği söylem, başka türlüdür, Dersaadet efendilerinin âşina oldukları klasik nesir ve şiir dilinin uzağında dururlar. Nasıl Marx'ın yazıları hem sosyalizmin tarihine ve hem de felsefe tarihine dair iki yönlü bir okumaya izin veriyorsa, meşrutiyet devrinin milliyetçi külliyatı da milliyetçiliğe ve Türkiye'de sosyoloji ve tarihin kurumlaşmasına dair, ideolojik ve bilimsel olana yönelik bir analize imkân sağlarlar. Kuramsal ve kavramsal olan bu dil ve söylem, Türkiye'de modern akademik dilin doğmasının da göstergesidir. Dolayısıyla Ziya Gökalp, Köprülüzade Mehmet Fuat ve Ömer Seyfettin gibi 1908 hürriyetinin akabinde özneleşmiş münevverler, milliyetçiliğin yanısıra Türkiye'de modern sosyoloji, tarih ve hikâyeciliğin kuruluş öyküsüne de dahil olurlar. Oysa Türkiye hâkim söylemler sadedinde, dinî-edebî söylemler geleneğine, işlenmiş fakat bir o kadar kalıplaşmış bir mirasa sahipti. Ayrıca devletin, hikmet-i hükümetçiliğe dayalı, dinî-edebî sembollerin de içinde yer aldığı kendine özgü yerleşik bir dile sahip olduğu tartışılmaz. Tanzimat fermanı bu iki dilin terkibini yansıtır. Şimdi ise devlet, din ve edebiyat milliyetçi ideolojinin 'millet'i merkeze alan politik ontolojisi tarafından talileştirilmiş ve bu talileştirilme başka bir ifadeyle yeni ideolojinin metinleşmesi yeni bir dil ve söylem içinden gerçekleştirilmiştir. Eski kültüre karşı (milliyetçi) ideolojinin kendi söylem ve dilini kurması, edebiyatın milliyetçi mesajın aktarıcısı kılınması 1913 tarihli bir öyküden izlenebilir.

Hikâye 1909 yılı 10 Temmuz'unda bugünkü Bulgaristan sınırları içinde cereyan etmektedir. Hürriyetin ilânının sene-yi devriyesinde o zaman Osmanlı sınırları dahilindeki Bulgar kasabalarında bayram münasebetiyle

sokaklar süslenmiş, nümâyişler yapılmaktadır. Fakat hikâyenin kahramanı olan Osmanlı subayı mutsuzdur, bu bayramın sahte bir bayram olduğunu düşünmektedir. Bu hissiyatla Razlık'a gitmek üzere atına biner ve bir müddet sonra yol güzergâhında mola vermiş olan bir Osmanlı zabitiyle, genç bir mülazımla tanışır. Sohbet hemen siyasete döner ve aralarında şu minvalde bir konuşma geçer:

-10 Temmuz Bayramı nasıl bir milli bayramdır? Hangi milletin bayramı?
-Osmanlı milletinin..
-Osmanlı milleti demekle Türkleri mi kastediyorsunuz?
-Hayır asla... Bütün Osmanlıları...
-...Bütün Osmanlılar kimlerdir?
-Tuhaf sual! Araplar, Arnavutlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Ulahlar, Yahudiler, Ermeniler, Türkler.. Hasılı hepsi..
-Bunlar demek hep bir millet?
-Şüphesiz..
-..Fakat ben şüpheleniyorum
-Niçin?
-Söyleyiniz, Ermeniler bir millet değil midir?
-...Evet bir millettir.
-Arnavutlar da bir millet?
-Arnavutlar da.
-Ey, Bulgarlar ?
-Bulgarlar da..
-Sırplar ?
-Tabii Sırplar da.
- O halde sizin riyazi ve müspet hakikatlere itikadınız yok...Bir cinsten olmayan şeyler cem edilemez. Mesela on kestane, sekiz armut, dokuz elma... Bunlar nasıl cem edilemezse ananeleri, meyilleri, müesseseleri, lisanları ve mefkûreleri ayrı milletleri cem edip hepsinden bir millet yapmak da o kadar imkânsızdır. [3]

Tartışma bu minval üzere ve genç teğmenin aleyhine seyrederken umulmadık bir manzara karşılarına çıkar. Bir uçurum kenarındaki Bulgar köyünde evlerden birinde 10 Temmuz bayramını kutlamak için kırmızı hürriyet bayrakları asılmıştır. Genç mülâzım heyecanlanır:

Ah görmüyor musunuz, şu köycükte sallanan kırmızı hürriyet bayraklarını görmüyor musunuz? Bugünü, Osmanlıların birbiriyle en samimi

[3] Ömer Seyfettin, ' Hürriyet Bayrakları' *Bomba,* Ankara: Bilgi yay. 1972, s. 96-98

> ve hakikı kardeş olduklarını dünyaya anlattıkları bu büyük, mukaddes günü, On Temmuz'u alkışlayan bu kırmızı bayrakları görmüyor musunuz?

Berikinde şaşkınlık ve şüphe başlar ve sonra kırmızı bayrakları yerinde ve yakından görmek üzere atlara binilir. At sırtında bir kilometreye yakın yol gidilir, hürriyet bayraklarının aslında kurutulmaya bırakılmış kırmızı biberler olduğu görülür ve ayrıca ev sahibi Bulgar köylüsünden Osmanlı kardeşliğine (!) hiç yakışmayan kaba sözler işitilir. Hikâye bu noktada sona erer. Ömer Seyfettin için, biber ile bayrak arasında ilişki ne kadar gerçekse Osmanlılık ile Bulgarlık münasebeti de ancak o kadar hakikate uygundur. Ayrıca biberleri salt renginden dolayı bayrak zanneden Türk subayıdır, Bulgar köylüsü değil. *Hürriyet Bayrakları*'nda bir yanlış bilinç ve anakronizm olarak tel'in edilen Osmanlı (devlet/politik) milliyetçiliği yerine ulus temelli milliyetçilik sadece Ömer Seyfettin için değil sair Türkçüler için de geçerli kolektif bir tavırdı. Çağ milliyetçilik çağıydı, tâbi halklar Avrupa haritasını milliyetler esasına göre tanzim etmek için kıyam etmişlerdi. Zaman milliyetçiliğin zamanıydı, siyasetin yanısıra ilmi içtimanın da âmir hükmü buydu. Pozitivist-evrimci sosyolojinin tesirindeki Türkçüler aşiret, kavim ve ümmet hayatlarının milli hayat lehine sahneden çekilmeye mecbur ve mahkûm olduklarını düşünüyorlardı.[4] Dönemin milliyetçi periyodiği Türk Yurdu'nun müdürü Akçuraoğlu Yusuf Bey ise, iki tarz-ı milliyetçilikten Fransız yurttaş milliyetçiliği yerine Alman organik-volkcu milliyetçiliğini tercih etmişti:

> 19. asr-ı miladinin ortalarına 1840, 1848 tarihlerine doğru, Avrupa'da en ziyade itibar kazanan, Almanlar, İslavlar, İtalyanlar hattâ Romenler tarafından hayata tatbik edilip vekayi-i siyasiyeye icrâ-yı tesir eyleyen, hâsılı netayic-i fiiliyesi görülen fikr-i milli, milliyeti ırk ile tarif ve tefsir eden fikr-i millidir.[5]

Milliyeti hanedanla, devletle değil ulusla eşleştirmek İkinci Meşrutiyet milliyetçiliğini halkçı bir güzergâha sevk etmiştir. Ulus (ihmal edilmiş) halktır. Türkçülüğün Osmanlılığa, kişiyi muteber kılan Osmanî kültürel donanımlara, zevk ve beğeni yelpazesine yönelttiği radikal tenkitlerin beslendiği zemin halkçılık zeminidir. N. Elias'ın kavramlarıyla konuşmak gerekirse, Türkçüler nezdinde Osmanlı 'saray toplumu', halka karşı bilinçli bir mesafe koymayı görev addedenlerden oluşan yapay bir topluluk-

---

[4] İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), "Milliyet ve Terbiye", *Türk Yurdu*, 14/3 (16 Şubat 1334), s. 3781-3784.

[5] Akçuraoğlu Yusuf, "Avrupa'da Milliyet Fikrine ve Cereyanlarına Dair", *Türk Yurdu*, 6/7 (29 Mayıs 1330), s. 2219.

tu. Türkçe dururken Arabî ve Farisîye heves etmişler, saz şairleri yerine Bizans taklidi bir musikiye kulak vermişler, seferberlik ve vergi zamanı hariç halkı unutmuşlardı.

Ne var ki millet, milliyet, halk, devlet kavramları üzerinden yürütülecek bir milliyetçilik okuması salt metne, söyleme, ideolojiye yönelik bir okuma olacaktır. Milliyetçilik metinlerinin hangi toplumsal aktörlerce, hangi tarihsel bağlamda inşa edildiğine dikkat etmek daha bütünlüklü bir milliyetçilik resmi elde etmek için gereklidir. Bu dikkat özellikle milliyetçilik için lazımdır; zira Benedict Anderson'un vurguladığı üzere, milliyetçilik doğası gereği sosyalizm ve liberalizm gibi evrensel ideolojilerin aksine ulustan ulusa değişebilen daha tikel, nevi şahsına münhasır özellikler arz eder.[6]

Milliyetçilik bu yüzden, tarihsel hafıza, kültürel coğrafya ve modernlik düzeylerinin farklılığı ölçüsünde farklılaşan aktörlerce temsil edilir. Yunan ve Rusya Türk-Tatar milliyetçiliğinin kültürel sektörleri bu halkların ticaret burjuvazilerince desteklenmiştir. Balkanlarda papaz sadece imanın vaizi değil ayrıca milliyetçi bir partizandı. Türk milliyetperverliğinde ise milliyetçiliğin aktörleri entelektüellerdi. Soru şudur: Türk milliyetçiliğinin entelektüellerce temsil edilmesinin mânâsı nedir ve sonuçları ne olmuştur?

İlk cevap, Türk milliyetçiliğinin İstanbul'da toplanmış bir grup münevverin ortak kaygı ve tasavvurlarını nitelediği, toplumsallaşmadığı, bu ideolojinin baskın sosyolojik özelliği köylülük ve egemen kimliği Müslümanlık olan Osmanlı-Türk unsurlarına ulaşmadığıdır. Bu durumda Türkçülüğün toplumsal çapının, Osmanlı imparatorluğunun eğitimli azınlığıyla sınırlı olduğu görülür. Dönemin en etkili milliyetçi periyodiği olan *Türk Yurdu*'nun 1911'de yayımlanmaya başlanan ilk nüshalarının 5.000 satışa ulaştığı, Tük Ocaklarının düzenlediği konferanslara 'yoğun' bir katılımın olduğu hatırlanırsa bu çap hakkında fikir sahibi olunabilir. Katılımcılar, başka bir ifadeyle Türk milliyetçiliğinin sempatizanları, muhtemelen İstanbul, Selanik ve İzmir gibi milliyetçiliği tahrik eden kozmopolit liman kentlerinin yüksek okul talebeleri, genç subayları ve ayrıca Tanzimat reformlarının etkilerinin hissedildiği taşra vilayetlerinin memurları arasında yayılmış olmalıdır. Bununla birlikte Türk milliyetçiliği siyasî coğrafya olarak özellikle iki bölgeden beslenmiştir; ilki İttihat ve Terakki'ye de merkezlik eden Makedonya; Zürcher'in ifadesiyle sınır boyunun çocukları; diğeri Rusya Müslümanları; özellikle Tatar ve Azeriler.[7]

---

[6] B. Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis yay.1993, s.15-22.

[7] Dini islahçılıkla milliyetçi hissiyat ve taleplerin halitasını yansıtan Tatar-Azeri cedidizmi İstanbul'daki milliyetçi mahfillere pek çok üye vermişti. Ceditçilik için bkz. Ahmet Kanlıdere,

Milliyetçiliği aktörler üzerinden okuma mecburiyeti aynı zamanda aktörleri temsil eden milliyetçi entelijansiyanın kültürel sosyolojisine eğilmeyi zaruri kılar. Bu açıdan bakıldığında, milliyetçi münevverlerin gerek Osmanlı kolunun gerekse Rusya aidiyeti taşıyanlarının, her iki ülkedeki modernleşme süreç ve kurumlarının ürünü oldukları söylenebilir. Osmanlı için modernleşme bilhassa Tanzimat'a tekabül etmektedir. Jön Türkler ve o kuşağın mensubu olan Türk milliyetçileri Tanzimat ıslahatçılığının devamı olan Abdülhamit mekteplerinde formel eğitimle birlikte politik bilinç de kazandılar. Esasen bu kuşak, edebiyatta karşımıza çıkan nehir romanları andırır; bunlar imparatorluktan ulus devlete uzanan Türkiye'nin üç dönemini yaşayan ve taşıyan kuşaktır. Kültürel olarak Eski ve yeni, gelenek ve modern, Fuzuli ve Hugo, Gazali ve A. Comte kısaca Tanzimat düalizmi denen şey bu kuşağın metinlerinde karşımıza çıkar. Ziya Gökalp, Meşruti dönemin bu en fazla tesire mazhar milliyetçisi, risâlelerinde Tarde ve Durkheim'ın yanısıra Beyazid Bistâmi, M. Arâbî'ye de atıflar yaptığı için, kendi zamanında şarklı bir şeyh suretinde garblı bir âlim metaforuyla tasvir edilmiştir. Keza alafranga züppelik ve o züppeliğin alâmeti farikası olan batı özentiliği, mirasyedilik, tembellik aleyhtarlığı Tanzimat muhafazakârlığını Meşrutiyet milliyetçiliğine bağlar; Ahmet Mithat Efendi'nin Felatun beyi Efruz bey ismiyle tekrar karşımıza çıkar.

Türk milliyetçiliğine Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüzeyinzade Ali, Halim Sabit, Mehmet Emin Resulzade gibi simalar kazandırmış olan Rusya Müslümanları içinde de çift yönlü ve birbiriyle kesişen, mücadele eden bir modernizasyon yaşanmıştır. Rusya Çarlığının modernizasyonu, nihai kertede tâbi halk statüsündeki Müslümanların Ruslaştırılmasını, Ortodokslaştırılmasını hedefliyordu. Bu hayatî tehdide ilk cevabı, Türk-Tatar toplumu, kendi dinî ilhamını Buhara medrese modelini terk edip daha sonra Ceditçilik adını alacak bir dinî ıslahçılık projesi geliştirerek verdi. Paralel bir süreç tatarların Rusya ticaret şebekesi içinde güçlenmeleriyle, etkili bir ticaret burjuvazisi oluşturmalarıyla atıldı. Türk-Tatar milliyetçiliği ve Bakü merkezli Azeri milliyetçiliği bu zeminden beslendi. İstanbul'un 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı İslâm coğrafyası içindeki emsalsiz prestiji, Avrupa emperyalizmi tarafından sömürgeleştirilmemiş oluşu bu unsurları kendisine çekti.

Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917), İstanbul: Eren yay.1997; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken yay. 2002; Audrey L.Altstadt, *The Azerbaijani Turks, Power and Identity Under Russian Rule*. Stanford: Hoover Institution Press, 1992. s. 50-74.

İkinci Meşrutiyet dönemiyle bir diğer bahis, bu milliyetçiliğin milleti nasıl algıladığı ve millet tarafından nasıl algılandığıdır. Malum olduğu üzere Milliyetçilik kendini millete nispetle tanımlar; başka bir ifadeyle milliyetçiliğin kavramsal referansı, M. Foucault'nun ifadesiyle 'kökensel tercihi' millet'tir. Ancak bu böyledir diye, milliyetçi aktörlerle, millet arasında karşılıklı ve pozitif bir ilişkiden bahsedemeyiz. Nasıl ki liberalizmin soyut bireyi ile sokaktaki birey, Manifesto'daki proleterya ile Petersburglu amele arasında fark ve gerilim varsa milliyetçilik ile muhayyel millet arasında da ebedî bir aşk ilişkisi yoktur. İkinci Meşrutiyet dönemi Türk milliyetçi metinlerinde, yani milliyetçi entelektüellerin millete dönük yazılarında övgünün yanısıra pek çok eleştiriye rastlarız. Bu eleştirilerin bir kısmı, bilhassa kimlik sadedinde yazılanları ideolojiktir ve mazide ve haldeki Türkleri yeterince Türk bilincine, Türk kimliğine sahip çıkmamakla, hasılı yanlış bilinç taşımakla suçlamaktadır. *Hürriyet Bayrakları* bu eleştirinin bir örneğidir. Tenkidlerin diğer kısmı sosyolojiktir ve rasyonel temelleri vardır. Sözgelimi, İzmir'in *gâvur* mahallesinin sokak ve evleri temiz ve muntazam iken, Müslüman mahallesinin niçin berbat ve bakımsız olduğu sorgulanmakta, eski temiz Türk'e dair hatıralar aktarılmaktadır. Şair Halid Fahri Ozansoy "Muğla Türküleri ve İçtimai Yaralar" başlıklı 1917 tarihli bir makalesinde Muğla Türkülerinde ahlâka mugayir sözleri bir bir saymakta ve bunların Türklüğe yakışmadığını söylemektedir. Ozansoy, Bakhtin'in karnaval kültürünün bir parçası olarak gördüğü halkçı müstehcenliği reddeder ki bu Türkçülerin halkçılığında güçlü bir eğilim olan püritenliğin bir dışavurumudur. Yusuf Akçura, dışarıdan bir gözlemci ve insafsız bir realist olarak şiir ve edebiyat düşkünlüğünün Osmanlı münevverlerinin adeta etiketi olduğu ve bu düşkünlük sebebiyle gerçeklikle aralarına bir sis ve hülya perdesi çektiklerinden şikâyet eder. Ziya Gökalp'e göre Türkiye'de hükümetlerin sık değişmesinin padişah kaprisinden öte sebepleri vardır:

> Memleketimizde kuvvetli bir hükümet teessüs edememesi, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrumiyeti yüzündendir. Hangi millette hükümet iktisadi sınıflara istinat ederse, orada hükümet gayet kuvvetli olur; çünkü tüccar, sanatkâr, işadamı kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister. Hangi memlekette hükümet memurlar sınıfına istinat ederse, orada hükümet daima zayıftır; çünkü mazûl memurlar daha yüksek bir mevkie yükselmek için daima mevcut hükümeti düşürmeğe çalışırlar.[8]

[8] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1976, s. 6.

Diğer yandan Türk milliyetçilerinin Osmanlı/Türk toplumuna nasıl baktıkları kadar toplumun Türk milliyetçilerini nasıl algıladığı da önemlidir. Buna dair çeşitli düzeylerde tepkileri tespit etmek mümkün görünüyor. Osmanlı Rumeli'sinin yani imparatorluğun kadîm merkezinin elden çıktığı Balkan harbini takip eden günleri yaşayan Şevket Süreyya Aydemir payitahttaki yeni rüzgârın edebî bir anlatımını bize bırakmıştır:

> Şimdi İstanbul, yalnız Osmanlı devletinin başkenti olduğu için değil, en güzel Türkçe'nin konuşulduğu, en idealist kitapların yazıldığı, en geniş ufuklara seslenen yeni bir hareketin merkezi olduğu için başka bir önem aldı. Anadolu ise birden sevildi. Eski devrin kasvetli Anadolu'su, 'kaba ve görgüsüz Türkü' artık tarihte kalmıştı. Şimdi milletin adı Türk, konuştuğu dil güzel Türkçe idi. Türklük şerefli bir ululuktu...Vatana ise artık Osmanlı toprağı değil, Türk yurdu deniliyordu. Osmanlı padişahının durumu bile değişmişti. O da artık Türk hakanı olmuştu.[9]

Türkçülerin kendi hariçlerindeki Osmanlı münevverlerince, İstanbul'un yerleşik entelektüel kriter ve beğenilerini temsil edenlerce nasıl yorumlandıklarına dair daha fazla ipucuna sahibiz. Türkçüler özellikle Rusya kökenli Türkçüler bu standartlar açısından 'yaban', marjinal addedilmişlerdir.

Yahya Kemal, Osmanî beğeni adına, *Portreler*'inde Yusuf Akçura'ya karşı açık bir öfke sergiler:

> ..bu zatın bir farikası var gibidir; Türklüğün haricinde bir satır yazı yazmaz ve bir söz söylemez, ihtisası Türklüktür. Ancak şu yirmi beş seneden beri peşinde koştuğu Türklüğe dair yirmi beş kelime ile ifade edilebilecek bir fikri sabit midir? İşte dikkat edilecek nokta budur.[10]

dedikten sonra onun idealist bile sayılamayacağına dair uzun bir sayfadan sonra sevgi –yoğun (!) satırlarına devam eder:

> .. bu memleketin biz zavallı çocuklarına Bizans bakıyesi gibi sıfatlar savurur. Bizans dedim de hatırıma geldi. Yusuf Akçura Bizans düşmanıdır ve Osmanlılığı onun bakıyesi sayar, bizi Türk görmez, Rum devşirme piçleri gibi bir kemiyet bilir. 1923 seçimlerine Kars'dan aday gösterilmişti'. Fakat Yusuf Akçura kabul etmedi. İstanbul'dan, Bizans'dan mebus çıkmak istedi. İstediği de yapıldı. O vakitten beri

[9] Ş. S. Aydemir. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965, s. 63.
[10] Yahya Kemal. *Siyasi ve Edebi Portreler*. İstanbul, 1968, s. 124-125.

mülevves Bizans'dan bahsetmeğe devam ederek İstanbul'u temsil etmektedir.[11]

Bir başka *Osmanlı* Süleyman Nazif, aruz yerine heceyle şiir yazan *Türk Şairi* Mehmet Emin'i hedef alır:

Köroğlu ne? Anadolu dağlarında görünen,
Hep evleri, yapıları çamurlara bürünen
Köycüklerde, rençperlerin yurtlarında okunur:

Bir kitap ki, ya bir yetim keçisini çaldırtır,
Ya bir çiftçi çocuğunu ıssız dağa kaldırtır.
Öyle şeyler belletir ki akıllara dokunur.

Süleyman Nazif'e göre, Bâki'den Hamid'e kadar bütün büyük Osmanlı şairlerini inkâr mânâsını ifade eden bu sözlerden daha 'şen'i' bir küfür, daha saçma bir hezeyan olamazdı ve garibi şu ki, Türk Ocağı memleketin 'mefahiri'ne karşı böylesine bir tecavüzde bulunmuş olan adamı 'Milli Türk Şairi' ilân etmek cür'etini göstermişti. Bu çifte 'şenaat' önünde Süleyman Nazif nasıl kayıtsız kalabilirdi? Nitekim, çok geçmeden, zavallı Mehmet Emin beye "Balıkçı Salih Reis'in oğlu" veya "Rüsumatçı Mehmet" gibi adlar takmakla yetinmeyecek, onu bir gün Türk Ocağı'nın hariminde, yüzlerce kişilik bir topluluk içinde tahkir etmek fırsatını bulacaktı.[12]

Süleyman Nazif ayrıca Ahmet Ağaoğlu'nu ve onu izleyen kimi Türkçüleri Moğolları övmekle Cengiz hastalığına yakalanmakla suçlamıştı.

Son olarak Meşruti dönem Türk milliyetçiliğinin toplumsal aktörlerinin, fikri repertuarının yanı sıra tarihsel-siyasal zamanla ilişkisine de değinilebilir. Türkçülük bu çerçevede dönemin kendisini andırır: Eski ve yeniden, Osmanlı ve Cumhuriyet'ten kısaca araftan izler taşır. Ziya Gökalp 1910'larda Türk milletine, İslam ümmetine ve garb medeniyetine dönük üçlü bir aidiyet kümesi önermişti. O zamanlar *Türk*, Cumhuriyet devrinde ise *İslâm ümmeti* ibareleri rahatsızlık yarattı. Asrî Türk ise Cumhuriyetin makbul modernlik kodunu oluşturdu.

[11] Yahya Kemal, *Portreler...*,s.127.
[12] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara, Bilgi yay. 1969, s.224.

TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E CEMİYETLER: İLLEGAL YAPIDAN LEGAL YAPIYA GEÇİŞ

Mehmet Okur*

Osmanlı Devleti'nde oldukça geniş bir kullanım alanı olan ve modern Arapça'da "birlik" ve "topluluk"[1] ifade eden Cemiyet kelimesi, "toplama", "biriktirme, devşirme" anlamlarına gelen "cem"den türetilmiş olup, modern Arapçadaki mânâsında büyük ihtimalle ilk defa XVII. yüzyıl sonu veya XVIII. yüzyıl başlarında Suriye ve Lübnan'da kilise törenlerine katılan kalabalıkları tanımlamak için kullanılmıştır. Nitekim 1708'de kurulan ve bir Yunan Katolik mezhebi olan Salvatoryenler'e "Cem'iyyetü'l- Muhallis" adı verilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren kelime önce Lübnan'da[2], daha sonra Osmanlı Devleti'nin diğer Arapça konuşulan bölgelerinde ilmî, edebî, hayrî ve siyasî gaye ile kurulan gönüllü kuruluşları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.[3]

---

* Doç. Dr. Mehmet Okur, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1993, s. 132.

[2] Beyrut'ta 1847'de Amerikan Protestan misyonerlerinin çabaları sonucunda teşkil edilen ve üyelerinin tamamı Hıristiyanlardan meydana gelen "El-Cemi'yyetü's-Suriyye", Lübnan'da kurulan ilk cemiyetlerden biri olarak kabul edilmektedir. M. Şükrü Hanioğlu, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* "Cemiyet" Maddesi, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 329.

[3] Hanioğlu, a.g.m., s. 329.

Cemiyet sözcüğünün topluluk anlamı esas alındığında, amaç ne olursa olsun üç beş kişinin oluşturduğu topluluğa cemiyet denilebileceği ortaya çıkar. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde cemiyet kavramı, kurumsal bir niteliği ya da hukuki bir çerçevesi olsun olmasın, belirli bir amaç için bir araya gelmiş bütün insan guruplarını niteleyen; hem resmî hem de gayr-i resmî bir kavram olarak kullanılmış[4] ve bağımsızlık amacıyla kurulan gizli örgütlere de cemiyet adı verilmiştir. Örneğin başlangıçta eşkıya çeteleri için de bu terim kullanılmıştır. Genelde örgüt anlamında kullanılan bu ifade kötü bir amaç için bir araya gelen insan topluluğu anlamındadır. Aynı zamanda cemiyet, sadece hırsız çeteleri ve benzeri yapılar için değil, örneğin Komün Hareketi sırasında sık sık gündeme gelen Enternasyonal kavramının, "Cemiyet-i Fesadiye" veya "Enternasyonal Şirket-i Fesadiye'si" gibi yazılmasında da görüldüğü gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.[5] Dolayısıyla Tanzimat dönemi, cemiyet sözcüğünün birden fazla anlamda kullanıldığı bir dönemdir. Örneğin adında "cemiyet" sözcüğü geçmesine rağmen Tefrik, Cemiyet-i Mahsusa, Telif ve Tercüme Cemiyeti ve Mecelle Cemiyeti gibi gerçekte tamamen resmî nitelikte birer kurum olan örgütlenmeler bulunduğu gibi, Hilal-i Ahmer gibi yarı resmî örgütlenmeler ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Kitabet Cemiyeti gibi sivil örgütler de aynı şekilde cemiyet olarak isimlendirilmekteydi.[6] Bu belirsizliğin en önemli nedenlerinden biri toplanma, bir araya gelme, örgüt kurma hakkında herhangi bir hukukî düzenlenmenin netleşmemiş olmasından kaynaklanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde cemiyet kelimesinin, gerçeğe yakın mânâda ilk defa 1800'lerin başında "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiye"si için kullanıldığını söyleyebiliriz. O dönemde medrese zihniyetinden ümidi kesen ve çevresindekilere oranla hür düşünceli birkaç kişi bir araya gelerek "Cem'iyet-i İlmiye" kurmuşlardı.[7] Fakat Yeniçeri Ocağı ve Bektaşiliğin ilgası sırasında bu cemiyet dağıtılmıştır. Bugünkü anladığımız mânâda "Cemiyet"

---

[4] Ahmet Karaçavuş, Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 45.

[5] Mehmet Ö. Alkan, "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan, İstanbul, 1998, s. 6.

[6] Alkan, a.g.m., s. 6.

[7] Bu cemiyeti kuranlar içinde: Şanizade Mehmet Ataullah Efendi, Kethüdazade Arif Efendi, İsmail Ferruh Efendi gibi seçkin isimler vardı. Derneğin masrafları ortaklaşa karşılanıyordu. Bu kimselerden birçoğunun Bektaşilikle ilgisi yoktu. Fakat II. Mahmut'un izni ile kurulan cemiyet, Yeniçeri Ocağı ilga edilirken, bu akademinin ilmi seviyesini çekemeyen medreselilerin kıskançlığına kurban gitmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış". *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, Birinci Milli Türk Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987 İstanbul, 1987, s. 6.

kelimesi ise 1845'de kurulmuş olan Meclis-i Muvakkat'ın hazırlamış olduğu tarihsiz bir raporda görülmüş, daha sonra 11 Şubat 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umumiye raporunda Encümen-i Daniş için kullanılmıştır. Burada Cemiyet tanımı, bir tüzel kişilik ifade etmektedir. Böylece Türkiye'de "Cemiyet" adı ile tanımlanan ilk ilmî kuruluşun 1851'de teşkil edilen Encümen-i Daniş olduğu ortaya çıkmaktadır.[8] Ancak modern anlamda ilk sivil toplum kuruluşu "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane"dir. Kırım Muharebesi esnasında İstanbul'da bulunan müttefik ordular tabiplerinden İngiliz doktor P. Pincoffs'un teklif ve teşebbüsü ile 15 Şubat 1856'da, "Société Medicale de Constantinople" adıyla kurulan ve 2 Haziran 1856 tarihli beratla[9] "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane" adını alan bu cemiyet,[10] giriştiği etkinlikler ve cemiyet ilkelerinin bir tüzükte yer alması nedeniyle modern anlamda bir sivil toplum kurumu olarak nitelenmiştir.[11]

1860'lardan itibaren fiilî bir olgu olarak göze çarpmaya başlayan cemiyetler artık bu tarihten itibaren açık yasal temeli olmasa da padişahtan alınan izinle kurulmaya başlanmıştır. Üyeliğin kural olarak kişinin kendi iradesine bağlı olduğu cemiyetler aynı zamanda sarayın takdirine bağlı olarak faaliyet yürütebilecek konumdaydı. Nitekim II. Abdülhamid cemiyetleri birkaç kez yasaklama yoluna gitmiştir.[12] Devlet destekli ilk cemiyet ise, Müslüman çocuklara temel dinî bilgiler vermek amacıyla 1864'de kurulan "Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiye"dir.[13]

Meslek teşkilatları, yardım cemiyetleri, eğitim-öğretim veya siyasî amaçlı cemiyetlerinin oluşumunda özellikle gayrimüslimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Öyle ki yalnızca Rumların kurduğu cemiyet sayısı 125'e ulaşmıştır. Gayrimüslimlerin örgütlü toplum oluşumunda daha ön palana çıkmasında, sosyal yapılarının ve eğitim durumlarının Müslüman-

[8] İhsanoğlu, a.g.m., s. 6.

[9] Sultanın beratının izin anlamına gelmesi konusu tartışmalıdır. Çünkü Tanzimat sonrası Frenk hekimlerinin 1856'da "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane"yi kurabilmek için izin istediklerine dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat yaklaşık bir yıl sonra cemiyet üyeleri kendilerine "Şahane" unvanı verilmesi için müracaatta bulunmuşlardır. 1861'de kurulan "Cemiyet'i İlmiye-i Osmaniye"nin devlete müracaatları, cemiyetin kuruluşu için izin istemekten ziyade hükümet tarafından takdir ve teşvik edilmesi yanında, bazı yardım ve imkânların tanınması amacıyladır. İhsanoğlu, a.g.m., s. 4.

[10] Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, "Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları" OIMC, s. 113; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri Birinci Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, 3-5 Nisan 1987 İstanbul. 1987, s. 85.

[11] Alkan, a.g.m., s. 45

[12] Alkan, a.g.m., s. 49-51.

[13] Hanioğlu, a.g.m., s. 329.

lara nazaran daha iyi olmasının yanında Tanzimat Fermanı sonrası yapılan reformlar ve kapitülasyonlar da önemli rol oynamıştır.[14]

Gayrimüslimlerin kurduğu cemiyetler başta İstanbul olmak üzere Kapadokya, Trabzon, Ege ve Balkanlar'da yoğunlaşmıştır. Bunlar içerisinde "Elinikos Filolopikos Sillogos/Rum Cemiyet-i İlmiyesi/ Edebiyesi" (1861) en ünlüsüdür. Bu cemiyet Rum kültür ve halk edebiyatının derlenmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Gene bu tarihte İstanbul'da amacı Osmanlı Devleti içerisindeki Ortodoks halklar arasında eğitimin yaygınlaştırılması olan, "Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleos / İstanbul Helen Filoloji Cemiyeti" kurulmuştu.[15] Rumların kurduğu cemiyetler arasında "Filopthohos Adelfotis ton Kirion tu Peran/Pera Hanımlarının Fukaraperver Cemiyeti (1861), Filopthohos Adelfotis ton Kirion en Hakli/Halki'de Hanımlar Fukaraperver Cemiyeti (1862) gibi çok sayıda kadın dernekleri de mevcuttu.

İzmir'de kurulan "Sunie Cemiyeti (1841)", tiyatro eğitimi amaçlı "Asiagan/ Asyalılar" (1866), okulları destekleme amaçlı "Tıbrodısasirazs/Okulseverler" (1870) gibi dernekler ise yüzlerce Ermeni cemiyetinden yalnızca birkaçıdır. Ermeni kadınlar arasında da cemiyetleşme faaliyetleri vardı. 1861'de İstanbul'da kurulan "Peralı Ermeni Kadınlar Cemiyeti" ve 1875'de Katolik Ermeni kadınlar tarafından kurulmuş olan "Fakir Kadınlar Cemiyeti" Ermeni kadınları arasındaki cemiyetleşmeye örnek olarak gösterilebilir.[16] "Bikur Holim" ve Selanik'te kurulan "Etz Haim" (1874) cemiyetleri ise Yahudiler tarafından bu dönemde ortaya çıkan başlıca örgütlenmeler olarak sayılabilir.

Tanzimat döneminde Bulgarlar arasında da cemiyetleşme faaliyetleri mevcuttu. 1861'de kurulan "Sadık Dostlar Birliği", 1864 yılında kurulan filoloji cemiyeti niteliğinde "Bulgar Okuma Salonu ve Kültür Cemiyeti", 1868 yılında kurulan hem yoksul çocukların eğitimini karşılama hem de yabancı okullarda okuyan Bulgar öğrencilere anadillerini öğretmek için "Bulgar Hayırsever Cemiyeti", 1870 yılında kurulan Bulgar matbaacıları arasında yardımlaşma amaçlı "Bulgar Matbaa Cemiyeti Promişlenic", 1876 yılında kurulan ve bu tarihlerdeki ayaklanmalardan kaçanların bakımını amaçlayan "Ortaköy Kadın Hayır Cemiyeti" kurulmuştur.[17] Gene

---

[14] Athanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", *19. yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Editör: Pinelopi Stathis, Çev.: Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul, 1999, s. 21.

[15] Anagnostopulu, a.g.m., s. 22.

[16] Alkan, a.g.m., s.7.

[17] Yeorgios Kiutuçkas, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", *19. yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Editör: Pinelopi Stathis,Çev.: Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 45.

bu dönemde İtalyanlar, Ruslar ve Almanların da Osmanlı ülkesinde kurmuş oldukları çeşitli cemiyetler vardı.[18]

Tanzimat Döneminde kurulmuş olan cemiyetler arasında kurulmasına Müslümanların öncülük ettiği cemiyetler ise şunlardır: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861), Cemiyet-i Kitabet (1862), Encümen-i Nevzad (Selânik 1869), Cemiyet-i Edebiyye ve Sıbyan Mekteplerini Islah Cemiyeti (Bursa 1875).[19]

Günümüzde varlıklarını sürdürmekte olan bazı derneklerin de Tanzimat'tan sonra kurulmuş olduğu dikkate alınırsa bu dönemin cemiyetleşmede önemi daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" adıyla kurulmuş olan Darüşşafaka Vakfı, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" adıyla kurulmuş olan Kızılay, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane" adıyla kurulmuş olan Türk Tıp Cemiyeti, "Terakki Okulu Hamı Heyeti" adıyla kurulmuş olan Terakki Vakfı varlıklarını günümüzde de sürdürmektedirler.[20]

Tanzimat döneminde kurulan cemiyetlerin yapılarına baktığımızda bunları üç gruba ayırabiliriz: Birincisi ön sivil toplum kurumu diyebileceğimiz türden örgütlenmeler, ikincisi yarı resmî cemiyetler ve üçüncüsü de bugün anladığımız mânâdakı cemiyetler. Bu gruplardan birincisine "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi", ikincisine "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" ve Üçüncüsüne de "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye", "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane" ve "Kitabet Cemiyet"lerini örnek olarak verebiliriz.

Bu cemiyetler içerisindeki "İrade-i Seniyye" alınarak kurulanlardan birisi olan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin nizamnamesinin 5. bendi ilgi çekicidir. Üyelerin "*İntihabat-ı resmi*" ile tayin olunmadığı, "*iâne-i seneviye*"yi (aidat) ödeyecek ve dernek amacına hizmet edecek herkesin üye olabileceği belirtilmiştir.[21]

Bu ilmî ve edebî cemiyetlerden kısa bir süre sonra siyasî amaçlı cemiyetler de kurulmaya başlandı. 1859'da teşekkül eden ve Kuleli Vak'asına sebep olan "Fedailer Cemıyeti"[22] ile 1865'de faaliyete geçen "Yeni Os-

---

[18] İtalyanların 1863'te kurdukları "İtalyan İşçi Cemiyeti", Rusların 1862'de kurdukları "Tatavla Rus Cemiyeti" ve Almanların 1847'de kurmuş oldukları "Tötonya Kulübü" bunlara örnek verilebilir. Alkan, a.g.m., s.7.

[19] Anagnostopulu, a.g.m., s. 21.

[20] Alkan, a.g.m., s.6.

[21] Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:1,İstanbul, s. 201.

[22] Bu örgütün adı üzerinde tam bir birlik yoktur. Kimilerine göre gizli örgütün adı "Şeriatı Tutma Cemiyeti", kimilerine göre ise "Fedailer Cemiyeti"dir. Üyeleri Kuleli'de yargılandıkları için olaya bu ad verilmiştir. Gizli örgütün amaçları ve üyeleri hakkında net bilgiler yoktur. Cemiyetin reisi Nakşî Şeyhi Ahmed'dir. Cemiyetin yalnız yakalanan üyeleri içerisinde yüksek rütbeli subaylar, aydınlar, medrese öğrencileri, bir şeyh, bir müftü ve bir de hoca vardı. Yargılananlara

manlılar Cemiyeti" bu alandaki ilk teşkilatlanmalar olarak bilinmektedir.[23] Bilhassa Mustafa Fazıl Paşa'nm mali desteği ile gelişen "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", Osmanlı yönetimine karşı yurt dışında önemli siyasî bir muhalefeti organize etmiş ve çok sayıda muhalif gazete yayımlamıştır.[24] Bu arada millet sisteminin çözülmeye başlaması ile birlikte azınlıklar arasında siyasî amaçlı örgütlenmeler neredeyse bir kural haline gelmiş; Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Araplar milliyetçilik ve bağımsızlık mücadelesi veren cemiyetler kurmuşlardır.[25] Bu cemiyetler de diğer cemiyetler gibi herhangi bir hukuki esasa dayanılarak kurulmuş değillerdi.[26]

Gizli veya açık faaliyet gösteren cemiyetlerin o dönemde henüz hukuki dayanakları olmadığı için, örgütlenme amacında olanlar, batıdan ithal edilen yeni kanunların kendilerinin tüzel kişilik olarak tanınması gerektiğinden hareket ederek "şirket" biçimini kullanmayı da denediler. Buna örnek olarak, Ulemadan Sadık Efendi ile arkadaş ve öğrencilerinin Beyazıt Hamamı karşısında açtıkları erzakçı dükkânı adı altında faaliyet gösteren ve özel mührü olan "Şirket-i Muvahiddin" verilebilir. Ancak bu girişime de izin verilmemiş, "Şirket-i Muvahiddin" kapatıldığı gibi, Sadık Efendi de sürgüne gönderilmiştir.[27]

I. Meşrutiyetle birlikte siyasî ve sosyal alanda anayasal hak ve özgürlüklerde bir gelişme beklenirken tam tersi bir süreç başlamış, 1876 Ana-

---

göre örgütün amacı, padişahı öldürüp hükümeti devirmek ve Tanzimat rejimini kaldırmaktı. Kurucularının ifadelerine bakıldığında, şeriat için çalıştıkları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere verilen haklara tepki olarak bir araya geldikleri ileri sürülmüştür. Uluğ İğdemir, Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1937, s. 38.

[23] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi I*, Sad. Ziyad Ebuzziya, İstanbul, 1974, s. 82-84; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası" *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul, 2001, s. 42-53.

[24] Esasında Genç Osmanlılar 1860'dan itibaren çıkardıkları gazetelerde Bâb-ı âliye muhalefet etmeye başlamışlardı. Şinasi ve Agâh Efendi'nin 1860'da çıkardığı Tercüman-ı Ahval ve Ahmet Vefik Paşa'nın çıkardığı Tasvir-i Efkâr, dış politikadan eğitime, ziraattan dile ve maliyeye kadar her konuyu ele almış Bâb-ı-âli'ye karşı belli bir kamuoyu oluşturmuştu. Orhan Koloğlu, "Osmanlı'da Basın ve Kamuoyu", Osmanlı Ansiklopedisi VI, İstanbul, 1996, s. 177. Genç Osmanlıların Avrupa'daki propaganda faaliyetleri ise genelde şu dört gazete tarafından yürütülmekteydi: Muhbir, Hürriyet, İnkılâp ve İttihad. Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara, 2002, s. 71.

[25] Alkan, a.g.m., s. 8.

[26] Osmanlı Devleti'nde esnaf örgütü ve tarikatlar dışındaki örgütlenme türleri için bu dönemde herhangi bir kanun, örf veya düzenleme yoktur. Bu amaçlar dışında kurulan yapılanmalar veya cemiyetler 1857 Ceza Kanunnamesi'ne göre yasaktı. Çünkü kanunnamede "Cemiyet" kelimesi geniş mânâda bu anlamı ifade ediyordu. Bir cemiyetin yasal olması için padişahın iradesi gerekiyordu. Oysa o dönemde; "parti" ve "cemiyet" tüzel kişilik türleri batıda bile henüz birbirinden ayrılmamıştı ve çok partili bir siyasal sistem söz konusu değildi. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2004, s. 272.

[27] Hatemi, a.g.m., s.201.

yasası Abdülhamid tarafından askıya alındığı gibi sivil toplum örgütlerinin gelişme temayülü de önemli ölçüde kısıtlanmıştır.[28] Bu durum, büyük ölçüde II. Abdülhamid'in yönetim anlayışından kaynaklanmakla beraber, yukarıda da belirtildiği gibi yurt içinde ve yurt dışında kurulan siyasî ve bölücü amaçlı cemiyetlerin uyandırdığı endişelerden de ileri gelmekteydi.

Cemiyetleri ilgilendiren ilk düzenleme 1868'de Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında kurulan Mecelle Heyeti'nin hazırladığı Mecelle'nin 423. Maddesinde yer almaktaydı. İlgili madde, "...şahıs-ı vahid hükmünde olan müteaddit şahıslar..." ifadesiyle cemiyetlere atıfta bulunurken[29], 1876 Kanun-i Esâsî metninin "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" bölümündeki 13. madde, "Tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve filahat içün her nevi şirketler teşkiline me'zundurlar" hükmünü taşımaktadır.[30] Ancak burada kullanılan "şirket" tabiri, özellikle sivil toplum örgütlenmesi başta olmak üzere bütün teşkilatlanmaları kapsamamaktadır.[31]

Cemiyetlerin kurulmasını ruhsata bağlayan ilk resmî metin ise 1889 tarihli adliye tahrirat-ı umumiyesi'dir. Bu belgede, "*Hükümet-i Seniyyenin ruhsat-ı resmiyyesi olmaksızın Cemiyet-i edebiyye ve hayriyye teşkilinin katiyyen memnu olduğu*" belirtilmiştir.[32] Buna göre cemiyet kurmak için hükümetten ruhsat almak gerekiyordu. Bu kanunun akabinde I. Meşrutiyet devrinde, kurulmasına müsaade edilen ve daha önceden kurulup faaliyetlerine devam eden cemiyetler kontrol altına tutulmuş, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin 26 Nisan 1900 tarih ve 102 numaralı tezkiresiyle cemiyetler hakkında soruşturma yapılarak şüphe uyandıranların faaliyetlerine son verilmiştir.[33] Sultan II. Abdülhamid söz konusu uygulama ile henüz gelişme safhasında olan sivil toplumu denetim altında

---

[28] Ersin Kalaycıoğlu, "Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset", içinde: *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*, Vadi Yayınları, (Şubat 1998), İstanbul, 1998, s. 115.

[29] İhsanoğlu, a.g.m., s. 280.

[30] Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk-Anayasa Metinleri* (Sened-i İttifaktan Günümüze), İstanbul, 2000, s. 44.

[31] Hanioğlu, a.g.m., s. 329. Esasen o dönemde Batıcılar için, başlıca hukuk olan Fransa'da da derneklerle ilgili örnek alınabilecek bir mevzuat yoktu. Dernek, sendika ve parti türünden tüzel kişiliklerin birbirinden kesinlikle ayrılmamış olması da derneklere karşı güvensizliği arttıran unsurlardı. I. Meşrutiyet devrinde henüz "cemiyet" terimi de kesin bir hukuki anlam kazanmamıştı. Fakat bu dönemde hukuki bir temel olmasa bile padişahtan izin alarak dernek kurma örfünün yavaş yavaş yerleştiği görülür. Toprak, a.g.m., s. 205.

[32] İhsanoğlu, a.g.m., s. 4.

[33] Bu dönemde hükümetten izin alınarak kurulan cemiyetlerden bazıları şunlardı: "Cemiyet-i Tedrisiye-i Hayriye" adlı Darüşşafaka Cemiyeti'ne benzer bir dernek, hayır hizmetlerini yürütmek üzere İskenderiye'de Cemiyyetü'l-hayriyyeti'l-İslâmiyye (1878), Beyrut'ta Cem'iyyetü'l-Mekâsıdi'l-Hayriyye (1880), Kahire'de Muhammed Abduh'un da faaliyette bulunduğu "Cem'iyyetü'l-hayriyeti'l-İslâmiyye (1892)". Hanioğlu, a.g.m., s. 329.

tutarak, hem saltanatını hem de ülkenin sosyal ve siyasal bütünlüğünü koruyacağını düşünmüştür.[34]

Kanun-i Esâsî'nin rafa kaldırıldığı bu dönem; resmî kurum ve organlara itibar edilmeyerek sarayda oluşturulan özel komisyonlar aracılığı ile siyasal kararların alındığı ve siyasal yaşamda gönüllü bireysel ve örgütlü girişimlerin tehdit olarak algılandığı bir dönem olmuştur.[35] Bu dönemde Avrupa devletlerinin azınlıkları açık veya gizli olarak kışkırtmaları Osmanlı Devleti'nin özellikle üst bürokrasinin sivil alanda örgütlenme çabalarına şüphe ile bakmalarının temel nedenlerinden birini oluşturmaktaydı.

Ancak izlenen bu yönteme toplumdaki aydınların tepkisi yeraltında örgütlenme şeklinde oldu ve ard arda gizli siyasî cemiyetler teşekkül etti. Gizli cemiyetler daha önceki dönemde de var olmakla birlikte, II. Abdülhamid döneminin adeta bir özelliği haline gelmişlerdi. Bu alanda ilk kuruluş, Çırağan Vak'asını hazırlayan "Üsküdar Cemiyeti"dir (8 Mayıs 1878).[36] Yurt içinde teşekkül eden ve daha sonra yurt dışında da faaliyet göstermeye çalışan gizli siyasî teşkilatlar arasında "Vatanperverân-ı İslâmiyye Cemiyeti", aynı yıl yurt dışındaki muhalif gazetelerde beyannameleri yayımlanan ve ulema desteğine sahip bulunduğunu iddia eden "Cemiyyet'i- İlmiyye-i İslâmiyye", İstanbul'daki mason teşkilatının siyasî kanadı olarak faaliyet gösteren "Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti" ve "Cemiyyet'i İnkılâbiyye (1904)" ön plana çıkmaktadır.[37]

1889 Haziran'ında "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane"de kurulan ve daha sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan, "İttihad-ı Osmânî Cemiyeti" şüphesiz bu dönemin en önemli gizli siyasî cemiyetidir.[38] Başlangıçta hücreler halinde teşkilatlanmak ve gizli toplantılar düzenlemek şeklinde faaliyet gösteren cemiyet, daha sonra çıkardığı gazete ve dergilerle[39] başta askerî okul öğrencileri olmak üzere gençler üzerinde etkili

---

[34] Kalaycıoğlu, a.g.m., s. 115.

[35] Kalaycıoğlu, a.g.m., s. 115.

[36] Sultan II. Abdülhamid, Anayasayı askıya alınca Ali Suavi, eski padişah V. Murat'ı kurtarmak ve tahta çıkarmak amacıyla Çırağan Sarayına bir baskın düzenlemiş, fakat bu girişimi başarısızlığa uğramıştır. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İstanbul 2003, s. 31.

[37] Hanioğlu, a.g.m., s.330.

[38] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 2005, s.168.

[39] 1895 yılında Paris'te Tıbbiye Mektebi'nden mezun olan Dr. Nazım Bey, yurda dönmedi Fransa'da gençleri örgütlemeye başladı ve Ahmet Rıza Bey ile faaliyetleri sonucunda "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti"nin yayın vasıtası olarak 1 Aralık 1895'te "Meşveret Gazetesi" yayımlandı. Mısır'a kaçan Mehmet Murat burada "Mizan Gazetesi"ni çıkarttı. İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet Beyler de, Cenevre'de "Osmanlı Dergisi"ni çıkartmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler*, Cilt: 13, Ankara, 2002, s. 228-242.

oldu.[40] Benzer amaçlar doğrultusunda mücadele veren cemiyetlerle birleşerek etkinliğini artıran İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânında başrolü oynayarak en büyük siyasî güç haline geldi.[41]

Böylesi gizli cemiyet yapılanmalarının ortaya çıkışında, esasları ve hukuksal çerçevesi sağlam bir biçimde belirlenmemiş bir cemiyetler kanununun henüz yapılmamış olmasının önemli etkileri olduğu açıktır. Otuz yıl süren istibdat yönetiminden sonra gerçekleşen II. Meşrutiyet'in ilânı ve Kanun-i Esâsî'de yapılan ilk değişiklikler kamu özgürlükleri yelpazesinin genişlemesinde önemli rol oynamış, bu bağlamda cemiyet kurma da belli bir yasal zemine oturtulmuş, legal düzene geçilmiştir.[42] Bireyin hak ve özgürlüklerini hiçe indirgeyen Padişah'ın 113'üncü maddede öngörülen "sürgüne gönderme" yetkisinin kaldırılması, bireyin şahıs hürriyetini ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10. madde ile basın özgürlüğünü içeren 12. maddenin değiştirilmesi, anayasaya eklenen 120. madde ile de cemiyet kurma hakkı ve toplanma özgürlüğü getirilmesi kamu özgürlükleri alanında yapılan belli başlı değişiklikler ve düzenlemelerdir.[43] Belirtilen düzenlemelerden, 16 Ağustos 1909'da kabul edilen "Cemiyetler Kanunu"nun, anayasaya eklenen 120. madde ile güvence altına alınması örgütlenmenin önündeki engellemeleri kaldırmaya yönelik bir adım olması açısından önem arz etmektedir.[44]

Cemiyetler Kanunu'na göre; cemiyet kurma hakkı bir sisteme bağlanarak düzenlenmiş, birey, özgürlüğün kullanımında sonuçlarından sorumlu tutularak serbest bırakılmıştır. Bu hakkın kullanılmasıyla ilgili ise bazı sınırlamalar getirilmiş, genel adaba aykırı hareket eden, devletin bütünlüğünü tehdit edici eylemlerde bulunan, hükümetin değiştirilmesini hedef alan ve Osmanlı ülkesindeki etnik unsurlar arasında ayırıcı amaç güden cemiyetler yasaklanmıştır.[45] Gene bu yasaktan hareketle "kavmiyet" ve

---

[40] Tanör, a.g.e., s.168.

[41] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2006, s .89; Eyicil, a.g.m., s.233.

[42] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, İstanbul 1998, s. 36.

[43] 120. maddede *"Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartıyle Osmanlılar Hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrutiyet ve hükümet-i tagyir ve Kanun-i Esâsî hilâfına hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim ve ahlâk ve âdab-ı umumiyyeye mugayir cemiyetler teşkili de memnundur"* denilerek belirtilen sınırlamalar dışında, dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasada tanınmıştı. Server Tanilli, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul, 1976, s. 51.

[44] *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet I* (Haz.: İhsan Güneş), Ankara, 1996, s. 468; Hanioğlu, a.g.m., s. 330; Ali Birinci, "31 Mart Vak'asının Bir Yorumu", *Türkler*, Cilt: 13 (Ed.: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 207.

[45] *Cemiyetler Kanunu*, İstanbul, 1327. Buna rağmen özellikle azınlıklar tarafından gizli ihtilalci ve çeteci komitelerin kurumsallaştığı, Osmanlı Devleti'nden kopma amacıyla birçok cemiyet

"cinsiyet" isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyet kurulması da yasaklanmıştır.[46]

İkinci bir önemli sınırlama ise üye olacaklar için getirilmişti. Buna göre, herhangi bir cemiyete üye olabilmek için yirmi yaş sınırı konulmuştu.[47] Ayrıca adayın bir "cinayet"le mahkûm ve medenî haklardan mahrum olmaması gerekiyordu. Cemiyet kurmanın diğer koşulları da şunlardı: Cemiyetin merkezinde iki kişiden az olmamak koşuluyla bir idare heyeti bulunacaktı. Varsa, şubelerde de merkeze bağlı birer idare heyeti faaliyet gösterecekti. Bu heyetler cemiyet üyelerinin kimliklerini ve üye kayıt tarihlerini; idare heyeti karar, yazışma ve tebligatım, cemiyete ait gelir ve giderleri kayda geçeceklerdi. Bu defterleri adli ve mülki merciler gerektiğinde görebileceklerdi.[48]

Yukarıdaki koşulları haiz kişiler cemiyet kurmak için önceden izin alması gerekmeyip, kurulduktan sonra bildirim şartı öngörülüyordu.

Cemiyetler Kanunu, uygulanmasında görülen önemli aksaklıklara ve bazı engellemelere rağmen; hak ve özgürlüklerle ilgili diğer yasalarla birlikte II. Meşrutiyet döneminin en önemli hukuksal düzenlemelerinden biri olmuştur.[49] II. Meşrutiyet döneminde hattâ milli mücadele sürecinde ortaya çıkan çok sayıdaki cemiyet ve fırkanın durumu da bu kanuna bağlı olarak düzenlenmiştir. Nitekim bu düzenleme ile birlikte ülke genelinde; siyasî, ilmî, eğitim-kültür, iktisadî-meslekî, hayır-yardım, kadın, gençlik ve dinsel olmak üzere çok sayıda cemiyet kurulmuş, siyasî yaşam canlanmış, daha çok hürriyet ortamı elde edilmesi, hükümetten alacaklıların devlet dairelerini basması ve boykot yapılması gibi olaylar cereyan etmeye başlamıştır.[50]

II. Meşrutiyet yıllarında kurulan cemiyetleri amaçlarına göre; fikir-eğitim-kültür, iktisadi-mesleki, hayır-yardım, kadın, gençlik, dinî, etnik-ayrımcı ve siyasal cemiyetler şeklinde gruplandırılabilir.

---

kurulduğu ve siyasal amaçlarını sakladıkları görülmüştür. Bülent Suberk, *Türkiye'de Örgütlenme Özgürlüğü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1991, s. 69.

[46] Cemiyetler Kanunu'na göre "Kavmiyet" esasına dayalı dernek kurmak yasaklanmıştı. Kanunun Meclis-i Mebusan'da görüşmeleri esnasında, Müslüman-Türk unsuru dışındakiler, buna karşı çıkmış ve "kavmiyet" esasına göre de cemiyetlerin kurulmasını savunmuşlardı. Görüşmeler sonunda ayrılıkçı nitelik taşıyabilecek derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 60 oya karşılık 90 oyla kabul edilmişti. Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1983, s. 207.

[47] Tarık Zafer Tunaya yaş şartını 18 olarak belirtiyor. Bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 397.

[48] *Cemiyetler Kanunu*, İstanbul, 1327.

[49] Suat Ballar, *Türk Dernekler Hukuku*, İstanbul, 1987, s. 9.

[50] II. Meşrutiyet'in siyasal ve sosyal alanda yarattığı yankılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara, 1999.

Pek çok fikir akımının ortaya çıktığı ve belli bir çerçeveye oturduğu II. Meşrutiyet döneminde çok sayıda fikir-eğitim-kültür ağırlıklı cemiyet kurulmuştur. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti, Darül-fünun Talebe Cemiyeti, Mekteb-i Mülkiye Kulübü, Meşrutiyet-i Osmanî Kulübü, Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı, Nesl-i Cedid Kulübü, Halka Doğru Cemiyeti, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Bilgi Derneği, Köylü Bilgi Cemiyeti ve Milli Türk Cemiyeti.[51]

Bu dönemde özellikle Türkçülük akımının olgunlaşması ile birlikte, bu çerçevede kurulan dernekler oldukça etkili faaliyetlerde bulunmuşlar ve arka plana itilen "Türk" kimliğinin, öncelikli bir yer edinmesi için çalışmışlardır. II. Meşrutiyetin ilânı ile birlikte daha önce fikri aşamada yer alan "Türkçülük" ideolojisinin kurumsallaşmaya başlaması dönemin fikri mânâda en önemli özelliklerinden birisi olmuştur. Türk Derneği siyasî amaçlı olmadan, kültürel temeller üzerinde şekillenerek kurulan, Meşrutiyetin ilk milliyetçi derneğidir (18 Ocak 1908) ve Türkçülük hareketi örgütlenmesinin başlangıcıdır.[52] II. Meşrutiyet döneminin en önemli Türkçü örgütü ise şüphesiz 25 Mart 1912'de faaliyete geçen Türk Ocakları'dır.[53] Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Bilgi Derneği, dönemin öne çıkan diğer Türkçü cemiyetleridir.[54]

İttihat ve Terakki'nin himâyesi altında, 1913'den itibaren esnafın teşkilâtlanmasına yönelik de bazı cemiyetler kuruldu. Bu dönemde kurulan İktisadi-mesleki teşekküllerin bazıları şunlardır: İstihlâk-ı Milli Cemiyeti, İstiklâl ve İstisad-ı Milli Cemiyeti, Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Cemiyet-i

---

[51] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar, İstanbul, 1990, s. 26; Yusuf Akçura, *Türkçülük-Türklüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul, 2007, s. 75.

[52] Akçura, *a.g.e.*, s. 75.

[53] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin "kültürel, sosyal ve iktisadi seviyelerinin yükselmesine politikaya girmeden hizmet edebilecek büyük ve ciddi bir milliyetçi derneğin kurulması" fikri, önce İstanbul'da Fransızca çıkmakta olan Jeune Turc (Genç Türk) isimli bir gazete tarafından ve daha çok Celâl Nuri (İleri) nin yazılarında ortaya atılmış ve bu görüşü benimseyen İstanbul Tıp Fakültesi öğrencileri harekete geçerek bu konuda kendilerine yardım edebileceklerine inandıkları Mehmet Emin, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Rıza Tevfik gibi bazı aydınlara müracaat etmeye karar verilmişlerdir. Çağrıyı kabul eden aydınlarla birlikte bir nizamname hazırlanmış ve kuruluş bildirisiyle birlikte 25 Mart 1912 günü resmî makamlara sunulmuştur. Tunaya, a.g.e., s. 460; Kenan Akyüz, "Türk Ocakları" , Belleten, Cilt:50/196, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 201. Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları* (1912-1931), İstanbul, 2004, s. 136-140; Ali Birinci, "Türk Ocağı Tarihinden Simalar: Dr Fuat Sabit", *Türk Yurdu*, XIX/131-141, Mart-Mayıs 1999, s.58.

[54] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları* (Yay. Haz: Nejat Sefercioğlu), Ankara, 1981, s. 232; İbrahim Karaer, *Türk Ocakları* (1912-1931), Ankara 1992, s. 5; Fevziye Abdullah Tansel, "Memleketimizde Gençler için Kurulan İlk Dernekler, Gazete ve Dergiler (1912–1920), *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 51/199, Ankara, 1987, s. 283.

Matbuat-ı Osmaniye, İstanbul Kitapçılar Cemiyeti, Osmanlı Matbuat Cemiyeti, Cemiyet-i Müteşebbise, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Sandalcı Esnafı Cemiyeti, İstanbul Umum Kasap Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti, Osmanlı Berri ve Bahri Makinistler Cemiyeti, İktisat Derneği ve Milli Fabrikacılar Cemiyeti.[55]

Hayır-yardım dernekleri arsında ise; Hilal-i Ahmer, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Evlendiriciler Cemiyeti ve Men-i İsrâfat Cemiyeti'ni sayabiliriz.[56]

Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde, büyük çoğunluğu hayır ve yardımseverlik dernekleri niteliğinde olan; Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, İttihad ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teali-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Mamulât-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi, Esirgeme Derneği, Teali-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Asker Ailelerine Yardım Hanımlar Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi gibi çok sayıda kadın dernekleri kurulmuştur.[57]

El-İslâm Cemiyeti, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, Cemiyet-i Sûfiye, Teali İslâm Cemiyeti ve Cemiyet-i Müderrisin gibi cemiyetler ise II. Meşrutiyet döneminde kurulan İslamî düşünce merkezli kuruluşlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu dönemde, özellikle İstanbul'da, Balkanlar'da ve Arap dünyasında etnik ayrımcılık yapan cemiyetler de ortaya çıkmıştı. Cemiyetler Kanunu'na göre bu türden dernek kurulmasına izin verilmediği için bunların çoğu gizli veya yarı gizli konumdaydılar. Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti, Rum Siyasi Kulübü, Arnavutluk Başkım Kulübü, Dersaadet Bulgar Meşrutiyet Kulübü, El-Mündetiü'l-Edebi, İhâ el Arabî, Cemiyetü'l-Kâhtaniye el-Ahd etnik ayrımcı cemiyetlerin bir kaçıdır.[58]

Kuruluşuna ilk kez II. Meşrutiyet döneminde rastlanılan bir diğer cemiyet çeşidi ise gençlik dernekleridir. İttihat ve Terakki'nin yan örgütleri olarak kurulan ve gençleri yurt savunmasına hazırlayan paramiliter nitelikteki kuruluşlardır. İttihatçıların ordu ile yakın bağları bu tür bir gençlik örgütlenişini kolaylaştırmış, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ni sürekli savaşmak zorunda bırakması

[55] Birinci, *a.g.e.*, s. 26; Toprak, a.g.m., s. 208.
[56] Birinci, *a.g.e.*, s. 25; Toprak, a.g.m., s. 208.
[57] Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul, 1997, s. 111-122.
[58] Birinci, *a.g.e.*, s. 25.

paramiliter örgütlere elverişli bir ortam yaratmıştır.[59] Bu derneklere örnek olarak; Keşşaflığın örgütlendiği, gençlik için kılavuz yetiştirmeyi üstlenen ve gençler arasında Türkçülüğün uzantısı olan Türk Gücü Cemiyeti (1913)[60], Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın talimatı ve teşvikiyle kurulan Osmanlı Güç Dernekleri (1914), Almanya'dan esinlenerek 1916'da kurulan ve Osmanlı gençliğini Harbiye Nezareti'nin güdümünde zorunlu milis derneklerinde örgütleyen "Genç Dernekleri"ni verebiliriz.[61]

II. Meşrutiyet dönemi cemiyetleşmede İttihat ve Terakki'nin güdümü altında oluşturulan başka yapılanmalar da vardır. Bunlara örnek olarak; 1917 yılında İzmir'de kurulan "Halka Doğru Cemiyeti", İttihat ve Terakki'nin köylü ile bağlantısını sağlamak için 1914 yılında kurulan "Köylü Bilgi Cemiyeti" ve bu cemiyetin amaçlarını kısmen gerçekleştirmek için 8 Nisan 1916'da açılan "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti"[62] gibi örgütler verilebilir.

Mondros Mütarekesi şartları altında kurulan cemiyetlerin büyük kısmı ise etnik ve siyasî nitelikte cemiyetler olup, Rum, Ermeni, Arap ve Kürt ayrılıkçılarla bunlara destek veren unsurlardan oluşmaktaydı. Bu cemiyetler ve müttefik devletler karşında ise Türkler tarafından 'Müdafaa-i Hukuk' dernekleri oluşturmuştur ki, bu cemiyetler daha sonra "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" çatısı altında birleşecek ve yeni Türk devletinin kuruluşuna ve yapılanmasına yön verecektir.

II. Meşrutiyet ile birlikte siyasal parti örgütlenmeleri de Türk siyasî hayatına girmiştir. Cemiyetler Kanunu'na dayanılarak teşkilatlanan siyasî cemiyet veya fırkalar çok partili dönemin ilk örneğini oluşturmuşlardır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahrar Fırkası, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammed-i Fırkası, Mutedil Hürriyetpervan Fırkası, Islahat-ı Esâsîye-i Osmaniye Fırkası ve Ahali Fırkası İttihat ve

---

[59] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul, 1985, s. 531.

[60] Keşşaf Ocakları: İngiltere'de Baden-Powell'ın öncülüğünde kurulan izcilik örgütü kısa bir süre içinde tüm Avrupa'ya yayıldı. II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Osmanlı toplumunda da ilgi uyandıran bu hareket "keşşaflık" adı altında tanıtılmıştır. Nafi Atuf (Kansu), Edhem Nejat ve Robenson kardeşlerin öncülük ettiği keşşaflık önce Galatasaray ve Darüşşafaka gibi okullarda, daha sonra birçok okulda gelişti. Türk Gücü Cemiyeti de Alman izci örgütlerinden esinlenerek kuruldu ve Osmanlılar arasında beden eğitiminin, spor faaliyetlerinin ve askerî eğitimin yaygınlaştırılmasını amaçladı. Toprak, a.g.m., s.531; Tansel, a.g.m., s. 283.

[61] Bu teşkilatlanmalar 'dernek' adı altında geçmekle beraber, "bugünkü anlamı ile tam bir dernek söz konusu olmayıp, hükümet eliyle kurulan ve I. Dünya Savaşı şartları içinde cephelere asker yetiştirebilme amacını taşıyan birer teşkilat hüviyetindeydiler. Hatemi, a.g.m., s.203.

[62] İsmail Görkem, "Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Türk Yurdu*, Cilt:19-20, Sayı:148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 229.

Terakki Cemiyeti dışındaki diğer siyasî yapılanmalar olarak öne çıkmışlardır. Ancak Hürriyet ve İtilaf Fırkası dışında hiçbir siyasî örgüt İttihat ve Terakki karşısında etkili muhalefet oluşturamamıştır.[63]

Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma çabalarının yoğunlaştığı Tanzimat Fermanı sonrası süreç Cumhuriyet döneminin toplumsal-siyasal yapılanmasını yakından etkilemiş, hem örgütlenme, hem anayasal sistem ve hem de parlamenter geleneğimizin çıkış noktalarını oluşturmuştur. Kimilerine göre batıya açılma, kimilerine göre batı emperyalizmine açık hale gelme sürecinin içinde barındırdığı örgütlenme, anayasal ve parlamenter süreçler, geleneksel Osmanlı iktidar anlayışında kırılmanın ortaya çıktığı tarihsel anlardır. Zira Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel iktidar anlayışı ekonomik, toplumsal ve siyasal süreçleri denetim altında tutan Sultanın temsil ettiği iktidara bağlı (bağımlı) monolitik bir toplumsal yapıyı öngörmekteydi. Dolayısıyla kamusal alanı paylaşma, bireysel ve toplumsal hak ve özgürlükleri gündeme getirme güçlü bir merkezî yönetim ilkesi üzerine kurulu olan devlet anlayışında şüpheyle karşılanmasına neden olmuştur. Bununla beraber Osmanlı Devleti, toplumsal ve siyasal değişimdeki hıza yeterince ayak uyduramadığından, oluşan boşlukların yeni oluşumlarca doldurulmasını yavaş yavaş kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı, gayrimüslimlerin gayriresmî örgütlerinin, II. Meşrutiyet ise Müslümanların meşru cemiyetlerinin kurulmasının önünü açmıştır. Genel anlamda örgütlenmenin önü ise yasal olarak ancak II. Meşrutiyetten sonra açılmış ve meşru bir zemine kavuşmuştur. Bu zemin İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahrar Fırkası, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası ve İttihad-ı Muhammed-i Fırkası gibi toplumsal ve siyasal içerikli cemiyet ve fırkalar için büyük önem arz etmiştir. Zira bu örgütler, bugünkü anlamda siyasal parti olmaktan uzak olmakla birlikte, sivil toplumdan siyasal alana doğru hareketlenmenin ilk örneklerini teşkil etmekteydi.

II. Meşrutiyet'in açık cemiyetleşme hareketleri 10 Temmuz'la birlikte başlamış ve özgürlük rejiminin getirdiği şartların bir sonucu olarak ortaya çıkan örgütler hiçbir izne ve yasal koşula dayanmadan kurulmuşlardır. 16 Ağustos 1909 tarihinde çıkartılan Cemiyetler Kanunu, hem bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuş hem de cemiyetlerin yasal statüye geçişini sağlamıştır.

---

[63] II. Meşrutiyet dönemi siyasal partileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I* (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), İstanbul 1998; Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi*, İstanbul, 1991.

Ülkedeki siyasî ve sosyal ortamı sürekli kontrol altında tutmak isteyen İttihat ve Terakki Hükümeti ise cemiyetleri kontrol altına almaya çalışmış, hattâ bu amaçla cemiyetlere devlet yardımı başlatmıştır. Bu politika doğal olarak her zaman ve her yerde siyasal iktidarın sivil toplum kuruluşlarını özellikle cemiyetleri denetim altına almakta işe yarayan bir araç olmuştur.

Bununla birlikte Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri, dayanışma amaçlı meslek teşkilatlarının, sosyal ve ekonomik amaçlı yardım cemiyetlerinin, iç ve dış politikaları etkileme amaçlı siyasî cemiyetlerin ortaya çıkması Osmanlı Devleti'ndeki örgütleşme dinamizmini ortaya koyduğu gibi yeni Türk devletinin demokratikleşme yönündeki gelişiminde önemli rol oynayacak alt yapının, yani sivil toplumun da çerçevesinin ve hareket alanının şekillendiği bir dönem olmuştur. Ancak bu dönemin olağanüstü koşulları ve sivil örgütlenmeyi sahiplenecek bir burjuva kesiminin yokluğu daha fazla sivil toplum örgütünün ortaya çıkmasını ve etkili olmasını engellemiştir.

Prens Sabahaddin

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI SIRASINDA İKİ TARZ-I SİYASET: MERKEZİYETÇİLER İLE ÂDEM-İ MERKEZİYETÇİLER MÜCADELESİ

Baran Hocaoğlu

Osmanlı siyasal yaşamında büyük politik gelişmelerin yaşanması için uygun bir ortamı hazırlayan meşrutiyetin çoğulcu döneminde, "bu ülke nasıl kurtarılır?" sorunsalına cevap olabilecek makul alternatifler ortaya çıkmaya devam etmişti. Bu beklentiler sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (Parti) siyasal çözümü, devletin bekası için meşruti düzenin korunması etrafında şekillenmeye başlamıştı. Bu doğrultuda meşruti rejimi ilân eden güç olarak İttihatçılar, rejimi korumak amacıyla onunla özdeşleşmeyi ve bütünleşmeyi referans almaya gayret etmişlerdi. Bu siyasal tutumun özü, "devletin bekası için meşruti yönetimi elzem, meşrutiyetin sürekliliği için İttihat ve Terakkinin koruyucu gücünün olması" etrafında şekillenmeye başlamıştı. İttihatçıların bu politik tutumu, meşrutiyet rejiminin bir gereği olan muhalefet ve alternatif siyasal parti veya örgütlenmelere bakış açısının kısıtlı olmasını doğurmuştu.[1]

---

[1] Yeni rejimin başlangıcında muhalefetin gerekliliği hem İttihatçılar hem de Ahrarcılar ile öteki gruplar tarafından hararetle savunulmuşken, İttihatçıların bu düşüncelerinde samimi olmadığı ortaya çıkmıştı. Ali Kemal, "Fırka-i Siyasiler ve Meclisi Mebusanımız", *İkdam*, 26 Kasım 1908

İttihat ve Terakki'nin meşruti rejim ve devlet mekanizmasıyla bütünleşme çabası, benzer misyona uygun çözümler arayan farklı siyasal ideoloji veya grupların direniş ve tepkisiyle karşılaşmaya başlamıştı. İttihatçıların oluşturmaya çalıştıkları iktidar statüsü/anlayışı karşısında beliren gruplar, yayın organları aracılığıyla sosyal hayata tesir etmeye, kamuoyunu yapıcı ve yöneltici haberlerle kitleleri harekete geçirmeye başlamışlardı.[2] Dolayısıyla meşrutiyetin hemen başlarında henüz olmayan siyasal muhalif kıvılcımlar, bu çevrelerin gayretleriyle şekillendi. Bu muhalefet gücü, siyasî ve ideolojik görüşlerin yarattığı farklılıklardan ziyade cemiyet içinde istediği mevkiyi elde etmekte başarılı olmayan veya cemiyet tarafından ilgi görmeyen kimselerin hoşnutsuzluğu üzerine ortaya çıkmıştı.[3]

"Meşrutiyet muhalefeti" olarak tanımlayabileceğimiz bu oluşum, İttihatçıların merkezci ve otoriter yönetim anlayışına karşı cephe almakla kalmamış, yeni rejimin yönetme tarzı ve anlayışına, cemiyetin meşrutiyet ile özdeşleşmesine, kendisi dışındaki siyasal güçlere yaşama hakkı tanımamasına da karşı cephe almıştı. "Rejim-cemiyet-parti özdeşlemesi"ni kendisine yönelik bir saldırı olarak algılayan bu muhalefet, siyasî davranışları ve görüşleriyle İttihatçıların jakoben siyasal bir kimliğe bürünmesine zemin hazırlamıştı. Bunun sonucunda İttihatçılar, meşrutiyet dönemi boyunca Kanuni Esasi'nin müsaade ettiği, ancak cemiyetin hoş görmediği hukuksal hakları dahi tehlikeli olarak algılamış, bu doğrultuda alternatif siyasal bir gücün ortaya çıkmaması için müsaade etmemeye başlamıştı. İttihatçıların gerekçesi, "bizde hürriyet henüz yenidir, halk alışıncaya kadar suiistimalden korumak lazımdır"[4] yönünde jakoben bir zihniyet olmuş, bununla kendi varlığını korumaya çalışmıştı. Hürriyetçi rejimi korumayı ve geliştirmeyi kendi tekeline alarak misyon edinen İttihatçılar, halktan ve toplumsal gerçekliklerden uzaklaşan yapısı ile rejimin salahiyetini kendi varlığıyla bir görmeye ve ihtilali tamamen kendi eseri gibi algılamaya başlamıştı. İttihat ve Terakki'nin bu tehlikeleri tasfiye edebilecek her girişimi ve bunun yarattığı haksızlıklar, kaçınılmaz olarak muhalefeti doğurmuştu.[5]

---

[2] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Yaşamında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s.76

[3] Ayrıntılı bilgi için bkz. Turgay Asaf, *İbret*, Okat Yayınevi, İstanbul. Tarih belirtilmemiş, s.16. Farklı bir görüş için bkz. Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?", *Tan*, 29 Ekim 1937

[4] Mizancı Murat, *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdat*, Nehir Yayınları, İstanbul, Ekim 1997, s. 82-83

[5] Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılır ve İzahlar*, Ayraç Yayınevi, Birinci Baskı, Ankara,1999, s.197

İttihat ve Terakki'nin kontrollü iktidarına karşı siyasal muhalefetin iyice belirdiği bu dönem, meşrutiyet kabinelerinin otorite boşluğunu doldurmakta âciz kaldığı ve toprak kayıplarının iyice arttığı döneme tekabül etmişti. Meşrutiyete karşı değil, meşrutiyetin yönetim anlayışına ve İttihat ve Terakki iktidar zihniyetine karşı belirleyen ilk muhalif oluşum liberal Ahrar Fırkası olmuştu. Bu parti, en büyük muhalefet partisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşuna kadar ortaya çıkan tüm partiler gibi kendisini cemiyete yönelik yaptığı eleştiriler üzerine var etmişti.[6] Dolayısıyla siyasal kimliğini muhalefet olgusu üzerine inşa eden partiler gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası da İttihatçılar tarafından olumlu karşılanmamıştı.[7] İttihat ve Terakki, bu dönemin başlarından itibaren meşruti rejim açısından muhalefetin varlığını kerhen kabul etmiş, ancak bunun danışıklı olması veya fazla aşırı gitmemesi şartıyla siyasal hayatta yer almasına müsaade edebileceği görüntüsü vermişti.[8]

İktidar mekanizmasıyla özdeşleşmeye çalışan İttihat ve Terakki'nin rejimi halka mâl etmemesi, demokratik usullerin dışında orduya dayanması, mevcut iktidar statükosuyla meşruti rejimi korumak için tekelci ve merkezî bir yönetim yapısını oluşturmaya çalışması kozmopolit bir muhalefet güruhunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu muhalefetin unsurlarını şunlar oluşturmuştu: yeni rejimden zarar görenler (azınlıklar, muhafazakârlar, dış ülkeler), cemiyete kabul edilmeyenler (İttihatçılar dışında Jön Türkler ve siyasî çıkar beklentisi olanlar) başta gelmekteydi.[9] Bundan dolayı meşrutiyetin muhalif grupları ile siyasal ya da demokratik muhalefeti olarak ele alacağımız partileri, batı demokrasilerinde görülen muhalefet partileri gibi kontrol mekanizması olamamış, tüm enerjisini iktidar olmak için değil, iktidarı yıkmak üzerine kurmuş, hedeflenen özgürlükçü sistemin başarısız olmasında olumsuz rol oynamışlardı.[10]

Liberal Muhalefet

Meşrutiyet döneminin kısa süren özgürlükçü ortamında istibdat döneminin sürgünde yaşayan pek çok muhalifi ülkeye dönmeye başlamıştı. İtti-

---

[6] Ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *TCTA*, İletişim Yayınları, 1985, s.1423 ve s.1437

[7] Eski muhalif yeni İttihatçı Mehmet Necabettin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve muhalefeti ele aldığı yazısında "*Muhalefet etmek demek ağzının dediği hatayı görerek düzeltmek olduğunu, ancak hiçbir partinin bu özelliklere sahip olmadığını, dolayısıyla İtilafçılara güvenilmeyeceğini*" dile getirmişti. *Tanin*, 6 Kânunuevvel 1327.

[8] Şeyh Muhsin (ya da Hüseyin Kâzım), "Bir Vecibe-i Ahlakiye ve Medeniyet", *Tanin*, 23 Kânunuevvel 1327 ve "Muhtaç Olduğumuz Muhalefet", *Tanin*, 18 Mart 1328

[9] Ziya Şakir, a.g.m, *Tan*, 31 Ekim 1937

[10] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nüzhet Turgut, *Siyasal Muhalefet*, Birey ve Toplum Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, Aralık 1984, s.255

hatçı Jön Türkler 24 Temmuz olayı ile hızlı bir şekilde memlekete avdet etmiş, ancak Jön Türklerin öteki kolunu oluşturan kesim ise önemli ölçüde yurt dışında kalmıştı. Muhaliflerin içinde en güçlü kesimi, İttihat ve Terakki ile mücadeleleri devrim öncesine kadar uzanan "âdem-i merkeziyetçi Jön Türkler" olmuştu. Bunların siyasal organizasyonu, ikinci meşrutiyet döneminde İstanbul'da kurulan ilk siyasal örgüt olan Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti idi. Cemiyetin başında Osmanlı liberal hareketlerinin etkili ve önde gelen ismi olan Prens Sabahattin Bey bulunuyordu. Partiyi Dr. Nihat Reşat, Dr. Reşit, Fazlı, Murat, Hüseyin Tosun Beyler ile Şeyh Naili temsil ediyordu.[11]

İkinci meşrutiyet dönemi öncesine uzanan politik rekabet, istibdat rejimine karşı verilen mücadele, bir süre 1908 Hürriyetinin geçici başarısının gölgesinde kalmıştı. Ancak bu durum uzun sürmemiş, politik ve ideolojik mücadele ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Özellikle İttihatçıların meşrutiyeti koruma isteği, iktidarı kontrol etmeyi getirince farklı görüş ve gruplara karşı hoşgörü sınırını daraltmaya başlaması, demokratik bir rejim kurulamayacağı ortaya çıktı. Muhalif gruplar arasında kurmaya çalıştığı işbirliği sonucunda devrimin başarıya ulaşmasında özveri ve katkısı bulunan Prens Sabahattin'in[12] bu esnada ülkeye dönüşünü şartlı kabul etmesi bunun ilk örneği oldu. İttihatçılar, Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyetçi Cemiyetini dağıtması, âdem-i merkeziyetçi bir hükümet ve ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesi konusunda fikirlerinin propagandasını yapmaktan vazgeçmesi koşuluyla ülkeye dönebileceğini bildirmişti.[13]

Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki'ye karşı gelişen muhalefet içinde ciddi bir alternatif olabilecek siyasal kişiliklerin başında geliyordu. Üstelik İttihatçıların hayat alanı bulduğu "devletçi misyon"a alternatif bir çözüm önerisi getirmeye çalışmış, "bu ülke âdem-i merkeziyet ile kurtarılabilir" görüşünü savunmuştu.[14] Prens'in meşrutiyetin yükselen siyasal akımı haline gelen merkeziyetçiliğe karşı savunduğu âdem-i merkeziyetçi çözüm önerilerine rağmen başlangıçta İttihat Terakki ile iyi sayılabilecek ilişkiler kurmuş,[15] yer yer cemiyetin genel merkezine çağrılabilmişti.[16]

---

[11] Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, (t.y)., s.110

[12] Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, 1954, s.60

[13] A.Avagyan-G.F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul, Kasım 2005, s.30

[14] Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt:1, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.269

[15] Ahmet Bedevi Kuran, *Hüseyin Cahit Yalçın Bey'e Açık Mektuplar*, Türkiye Basımevi, İstanbul, (t.y.), s.6–7 ve s. 32

Prens Sabahattin'in meşrutiyetin ilân edilmesindeki inkâr edilemez rolü[17] ve saray ile olan akrabalığı, Osmanlı kamuoyunda konumunu güçlendiren etkenlerdi. Nitekim Eylül 1908'de babasının cenazesiyle ülkeye döndüğü zaman halkın gösterdiği ilgi bunu göstermişti. Memlekete dönen Prens, var olan iktidar boşluğundan yararlanarak elinde tuttuğu "âdem-i merkeziyet bayrağı"[18] ile politik propaganda yapmaya ve örgütlenme içine girmeye başlamıştı. Bu örgütlenme, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı değil, meşruti rejimin güçlendirilmesine ve II. Abdülhamit'in taht-tan indirilmemesinden duyulan rahatsızlığa yönelikti.[19] Prens, meşruti rejimin geliştirilmesi ve takviyesi amacıyla arkadaşlarını seferber etmiş ve memleketin çeşitli yerlerinde propaganda seyahatlerine çıkmalarını tavsiye etmişti. Bununla yetinmeyen Prens, başkentte bulunan Teşebbüsü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin üyelerine yönelik gazetelerde yayınlanması için bir beyanname kaleme almıştı. Prens beyannamede toplumun genel yapısı ile ülkede bulunan yönetim zihniyetini eleştirmiş, yandaşlarından âdem-i merkeziyetçi görüşlerinin toplum ve devlet nezdinde kabul görmesi için çalışmalarını istemişti. Prens, rejim değişikliğinin yanısıra toplum şartlarının değiştirilmesini sağlayacak kapsamlı ve radikal bir inkılabı[20] ve yönetim esaslarının âdem-i merkeziyetçi temel üzerinde yeniden inşa edilmesini gerektiren tedbirlerin alınmasını talep etmişti. Bu değişiklikler yapılmadığı takdirde Abdülhamit'in yerinin doldurulamayacağı ya da yeni istibdatların doğabileceğini savunmuştu.[21]

İmparatorluktaki tüm felâketlerin nedeni olarak gördüğü merkeziyetçiliğe karşı olan Prens, çeşitli iklimlere sahip memlekette, yönetimi bu iklim şartlarına göre şekillendirmek gerektiğine inanıyordu.[22] Dinî azınlıklara ve etnik unsurlara cazip gelen bu görüşlerin ülkenin selâmeti ve birliği için tehlikeli bulan iktidarın güçlü adayı İttihat ve Terakki, liberal-

---

[16] Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin Beyler henüz İstanbul'a gelmeden önce Paris'te iken, ortak çalışılması hususunda aralarında belli kararlar almış, hattâ İstanbul'da kurulmuş olan merkezlerine bu yönde talimat vermişlerdi. Buna binaen İttihat ve Terakki içtimalarına Sabahattin, Hüseyin Tosun ve Dr. Reşat Beylerin katılması kararlaştırılmıştı. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, (t.y). s.115

[17] Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 1976, s.44

[18] Dr. Fahri Can, "Prens Sabahattin Bey",*Yakın Tarihimiz*, Cilt:3,Sayı:37, 8 Kasım 1962, s.34 4

[19] Ayrıntılı bilgi için bkz. Prens Sabahattin, a.g.e., s.107-108

[20] Ahmet Bedevi Kuran, "İnkılap Tarihimizde Prens Sabahattin", *Vatan*, 9 Mart 1948

[21] Prens Sabahattin, *a.g.e.*, s.105

[22] Hüseyin Cahit, buna karşı çıkarak iklimlere göre değişmesi lazım gelen kanunların, esaslara göre değil, usule göre değiştirilmesini savunmuştur. Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 22 Ağustos 1324

lere karşı harekete geçme ihtiyacını hissetmişti.[23] Cemiyet ile meşrutiyet öncesine uzanan ideolojik ve fikir ayrılıkları ile iktidarı koruma refleksi ve muhalefete karşı tahammülsüzlük nedeniyle Prens Sabahattin'in siyasî faaliyetleri engellenmek istenmiş ve belli ölçüde baskı uygulanmaya başlanmıştı. İttihatçılar, muhtariyet vaat ettiğini iddia ettikleri Prens Sabahattin'i "vatan hainliği"[24] ile itham ederek "âdem-i merkeziyetçi" düşüncelerinin[25] çok uluslu, çok kültürlü ve çok mezhepli imparatorluğun birlik ve beraberliğini bozacağını, ülkeyi böleceğini iddia etmişlerdi.[26] Prens, çeşitli basın organlarında ve Varyete Tiyatrosu'nda verdiği konferansında veya daha sonraki yazılarında görüşlerinin siyasî olmadığını, idari anlamda muhtariyetten farklı olduğunu[27] açıklamaya çalıştıysa da İttihatçıların önyargılarına karşı ikna edici ve doyurucu cevaplar verememişti.[28] Dolayısıyla Prens'in âdem-i merkeziyetçi görüşleri, İttihat ve Terakki nezdinde çoğulcu dönem boyunca bölünme sorunu veya bölünme korkusunu yaratmıştı.

Tüm bunlara rağmen Prens Sabahattin ve taraftarlarını kontrol altına almak ve pasifize etmek isteyen Cemiyet, onlarla anlaşmaya çalıştı. Bu sırada âdem-i merkeziyetçi görüşü kamuoyuna anlatmak amacıyla İstanbul'a gelen Sabahattinci Dr. Nihat Reşat ile İttihatçı Manyasizade Refik Bey arasında görüşmeler yapılmış, iki cemiyetin birleşme imkânları aranmıştı. Bu amaçla yapılan görüşmelere İttihat ve Terakki adına Cemal Paşa, İsmail Hakkı, Bahattin Şakir; âdem-i merkeziyetçiler adına ise Dr.

---

[23] Zekeriya Sertel, Prens Sabahattin'in fikirlerinin hedefinde İttihat ve Terakki'yi yıkmak suretiyle iktidara gelmek olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Mart 1977, s.52

[24] Nur, a.g.e., s.269

[25] Şükrü Hanioğlu, "Prens Sabahattin Bey'in Katolik Kilisesi ile Olan İlişkileri", *Prof. Dr. Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan*, 2, İ.Ü.S.B.F., İstanbul, 1982, s.103

[26] Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 22 Ağustos 1324, (Aynı Görüşleri daha sonra kaleme aldığı hatıralarında da dile getirmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Meşrutiyet Hatıraları*, Sayı:119, s. 230. Ayrıca bkz. Rıza Nur, *Meclisi Mebusan'da Fırkalar Meselesi*, Siyasi Risaleler, Şehir Yayınları, İstanbul, Nisan 2005, s. 26-27. Prens Sabahattin, *a.g.e.*, s.119-120. Muhittin Birgen, o zamanlar âdem-i merkeziyetçi görüşleri, imparatorluğu parçalamak isteyen parmaklar. Prens Sabahattin'i de buna hizmet eden bir isim olarak gördüklerini aktarmaktadır. Ayrıntı için bkz. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt:1, Kitap Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul, Mart 2006, s.140-141. İttihatçı Hüseyin Kâzım Bey de âdem-i merkeziyetçi görüşleri Türkçülüğe uygun olmadığını savunuyordu. Bkz. M. Bedri, *Kırmızı Kitap*, İttihat ve Terakki-Âdem-i Merkeziyet, Artin Asaduryan Basımevi, İstanbul, 1330, s.36

[27] Bkz. Prens Sabahattin, a.g.e, s.79-82

[28] Hüseyin Cahit, Prens Sabahattin Bey'in aksine âdem-i merkeziyetçiliğin tevzi-i mezuniyet anlamına gelemeyeceğini savunmuştu. Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 6 Eylül 1324.

Nihat Reşat, Hüseyin Tosun ve Muhiddin (Paşa) Bey katılmıştı.[29] İki Jön Türk cemiyeti arasında yapılan görüşmeler başlangıçta olgun bir ortamda geçmiş, İttihatçılar âdem-i merkeziyetçilerin siyasal görüşlerinin odağında yer alan "tevzi-i mezuniyet"[30] ilkesine son derece olumlu yaklaşmış, hattâ bu ilkenin benimsenebileceğini dile getirmişlerdi.[31] Nihayet yapılan görüşmeler olumlu bir havada iyi niyet temennileri ile iki tarafın memnuniyetiyle sonuçlanmıştı. Kısaca birleşme an meselesiydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul şubesinin yayınladığı bildiri bunu göstermişti.[32]

Nihayet, Prens Sabahattin Bey ile yapılan görüşmeler sonucunda Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adı ve programı altında 22 Ağustos 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmişti.[33] İttihat ve Terakki, bu birleşmeyle âdem-i merkeziyetçi düşünceleri, büyük tehdit halini almadan kontrol etmeyi amaçlamıştı.[34] Âdem-i merkeziyetçilerse, partiler arası güç birliğine dayanarak sarayı tasfiye etmeyi, gerçek meşrutiyete geçmeyi amaçlamışlardı.[35]

İki cemiyetin birleşmesini takiben 2 Eylül 1908'de İstanbul'a dönen Prens Sabahattin'in İzmir'den[36] sonra İstanbul halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmasından sonra iktidar ile özdeşlemeye çalışan İttihatçıları temkinli davranmaya itmiş, bu da oluşmaya başlayan olumlu havayı değiştirebilecek gelişmelerin yaşanmasını doğurmuştu. Prens'i halkın yamsıra padişahın gönderdiği şehzadeler, İttihatçı bir heyet ile *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey ve Servet-i Fünun dergisi sahibi Ahmet İhsan Bey karşılamışlardı.[37] Prens'in babasını defnettiği merasime Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, birçok itibarlı kimse ile beraber Hahambaşı ve Rum Patrikhanesi'nden bir heyet de katılmıştı. Prens Sabahattin, cenazeye katılanlara teşekkür etmek amacıyla başta Şeyhülislâm olmak

---

[29] A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959, s.486. Bu toplantılara bir ara 1907 İkinci Jön Türk Kongresi'nin toplanmasında rol oynayan Ermeni Murahhas Malumyan da katılmıştı. *A.g.e*, s. 487.

[30] Can. a.g.m., s.344

[31] Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 6 Eylül 1324. Ayrıca bkz. A.B.Kuran, *a.g.e*, s. 486–487

[32] *İkdam*, 23 Ağustos 1908, Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Prens Sabahattin ve Ahrar Fırkası", *A.Ü.S.B.F.D.*, XXVII/3, 1973, s.548

[33] Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 22 Ağustos 1324 ve Prens Sabahattin, a.g.e., s.108-109

[34] Ziya Şakır, a.g.m., *Tan*, 31 Ekim 1937

[35] Prens Sabahattin'e göre, meşrutiyet partilerinin öncelikli amacı, Abdülhamit hükümetini yıkmak, böylece istibdadı kesin olarak tasfiye etmek, gerçek ve özgürlükçü bir meşrutiyete geçmek olmalıydı. Prens Sabahattin, *a.g.e*, s.108

[36] Prens Sabahattin'in İzmir'e gelişi Dr. Nazım Bey tarafından engellenmek istenmiş, ancak bunu başaramamıştı. Bkz. Kuran, a.g.e., s.487

[37] Kuran, a.g.e, s.488

üzere birçok çevreyi ziyaret ettikten sonra Rum Patrikhanesine uğramıştı. Ancak bu ziyaret Jön Türkler arasında yapılması için gayret gösterilen birleşme çabalarını başarısızlığa uğratan en önemli gelişme oldu.

Prens Sabahattin'in memlekete dönüşü, genel siyasî otoriteyi kontrol etmeye çalışan İttihatçılar için geleceğin kara bulutu sayıldı. Cemiyet, Prens Sabahattin'in olası bir iktidar alternatifi veya siyasî rakip konumuna gelmesini engellemeye ve mesafeli durmaya çalıştı. Bir süre Prens Sabahattin'e yönelik artan cemiyet baskıları iki cemiyetin ittifakının başarısız olduğunu ortaya koydu.[38] Meşruti rejimin güçlendirilmesi için liberal görüşleri doğrultusunda katkıda bulunmak amacıyla İttihat ve Terakki içinde yer almak isteyen Prens de bir süre sonra cemiyete mesafeli durmaya başlamıştı.[39] Böylece İttihatçılarda ciddi bir "Prens Sabahattin fobisi" zuhur etmeye başladı.[40]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın gazetelerde Prens'in patrikhane ziyareti eleştirilmiş, "prens, patriğin elini öptü" şeklinde yazılar yayımlamış ve âdem-ı merkeziyetçilerin azınlıklar ile anlaştıkları haberleri kamuoyuna duyurulmuştu. Tanin, Prens'in Patrikhane ile birleştiklerini yazmıştı.[41] Prens Sabahattin, aleyhinde çıkan söylentilere cevap vermek amacıyla 5-6 Ekim 1324'te *İkdam* gazetesinde ikı yazı yayımladı.[42] Prens, iddialara cevaben âdem-i merkeziyetçi görüşlerini açıklamış, bunun muhtariyet kavramından farklı olduğunu savunmuştu. Ancak âdem-i merkeziyetçi görüş, İttihatçılar tarafından ülke bütünlüğü için bir tehdit ve Türklük karşıtı bir kavram olarak algılanmaya devam etti.[43] Nihayet bu görüş farklılığı iki kesimin arasını iyice açtı.[44] İttihatçıların iddiaları Prens ile patrikhane arasında ilişkiye dair kuşkuları hiçbir zaman ortadan kaldırmadı[45] ve Osmanlı siyasal sürecinin kutuplaşmasını derinleştirdi.

Bu gelişmelere rağmen Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki ile aralarında herhangi bir anlaşmazlığın olmadığını vurgulamak amacıyla Cemi-

---

[38] Prens Sabahattinci muhalif Kuran, iki cemiyet arasında İttifakın bozulma nedeni olarak, İttihat ve Terakki'nin iki cepheli siyaset izlemesine bağlamıştı. Kuran, *Harbiye Mektebi*..., s. 115.

[39] Bu konuda bkz. Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 156-157

[40] Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey, Sultan Abdülhamit, İttihat ve Terakki*, Tarih Yayınları Müesseseleri, İstanbul, Ocak 1964, s. 245. Ayrıca bkz. Prens Sabahattin, *a.g.e*, ss.141-145

[41] Hüseyin Cahit, "Seçim Entrikaları", *Tanin*, 26 Teşrinisani 1324

[42] *İkdam*, 5-6 Ekim 1324

[43] Hüseyin Cahit, 1908 seçimleri öncesinde yazdığı bir yazıda, Prens'in savunduğu âdem-i merkeziyetçi görüşleri Midilli ve Sakız adaların Girit gibi Yunan kucağına atmak anlamına geleceğini savunmuştu. Hüseyin Cahit, "İntihabat Entrikaları", *Tanin*, 26 Teşrinisani 1324. Hüseyin Cahit, *Tanin*, 22 Ağustos 1324. Kuran, "İnkılap Tarihimizde Prens Sabahattin Bey", *Vatan*, 10 Ağustos 1948

[44] Can, a.g.m., s.344

[45] Hanioğlu, a.g.m, s.106-107

yetin Selanik şubesini ziyaret etti.[46] Prens Sabahattin, seçimlerde dolayısıyla propagandada bulunmak amacıyla burada bulunduğunu iddia etmiş, ancak İttihatçıların taarruzları ve eleştirileri karşısında[47] Manastır'a geçmek zorunda kalmıştı.[48]

Bu sırada Prens'in daha önce yayımladığı beyanname doğrultusunda Dr. Nihat Reşat âdem-i merkeziyetçi görüşleri kamuoyuna açıklamak amacıyla Edirne'de verdiği iki konferanstan sonra İstanbul'a geçmişti. Fazlı Bey ise beraberindeki arkadaşları ile beraber İzmir'e geçmişti.[49] 1908 Ağustosu'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Heyeti'nin kurulması ile Selanik grubunun ön plana geçmesi ve Paris'teki Jön-Türk merkezi ile yollarını ayırması sonucunda tavrını sertleştiren İttihatçılar, İstanbul'a dönen birtakım Prens Sabahattin taraftarını Dr. Nazım Bey'in emriyle tutukladı.[50] İttihatçıların bu tutumunu Prens'in faaliyet ve başarılarını sekteye uğratma girişimi olarak yorumlayan Ahmet Bedevi, tutuklama olayını fırka mücadelelerinin yarattığı ilk baskı olarak yorumlamıştı.[51] İttihatçıların kendilerinden başka siyasal teşekküllere tahammül edemeyecekleri kısa sürede ortaya çıkmıştı.[52] Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki toplantılarına birkaç kez daha katılmasına rağmen Ahmet Rıza Bey'in terbiye dışı saldırısına uğrayınca cemiyet merkezi ile bağlantısını tamamen kesmek zorunda kaldı.[53] Böylece cemiyetin merkezi otoriteyi güçlendiren ve tabanda yaygın bir özgürlüğe dayanan jakobenci modeline karşı muhalefetin dozu artmaya başladı.[54]

---

[46] Kuran, *İnkılap Hareketleri...*, s.488

[47] Bu sırada Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahattin Bey'e "*Hani sizin Rum ve Ermeni dostlarınız vardı, onlara ne oldu?*" demek suretiyle onu azınlıklarla ortak hareket etmekle suçlamıştır. Kuran, *a.g.e*, s. 489

[48] Seçimlerde adaylığını koyan Ali Haydar Mithat, Enver, Talat ve Cemal Paşalar ile yaptığı görüşmelerden sonra kendisi ve Prens Sabahattin'den Avrupa'ya çıkmaları istendiğini aktarmaktadır. Bkz. Ali Haydar Mithat, *Hatıraları*, Güler Basımevi, İstanbul, 1946. s. 201

[49] Kuran, *a.g.e*, s. 484

[50] Kuran, *İnkılap Hareketleri ve Jön Türkler*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 321. Bu dönemde, 1908 olayının başarıya ulaşmasında önemli bir yere sahip olan ve "hürriyet kahramanı" olarak bilinen Niyazi Bey ve Cemiyetin Manastır şubesi lideri Miralay Sadık Bey de Merkez Heyeti'nden uzaklaştırılanlar arasındaydı.

[51] Kuran, a.g.m, *Vatan*, 10 Ağustos 1948

[52] Teşebbüsü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet cemiyeti genel sekreteri Fazlı Bey, 1908 meşrutiyetinden sonra geldiği İzmir'de İttihatçı Dr. Nazım Bey tarafından uyarılmış, "*bu memlekette İttihat ve Terakki den başka hiçbir cemiyet yaşamayacağını*" söylemiş ve seçim çalışmaları için geldiği İzmir'i terk etmesini istemişti. Kuran, *a.g.e*, s. 320-321

[53] Ahmet Bedevi Kuran, a.g.e. s. 326. Sina Akşin. a.g.m. s.548. Kimi iddialara göre. Ahmet Rıza Bey'in İttihat ve Terakki adayı olması üzerine Prens cemiyetten ayrılmıştır. Tevfik Çavdar. *Talat Paşa*, Dost Kitapevi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, Ocak 1984, s.137

[54] Çavdar, *a.g.e*, s.117

İşin aslı ideolojik ve görüş ayrılıkları ile beraber giderek artan iktidar mücadelesi, iki cemiyetin anlaşmasını zorlaştırıyordu. İktidar pastasından daha fazla pay almayı içeren bu anlaşmazlıkta İttihatçıların kabahatinin daha fazla olduğunu vurgulamak gerekmektedir.[55] İki görüş arasındaki çekişme ideolojik olmakla birlikte iktidar mücadelesinin dışa yansıyan bölümüydü aslında. İttihatçılar, karşı olduklarını kesin olarak dile getirdikleri yerel yönetim ilkelerini birkaç ay sonra meclis gündemine getirmekten çekinmeyeceklerdi.[56] Dolayısıyla iki kesim arasında başarısızlıkla sonuçlanan anlaşma, ideolojik olmaktan çok İttihatçıların iktidarı kontrol etmesinden kaynaklanmıştı. Böylelikle iki grup arasında anlaşmanın yapılabilmesinin imkânsız olduğu başından belliydi. İttihatçıların başlangıçta liberallere yaklaşımı taktiksel ve onları kontrol etmeyi amaçlıyordu, bu sağlanamayınca çatışma ve tasfiye etme kaçınılmaz oldu.

İki cemiyet arasında ittifak arayışlarının başarısız olmasını takiben çok kısa sürede Prens Sabahattin Bey ve yakın adamlarının 14 Eylül 1908'de âdem-i merkeziyetçi programa sahip Ahrar Fırkası'nı kurması, Sabahattin Bey'in de birleşme taraftarı olmadığını göstermişti.[57] Ahrar Fırkası'nın benimsediği "âdem-i merkeziyetçi" tez, meşrutiyetin tüm zamanları boyunca İttihat Terakkinin tesis etmeye çalıştığı iktidar yapısına ve genel zihniyetine karşı amansız muhalif tez olarak ortaya çıkmaya başlamıştı.[58]

---

[55] Ziya Şakir, a.g.m, *Tan*, 31 Ekim 1937

[56] Merkeziyetçi siyasal görüşe sıkı sıkıya bağlı olan İttihatçılar, tevzi-i mezuniyet görüşünü âdem-i merkeziyetçi görüşlerden ayrı ele almaya çalıştıysa da işin aslı anayasanın 108. maddesinde yer alan tevzi-i mezuniyet ilkesine yaklaşımları samimi olmamıştı. Nitekim Prens Sabahattin savunduğu âdem-i merkeziyetçiliğin tevzi-i mezuniyet olduğunu vurgulamıştı. Hüseyin Cahit, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 6 Eylül 1324. İktidar zihniyetini temsil etmeye çalışan İttihat ve Terakki'nin bilinçaltında her iki görüş zamanla bütünleşecekti. Dolayısıyla bu siyasal davranışları tümüyle oyalayıcı ve taktikseldi. *MMZC*, Cilt:3, D:1, İS:1, İ:73,4 Mayıs 1325, s. 460-462. Talat Bey ve arkadaşlarının 23 Mayıs 1325'te meclise sundukları takdirde "*İdare-i Umumiye-i Vilayet*" hakkında hazırlanan kanun tasarısının "*tevsi-i mezuniyet*" ilkesine dayanması gerektiğini bildirerek, hazırlanacak layihanın Dahiliye Nezaretine sunulmasını talep etmişlerdi. *MMZC*, Cilt:4, 23 Mayıs 1325, İ:86, s.145. Öte yandan İttihat ve Terakki'nin 1908'de yayımladığı programın 5. maddesinde de "tevzi-i mezuniyet" ilkelerinin tatbik edilebilmesi için özel kanunların talep edileceği vurgulanmıştır. Aynı şekilde cemiyetin 1909 tarihli muaddel siyasî programının 15. maddesinde de tevzi-i mezuniyet ilkelerine gönderme yapılmıştır. Programlar için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, C:1, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, Ocak 1988, s. 66 ve 82

[57] Akşin, a.g.m, s. 548-549

[58] Tarık Zafer Tunaya, "Jön Türk ve Sosyal İnkılap Lideri Olarak Prens Sabahattin", *Sosyal, Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Kasım 1948, s.124

1908 JÖN TÜRK DEVRİMİ'NE İNGİLTERE'NİN YAKLAŞIMI

Bayram Soy*

GİRİŞ

İttihad ve Terakki Cemiyeti, hüküm sürdüğü on yıl[1] gibi kısa bir döneme rağmen, bir imparatorluğun çöküşünde ve bir cumhuriyetin kuruluşunda oynadığı rolleri nedeniyle, çok ilgi görmüş ve çok tartışılmıştır. İmparatorluktan cumhuriyete geçiş gibi önemli ve sancılı bir dönüm noktasında yönetimde olması, onu bu dönüşümdeki kaçınılmaz ideolojik kavganın vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir. Aslında İttihad ve Terakki Cemiyeti ve dönemi hakkında yapılan çalışmalar[2] ne olup bittiği hakkında oldukça bilgilendirici ve ufuk açıcıdır, ancak özellikle Türkiye'deki tartışmalarda, bu çalışmaların düzeyim ve ortaya serdikleri bilgi birikimini görmek pek mümkün olmamaktadır. Ayrıca Cemiyet hakkında yapılan çalışmalar, genellikle onun ideolojisi, İkinci Meşrutiyet'in ilânındaki rolü ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar

---

* Dr. Bayram Soy, Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] (1908-1918). Elbette İttihad ve Terakki Cemiyeti kesintisiz olarak on yıl boyunca iktidarda son sözün sahibi olmadı. Ancak burada Cemiyetin bir şekilde söz ve güç sahibi olduğu dönem kastedilmektedir. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yılları bu tasnifin dışındadır.

[2] E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Sander Yayınları, 1982; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, 1983; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'*, C. I (1889-1902), İstanbul, İletişim Yayınları, tarihsiz; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, Cedit Neşriyat, 1992; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, İmge Yayınları, 1998; Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve 'Alman Ruhu'*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

hükûmetlerdeki yeri etrafında dönmektedir. Cemiyet üyelerinin sahip oldukları fikirler Avrupa kaynaklıdır ve muhalefet döneminde Fransa, Almanya, İngiltere ve İsviçre gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde sığınma imkânı bulmuşlardır. Buna rağmen, söz konusu devletlerin İttihad ve Terakki'ye yaklaşımları ve Cemiyet üyelerinin de sığındıkları ülkelerin otoriteleriyle, açıktan veya gizli, ne tür ilişkiler kurdukları hakkında müstakil ve ayrıntılı çalışmalar maalesef yapılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde meşrutî bir idare kurmak için yola koyulan İttihad ve Terakki'nin, İngiliz ve Fransız yönetimlerine öykündükleri açıktır.[3] Bu bağlamda Cemiyet'in, en azından bu iki ülke ile özellikle 1908 yılı öncesiyle birlikte, sonrasını da kapsayan temasları, üzerinde öncelikli olarak durulması gereken konulardır.

Aslında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Büyük Devletlerle ilişkilerinin, Osmanlı Devleti için ne derece hayatî olduğunu, bu alanın iki uzmanın, biri 1908 öncesine, diğeri de sonrasına ait, iki tespiti ortaya koymaktadır. Sina Akşin'e göre, Almanya'nın 1899'da demiryolu imtiyazları vesilesiyle Osmanlı Devleti ile ilişkileri yoğunlaşınca, bundan rahatsız olan İngiltere ve onun yanlıları, Jön Türk akımını canlandırma ve destekleme ihtiyacını duymuşlardır. Çünkü özgürlükçü mücadele Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz-Alman emperyalist rekabetinin bir boyutu haline gelmişti. Almanlar ağırlıklarını artırdıkları ölçüde, İngilizler ve İngilizciler özgürlükçü harekete destek oluyorlardı.[4] Feroz Ahmad'a göre ise, "Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren konular [1908 sonrasında], çoğunlukla İngiltere ile Almanya arasındaki bir rekabet sorunu biçiminde ortaya çıkmaktaydı. Cemiyet İngiltere'ye, ordu ise Almanya'ya dönüktü ve Cemiyet'in yayın organlarında çıkan Almanya ilgili bir eleştiri aslında ordunun eleştirilmesi demekti."[5] Yani mesele, sadece meşrutiyetin ilânı ve Osmanlı "vatandaşlarının" eşit ve özgür olmaları değildi. Sorun aynı zamanda bu "olgu"nun Büyük Devletlerin çıkarları için nasıl manipüle edileceğiydi aynı zamanda.

İşte bu çalışmada, yukarıda bahsedilen eksikliğe katkı olarak, İkinci Meşrutiyet döneminde İngiltere'nin Osmanlı parlamenter yönetim tecrübesine nasıl baktığına değinilecektir. Bu çerçevede belki sonda belirtilmesi gereken üç noktaya burada dikkat çekmek yararlı olacaktır.

---

[3] Meşrutiyet olan nihaî amaçlarına ulaşmak için, ironik bir şekilde, 1898'de Avrupa'nın en otokrat hükümdarı olan II. Wilhelm'e bile yardım için başvurmuşlardır. Bu konu hakkında bkz. Bayram Soy, "İttihad ve Terakki'nin II. Wilhelm'e Sundukları Bir Mektup", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 5 (Bahar 2007), s. 19-34.

[4] Akşin, *a.g.e.*, s. 52-54.

[5] Ahmad, *a.g.e.*, s. 104.

Öncelikle, bir devletin diğer devletlere yönelik uyguladığı siyasetin eleştirilmesi, reel politiği göz ardı etmek demektir. Zaten tarih boyunca büyük ve güçlü olan, herhangi makul bir gerekçe olmaksızın, her zaman çevresine nizam verme eğiliminde olmuştur. Bu mücadelede belirleyici olan, müdahale edilen devletlerin yöneticilerinin tavırlarıdır. Bu bağlamda burada Osmanlı meşrutiyetine yönelik İngiliz siyaseti eleştirilmemekte, sadece durum tespiti yapılmaktadır. İkinci olarak dikkat çekilmek istenen husus, İngiliz yaklaşım ve yorumlarının doğruluğu veya yanlışlığından ziyade, o dönemde İngiliz siyasî çevrelerinde Osmanlı meşrutiyetiyle ilgili ne konuşulduğudur. Üçüncü nokta ise, 1830'lardan itibaren yapılagelen Osmanlı reform hareketleri sürecinde, Dışişleri Bakanı Grey (1905-1916) hariç[6] hiçbir İngiliz bakanının Osmanlı Devleti'nde anayasal yönetime taraftar olmadığıdır.

I. İNGİLTERE'NİN OSMANLI MEŞRUTİYETİ'NE BAKIŞI

Osmanlı reformlarına ve bilhassa parlamento tecrübesine İngiltere'de nasıl bakıldığını anlamak için biraz gerilere gitmek gerekir. 1833'te Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rus gemilerinin Boğaziçi'nde görünmesi, İngiltere'de ve Dışişleri Bakanı Palmerston'da' bir travma etkisi yapmış ve Rus düşmanlığını kemikleştirmiştir. Bu gelişme, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması ve İstanbul'un savunulması dogmasının prensip olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır ki, bu siyaset tam olarak Palmerston'un önce dışişleri bakanı, sonra da başbakan olduğu 1830-1865 yılları arasında ifadesini bulmuştur.[8] Bu politika, Hindistan yolunun korunmasıyla temellendirilmişti. Fakat Kıta Avrupası'nda sıkça eleştirildiği şekliyle İngiltere, iş ve duygusallığı birleştirmeyi seviyordu. İngiliz siyasetinin ihmal edilemez bir unsuru olan kendi kamuoyunun tatmini için, Osmanlı Devleti daha asil sebeplerle de desteklemeliydi. Bu sebepten İngiltere, Türkiye'ye kendisini yenilemesi için reform hareketlerinde de yardım edecekti.[9]

Palmerston, İngiliz siyasetinde söz sahibi olduğu dönemde Avrupa'da anayasal yönetimin yaygınlaşmasını destekledi ve İspanya, Portekiz, Belçika ve Piyemonte gibi ülkeleri bu konuda teşvik etti. 1848-1849 devrimlerinde Avrupa'daki bütün despot monarşiler temellerinden

---

[6] Harold Temperley, (1) "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutinalism in Turkey (1830-1914)" *Cambridge Historical Journal*, vol. 4, No. 2 (1933), s. 191.

[7] Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı şu dönemlerdedir: 1830-1834, 1835-1841, 1846-1851.

[8] Bu konuda bkz. Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları*, S. 7 (Güz 2007), s. 141-167.

[9] Temperley, (1) a.g.m., s. 157.

sallandığında, bütün arızanın meşrutî idare olmamasından kaynaklandığını ileri sürdü. Papalığa, Çara, Almanya despotlarına, Avusturya'ya ve İtalya'daki devletlere tahtlarını kurtarmak için bir anayasa kabul etmelerini tavsiye etti. Fakat Türkiye için bu konuda hiçbir girişimde bulunmadı. Gerçekte, Palmerston'dan Lansdown'a, Liberal veya Muhafazakâr her İngiliz dışişleri bakanı Türkiye'nin meşrutî yönetime sahip olması konusunda ilgisiz kaldılar. Palmerston'a göre Türkiye için çare meşrutiyet değil, aydınlanmacı despotizmdi. Bu çerçevede II. Mahmud tam da düşündükleri anlamda bir ıslâhatçı ve gerçek bir reformcu idi.[10] Fakat II. Mahmud'un ölümüyle bu düşünce de tartışmalı hale geldi. İngilizlere göre ne Abdülmecid,[11] ne de Abdülaziz[12] reformcu Sultan çerçevesine oturuyordu. İngiltere'den görüldüğü şekliyle, Abdülmecid ve Abdülaziz karakterleri, reformların Sultan tarafından yürütülüp, başarıya ulaşılacağı teorisini çürütmüştü.[13] Bu arada, İstanbul'da iki dönem büyükelçilik yapmış ve Osmanlı siyasetinde önemli etkileri olmuş Stratford Canning'in (1825-1828, 1841-1858) reform fikri de tamamen insan merkezliydi. O yalnızca, Hıristiyan ve Yahudilerin, Müslümanlarla eşit haklara sahip olmasını istiyordu,[14] yoksa bir parlamento değil.

Palmerston'un Osmanlı Devleti'ndeki temel amacı maliyeyi yeniden yapılandırmaktı. Bundaki hedefinin de ordu ve donanmayı geliştirmek olduğuna şüphe yoktur. Ona göre, ordu ve donanmanın bir Türk

---

[10] A.g.m., s. 157-158.

[11] İngilizler onu, canlı ve bağımsız hareket kabiliyetine sahip olmamakla itham ediyorlardı. Bkz. A.g.m., s. 159.

[12] İngiltere'de Abdülaziz'in deli olduğuna dair yorumlar dahi yapılmaktaydı. Bkz. A.g.m., s. 167. İngilizlerin pejoratif bakışına bir örnek vermek gerekirse, İngiltere Büyükelçisi Canning reformlar ve Abdülaziz hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "...Gerçekte bütün bu devrimler sürekli baskı sonucu elde edilebilmişti. Geri kafalı grup hâlâ memleket içinde ve Divan'da güçlü hâldeydi. Fazla keskin ve acele devrimler ihtilâle yol açabilirdi ve Sultan'ın geri kafalı kardeşi Abdülaziz taht için ciddî tehlikeydi." Stanley Lane-Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 124.

[13] Temperley, (1) a.g.m., s. 167.

[14] A.g.m., s. 159. Canning'in amacı Hıristiyanların mahkemelerde görev alması ve Hıristiyan askerlerin de orduda istihdam edilmelerini sağlamaktı. Ayrıca onların Türklerin maliye ve idarelerini geliştirmelerinde de katkıda bulunmalarını arzu ediyordu. Bu düzenlemeleri de padişah ve vezirleriyle birlikte çalışarak yaptırmak istiyordu, bir Türk parlamentosu aracılığıyla değil. Harold Temperley, (2) "British Policy in Reference to the Turks and Parliamentary Government from Disraeli 1876-8 to Grey 1908-9", *Congrès International des Sciences Historiques, II*, Résumés des Communicatios Présentées Au Congres, Warszawa, 1933, s. 240. Bu çalışma kısa, ancak öz olarak İngiltere'nin Osmanlı meşrutiyetine bakışını çok iyi vermektedir. Büyükelçinin Osmanlı Devleti'nde yapmak istedikleri hakkında ayrıca bkz. Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 90.

parlamentosunun kontrolünde gelişmesi mümkün değildi.[15] Palmerston'un Osmanlı ordu ve donanmasını geliştirme amacının Rusya'ya karşı güçlü bir set oluşturma niyetini taşıdığı açıktır.[16] Fakat bu gelişmenin bir parlamento sayesinde yapılamayacağı inancı, aynı diğer reformların da bir Osmanlı parlamentosu tarafından yürütülemeyeceği düşüncesi gibi izaha muhtaçtır.

Palmerston'dan sonra İngiltere'de Osmanlı parlamentarizmi bir yana, Osmanlı toprak bütünlüğüne dahi bir kayıtsızlık söz konusu idi. Sayısız Girit ayaklanmalarından biri olan 1867 ayaklanmasında, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Stanley (Earl of Derby, 1866-1868 ve 1874-1878) Osmanlı Devleti'nin Girit'i terk etmesi gerektiğini söylerken samimiydi. Bakan, "Türkiye'ye karşı ne yakınlık ne de özel ilgi duyuyordu. Eğer [Osmanlı] Avrupa'dan çekilirse, bu bir kayıp olmazdı. Zor olan kısım, onun yerine ne konulacağını bilmekti."[17] 1868-1874 yılları arası başbakanlık yapan Gladstone da bu dönemde Lord Stanley'den farklı düşünmüyordu. Hattâ o, Osmanlı Devleti'ni muntazam olarak finansal bir batağa saplandığını söyleyerek, İngiliz parası ve çabalarının çürük bir finansal yapıya yatırılmasına karşı çıkıyordu.[18]

19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de, Osmanlı padişahlarının reformları yürütebileceğine artık kimse inanmadığından, bu defa da Midhat Paşa'ya bel bağlandığını görüyoruz. Onun Tuna vilayetinde başardıkları, Hıristiyanlar için eşitlik istemesi gibi yaklaşımları dikkatleri üzerine çekmişti. Fakat Büyük Güçlerin temsilcileri, Balkanlardaki soruna çözüm bulmak amacıyla İstanbul'da toplantı halindeyken Midhat Paşa'nın anayasayı ilân ettirmesine çok kızdılar ve kandırıldıklarını düşündüler. Lord Salisbury, Midhat Paşa'nın Avrupa'nın en kötü yalancısı olduğunu söyledi. Artık onun düşmanı olmuştu ve hep öyle kaldı. Temperley'e göre 20 Ocak 1877 tarihi önemliydi. Konferansın, Avrupa barışının ayrıca Midhat Paşa'nın sonuydu.[19] Bundan sonraki dönemde de meşrutiyet Salisbury, Lord Tenterden (Dışişleri Daimi Müsteşarı), Derby veya Disraeli gibi İngiliz devlet adamları tarafından destek görmedi.[20] Bunun sebebini Salisbury'nin Osmanlı anayasası

---

[15] Temperley, bunun Palmerston'un anayasayı desteklememesinin bir gerekçesi olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz. Temperley, (1) a.g.m., s. 165.

[16] Canning de tamamen aynı kanaatteydi. Osmanlı Devleti sadece Boğazları elinde tuttuğu için İngiltere açısından faydalıydı. Lane-Poole, *a.g.e.*, s. 89.

[17] Wiener Staats Archiv, Berichte aus London. VIII, 75, from Apponyi, NO. 69 of 25 September 1867'den nakleden Temperley, (1) a.g.m., s. 166.

[18] A.g.m., s. 166.

[19] A.g.m., s. 175-176.

[20] A.g.m., s. 183.

yorumunda bulmak mümkündür. Ona göre anayasa, Türk üstünlüğünü perçinliyordu.[21] Halbuki İngiltere'nın istediği Osmanlı tebaasının her alanda eşit haklara sahip olmasıydı.

İngiliz devlet adamlarının Osmanlı anayasasına nasıl baktıkları konusunda Gladstone'un yorumundan bahsetmek de yerinde olacaktır. Onun Osmanlı Devleti'ni nasıl gördüğüne yukarıda değinilmişti. Birinci Osmanlı meşrutiyetiyle ilgili 1878'de şöyle yazmıştır: Türk parlamentosu "Hıristiyanların Müslümanlara köleliğini ustaca, sinsi düzenlemelerle çözümsüz olarak perçinleyecek bir entrikadır." Anayasa da, "Avrupa'nın yüzüne bir maskedir ve etkili reforma engeldir."[22] Gladstone'un bu bakışını sadece dıplomatik şartlar değil, İngiliz siyasetinin karşı konulamaz unsuru kamuoyunun fikri de etkilemiştir. Karpat, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların İngiltere'de bu derece ilgi görmesi konusuna şu ifadeleriyle ışık tutmaktadır: "İngiliz kamuoyu kuvvetli bir Türk ve Müslüman aleyhtarı dönemece girmişti. Nitekim, garip bir sekülarizm, popülizm ve dinsel coşku karışımı bütün Avrupalıları sarmış, emperyalizm makinesini körüklüyordu. Sekülarizm, Avrupa'da dini, 'medeniyetin' bir parçası yapmış ve bu sayede Avrupalılar Batılı olmayanlara ve özellikle Müslümanlara karşı bir üstünlük iddiasında bulunmaya başlamışlardı. Paradoksal bir şekilde, 'sekülarist' Avrupa Ortadoğu Hıristiyanlarını sahiplenmek istemiş ve onların Hıristiyan Avrupa gibi 'medenî' olmayan Müslümanların tebaaları olmalarına karşı çıkmıştır."[23]

İngiltere'nin meşruti bir yönetim peşinde koşan İttihad ve Terakki Cemiyeti hakkında ne düşündüğüne de kısaca bakmak gerekir. İngilizler, aşağıda da bahsedileceği üzere, onun gücü ve etkisi hakkında çok fikir sahibi olmasalar da, Cemiyet'in varlığından haberdardılar. Mesela, Murad Bey *Mizan*'ı Mısır'da çıkarabilmek için Lord Salisbury ile görüşmüş ve ondan izin almıştı.[24] *Mizan*'ın yayın politikası ve hedefi herkesçe bilinıyordu. 1898 yılında ise, bazı siyasî tutuklular bir fırsatını bularak İngiltere Kraliçesine bir mektup yazmış ve yardım istemişlerdi. Ancak bu konuda İngilızler tarafından, bilinçli olarak hiçbir girişimde bulunulmadı, hattâ içeriden bazı ufak teşebbüslerın önü de "bu konuda Majesteleri Kraliçe'nin yapacak hiçbir şeyi yoktur" denilerek kesildi.[25]

---

[21] A.g.m., s. 180.

[22] *Gladstone in Nineteenth Century*, March 1878, pp. 603-4 v. *infra* p. 191, n. 81'den nakleden A.g.m., s. 185.

[23] Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 384.

[24] Mardin, *a.g.e.*, s. 97-98.

[25] Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 310 not 710.

Muhalefet ile İngiltere arasında bir başka temas da Boer Savaşları vesilesiyle sağlanmıştır. İkinci Boer Savaşı'nda (1899-1902) İngilizlerin başarı elde etmeleri üzerine İsmail Kemal Bey'in teşvikiyle tebrik mahiyetinde İngiliz Büyükelçiliği ziyaret edilmek istendiğinde, Büyükelçi Nicholas O'Conor (1899-1908) herhangi bir muhalif ve "Jön Türk" heyetini kabul etmesinin mümkün olmadığını bildirmişti. Bu görüşme ancak kendisine, muhalefete destek arama ziyareti olmadığı, sadece kazanılan zaferle ilgili bir sempati ziyareti olduğu teminatı verilince yapılabildi. İngiliz Büyükelçiliğine yapılan bu ziyaret II. Abdülhamid nezdinde elbette hoş karşılanmadı ve ilk etapta İsmail Kemal Bey hariç, diğerleri çeşitli yerlere sürüldü.[26]

İsmail Kemal Bey 1903 yılında İngiltere ile tekrar temasa geçerek bu defa bir darbe girişimi için İngiltere'de destek aradı. Bu darbe girişimi çeşitli sebeplerden sonuçsuz kaldı.[27] Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta, II. Abdülhamid'i devirmek için düşünülen adaylar arasında İngiltere'nin en makul aday olarak görülmesidir. Çünkü 1903 itibarıyla, Padişahın tahttan indirilmesiyle kaybedecek hıçbır şeyi olmayan tek ülkeydi İngiltere.[28]

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin önde gelenlerinde İngiltere'ye karşı büyük bir teveccüh vardı. Öyle ki, siyasî düşüncelerin şekillenmesinde İngiliz tecrübesi tayin edici bir rol oynamıştı. Neredeyse bütün aydınlar, devletin bekası için İngiliz dostluğunun kazanılmasını vazgeçilmez bir teminat olarak kabul ediyorlardı.[29] Buna Ali Birinci "İngilizperestlik" demekte ve durumu şöyle açıklamaktadır: "Moskof tazyiki altında bulunan neslin, pek fazla düşünme imkânı ve fırsatı bulamadan, bir müddet sonra İngilizperestliği sadece dış değil, aynı zamanda iç meselelerin de küllî hâl çaresi olarak görmesi, halktaki muskacı zihniyetin aydınlar seviyesinde tezahürü olarak düşünülebilir. Kısaca fikrin veya tefekkürün değil, hissiyatın semeresi olan bir reçete bahis mevzuudur."[30] İlginç olan, ülkenin kendi iç dinamiğiyle bir şeyleri başarabileceğine inanan neredeyse hiç kimsenin olmayışıydı.

---

[26] Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 336-337; Mardin, *a.g.e.*, s.63-64. Büyükelçinin görüşmeyi kendi dışişlerine bildirdiği yazı ve Osmanlı heyetinin Büyükelçiye takdim ettikleri metin için bkz. Hanioğlu, *aynı yer*, s. 573-575.

[27] Ramsaur, *a.g.e.*, s. 96-97.

[28] *A.g.e.*, s. 163.

[29] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 58-60.

[30] Ali Birinci, "Türk Siyasî Düşüncesinde İngilizperestlik", Philip P. Graves, *İngilizler ve Türkler*, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s. 185.

"İngilizperest" olmayanlar da başka ülkelerden medet umuyor, ancak onların yardımıyla tekrar ayağa kalkılabileceğine adeta iman ediyorlardı.

II. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLÂNINA İNGİLTERE'NİN YAKLAŞIMI

Burada İngiltere'nin İkinci Meşrutiyet'in ılânına yaklaşımı değerlendirilirken, İkinci Meşrutiyet'in ilânından önceki süreç, Meşrutiyet'in ilânı ve ondan sonraki gelişmelerin ayrıntısına girilmeyecektir. Çünkü bunlarla ilgili yukarıda adı geçen, dönemle ilgili eserlerde yeterince bilgi vardır. Bu sebepten söz konusu süreçle ilgili olarak, ağırlıklı olarak yayımlanmış belge koleksiyonlarındaki İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği arasındaki yazışmalar üzerinden İkinci Meşrutiyet'e İngiltere'nin bakışı verilmeye çalışılacaktır.

İngiliz belgelerine yansıdığı kadarıyla İngiltere'nin, 1908 Devrimi'nden önce varlığından haberdar olsa bile, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çapı ve gücü hakkında çok ayrıntılı bilgisi yoktu.[31] Nitekim bu gerçek daha sonra Grey tarafından da itiraf edilecektir.[32] Cemiyetin varlığından haberdar oldukları, fakat gücünü kestiremediklerine dair başka delil de vardır. İkinci Meşrutiyet'in ilânından önce, İngiliz Büyükelçiliği Askerî Ataşesi Albay Chermside, Büyükelçi Philip Currie'ye (1893-1898) yazdığı bir raporda, liberal bir hükümetin kurulmasına çalışan üç cemiyet olduğundan bahsetmekte ve bunlardan birinin de *Ottoman Society of Union and Progress* olduğunu söylemektedir. Bunların amaçları ve kurallarının, Cemiyet'in muhtelif üyeleri (sürgündeki Murad Bey ve Ali Rıza Bey[33]) sayesinde, kendisi de dahil olmak üzere, Büyükelçilik tarafından bilindiğini belirtmiştir. Ancak bu ihtilâl örgütünün çapı ve gücü hakkında ayrıntılı bilgisi olmadığını da vurgulamıştır.[34]

---

[31] Bourne, K. ve D. C. Watt (Ed.). *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print (BDFA)*, c. 19, Doc. 39, 30 Mart 1896, University Publications of America, Inc., 1985, s. 145. Eldeki kırık dökük bilgileri de İngiltere'nin Paris Büyükelçiliği sağlamıştı. Bu raporlarda Cemiyet'in Makedonya'daki endişelerinden bahsedilmemiş, ancak onların İngiltere'yi Mısır'dan atmak ve buna benzer Pan-İslâmcı fikirleri gündeme getirilmiştir. Bu konuda bkz. Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914*, Frank Cass, London, 1983, s. 6-7. Ayrıca Temmuz İhtilâlinin herkes için sürpriz olduğu hakında bkz. Ramsaur, *a.g.e*, s. 165.

[32] Gooch, G. P. ve Harold Temperley (Ed.). *British Documents on the Origins of War 1898-1914 (BD)*, c. 5, No. 219, 30 Nisan 1909, His Majesty's Stationary Office, London, 1928, s. 319.

[33] Burada herhâlde Ahmed Rıza Bey'i kastetmektedir.

[34] *BDFA* 19, Doc. 39, 30 Mart 1896, s. 145.

9 Haziran 1908'de Reval'de İngiltere Kralı ile Rus Çarının buluşmasının Cemiyet'in ihtilâli başlatması üzerinde ciddî etkisi olmuştur. Çünkü zaten İngiltere'nin 3 Mart 1908'deki Makedonya ile ilgili genelgesi hayata geçirildiğinde, Makedonya'nın bağımsız olacağı ve haliyle Arnavutluk'un da elden gidecek olma ihtimali Cemiyet'i endişelendirmişti.[35] Reval'deki bu buluşmada, Makedonya reformları meselesi, görüşmelerde kayda değer ölçüde yer aldı. İngiliz Dışişleri Daimi Müsteşarı Hardinge ile Rusya Dışişleri Bakanı Izvolski'nin görüşmelerinde Bakan, Rusya'nın İngiltere ve Almanya ile olan genel siyaseti hakkında kanaatlerini belirtme fırsatı buldu. O bu görüşmede, İngiltere'nın Makedonya ile ilgili plânını memnuniyetle kabul ettiğini, fakat bunun diğer Güçler ve özellikle Padişah tarafından kabul edileceğine dair en ufak bir umut taşımadığını belirtti. En ciddi itirazın da Almanya ve Avusturya cenahından geleceğini bildiğini ekledi. Ancak bu konuda belli bir anlaşma ve plan üzerinde müzakere edilmedi. Zaten Hardinge, Grey'in onayı olmadan, bu konuda bir teklif sunma ve müzakere etme konusunda yetkili olmadığını belirtti. Bunun haricinde İran işleri, Bağdat demiryolu meselesi ve Balkan demiryolları ile ilgili konular müzakere edildi.[36] Ancak bunun Avrupa'da, tahmin edileceği gibi özellikle Avusturya ve Almanya basınına yansıması tam tersi şekilde oldu ve sanki iki ülke Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılmasında anlaşmış gibi bir hava oluşturuldu. Bu ise, zaten diken üzerinde duran Makedonya'daki İttihatçıları fazlasıyla tahrik etti.

Makedonya'nın kaybedileceği endişelerinin insanların zihnini esir aldığı ortamda, 3 Temmuz 1908'de Resneli Niyazi dağa çıkarak bunu engelleyecek tek çare olarak gördükleri meşrutiyetin ilânı için ilk kıvılcımı çaktı. İsyanın devam ettiği bu sırada Osmanlı ordusundan bir yüzbaşı İngiltere'nin Manastır Konsolosu Heathcote'a gelerek, "millet" adına konuştuğunu, sürmekte olan ayaklanmayı destekleyeceklerini ve bunun için, telgrafhanenin işgali, isyanın bastırılmasını engellemek için demiryolunun tahribi vs. gibi bazı adımlar plânladıklarını söyledi. Hıristiyanlara karşı kötü bir niyetlerinin olmadığını da özellikle vurguladı. Konsolosa gelmesinin sebebi şuydu; yerel olarak anayasal idare kurulması durumunda İngiltere'nin tavrını merak ediyorlardı. Bu arada, mensubu olduğu cemiyetin İngiltere ile dostluk siyasetine dönmeyi arzuladığını önemle vurgulamış ve diğer ülkelerin konsolosluklarında destek arayışına girmeyeceklerini de belirmişti. Bunun üzerine Heathcote,

---

[35] Akşin, *a.g.e.*, s. 98.

[36] *BD* 5, No. 195, 12 Haziran 1908, s. 239-243.

bu sorulara cevap veremeyeceğini, hattâ kanaat dahi belirtemeyeceğini söyledi. Ayrıca, gerekmesi durumunda hareketin liderine konsoloslukta sığınma hakkının da sağlanamayacağını özellikle belirtti.[37]

Yukarıda bahsi geçen subayın konsolosun yanından eli boş dönmesinden sonra Heathcote'a, Cemiyet üyesi bir de sivil gelerek, hareketin Hıristiyanlara karşı olmadığını temin etti. Bu şahıs, Cemiyet'in hem hafife alınma, hem de yanlış anlaşılma endişelerini dile getirerek konsolosa, *Comitè d'Union et de Progres* mühürlü bir evrak verdi. Kopyasını hazırlamak için zaman olmadığından bahisle Heathcote, evrakı şöyle özetlemektedir; birincisi, Cemiyet'in amacı 1876 (1292) anayasasını uygulamaktır. İmparatorluktaki kötü durumun nedeni mevcut rejimin despotizmi, iltimasçılığı ve yolsuzluklarıdır. Avrupa, bu durumun ancak anayasal rejimle değiştirilmesi durumunda düzelebileceğini, anlamalıdır. Büyük Güçler, Türkiye insanına yönelik iyi niyetlerini, Sultanı tebaasının meşru taleplerini dikkate almasını zorlama konusunda gösterebilirler. Tebaası ona sâdık, fakat ülkenin içindeki utanç verici duruma isyan halindedirler. İkincisi, Cemiyet, gayrımüslimlere düşman olmadığını teminen ilân ediyor. Zaten meşrutiyet taraftarlığı hayatın güvencesine, onur ve malın korunmasına zımnen delalet etmektedir. Üçüncüsü, Cemiyet, zaman zaman "zinde (*energetic*) metotlar" uygulasa da, bunlar sadece özgürlük düşmanlarına karşı icra edilen uç örneklerdir.[38] Bu taahhütlere rağmen, isyanın sürdüğü bu ilk aşamada Cemiyet'in, İngiltere'nin bekle gör politikası nedeniyle, destek alamadığı açıktır.

Makedonya'da yakılan ateş, nihayet sonuç vermiş ve II. Abdülhamid 23/24 Temmuz 1908'de yeniden Meşrutiyet'i kabul etmiştir. Bu hararetli olaylara İngiltere'nin hazırlıksız yakalandığı açıktır. Çünkü İstanbul'daki en önemli İngiliz koltuğu bu sırada boştur. İngiliz Büyükelçisi Nicholas O'Conor, 19 Mart 1908'de öldüğünden, Sir Gerard Lowther onun yerini ancak 30 Temmuzda İstanbul'a gelerek alabilmiştir. Fakat İstanbul'da Cemiyet'in zafer kazanacağına inanan iki İngiliz vardı; İngiliz Elçiliği Birinci Tercümanı (dragoman) Fitzmaurice ve Duyûn-u Umûmiye İngiliz Delegesi Adam Block. Block, 25 Temmuzda dışişlerine yeni bir Osmanlı yanlısı siyaset başlatmalarını ve Said ve Kâmil Paşa'nın yapacağı reformları desteklemelerini tavsiye etti. Aksi hâlde, yeni hareketin

---

[37] *BDFA* 19, Doc. 117, 13 Temmuz 1908, s. 505-506. Ayrıca bkz. Ahmad, a.g.m., s. 307; Kansu, *a.g.e.*, s. 127.

[38] *BDFA* 19, Doc. 117, 13 Temmuz 1908, s. 506. Burada Heathcote'a bulunulan taahhütler ile 1898'de II. Wilhelm'e sundukları mektuptaki vurgular neredeyse tıpatıp aynıdır. Bkz. Soy, a.g.m., s. 28-30, 33-34.

Almanlara yöneleceğini de ihtar etti.[39] Fakat İngiliz dışişleri, henüz sonunun nereye varacağı belli olmayan bir gelişmede, ihtiyatlı davranmayı tercih edecektir.

Meşrutiyet ilân edildiğinde İstanbul'da İngiliz Büyükelçiliği'nı Maslahatgüzârı Barclay temsil ettiğinden, ona Sadrazam Said Paşa'ya (Ağustosta Kâmil Paşa bu makama getirilecektir) İngiliz hükûmetinin tebriklerini bildirmesi talimatı verildi.[40] Ayrıca Makedonya ve Ermenistan ile ilgili sorunlarda Osmanlı Devleti'ni bu zor anlarında sıkıştırmayacaklarına dair güvence verildi. İngiliz basını anayasanın ilânına ilk birkaç gün şüphe ile yaklaştı. Fakat devrimin ülke genelinde kabul gördüğü, Padişahın da anayasayı sahiplendiği görülünce her kesim, Cemiyet'e ve yeni hükûmete desteklerini açıkladı. Taahhüt edildiği üzere, Makedonya reformlarına baskı yapmamaya karar verildi ve bu süreçte orada gerekli ıslahatların yapılacağına inanıldı. Ayrıca İngiltere ile Osmanlı tebaası arasında her zaman yakınlık olduğu, eski şikâyetlerin sadece Osmanlı idaresiyle sınırlı bulunduğu ile ilgili genel kanaat vurgulandı.[41]

Bu arada Meşrutiyet ile ilgili gelişmeler elçilik tarafından İngiliz dışişlerine aktarılıyor ve karşılığında talımatlar gelıyordu. Grey'in Meşrutiyetle ilgili ilk değerlendirmeleri şöyleydi: "...Kendi işleriyle ilgili iyi icraatlar yaparlarsa onları [Cemiyeti] cesaretlendirme konusunda desteğimiz güçlü olacaktır ve onlara [dışarıdan] başkalarının müdahalesine de karşı koymalıyız. Bunu onları korumaya kadar vardıracağız demıyorum, fakat diplomatik tavrımız iyi niyetli olacaktır ve nüfuzumuz onlara âdil bir şans sağlamalıdır. ... Şunu vurgulamada açık olmalıyız: Bizim kavgamız Türk insanıyla değildi. Şu anda kendilerinin de karşı koyduğu hükûmet unsurlarıylaydı.[42] ... Eğer Türkiye gerçekten meşrutıyeti kurar, ayakları üzerinde tutar ve kendini güçlendirirse, bunun sonuçları hiçbirimizin şimdiden tahmin edemeyeceği noktalara ulaşır.

---

[39] Block to Hardinge, 25.07.1908. Pte. *Hardinge Papers 11*'den naleden Heller, *a.g.e.*, s. 10.

[40] Seçimler yapıldıktan sonra 17 Aralık 1908'de de, İngiltere Kralı VII. Edward'ın, meclisin açılışı münasebetiyle, hem açılışı tebrik eden, hem de Kâmil Paşa'nın iktidar için liyakatini öven telgrafı, Lowther tarafından takdim edilmiştir. Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 29.

[41] *BDFA* 20, Doc. 23, 17 Şubat 1909, s. 51, 53. Barclay'ın Babıâli'ye tebliğ ettiği tebrik için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. I/2. TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 97-98.

[42] Hâlbuki Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Marschall von Bieberstein, İngiltere'nin hiçbir zaman yabancı bir ülkenin mutlakıyetle mi, yoksa anayasal bir rejimle mi yönetildiğine bakmadığını ve Abdülhamid ile de bir otokrat olduğu için değil, İngiliz aleyhtarı olduğu için mücadele ettiğini söylemiştir. Bkz. P[olitisches] A[rchiv] – A[uswartigen] A[mtes] R14045, 22 Kasım 1909, A19347'dan nakleden Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 103, not 197.

Mısır'daki etkisi çok büyük olur[43] ve Hindistan'da[44] da hissedilir. Şimdiye kadar, yönettiğimiz Müslümanlara, Müslüman idareciler altında yaşayanların iyi niyetli olmayan bir despotizmle yönetildiklerini, halbuki bizim idaremiz altındaki Müslümanların iyi niyetli bir despotizm altında yaşadığını söylüyorduk. Bunlardan bizim ileri sürdüğümüz kıyası yapabilecek durumda olanlar, bizim lehimize farkı kabul ediyorlardı. Fakat Türkiye şimdi bir meclis oluşturur ve idaresini geliştirirse, Mısır'da da bir anayasa için talep büyük ivme kazanır ve bizim buna direnme gücümüz azalır. Eğer Türk anayasası iyi çalışır ve Türkiye'de işler yoluna girerse, biz de Mısır'da anayasa talebiyle ayaklananları zor kullanarak bastırırsak, bu yakışık almayan bir durum halini alır. Mısır'daki tebaa ile çatışmaya girmemiz bizi Türk hükûmeti nezdinde sıkıntıya sokmaz, fakat Türklerin duygularında [bize karşı zedelenme] olur. ... Bu arada Türkiye'nin kendisi söz konusu olduğunda izleyeceğimiz yol açıktır; iyi olanlara yardım etmeliyiz, olayları beklemeli ve gerektiğinde reform hareketlerine ilgi ve destek göstermeliyiz."[45] Grey'in bu yorumları, İngilizlerin meşhur ihtiyatlı ve bekle gör siyasetinin manifestosu olacak kadar tipiktir.

Meşrutiyet'in ilânıyla yaşanan sevinç zirve noktalarındayken, yeni İngiliz Büyükelçisi Lowther (1908-1913) nihayet 30 Temmuzda İstanbul'a ulaştı. Onun karşılanışı ve bugünlerde yaşanan bir olay İstanbul'da İngiltere'ye karşı duyulan teveccühü fazlasıyla yansıtacak karakterdedir. Lowther'ı karşılayan kalabalık, arabasının koşumlarını sökerek elçilik binasına kadar kendileri çekmiş ve aşırı sevgi gösterilerinde bulunmuşlardır. Bu sıralarda İngiltere'ye karşı coşku had

---

[43] Nitekim, Grey'in endişelerini haklı çıkaracak şekilde bazı Mısırlılar İstanbul'a gelerek anayasa talepleri için yardım aramışlar, fakat destek bulamamışlardır. Onlara, İngiliz vesayeti altında olduklarından, yozlaşmış bir idare ile muhatap olmadıkları, kaynaklarının sömürülmediği veya insanların baskı altında bulunmadığı ve daha önce bilmedikleri tarzda özgürlük ve refahı yaşadıkları söylenmiştir. Ayrıca, onları cesaretlendirmek bir tarafa, etrafta düşüncelerini söylemeleri dahi yasaklanmıştır. *BDFA* 20, No. 23, 17 Şubat 1909, s. 54-55. Ayrıca bkz. Ahmad, a.g.m., s. 307-308.

[44] İngiltere'nin bu endişeleri haksız değildi. Çünkü Hindistanlı Müslüman entelektüellerin zaten Devrim öncesinde de Cemiyetle temasları vardı. Mesela Abdul Kelam Azad bunlardan biriydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nde anayasanın tekrar ilânı, Hindistan'da *Muslim League* ve *All-India Shia Conference* tarafından çok olumlu karşılanmıştı. Bu ülkedeki Müslüman basın da olayı, Doğu'nun ve İslâm'ın ruhundaki demokrasinin uyanışı ve Müslüman Hindistan'a yeni bir ruh aşılama ümidi olarak değerlendirmişti. Bkz. Azmi Özcan, *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1997, s. 128-129.

[45] *BD* 5, No. 204, 31 Temmuz 1908, s. 263-264. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, c. 2, S. 4 (Temmuz 1966), s. 303-304; Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991, s. 113; Bayur, *a.g.e.*, s. 99-100; Özcan, *a.g.e.*, s. 131.

safhadadır. Öyle ki uyanık bir seyyar satıcı, Galata köprüsünde düğme satmaktadır ve bunların İngiliz düğmeleri, özgürlük ülkesinin düğmeleri olduğunu söyleyince, malı kapış kapış satılmıştır.[46]

Lowther'ın İstanbul'a geldikten sonra dışişlerine yazdığı ilk izlenimleri elbette olayın aktörü Cemiyet hakkındadır: "Beni en çok şaşırtan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, durumun gerektirdiği liderlerden yoksun oluşuydu. Burada liderler ve gruplar var ve hepsi farklı fikirleri savunuyorlar. Şimdi herkes bir Genç Türk olsa da (hattâ Padişahın bile öyle olduğu söyleniyor), öyle görünüyor ki uzun süre özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sözleriyle yaşayıp, Müslümanlar da önyargılarını bırakarak Hıristiyan ülkedaşlarıyla yekvücut olarak el sıkışamayacaklardır, fakat bu seçimlere kadar hissedilmeyebilir."[47] Aşağı yukarı yedı ay sonra İttihad ve Terakki hakkında yaptığı bir başka yorumu da burada zikretmek yerinde olacaktır: "Cemiyetin esrarengiz gövdesi büyük bir gizem içinde çalışıyor. Kabul edilmiş bir liderleri yok. Biri lider olarak ön plâna çıkıyor, fakat bir süre sonra başkaları lehine gözden kayboluyor. Bir zaman merkezin Selânik olduğu söyleniyor, bir başka zaman İstanbul, bir başka defasında da Manastır. Hiç kimse kalıcı başkanlık yapmıyor. Öyle görünüyor ki, bir ismin öne çıkmasından kaçınıyorlar."[48] Meşrutiyet ve liberal bir ülke vaadiyle yapılan bir devrim sonrasında karşılaşılan manzaranın, İngilizler için ilk anda anlaşılabilir olmadığı ortadadır.

Meşrutiyet'in ilân edildiği ilk dönemde Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye bakış açısı fevkalade olumludur. Bunu Lowther'ın raporunda da görmek mümkündür: "...Türkler, hiçbir zaman bizim onlarla omuz omuza Kırım'da savaştığımızı, Ruslar İstanbul sınırlarına kadar gelmişken [1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı] onları Ruslardan kurtardığımızı unutmadılar. Bu gerçeklere anayasanın ılk günlerinde atıflar yapıldı ve İngiltere'nin anayasal yönetimin temsilcisi olarak görüldüğü ifade edildi... [Osmanlı] Hükûmeti, Majesteleri Hükûmeti'nin tavsiyesine baktı ve yapılan tavsiyeleri uyguladılar. Bunun böyle devam edeceği de öngörülebilir. ... Meşrutî hükûmet iyi niyetli bir beklenti içine girerek, kaybedilmiş yerleri geri almak yerine, eldekileri tutmak niyetindedir. Kendilerinin şu anda uygulamak istedikleri iyi yönetimin Mısır ve Kıbrıs'ta İngilizlerce uygulandığına dair genel kanaat hâkim olduğundan, bu bölgelerle ilgili şikâyet ve ağıtlar duyulmamaktadır."[49]

---

[46] Aubrey Herbert, *Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son* Seyahatler, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s. 193.
[47] *BD* 5, No. 205, 4 Ağustos 1908, s. 264. Ayrıca bkz. Ahmad, a.g.m., s. 310.
[48] *BDFA* 20, Doc. 23, 17 Şubat 1909, s. 56.
[49] *BDFA* 20, Doc. 23, 17 Şubat 1909, s. 56-57. Ayrıca bkz. Ahmad, a.g.m., s. 307.

Lowther Meşrutiyet'in ilânının topluma yansıması hakkında da ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre, ilk günler atlatıldıktan sonra, otuz yıl boyunca süren despotik rejimden kurtulmanın verdiği rahatlamayı İmparatorluğun her köşesinde hissetmek mümkündü. Buna rağmen çok güçlü bir güvensizlik de yayılmaya başlamıştı. Van, Diyarbekir ve Musul gibi Cemiyet'in henüz ulaşamadığı yerlerdeki insanlar adalet, kardeşlik ve eşitlik ilkelerine dayanan ortak vatan gibi yeni fikirleri kendileriyle telif etmekte zorlanmaktaydılar. Ermenilere karşı en çok şiddete başvuran Kürtler olmuştu. Fakat Ermeniler, genel anlamda, dindaşlarının beklenmedik özgürlüğünden memnundular. Yeni yönetimden tabiatıyla Kürtler, ağalar ve beyler rahatsız oldular. Çünkü Kürtler, yaşadıkları bölgedeki savunmasız Ermenilere ve ağalar ve beyler de Kürt tebaasına istedikleri gibi baskı uygulayamayacaklardı. Hukuk ve düzenin hüküm sürdüğü bir idare hiç işlerine gelmiyordu.[50]

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet coşkusu yaşanırken, Londra'da tedirgin bir bekleyiş hâkimdi. Çünkü İstanbul'daki gelişmelerden hareketle Mısır'da ortaya çıkabilecek anayasa taleplerine karşı Grey ihtiyatlıydı. Bu konuda Lowther'a şunları yazdı: "Mısır için anayasa konusunda Hidiv'e mümkün olduğunca az şey söylemeliyim. Eğer Türkiye özgür ve aydınlanmış bir yönetim kurarsa, Mısır ve bizim oradaki siyasetimize büyük etkisi olacaktır. Şu an için bütün söyleyebileceğimiz, Türkiye'de ne olacağını görmek istiyoruz ve Mısır'daki temsilî kurumlar da gözetim altında tutulmaya devam edilecektir."[51] Sonra tekrar Osmanlı Devleti'ndeki duruma dönerek; "Şimdiye kadar Türkiye'de olanlar o kadar hayret verici ki, anayasayı işletmeleri mümkün. Fakat idarenin reformlar karşısındaki kötü ve yozlaşmış tabiatı çok dirençli olacaktır ve ırklar ile dinler arasındaki düşmanlık tekrar şiddet ve düzensizlik doğuracaktır. Veya güçlü ve etkili bir askerî despotizme evrilecektir. Güçlü ve ıslah edilmiş bir Türkiye'nin Avrupa siyasetine etkisi çok büyük olacaktır. Fakat başarılıp başarılamayacağı belli olmayan bir durum hakkında yorum yapmak için çok erken. ... Bizim tavrımız açıktır. Biz umut olduğu sürece (Cemiyeti) hoş karşılamalıyız ve cesaretlendirmeliyiz. Fakat Ruslara da, Türkiye'yi onlara set olarak desteklediğimiz eski siyasetimize döndüğümüz izlenimi vermeme konusunda dikkatli olmalıyız ve imkân oldukça Rusya ile

[50] *BDFA* 20, Doc. 23, 17 Şubat 1909, s. 52.
[51] *BD* 5, No. 214, 11 Ağustos 1908, s. 309.

beraber çalışma arzumuzu göstermeliyiz."[52] dedi. Burada şu noktaya dikkat çekmekte fayda vardır; Cemiyet'in dünyayı takip ettiği ve bildiği açıktır. Fakat bir bilgiden siyaset üretmek ayrı bir maharettir. Grey'in yukarıda Rusya ile ilgili ifadesinden de açıkça anlaşılmaktadır ki, İngiliz-Rus ilişkileri artık mahiyet değiştirmiştir ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı artık bir Osmanlı "seddi"ne ihtiyacı yoktur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tercih durumunda da Rusya'yı tercih edeceği açıktır. İşte İttihad ve Terakki'nin İngiltere ile ilişkilerinde bu gerçeği kavrayamadığı, daha sonraki yıllarda ittifak teklifinde bulunmasından da anlaşılabileceği gibi net bir şekilde ortadadır.

Lowther, Kâmil Paşa'nın hükûmeti kurmasından sonra onunla uzun bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede edindiği intibaya göre, ülke bir uçtan diğer uca İngiltere'nin tabii dostu,[53] Rusya'nın da tabii düşmanı idi. Kâmil Paşa Rusya'nın Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ı birleştirerek Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek bir Slav krallığı kurmasından endişeliydi. Onun bu endişesini gidermek amacıyla Büyükelçi, bunu engellemenin en iyi yolunun müdahaleye fırsat vermeyecek reformların yapılması olduğunu, hattâ bunu bütün Büyük Güçlerin destekleyeceğini söylemiştir. Bu görüşmenin sonrasında da kendi dışişlerine ülkedeki gidişat hakkında şunları yazmıştır: "Şartlar beklenebilecek en iyi durumda ve Cemiyet'in çok iyi organizasyonu görünür hale gelmeye başladı. Sadrazam [Kâmil Paşa] bu şartlar altında yapılabilecek en iyi şeyi yaptı ve hükûmeti kurarken Cemiyet'in isteklerine kulak verdi. ... Alman Büyükelçi'ye [Marschall von Bieberstein] nasıl davranılacağını görmek ilginç olacak. Onun bütün dostları şimdi hapiste ve kendisi zor durumda olacak. Fransızlardan da kurtulmanın bir imkânı olmasını diliyorum."[54] Burada İngiltere'nin, muhatap ülkenin yönetim tarzından ziyade, kendi çıkarlarının ne durumda olduğuyla ilgilendiğinin adeta itirafı söz konusudur. (İngiliz) Kâmil Paşa'nın hükümeti kurması (Sadrazamlığı Ağustos 1908-Şubat 1909) ve 1890'lardan itibaren gittikçe artan Alman nüfuzunun sekteye uğraması büyükelçiyi fazlasıyla memnun

---

[52] *BD* 5. No. 207. 11 Ağustos 1908. s. 266. Bu belge ile yukarıda zikredilen 214 numaralı belge farklı numaralarla ve farklı sayfalarda verilmiş olsa da. aynı evrakın parçalarıdır. Osmanlı Devleti bağlamında İngiltere'nin Rusya'ya yaklaşımı hakkında bkz. Akşin, *a.g.e.*, s. 192, 244.

[53] İttihatçıların İngiliz-Rus ilişkilerinin okuyamamalarından daha vahim olanı. bizzat İngiltere'yi okuyamamış olmalarıdır. Hanioğlu haklı olarak. Cemiyet'in Gladstone ve Salisbury'den, Disraeli gibi davranmalarını beklemelerini "garip" olarak nitelemektedir. Bkz. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 648.

[54] *BD* 5. No. 206, 11 Ağustos 1908. s. 265. Devrimin Alman nüfuzunu sekteye uğratmasının İngiliz Dışişlerinde oluşturduğu memnuniyet hakkında bkz. Heller, *a.g.e.*, s. 10-11.

etmiştir. İştah o kadar kabarmıştır ki, müttefiki Fransa'nın dahi bertaraf edilmesinin fırsatı beklenmektedir.

Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte sürgündeki İttihatçılar da birer birer ülkeye dönmeye başlamışlardı. Bunlardan biri olan Ahmed Rıza İstanbul'a dönmeden önce Londra'ya giderek Grey ile görüşmek istedi. Fakat Grey Londra'da olmadığı ve programı da uymadığı için bu mümkün olmadı. Buna üzüldüğü açık olan Grey, Ahmed Rıza ile görüşme ihtimaline binaen Lowther'a, ona söylemesi için bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan ilki, çok hızlı gitmemeleriydi. Eğer hızlı giderlerse karışıklığa veya tepkiye sebep olabilirlerdi. En önemli nokta, hükûmetin dürüst ve kabiliyetli insanların eline geçmesiydi. Bu yapılırsa arkası kendiliğinden gelecekti. İkincisi, maliye düzeltilmeliydi. Çünkü bütün iyi yönetimlerin temeli sağlam malî durumdu. Üçüncüsü, Cemiyet işleri iyi yürüttükçe İngiltere de bütün gücüyle onları cesaretlendirmeli ve talepleriyle zor durumda bırakmamalıydı. Nasıl ki yönetimin kötü olduğu dönemde Türk hükümetine reformlar için baskı yapıldıysa, şimdi de reformlar yürütülürken, bütün İngiliz nüfuzu dış müdahaleleri engellemek için kullanılmalıydı.[55]

Grey'in yorumlarının devamında aslında nihaî olarak beklenenin İngiliz ticaretinin canlanması ve Osmanlı pazarında tekrar yer edinmesi olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Grey şöyle demektedir: "İngiliz sermayesine iyi fırsatlar verileceğini ümit etmeli ve beklemeliyiz. Fakat külfet yükleyen ve gerçekçi olmayan şartları da desteklememeliyiz. ... Mesela kilometre garantisi olmadan çalışan İzmir-Aydın demiryolu, kilometre garantisi ile çalışanlara kıyasla daha makuldür. ... Göreve geldiğimde Türkiye'deki ticarî yatırımlardan tamamen çıkarılmış olduğumuzu görmekle çok üzülmüştüm ve burada yer edinmek ne kadar ümitsiz görünüyordu. İngiliz teşebbüsünün tek başına bir umudu olmadığı için Fransızlarla işbirliğini teşvik ettim. Zayıf İngiliz müteşebbislerin Türkiye'de yatırım yaptıklarını görmek beni ayrıca hayal kırıklığına uğrattı. Herhalde, metotları daha iyi yatırımcıları çekmekten uzak olan eski rejimde, bu zaten kaçınılmazdı. Eğer Türkiye iç işlerini düzene sokarsa, iyi yatırımcılar da oraya gider ve böylece İngiliz nüfuzunu da güçlendirerek, en azından Fransızlarla eşit şartlarda hareket edebiliriz."[56]

Lowther'ın olumlu izlenimlerini bildirdiği raporları da bu arada İngiliz dışişlerine akmaya devam ediyordu: "İyi niyetli çocukların bir araya gelmesiyle oluşmuş Cemiyet'in ülkeyi yönettiği göz önünde tutulursa,

---

[55] *BD* 5, No. 208, 23 Ağustos 1908, s. 266. Ayrıca bkz. Bayur, *a.g.e.*, s. 98-99.
[56] *BD* 5, No. 208, 23 Ağustos 1908, s. 266-267.

işler iyi gidiyor. ... Padişahın aleyhindeki düşünceler daha da arttı. Bunun sebebi sürgünde olan askerler ve yüksek memurlar. Bunlar intikam istiyorlar, fakat Cemiyete ılımlılar hâkim. Şimdi Cemiyet Avrupa'nın takdirini kazanma konusunda endişeli ve sürekli neyin gerekli olduğuna dair tavsiye arayışındalar. ... Rumlar ve Bulgarlar yeni gelişmelere sıcak bakmıyorlar, ancak Ermeniler tamamen taraftarlar."[57]

İngiliz Büyükelçiliği Birinci Tercümanı (dragoman) Fitzmaurice'in bu olaylarla ilgili yorumları da önemlidir. Çünkü kendisi Osmanlı siyasetine, İngiliz dışişlerinin dikkatini çekecek kadar bağımsız müdahalelerde bulunmuş ve kendi dışişlerinin dahi şüphesini çekerek, uyarılma ihtiyacı hissedilmiştir.[58] Bu uyarı, *31 Mart Olayı* ve Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikastta parmağı olduğundan şüphelenilen Fitzmaurice'in durumuna da ışık tutacak mahiyettedir. Talimatların dışına çıkma kanaati Büyükelçi Lowther için de dile getirilmiştir. Öyle ki, 6 Şubat 1909'da Lowther'ın da, sadece verilen talimatların uygulanması konusunda dikkati çekilmişti.[59]

İşte bu Fitzmaurice Meşrutiyet'le ilgili şunları yazmaktadır: "Gelecekte tarihçiler [Abdülhamid'in idaresini], özellikle 19. yüzyılın sonunda [olması nedeniyle] istibdat idaresinin en sıra dışı örneği olarak değerlendireceklerdir. Gelecekle ilgili spekülasyon yapmaya gerek yok. Zarlar atıldı ve en iyisi için ümit beslenmeli. Fakat bir dinler, diller ve milletler mozaiğini, Osmanlı milleti adı altında birleştirmek, demir gibi bir irade ister ve en cesur yüreklerin bile enerjisini tüketir. ... Otuz yıllık istibdattan sonra Türkler iki yaşındaki çocuk gibiler. Düzgün yürüyemiyorlar ve dilsiz gibiler. Çok kabalar ve idare tarzları da güçlü değil. ... Eski idarede Müslümanlar Hıristiyanların sırtından geçiniyordu. Yeni rejim ise, adalet, eşitlik ve ekonomide reforma dayanıyor. Bu durumda Müslümanlar şaşkınlaşacaklar/serseriye dönecekler ve ticarî yeteneklerden yoksun olduklarından, Hıristiyanlar adım adım başarılı ve zengin olacaklar ve Müslümanlar da bu durumdan hoşnutsuz kalacaklar. Kendi ülkelerinde açlıktan ölmeye razı olmayacaklarından, eğer durum iyi idare edilemezse, İslâm için ölümcül bir darbe olacaktır. Bu durumda dinlerinin sembolü olan Hilafete sarılacaklar ve içeride karışıklıklar çıkacak ve gizlenen dış düşmanlardan Rusya, sistemi sekteye uğratmak için fırsat elde edecektir. Başarılı olursa, Ayasofya'nın tepesine, haçı ziynet gibi, daimi olarak koyabilecektir. ... Eğer işler yolunda giderse ve anayasal yönetim sağlamlaşırsa, şu anda desteklerine ihtiyaç duydukları

[57] *BD* 5, No. 209, 25 Ağustos 1908, s. 267.
[58] Bu konuda bilgi için bkz. Ahmad, a.g.m., s. 313.
[59] Ahmad, ag.m., s. 315.

yabancılara karşı cana yakın olan Türklerin, şovenist olmasa bile, yüksek derecede milliyetçi eğilimler göstermesi muhtemeldir. ... Eğer işler yolunda giderse, buradaki yabancı elçilikler, zamanla diğer ülkelerdeki sıradan konumlarına indirgenecektir. Üç nesildir yabancıların Osmanlı ordusunda hizmet ettikleri düşünülürse, bunun ne demek olduğu anlaşılır. ... Hali hazırda "İngiliz Kâmil" iktidardadır, fakat eski sadrazamlardan Herr von Ferid Paşa'nın sadrazam olmasını isteyen güçlü bir grup var. Bunlar, Kâmil Paşa'yı ülke meseleleriyle uğraşmak için yaşlı, Ferid Paşa'yı ise genç, enerjik ve zeki buluyorlar. ... Gerçekte özgürlük, eşitlik ve kardeşlik çığlıkları çok fazla Fransız İhtilâli kokuyor ve Türk karakterine hiç uymuyor."[60]

Meşrutiyet'ın ilânından sonra seçimler Kasım-Aralık 1908'de yapıldı. İngilizler seçimlerin yapılışı ve hakkaniyeti konusunda tereddüt içindeydiler. Fakat şimdilik her şey İngilizlerın lehine göründüğü için bunu görmezden gelme eğiliminde oldular. Fitzmaurice bu konuda şöyle yazmaktadır: "Özgürlük dünyasına yeni doğan bu çocuğa tavsiyelerde bulunmalıyız ve rehberlik etmeliyiz. Her ne kadar kusurları varsa da, seçimler zorluklara rağmen yapıldı. Hıristiyanlar aleyhine seçimlerde hile yapıldı ki, bu yeni ilân edilen eşıtlik prensibine aykırıdır. Yıldız'ın yerını alan ve aşamalı olarak despotik metotlar benimseyen sınırsız gücü olan 'Cemiyet'in, büyük güç istismarları yaptığı gerçeğine rağmen, en ıyisi bu tür kusurları görmezden gelmektir. ... Kâmil Paşa hayranlık boyutunda İngiliz taraftarıdır. Almanların yaptığı gibi aşırı imtiyazlar talep etmezsek, onun idareyi elinde bulundurması bizim iyi adımızı kirletmez. İngiliz yanlısı duyguları desteklersek, ticaret de bunun faydasını görecektir."[61]

Meşrutiyet'in ilânıyla içeride de tansiyon yükselmiş ve iktidar mücadelesi kızışmıştı. Hem Kâmil Paşa, hem de Cemiyet, Meşrutiyet ilân edildikten sonra baş gösteren Bosna-Hersek'in ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı konusunda çıkan kriz atlatılana kadar birbirlerine tahammül ettiler. Bundan sonra artık kozlarını paylaşma zamanı gelmişti. Kâmil Paşa, Cemiyet'in perde arkasından hükûmete müdahalesinden hoşlanmıyordu. Bu duruma müdahale için 10 Şubat 1909'da Harbiye Nezâreti'ne Ali Rıza Paşa'nın yerine Nâzım Paşa'yı, Bahriye Nezâreti'ne de Arif Paşa yerine Hüseyin Hüsnü Paşa'yı atadı. Bunun sonucunda alevlenen mücadele, Kâmil Paşa'nın düşüşüyle sonuçlandı. Bu elbette İngiltere'nin memnun olacağı bir durum değildi.

---

[60] *BD* 5, No. 210, 25 Ağustos 1908, s. 268-270.
[61] *BD* 5, No. 211, 11 Ocak 1909, s. 271-272.

İngilizler, Kâmil Paşa'nın düşüşünü sadece İngiliz nüfuzuna değil, aynı zamanda Türkiye'nin gelişmesine de ağır bir darbe olarak nitelemişlerdi.[62] Onlara göre Kâmil Paşa, dürüstlüğüyle, güçlü karakteriyle ve sebatıyla, Türklerde pek rastlanmayan vasıflara sahiptir.[63] Onun düşüşü aynı zamanda Cemiyet'in despotizminin kuruluşu demekti. Cemiyet, ülkeyi sorumluluk almadan yönetiyordu ve Abdülhamid'in usullerini uygulamaya başlamakla suçlanıyorlardı.[64] Kâmil Paşa'nın düşüşü, İngiliz Büyükelçiliği ve Türkiye'de çıkarları olan İngilizlerce itibarlarına indirilen bir darbe olarak yorumlandığından, İngiliz basını da Cemiyet aleyhtarı kampanyaya katıldı.[65] Burada vurgulanması gereken bir nokta daha vardır. Lowther, İttihad ve Terakki üyelerinin devlet adamı olmaktan ziyade, bu rolü oynadığını düşündüğünden, "eski Türklerle", özellikle de Kâmil Paşa ile temas hâlinde olmayı tercih etmişti. Paşa görevdeyken, Büyükelçi Cemiyet'e müsamahalı davranıyordu. Fakat Cemiyet, ona meydan okuduğunda, sonra da görevden aldığında, onlara karşı eleştirel, hattâ düşmanca tavır takındı.[66] Bu da aslında İngiltere'nin meşrutiyetle çok ilgili olmadığı, fakat işlerini sorunsuz yürütecek bir adam/mekanizma peşinde koştuğunun bir başka delilidir.

Kâmil Paşa'nın düşürülmesi Lowther açısından aslında işin tuzu biberi oldu. Çünkü Büyükelçi'nin İttihad ve Terakki'ye karşı olan tavrı Aralık 1908'de Kâmil Paşa'ya yaptıkları saldırılarda değişmişti. Lowther bir adım daha ileri giderek bu saldırıların Alman Büyükelçisinin etkisi altında yapıldığını ileri sürdü, fakat İngiliz dışişleri buna ikna olmadı. Sonraki raporlarında da İttihatçılar aleyhindeki yaklaşımını sürdürdü ve Kâmil Paşa'nın düşüşünden sonra da, 13 Nisan'daki (31 Mart Olayı) karşı devrime kadar, İttihatçıları devirmeleri için muhalefeti destekledi.[67]

---

[62] Kâmil Paşa, içeride de İngiltere ile yakınlaşmayı ve onların dostluğunu kazanabilecek, İngiliz siyaseti takip edebilecek yegâne insan olarak görülmekteydi. Kâmil Paşa'ya dokunmak, İngiltere'ye dokunmaktı. Bkz. Birinci, *a.g.e.*, s. 60. Ayrıca bkz. Birinci, a.g.m., s. 177-185.

[63] Bu yorumların yapıldığı belgede, Kâmil Paşa'nın Yahudi kökenli olduğu belirtilmektedir. Şu anlama getirmeye çalışılmaktadır ki, biri zaten bu vasıflara sahipse, muhakkak Türk'ten başka bir şeydir, Türk olamaz. Aslında bu bakış açısını İngiliz belgelerinde Türk'ten bahis geçen neredeyse her yerde görmek mümkündür. Türk, hiçbir olumlu vasfa sahip olmadığı gibi, adeta dünyadaki bütün olumsuzlukları Türk temsil etmektedir.

[64] *BDFA* 20, Doc. 24, 1 Mart 1909, s. 107.

[65] Ahmad, *a.g.e.*, s. 73.

[66] Ahmad, a.g.m., s. 310.

[67] A.g.m., s. 311-312.

III. *31 MART OLAYI*'NDAN I. DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNE KADAR OSMANLI MEŞRUTİYETİ VE İNGİLTERE

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin perde arkasından yönetimini, yukarıda görüldüğü gibi, İngilizler sürekli vurguluyordu. Bundan Kâmil Paşa'nın rahatsız olduğunun da yukarıda altı çizilmişti. Ancak rahatsız olan yalnızca o değildi, başka çevreler de vardı. İktidarlarını kaybeden çevreler. İşte bunlar, bu rahatsızlıkların tetiklediği ortamdan faydalanarak, 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909)'te *31 Mart Olayı* denilen ayaklanmayı başlattılar.

31 Mart Olayı, gerek İngiliz belgelerinde, gerekse çalışmanın başında zikredilen bu dönemle alâkalı bütün ciddî eserlerde, bir iktidar mücadelesinin tetiklediği olay olarak ele alınmaktadır.[68] Fakat yine bu çalışmanın başında dikkat çekildiği üzere, ideolojik kavgada çok bereketli bir malzeme olması nedeniyle, aleyhinde onca kanıt olmasına rağmen, bunun bir iktidar mücadelesi olduğu ve dinin burada istismar edildiğini belirtmek yerine bu olay, hâlâ dinî anlamda bir gerici/irticai olay olarak lanse edilmekte ve bunu da II. Abdülhamid'in kışkırttığı vurgulanmaktadır. *31 Mart Olayı* hakkında Lowther şu yorumu yapmaktadır; söylentilere göre askerî birliklerin ayaklandırılması saray tarafından plânlanmıştı ve darbenin gerçek plânlayıcısı Padişahın kendisiydi. Askerlerin üzerinden çok miktarda para çıkması ve isyancıların kısa sürede affedilmesi bunun delili olarak gösterildi. Ancak askerlerde para çıkması, bunun saraydan geldiği anlamını taşımıyordu, çünkü askerlere son zamanlarda düzenli ödemeleri yapılmaktaydı ve muhtemelen biriktirdikleri paraları üzerindeydi. Bu olaya Padişahın ne ölçüde müdahil olduğu hâlâ tartışmalıydı. (Devrimden) memnun olmayanlar yeni düzeni gözden düşürmek, Cemiyet yandaşları da anayasa tehlikede diyerek kalabalıkların desteğini almak istemiş olabilirlerdi.[69]

İngiliz belgelerinde, 1909 yılını değerlendiren bir başka raporda da Abdülhamid aleyhinde belirgin bir delil ortaya çıkmadığı belirtilmektedir. Ayrıca ciddî ve yansız kişilerin, hatası ne kadar büyük olursa olsun, bu hareketi II. Abdülhamıd'in organize etmediğine ve bundan faydalanmaya da kalkmadığına inandıkları ifade edilmekte ve onun bu ayaklanmayı

---

[68] Mesela bkz. Ahmad, *a.g.e.*, s. 82-83; Akşin, *a.g.e.*, s. 176, 194-195. O dönemde İstanbul'da görev yapan bir gazetecinin, bu konuda belgeler olduğu, ancak devlet çıkarları nedeniyle belki de asla yayınlanmayacağı, çünkü bunun o dönemdeki bazı devlet adamları ve diplomatları yıkıma sürükleyebileceği ve bunun bir iktidar mücadelesi olduğu hakkındaki yorumları için bkz. Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, çev. Nihal Önol, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 53-63.

[69] *BD* 5, No. 218, 20 Nisan 1909, s. 315.

kontrol altına alıp alamayacağının başka bir konu olduğu vurgulanmaktadır.[70] Yani II. Abdülhamid'e karşı, şüpheler canlı tutulmakla birlikte, açık bir suçlama yapılamamaktadır. Olsaydı muhakkak kullanılacağı ortadadır, çünkü aşağıda da görüleceği gibi, İngiltere'de Abdülhamid aleyhine kullanılabilecek bir bilgiyi değerlendirmeyecek kimse yoktu. Ona hiç kimse yakınlık duymuyordu.

Bu ayaklanmada II. Abdülhamid'in rolü olduğu iddiaları kadar, İngiliz parmağı da tartışılan konular arasındadır. Ancak aynı Padişahın rolü gibi, İngilizlerin etkisini tespit etmek zordur. Bu, yukarıda Lowther'ın karşı devrim öncesi muhalefetle sıkı ilişki içinde olduğu gerçeğine rağmen böyledir. Derviş Vahdeti'nin İngiliz Büyükelçiliği tarafından satın alındığı, Fitzmaurice'in Cemiyet ve devrimi etkisizleştirmeye çalıştığı, İngilizler tarafından finanse edilen *Levant Herald* gazetesinin Cemiyet aleyhinde aktif rol oynadığı, iddialar arasındadır[71] ve hâlâ aydınlatılmaya muhtaçtır.

31 Mart Olayı sonrasında Abdülhamid'in tahttan indirilmesine (27 Nisan 1909) üzülmeyen çoğunluk arasında Grey de vardı. Grey bu olay ve Cemiyet ile ilgili Lowther'a şu yorumu yapmıştır: "Abdülhamid'e hiçbir yakınlık duymuyorum. Ülkesini maddî manevî çok kötü yönetti. Hayatını korumak ve hükümranlığını devam ettirebilmek için etrafını, ülkeyi sömürmelerine izin verdiği alçak adamlar kliğiyle çevirdi ve iyi adamları ya hükümetten, ya da ülkeden çıkardı. Karamsar olduğunu görüyorum. Bozulmanın Cemiyet'e de nüfuz ettiğini duyduğumdan ben de karamsarlığa itiliyorum. Fakat şu anda gücü ellerinde tutan ordu liderlerinin kararları, amaçları, disiplini ve mukavemetlerinden etkilenmeden de edemiyorum. Çok açık ki Cemiyet'in emrindeki gücü hafife aldık. ... Şüphesiz çok hata yaptılar. Fakat benim için çok açıktır ki, Türkiye'deki en iyi adamlar onların tarafında ve biz onları desteklemeli ve yakınlık göstermeliyiz. Kalıcı reformların yapılma şansı ne olursa olsun, şans olduğu sürece onları desteklemeliyiz ve bütün gücünle en iyi adamlarla irtibat halinde olmanı ve onların güvenini kazanmanı istiyorum. ... Türkiye için ümit olduğu sürece onların yanında olmalı ve onlar için gerçekten önemli olan, yapacağımız tavsiyelerimize yoğunlaşmalıyız."[72]

Özelde Grey, genelde de Avrupa liderleri II. Abdülhamid'i ve onun idare tarzını yeriyorlardı ama bunda çok samimi oldukları söylenemezdi. Çünkü onu eleştirmelerine rağmen Saray'dan avanta koparma yarışından

[70] *BDFA* 20, Doc. 26, 31 Ocak 1910, s. 111.
[71] Ahmad, a.g.m., s. 312-313.
[72] *BD* 5, No. 219, 30 Nisan 1909, s. 319-320.

da geri durmamışlardı.[73] Abdülhamid'in saltanatının devamı da böyle sağlanmıştı. İktisadî alanda istediklerini elde ettikleri sürece Osmanlı'nın mevcut durumunun devamı işlerine geliyordu. Bunun aksi, sömürgecilerin birbirlerine girmelerine, bir genel savaşın çıkmasına neden olabilirdi. Nitekim Meşrutiyet'in ilânından sonra Yıldız'da imtiyazların dağıtılmasından sorumlu en meşhur iki kişinin ülke dışına kaçmasında elçiliklerin oynadığı rol bu ikili oyunun en önemli delilidir. Bunlardan İzzet Paşa, Alman ve İngiliz elçiliklerin yardımıyla İngiltere'ye, Selim Melhame ise İtalyan elçiliğinin yardımıyla İtalya'ya kaçmıştı.[74] Böyle bir durumda, elbette ülkenin nasıl yönetildiğinin önemi yoktu. Mühim olan çıkar bölgelerindeki imtiyazların sorunsuzca alınabilmesiydi.

Meşrutiyet'in ilânından itibaren sürekli ihtiyatlı iyimserlik sergileyen İngilizler, zamanla umduklarını bulamamanın hayal kırıklığını belgelerine de yansıtmaya başlamışlardı. 1909 yılının değerlendirildiği raporda bu çerçevede şu ifadeler yer almaktadır: "Anayasa ve meclisi her derde deva olarak görenler, sonuçları itibarıyla hayal kırıklığına uğradılar. ... Özgürlük hakkında çok fazla şey duyulmadı. Hükümet bir süre sonra Abdülhamid'in baskı yöntemlerini uygulamak zorunda kaldı. ... Devrimin ilk günlerinde sıkça duyulan eşitlik ilkesi, hükmü kalmamış kanun mertebesindeydi. İlk günlerdeki, aslan ile kuzunun beraber yatmasıyla ilgili tereddütlerim hâlâ canlı. Entelektüel zafiyetinin tamamen farkında olan bir Müslümanın, devletin her kademesini ülkenin vatandaşlarına, Türk, Rum veya Ermeni'ye, eşit şekilde açması tasavvur edilemez."[75] ... Her kademede milliyetçi duygular hâkim. Sıklıkla, şovenizme varan ve kapitülasyon boyunduruğunu atarak Avrupalı

---

[73] Bunu yaparken de elbette rüşvet mekanizmasını kullanmışlardır. Bir İngiliz belgesinde bu konu ile ilgili şöyle bir yorum yapılmaktadır: "Çok eskiden beri, en yüksek vezirden/nâzırdan en düşük kazai yetkiliye kadar hemen hemen Türkiye'deki tüm memurlar rüşvet almaktaydı. Herkesin bir fiyatı vardı. Çok nadir olan dürüst şahıslar ise, kendi birimlerinde dahi rüşveti engelleyemiyorlardı. Bu genel çürümüşlüğün suçunu hükûmet veya memurlara yüklemek adaletsizlik olur. Bu düzen yüzyıllar boyunca gelişmiştir ve Türk idaresine baştan ayağa sirayet etmiştir. Ne Sultan, ne de onun herhangi bir veziri/nâzırı Avrupa'nın samimi desteği olmadan rüşveti ortadan kaldıramaz. Çünkü Türkiye'de yaşayan Avrupalı unsurlar çoktan beri durumu kabullenmişler ve çıkarları için bunu desteklemiş ve istismar etmişlerdir." *BDFA* 16, Doc. 4, 1 Haziran 1895, s. 14.

[74] Koloğlu, *a.g.e.*, s. 109.

[75] Aslına bakılırsa, belgeleri okurken dikkatten kaçmayan noktalardan biri de sürekli Hıristiyanların elde edeceği hakların ve eşitlik sağlanmasının vurgulanmasıdır. İngilizlerin meşrutî yönetimden neredeyse tek beklentileri budur. Meselâ Grey, Dışişleri Daimi Müsteşarı Nicholson'a bir defasında şöyle yazmıştır: "Yeni rejime çok inanmıyorum ve genç, orta veya yaşlı, herhangi bir Türk'ün Müslüman ve Hıristiyanlara eşitlik vereceğini düşünmüyorum." Grey to Nicholson, 18.08.1910, Pte. *Grey Papers*'den nakleden Heller, *a.g.e.*, s. 34-35.

güçlerle aynı seviyeye ve saygınlığa ulaşmak arzusu yaygın. ... İngiltere'deki her iki siyasî partinin ve İngiliz basınının bütün dalkavukluğunu Türkiye'ye boşaltması nedeniyle buradaki insanlar gerektiğinde İngiltere'nin sadece manevî değil, maddî desteğini de alabilecekleri konusunda cesaret buluyorlar. Hâlbuki onların takdir duygularının Türk insanına özel bir muhabbetten ziyade, istibdattan kurtulan bir ülkeye gösterilen sempatiden ibaret olduğunu fark edemiyorlar. Fakat bu gerçek giderek anlaşılıyor ve anayasanın ilk günlerdeki koru, gittikçe sönme emareleri gösteriyor. ... Eğer hükümet sivillerin elinde kalırsa, İngiltere ile iyi ilişkiler kurulabilecektir. Fakat eğer askerlerin eline geçerse, o zaman Alman yanlısı duyguların ağır basması beklenebilir."[76]

Osmanlı Devleti'ndeki yeni yönetimi genel anlamda değerlendiren başka bir raporda şu yorum yapılmaktaydı: "Abdülhamid idaresinin yıkılmasından sonra Cemiyet ile mevcut yasal hükümet arasında mücadele başladı. Reformları yürütme sorumluluğu kimde olacaktı. Genç Türkler yıkma işini tamamlamışlardı, ama yeniden inşa konusu beklemekteydi. ... Sorumlu yürütmenin arkasında, sorumsuz bir yapının olması ve Kabine üzerinde baskı kurması ve Kabine'yi yapmaya zorladığı icraatlarla ilgili eleştiri tehlikesinden de uzak olması, bütün siyasî olgular içinde anayasaya en uygun olmayanıdır. Kâmil [Paşa]'in düşüşü bu tip bir idare tarzını sürekli hale getirmiştir. Bundan sonra Kabine onların amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç haline dönüşmüş, böylece gücü elde tutmak ilk hedef olunca, ıslah ve yenileşme hareketleri ikinci plana düşmüştür. ... Ağustos 1909'da kayda değer bir memnuniyetsizlik gözle görünür hale geldi. Sıkıyönetimin 1911'e kadar uzatılması şikâyetleri artırdı ve mecliste 67 muhalif milletvekili ortaya çıktı. Gereğinden fazla olduğu ileri sürülerek görevinden alınan memur ve subaylar da yeni bir muhalif kesim oluşturmaya başladı."[77]

İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetiminin İngilizler tarafından eleştirilmesinin sıklaştığı dönemde, *Osmanlı Hamidiye* ile *İngiliz Lynch Şirketi*'nin Fırat nehri üzerinde taşımacılık için birleştirilmesi gündeme geldi. Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı, İngiliz tekeli oluşacağı iddiasıyla bu birleşmeye karşı çıkıyordu. Fakat İngilizlere göre işin içinde başka iş vardı. Özellikle Cemiyet'in asker üyeleri Lynch imtiyazına karşıydılar ve onlar imtiyazı savunan Hilmi Paşa'ya da düşmandılar. Cemiyet'teki bu ayrışma Almanya tarafından kullanılıyordu ve Paşa'nın

[76] *BDFA* 20, Doc. 26, 1 Ocak 1910, s. 114, 117-118.
[77] *BDFA* 20, Doc. 32, 16 Mayıs 1911, s. 242, 244, 246.

düşüşü Almanya destekli askerî kanadın marifetiyle olmuştu. Yeni rejimde bu olay Alman nüfuzunun iç işlerde kendisini ilk gösterişiydi. Lynch tartışmaları, Alman ve İngiliz nüfuz gücünün tartıldığı bir olay oldu ki, bundan sonra Cemiyetin askerî kanadındaki Alman bağlantısı resmîleşmiş gerçeklik haline geldi.[78] Yani, fazla uzun olmayan bir aradan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nde Almanya'ya karşı yine kaybetmeye başlamıştı.

Hilmi Paşa, Lynch meselesinde İttihatçıların desteğiyle güvenoyu almasına rağmen, Irak'ta bu imtiyazla ortaya çıkabilecek İngiliz nüfuzu artışı aleyhine çalışan Araplar görmezden gelinemezdi. İttihatçıların Mısır'a benzeme ihtimalinden endişe ettikleri Irak, ihmale gelemezdi. Bu sebepten, Hilmi Paşa'nın istifasıyla onun yerini alan halefi Hakkı Paşa, Lynch'e verilen imtiyaza sadık kalmadığı gibi, Irak'ta İngiliz girişimciler için ayrılmış imtiyazları da vermeyi reddetti. Doğal olarak, Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İngiltere ile Cemiyet'in arası soğuk kaldı. Bunun bir sebebi Irak ise, diğeri de Fransa ile yapılan borç görüşmeleri idi. Bu görüşmelerde Cavid Bey'in savsaklanması sonucu borç ancak Almanya'dan sağlanabildi. Bu olay, bir defa daha İngiltere'nin güçlü bir Üçlü İtilâf için Osmanlı Devleti'ni nasıl feda edebileceğini gösterdi.[79] İngiltere nihayet ihtiyatlı bekleyişini sonlandırmış ve tavrını belli ederek, Lynch olayına karşılık Fransa'dan Osmanlı Devleti'nin uygun şartlarda borç almasını engellemiştir.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin nasıl yönetildiğiyle çok da fazla ilgili olmadığından yukarıda bahsedilmişti. Onları esas rahatsız eden nokta, bertaraf ettiklerini düşündükleri Alman nüfuzunun tekrar kendisini hissettirmeye başlamış olmasıydı. Bunun etkisiyle 1910 yılına ait değerlendirmelerde Cemiyet'e karşı eleştiri dozunun arttığı görülmektedir. Dikkat çeken bir başka nokta da, daha önce olmadığı kadar, Cemiyet içindeki Yahudiler ve Masonları gündeme getirerek, bu grubun eleştirilmeye başlanmasıdır.

Bu çerçevede 1910 yılına ait raporda şu değerlendirilmeler yapılmaktaydı; Meşrutî idare sözde sağlanmıştı, fakat partiyi eleştirenlerin çok kolayca hapsedilebildiği hukukî düzenlemelerin yapıldığı bir sıkıyönetim oluşturuldu. Tuhaf olan, hükûmet ve Cemiyet dışında hiç kimsenin yapılanlar hakkında söyleyecek iyi bir şeyi yoktu. Eleştirenler, hükûmetin arkasındaki Cemiyet'in despotluğunu Abdülhamid'in idaresiyle kıyaslıyor ve yeni idareyi tahammül edilmez

[78] *BDFA* 20, Doc. 32, 16 Mayıs 1911, s. 248. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmad, *a.g.e.*, s. 105-106; Akşin, *a.g.e.*, s. 245.
[79] Ahmad, a.g.m., s. 318.

buluyorlardı. Gayrimüslimler de eşitlik ilkesinin uygulanmadığını gördüler. Bütün bu gayrimemnunlar ancak sıkıyönetimle kontrol altında tutuluyorlardı ki, bu bile anayasal rejimde olması beklenen eleştiriye açık değildi. Yıl ilerledikçe sertlik yanlıları nüfuz ve güç kazandılar. Açıkça cumhuriyetçi olan Cemiyet'in Selânik kanadı hükümdara gittikçe daha az saygı ve ehemmiyet gösteriyordu. Cemiyet'teki Yahudi ve Mason etkisi de gün geçtikçe belirgin hâle geliyordu ve Cemiyet düzmece masonluğun yardımıyla ağına destekçiler düşürmeyi başarıyordu. Birçok insana göre bu yeni hareket sanki bir Türk devrimi değil, bir Yahudi devrimiydi. Bir yıl içinde İstanbul'da ve Makedonya'nın birçok şehrinde 12 yeni loca açılmıştı. Önemli, önemsiz bütün memurların mevkileri, yükselmeleri, sonuçta rızklarının "birader" olmalarına bağlı olduğunu anlamaları sağlandı. Bütün bu localar Yahudiler tarafından yönetiliyor veya ilham alıyordu. Rumlar, Ermeniler veya diğer yerel Hıristiyanlar neredeyse hiç temsil edilmiyorlardı. Dâhiliye Nâzırı Talat Bey valileri, yardımcılarını vs. masonlardan atamak suretiyle, masonluk açısından çok büyük etki sağlama imkânına sahipti. Bu bilgiler ışığında Genç Türk hareketi, temelde Yahudi ve "Türk" görünüme sahipti ve Arap, Rum, Bulgar ve Ermeni gibi diğer Osmanlı unsurlarını dışlıyordu. Türk, esas olarak askerdi ve anayasal yönetim adı altında ordu sayesinde ırkının üstünlüğünü koruma mücadelesi vermekteydi. Türk'ün malî organizması en zayıf türden olduğundan desteksiz, bir hafta bile dayanamazdı. Onun için başlangıçta Ermenileri, Bulgarları, Rumları ve Osmanlı Yahudilerini ekonomik dayanak olarak düşünmüşler, fakat pratikte sadece Osmanlı veya yabancı uyruklu Yahudilerle ittifak ederek, diğerlerinin haklarını çiğnemişlerdi. Cemiyet'in Selânik şubesinin etkili isimlerinden Nazım Bey -ki dönme olduğu söylenmekteydi-, *Judaeo Colonisation Association*'ın Paris şubesini ziyaret etmiş ve 200.000 Rumen Yahudisinin Makedonya'ya, birkaç milyon Rus Yahudisinin de Mezopotamya'ya nakledilmesini tavsiye etmişti. Mezopotamya ve Filistin, Yahudilerin nihaî hedefiydi.[80] Şimdilik amaçları, Türkiye'nin ekonomisini ele geçirmekti. Türk ihtilâlinin bu yönü (Yahudi ve Masonlarla irtibatı) Yakın Doğu meselelerinin siyasî boyutu ile çok

[80] İngilizlerin anlamakta zorlandıkları durumlardan biri de, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık siyaseti ve daha fazla toprak kaybetme endişelerine rağmen, Siyonistlerle bağlantılarıydı. *BDFA* 20, Doc. 32, 16 Mayıs 1911, s. 270. Aslında Siyonizm'in Cemiyet'in Müslüman ve Yahudi üyeleri arasında ne kadar kabul gördüğü de sorgulanmalıdır. Çünkü, Osmanlı Yahudileri, özellikle Selânik'tekiler, yaşadıkları nispî huzur ortamından memnundular ve yoğun propagandaya rağmen 1905-1912 arası sadece 1000 kişi göç etmişti. Koloğlu, *a.g.e.*, s. 20.

ilgiliydi. Yahudiler Ruslardan ve yönetimlerinden nefret ediyorlardı. Ve Rusya'nın artık İngiltere ile dost olduğu gerçeğinden yola çıkarak, Cemiyet çevrelerinde İngiliz karşıtı duyguları tahrik etmede önemli rol oynamışlardı. Anayasanın ilânından sonra İstanbul'da kurulan bir İngiliz locası, buradaki locaların çoğunun Yahudiler tarafından yönetildiğini ve gerçek masonluğun karikatürü ve istismarı olduğunu görünce, hattâ Büyük İskoç Locası bunları gayri meşru ilân edince, buradaki bütün masonlara, nâzırlar dahil, kapılarını kapatmıştı. Bu reddiye, tabiatıyla İngilizlere gücenmeye yol açmış ve bir ölçüde İngilizlere karşı daha az dostane hislerin duyulmasına sebep olmuş olabilirdi. Unutulmamalıydı ki, Türkler İmparatorluğun 30 milyonluk nüfusundan sadece altı milyondu. Gerçek bir anayasal rejimde bastırılabilirlerdi. Bunun sebebi daha ziyade, çoğunluğa göre akılda, eğitimde, ticarette daha geri olmalarıydı. Bunlar durumlarını sadece orduya dayanarak ve yukarıda zikredilen yöntemlerle muhafaza edebilirlerdi. Ülke içindekilere sessizce boyun eğdirdikten sonra, muhtemelen İran, Mısır, Yunanistan ve Bulgaristan söz konusu olduğunda, daha şovenist bir siyaset izleyeceklerdi. Hâlihazırda Bulgarlar ve Rumlar gibi, gerçek anayasal rejimden ümidini kesen Arapları da kendilerinden uzaklaştırmayı başarmışlardı. Şu anda esas nokta, Cemiyet'in aşırıcı mı, yoksa ılımlı kanadının mı üstünlük sağlayacağıydı. Aşırı kanat neo-Pan-İslamcı politika izlemekteydi ve şüphesiz Almanya'ya meyledecekti. Ilımlı kanat ise, İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kurma taraftarıydı. Türkiye'yi gözlemleyen birisi rahatlıkla, Genç Türk rejiminin başarılı olabilmesi için barış içinde 25 yıl geçirmesi gerektiğini söylerdi. Şimdiye kadar bütün yoğunluk ordunun mükemmelleştirilmesine verilmişti ki, kayda değer gelişme de sağlanmıştı. Fakat ekonomide çok az şey başarılabilmişti. Parlamenter yönetimle ilgili de çok fazla bir yetenek gösterilememişti. Yeni rejim, Abdülhamid'in idaresine göre çok az liberal ve parlamenter yönetim ruhuna sahipti. Yalnızca milliyetçi ve askerî karakterdeydi. Elbette İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde, iyi olduğu kadar kötü unsurlar da vardı. Fakat Türkiye'ye dost olan güçlerin bu iyi ve ılımlı kişilerin üstünlük kazanması için şimdiye kadar harcadığı çabalar ümit kırıcı sonuçlar vermişti.[81] Yani İngiltere Osmanlı Devleti'ni umduğu gibi kazanamamıştı.

İngilizlerin Cemiyet içindeki masonlara ve masonluğa niye bu kadar karşı olduğuna dair Fransız masonlarının dergisi *Acacia*'da çıkan bir yazı ışık tutmaktadır. Türk masonlarının çoğunun İngiliz obediyanslı olduğuna

[81] *BDFA* 20, Doc. 28, 14 Şubat 1911, s. 166-168, 169-170.

dair yorumlar yapılınca, adı geçen dergide bu iddia şöyle yalanlanmıştır: "Fransız Devrimi korkusu İngilizlerde bir sabit fikır halindedir. Jön Türkler İngiliz masonluğundan olamaz, çünkü İngiliz masonluğu Fransız Devrimi'nin fikirlerini öğretmez ve esasen Fransız masonluğu bunları öğrettiği için aralarında çatışma vardır ve daima olmuştur.[82] Demek ki burada da, her ne kadar müttefikleri olsa da, Fransa ile sırf ticarî değil, masonik faaliyetlerde de bir rekabet söz konusuydu. Burada yukarıda belirtilen, Lowther'ın Jön Türk devriminin fazla Fransız İhtilâli koktuğuna dair yorumunu da hatırlayınız.

İngiltere Cemiyet'in masonlukla bağlantısını, yönettikleri Müslümanlar nezdinde, onların itibarını zedelemek için de kullanmıştır. Bunda amaç Pan-İslâmcı siyasetin etkisini bertaraf etmekti.[83] 29 Mayıs 1910 tarihli Lowther'ın yazdığı bir raporda, İttihat ve Terakki'nin Büyük Doğu Locası'nın, ki 31 Mart Olayı'nın bastırılmasından iki ay sonra kurulmuştu, etkisi altında bulunduğu ve bunların ilk amaçlarının İslâm kanunlarını değiştirmek ve modernize etmek değil, onları çürütmek ve yok etmek olduğunu belirten ve bu mahiyette başka bilgileri de içeren izlenimleri vardır. Bu izlenimlerini aktardıktan sonra şu yorumu yapmaktadır: "Bu sanırım Kahire'yi de ilgilendirir ve herhâlde Grost'a da gönderirsiniz. Aynı şekilde Tahran'a ve Hindistan'a da gönderilmesi yararlı olur. Zira önde gelen Hintli Müslümanlara el altından Genç Türk hareketinin ciddi şekilde Yahudiler ve dinsiz siyasal farmasonluk tarafından etkilendiği anlatılırsa, aşırı şoven Genç Türkler tarafından yürütülen İngiliz aleyhtarı milliyetçi Pan-İslâmcı propaganda dengelenmiş olur."[84]

Yukarıda da belirtildiği gibi, İngiliz belgelerinde sürekli Cemiyet'in sivil ve asker kanatlarından ve bunların etkisi altında oldukları ülkelerden bahsedilmektedir. Ekim 1910'da Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa ile

---

[82] Koloğlu, *a.g.e.*, s. 123. Jön Türk devrimini, Masonların ve Yahudilerin hazırladıkları "dünya ihtilâli"nin bir parçası olarak değerlendiren eserlerin bir tartışması için bkz. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 125-128.

[83] İngilizlerin Pan-İslâmcı hareketten ne kadar endişe ettikleri hakkında bkz. Karpat, *a.g.e.*, s. 389-394. İngilizler önce İttihat ve Terakki'yi sapkın ihtilâlciler ve ateistler olarak vasıflandırmışlar, daha sonra da onları II. Abdülhamid'den daha tehlikeli Pan-İslâmcılar olarak görmüşlerdir. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 130-131. II. Abdülhamid'in Pan-İslâmcılık anlamındaki etkisi o kadar büyüktü ki, onun tahttan indirilmesi sonrasında, Hintli Müslümanlar arasında İttihatçılara duyulan yakınlıkta büyük bir azalma olmuş, tepkiler dile getirilmiş, hattâ boykotla tehdit edilmişlerdir. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 129-130. Ancak, daha sonra Cemiyet'in hilâfetin önemini kavramalarıyla, tekrar İslâm dünyasında destek kazanmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Öyle ki, Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde Türkiye Hintli Müslümanlar arasında yüksek itibara sahipti. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 134-137.

[84] P[ublic] R[ecord] O[ffice] FO 800/193'ten nakleden Koloğlu, *a.g.e.*, s. 202-207.

Maliye Nâzırı Cavid Bey arasındaki ordunun bütçesi ile ilgili tartışmanın gerçek sebebi olarak da bu ayrışma gösterilmiştir. Bu gerginlik Selânik'in sivil unsurları ile Cemiyet'in askerî üyeleri arasındaki mücadelenin bir parçasıydı. Sivil kanat, basına uyguladığı baskı, hattâ bazı yazarların öldürülmesi, Makedonya'daki sert silâhsızlandırma yöntemleri, başkentte uygulanan sürekli sıkıyönetim ve Yahudilerin Cemiyet'e hâkim olmalarına göz yumulması gibi suçlamalarla kredisini tüketmişti. Halbuki Mahmud Şevket Paşa, hem meclis içinde hem de dışında daha fazla itibara sahipti, ayrıca ordunun desteğine de güvenebilirdi.[85] Mahmud Şevket Paşa'nın tek bir fikri vardı; güçlü bir ordu. Güçlü bir ordunun her sorunu halledebileceğine inanıyordu. Bunun için gerekli olan paranın nereden sağlanacağıyla hiç ilgilenmiyordu. Bunun yanında aldığı askerî eğitim nedeniyle Üçlü İttifaka eğilimliydi.[86] Zaten ordunun eğitimi, silâh ve mühimmat tedarikı de gene tamamen Almanlara havale edilmişti. Bu ise, İngiltere'nin hiç de memnun olacağı bir durum değildi.

Cemiyet'in 1910 yılında yaptığı Kongre (31 Ekim-13 Kasım) bıldık eşitlik, özgürlük ve kardeşlik gibi mesajların ağırlık taşıdığı bir bildiriyle sonuçlanmıştı. Ancak İngiliz Büyükelçiliği Cemiyet'in asıl niyetlerinin sergilendiği gizli raporların olduğundan emindi. İngilizlere göre, var olan bu gizli raporların gerçekliğinden de şüphe duyulmuyordu. Bu raporlara göre, ırklarla ilgili bütün özgürlük ve eşitlikler iptal ediliyordu. Müslüman üstünlüğü korunuyor ve diğer ırkların, gerektiğinde güç kullanılarak, gelişmesinin bastırılması savunuluyordu. Gizli gündemlerine göre İttihad ve Terakki Cemiyeti her şeyi kontrol edecekti. Hâkim dil Türkçe olacaktı. Hıristiyanlar yüksek makamlara gelemeyecekti. Cemiyet bağımsız bir partiyi/grubu dahı meclise kabul etmeyecekti. Bütün önemli makamlar Cemiyet'in göstereceği Müslüman adaylara tahsis edilecekti. Cemiyet'in Merkez-i Umûmisi'ne ancak Türklerin girmesine izin verilecekti. Liberal fikirlere karşı konulacaktı. Müslümanların düşünceleri ve nüfuzu hâkim olacaktı, diğer dinî propagandalar bastırılacaktı. Cemiyet, Hindistan'da, İran'da, Orta Asya'da, Mısır'da ve bütün dünyadaki dindaşlarıyla yakın ilişki kurma isteğini de kayda geçirmişti ki, bu yabancıların boyunduruğundan kurtulma ve Türkiye liderliğinde büyük bir İslâm gücünü kurma fikrini de içeriyordu.[87]

---

[85] *BDFA* 20, Doc. 32, 16 Mayıs 1911, s. 257.
[86] *BDFA* 20, Doc. 28, 14 Şubat 1911, s. 170.
[87] *BDFA* 20, Doc. 32, 16 Mayıs 1911, s. 259. Gizli raporlar hakkında ayrıca bkz. Heller, *a.g.e.*, s. 37-38.

Lowther raporlarında yeri geldikçe Cemiyet kıyasıya eleştiriliyordu. Ancak bir raporunda da İngiltere'nin Cemiyet'i kendisinden uzaklaştıran icraatlarına da dikkat çekmiştir: "Türklere yaptıklarımız ya unutuldu, ya da kasıtlı olarak görmezden geliniyor. Bizden uzaklaşmalarını meşrulaştıracak şeyler var onların nazarında. Mesela, Girit sorununda İngiltere en etkili güç olarak görüldü ve alınan sonuç Türklerin beklentilerini tatmin etmedi. Babıâli'nin acilen talep ettiği zırhlı gemileri hemen sağlayamamamız, kendileri aleyhine ve Yunanistan lehine bir adımımız olarak yorumlandı. Gümrük vergilerinin şartsız olarak % 4'e yükseltilmesine de onay vermedik. Ayrıca burada Hindistan, İran ve Mısır Müslümanlarının uyanmasının İngiltere'de İslâm'a karşı güvensizliği kışkırttığına dair bir kanaat var. Ve şüphesiz, Türkiye'de gizlice bu ülkelerdeki dindaşlarıyla temasa geçme çabaları var ki, bu bizden başkası aleyhine kullanılamaz. Türkiye'nin Fransa'dan almaya çalıştığı borç meselesinde müdahil olmamamız ve daha ağır şartlarda Almanya'dan borç alınması bize gücenmelerine neden olmuştur. Bize başvurulduğunda, Türkiye'ye malî yardım konusunda her defasında onları eli boş göndermemiz, onlara karşı yakınlığımızın lafta kaldığının göstergesi olarak algılanmıştır. Bütün bunların yanında, Basra Körfezi'ndeki tavrımız ve Bağdat demiryoluna yaklaşımımız bize karşı şüphe duyulmasının en önemli nedeni olmuştur."[88]

1911 yılına gelindiğinde İttihad ve Terakki Cemiyeti ve yeni idareye eleştiriler bütün hızıyla devam ediyordu: "Meşrutî idarenin başındaki hatalar devam etti; bunlar Türk olmayanların millî duygularını mahvetmek, ırkî olmayan sunî bir vatanseverliği Osmanlıcık altında dayatmaktı ... Irkların eşitliği sürekli vurgulandı, ama pratikte de sürekli ihlâl edildi. ... Cemiyet'in İngiliz aleyhtarı duyguları İsmail Hakkı Babanzade'nin *Tanin*'deki yazılarıyla sürekli canlı tutuldu. ... Anayasal yönetimin geleceği düşünüldüğünde, şüphesiz sonuç bu konuda iyimser olanlar için bile hayal kırıklığıdır ve ülkesi adına umutsuzluğa düştüğünü söyleyen bir Türk ile karşılaşmak sıradan bir durumdur. ... Yeni rejimin çıraklık dönemi oldukça uzun süreceğe benziyor. Meclisin üyeleri anayasal yönetimi benimseme konusunda fazla yetenekli değiller. Mebuslar, ya bakanlık koltuğu kapma ümidi, ya da bazı imtiyazlar elde etme peşindeler. Gençler arasında da, önemli makamları dolduracak adam çıkmamaktadır. ... Kabine, kesinlikle tarafsız kalmak istemesine rağmen, hükümetin arkasındaki güç Almanya'ya eğilimlidir. ... İngiltere ile ilişkilerin dostane olduğu söylenemez. Bizim şikâyetlerimizin de çok

[88] *BDFA* 20, Doc. 28, 14 Şubat 1911, s. 172.

ciddi boyutu yok. ... Gerçekte ismine yakışır bir hükümet yok ve olan da hiçbir şeyi temsil etmiyor, fakat arkasında terör uygulayan Cemiyet her daim vardı. ... Bizim temel şikâyetlerimiz, Bağdat ve Basra Körfezi ile ilgili. Askerlerin Bağdat demiryolunu neye mâl olursa olsun tamamlama istekleri onları Almanlara meylettiriyor ve hattın bitiş noktasının İngiltere'nin elinde olmasına direnç, ciddi şüphe uyandırıyor. ... Alman ajanlarının İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamid ile aynı sistemi uyguladığını fark etmeleri uzun sürmedi. Alman Büyükelçi yeni sistemi ve Genç Türkiye'nin idaresini hiçbir şekilde övmediği hâlde, gittikçe Cemiyet'in dostu ve destekçisi oldu. Cemiyet'in siyaseti Almanya'ya açıkça yaklaşmak olduğu halde, hükûmet sıkça bir tarafı tercih etmediklerini açıkladı. ... Almanya, başka dostun olmadığı yerde, eski durumunu tekrar kazandı."[89] Bu yorumlar aslında mevcut durumu kabullendikten sonra, izahından başka bir şey değildi.

İngiltere tarafından yapılan her türlü eleştiriye rağmen Osmanlı Devleti Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde bu badireyi atlatabilmek amacıyla 31 Ekim 1911'de İngiltere'ye ittifak teklifinde bulundu. Buna Grey'in cevabı şöyleydi: "Majesteleri hükûmeti Büyükelçinin [Tevfik Paşa] dostane duygularını takdir ediyor ve iki ülkenin candan samimi olması gerektiğini söylüyor. Ayrıca Türkiye'nin refahı ve terakkisine dair temennilerini bildiriyor. Ancak Majesteleri hükûmeti kesin bir tarafsızlık siyaseti izlemekte ve bunu korumakta kararlı. Mevcut çatışma devam ederken, hükûmet tarafsızlığı bırakıp görüşmeler yapamaz. ... Majesteleri hükûmeti savaşan tarafların bir an evvel ilişkilerini normal ve barışçıl seviyeye geldiğini görmekten mutlu olacaktır."[90] İttifak teklifine olumsuz cevap verilmesine rağmen, İngilizler kendileri açısından bu olayda bir olumlu yön görmüşlerdi. Onlara göre, bu ittifak teklifi neticesiz kalmış olsa da, durum göstermişti ki, İngiltere hâlâ Osmanlı Devleti'nde seviliyor ve gelecekte de İngiltere'nin desteği umuluyordu.[91]

Balkan Savaşları'na kadar Jön Türklerin Büyük Devletler içinde, her ne kadar bundan fiilen bir şey elde edememiş olsalar da, sırtlarını en fazla dayandıkları güç İngiltere idi.[92] Fakat Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin uğradığı hezimet sonucunda, açıkçası dayanabilecekleri hiçbir güç kalmamıştı. Bunun en bariz göstergesi, savaş patlak vermeden önce, Osmanlı Devleti'nın Balkan ittifakına karşı savaşı kazanacağını düşünen Avrupalı Güçlerin, bundan kazanç sağlamamaları için

[89] *BDFA* 20, Doc. 52, 31 Ocak 1912, s. 300-301, 304-305, 307-308.
[90] *BD* 9, Memorandum, 2 Kasım 1911, s. 780.
[91] *BDFA* 20, Doc. 52, 31 Ocak 1912, s. 306.
[92] Ahmad, *a.g.e.*, s. 67.

statükonun korunacağını vurgulamaları, ancak savaşı, birçoklarına göre sürpriz bir şekilde, Osmanlı Devleti kaybedince, statüko vurgusuna artık kimsenin kulak asmamasıydı. Çünkü özellikle İngiltere'de birçoğunun beklentisi olan Osmanlı'nın Avrupa'dan atılması gerçekleşmişti.

İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yalnız kalmasıyla ilgili yorumları şöyleydi; Türkiye, Büyük Güçleri birbirine karşı oynama siyaseti olan geleneksel politikasına güvenerek, Balkan devletlerinin ittifak yapabileceği gerçeğine gözlerini kapayarak, iç huzursuzlukları ve Güçlerin reformlarla ilgili meşru taleplerini ihmâl ederek, sonucun kötü olacağını göremedi ve çok geç de olsa fark etti ki, Avrupa'da desteksiz ve dostsuz kalmıştı. Bu savaşta, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tavrı kayıtsızlık oldu ve bu durum Türkler arasında çok büyük hayal kırıklığı oluşturdu. Türkiye her zaman yaptığı gibi, sıkıntıya düştüğünde İngiltere'ye başvurdu ve yardım almak için gerekli şartları göz önünde bulundurmadı. Berlin Antlaşması'ndan sonra, Rusya ile ilişkilerimizin değiştiği gerçeğine gözlerini kapadı ve İngiltere ile olan siyaseti dostane olsun veya olmasın, destek için ümit besledi. Bize karşı herhangi bir saldırgan girişim içinde olmadı, fakat Bağdat-Basra demiryolu hattı ve Basra Körfezi ile ilgili düzenlemelerde de çok anlaşmaya hevesli değildi.[93]

İngiltere açısından, Osmanlı Devleti'nin 1913 yılına ait değerlendirilmesinin yapıldığı raporda tekrar iyimser yorumların yapıldığı görülmektedir. Onlara göre; Genç Türklerin İngiltere'ye düşman olduğu tahminleri doğru çıkmadı. Geçmişte yaşananlar, Osmanlıların belli ölçüde İngiltere'yi Rusya'ya karşı oynama isteklerinden de kaynaklanmış olabilirdi. Fakat Türkiye'de, İngiliz kurumlarına ve idarî yeteneklerine olan inanç her zaman vardı. II. Abdülhamid idaresinden sonra izlenen merkezileştirme ve bunun beraberindeki Türkleştirme siyasetinden vazgeçilmiş gibi görünüyordu. Mesela Vilâyetler Yasası, bu anlamda önemli bir adımdı. Cemiyet'in yıllık kongresi Ekimde tamamlanmış ve gizli bir cemiyetten siyasî partiye dönüşüm konusunda ciddi kararlar alınmıştı.[94] Bu çalışmada, sıkça Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerin Büyük Güçler, özellikle de Almanya ve İngiltere açısından bir nüfuz yarışı olduğu vurgulandı. Mahmud Şevket Paşa, bu mücadelede Alman taraftarı olarak algılanıyordu ve İngilizler açısından, *31 Mart Olayı*'ndan sonra ülkeyi sıkıyönetim altında idare eden bir diktatör olarak vasıflandırılıyordu. Paşa'nın uğradığı bir

[93] *BDFA* 20, Doc. 59, 17 Nisan 1913, s. 368, 370.
[94] *BDFA* 20, Doc. 61, 4 Aralık 1914, s. 421, 430-431.

suikast sonucu öldürülmesi ve yönetimin İngiliz yanlısı olarak vasıflandırılan Cemiyet'in sivil üyelerinin eline geçtiği yorumlarının yapılması, İngilizlerin bu iyimser yorumlara geçmesindeki etkisi hakkında soru işaretleri oluşturmaktadır. Kaldı ki, Fitzmaurice ve Binbaşı Tyrell, Osmanlı makamlarınca bu suikastta sorumlu görüldüklerinden, istenmeyen adam ilân edilmeleri üzerine ülkelerine geri çağrılmışlardır.

Balkan Savaşları diplomasisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Avrupa'nın artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü için müdahale etmeyeceğine ikna etmişti. Bu sorunun üstesinden tek başlarına geleceklerdi. Onun için derhal orduyu modernleştirmeye giriştiler. Fakat şunu da fark ettiler ki, bir büyük gücün desteği olmadan, imparatorluktan kalan neyse, onu korumak imkânsızdı. Bunun için tekrar İngiltere'ye döndüler[95] ve gene bir ittifak teklifinde bulundular.

İngiltere'de Osmanlı Devleti'nde olan bitenle ilgili olumlu yorumlara rağmen, ittifak söz konusu olduğunda iyimserlik havası birden tereddüde neden olmakta ve Avrupa savaşını tetikleyeceğine dair korkuları canlandırmaktaydı. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Mallet'ye (1913-1914) göre, Türk İmparatorluğu'ndan geriye kalanların bütünlüğünü korumak İngiltere'nin çıkarınaydı. Asya vilâyetlerinin nüfuz alanlarına bölünmesi kendilerine fayda sağlamayacağı gibi, Akdeniz'deki güç dengesini de bozacaktı. Mısır'a, Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a etkisini söylemeye bile gerek yoktu. Böyle bir durum Avrupa savaşına sebep olabilirdi. Mevcut şartlarda Türkiye ile bir ittifak Avrupa'yı İngiltere'ye karşı birleştirir ve zayıflık nedeni olarak, hem İngiltere, hem de Türkiye için tehlike arz ederdi. Böyle bir siyaset Almanya, Avusturya ve İtalya'nın düşmanlığını da tahrik eder ve bunu Üçlü İtilâf'ın Üçlü İttifak'a meydan okuması olarak algılayabilirlerdi. Bununla beraber İngiltere'nin olumsuz tavrının da kendi işlerine gelmeyeceğini düşünüyordu, çünkü Osmanlıları Üçlü İttifak'ın kollarına atmış olurlardı. Türk imparatorluğunun Asya topraklarının korunması hayatî öneme sahipti. Türkiye'nin bağımsızlığını koruması ya İngiltere ile ittifak kurması, ya da Üçlü İtilâf ile anlaşmasından geçerdi. Daha risksiz bir yol, bir Deklarasyon antlaşmasıyla bütün Güçlerin, Türklerin mevcut topraklarının bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı duyulduğunu taahhüt etmeleri ve tarafsızlığa varan bir süreçte malî kontrol ve reformların yürütülmesine bütün Büyük Güçlerin katılmasıydı.[96] Tevfik Paşa'ya da 2 Temmuz 1913'te bu mahiyette bir cevap verildi.

---

[95] Ahmad, a.g.m., s. 321.

[96] *BD* 10, Memorandum, 19 Haziran 1913, s. 901-902. Ayrıca bkz. Ahmad, a.g.m., s. 321-323.

Mallet'nin bu yorumları açıkça ortaya koymaktadır ki, 1913'te İngiltere sadece Avrupa'daki sorunlarla meşguldü. Bunun sonucu İttihad ve Terakki'ye karşı daha uzlaşmacıydı. Ayrıca Osmanlı Devleti ile ilgili diğer Büyük Güçlerin şüphelerini uyandırmamak için de azami ölçüde dikkatliydi. Artık Cemiyet'i İngiltere'den yakınlık ve ilham beklemeleri konusunda cesaretlendirmiyordu. Siyasetinin amacı Osmanlı Devleti'ni tarafsız tutmaktı.[97] Fakat ülkedeki neredeyse herkesin, yapacağı reformlarda dahi yabancı bir devletin desteği olmadan ayakta kalamayacağına inanan ve devletin bekasını bir Güçle ittifak yapmadan sağlayamayacağı kanaatine sahip olan bir zihniyetin, tarafsız kalma ihtimali yoktu. Nitekim öyle de oldu.

DEĞERLENDİRME

İttihad ve Terakki Cemiyeti, İngiltere ile Fransa'nın II. Abdülhamid idaresine yaptığı hücumların, onun liberal idealler doğrultusunda bir yönetim göstermemesinden kaynaklandığını düşünüyordu. Hâlbuki bu devletleri ilgilendiren onun idare tarzından ziyade, Rusya'ya karşı durup duramayacağıydı. Ancak 1892-1894 Fransız-Rus, 1904 İngiliz-Fransız ve 1907 İngiliz-Rus antlaşma ve ittifaklarıyla hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın Rusya'ya karşı bir sete ihtiyacı kalmamıştı.[98] Nitekim 1908 sonrasındaki gelişmeler söz konusu ülkeler açısından Osmanlı Devleti'nin nasıl yönetildiğinden ziyade, kendi çıkarları açısından ne vaat ettiğiyle ilgili olduklarını açıkça ortaya koydu. Zaten 1830'lardan itibaren, Grey hariç hiçbir İngiliz devlet adamı, Osmanlı Devleti'nin parlamenter yönetime ve anayasaya sahip olmasını istememişti.

İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesi, Bulgaristan'ın da bağımsızlığını ilân etmesi Osmanlı Devleti'ni tekrar uluslararası güç mücadelesinin unsuru haline getirdi ve İngiltere de buradaki yerini almak durumunda kaldı. Çünkü bu gelişmelerle Avrupa'daki statüko değişmişti. Bu sırada İngilizlerin Osmanlı lehindeki açıklamaları, yüzyılın ortasındaki eski siyasetine döneceği anlamına gelmiyordu. Çünkü İngilizler, Rusları karşılarına almadan Osmanlı yanlısı olamazdı ve İngiltere gün geçtikçe Rusya ile Fransa'ya daha fazla ihtiyaç duyuyordu. İngilizlerin denge siyaseti ve emperyal yaklaşımları, kararlarında belirleyici oldu ve Osmanlının yeni yönetimine yakınlık içeren, ama kaçamak açıklamalarda bulundular.[99]

---

[97] Ahmad, a.g.m., s. 323.

[98] Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2005, s. 409.

[99] Heller, *a.g.e.*, s. 16.

İngilizler İkinci Meşrutiyet'e başlangıçta bekle gör siyasetlerinin bir sonucu olarak hep olumlu, ama ihtiyatlı bir destek gösterdiler. Ancak yukarıda vurgulanan siyasî durumlar nedeniyle Osmanlı Devleti'ni fiilen ve malî yönden kollayamayacakları için, çaresiz kalan İttihatçılar mecburen Almanya ile iş yapmak zorunda kaldılar. Bu ise, bir kısır döngü olarak, İngiltere'nin tepkisine neden oldu.

Dışarıda zaten Osmanlı Devleti üzerinde bir Alman-İngiliz (buna Üçlü İttifak-Üçlü İtilâf da denilebilir) mücadelesi yaşanırken, Feroz Ahmad'ın isabetle belirttiği gibi, bu mücadele içeriye de Ordu-Cemiyet mücadelesi şeklinde yansıdı. Mahmud Şevket Paşa'ya düzenlenen suikast sonrasında kontrolü tamamen ele geçiren Cemiyet, devletin bekasını güven altına almak için Üçlü İtilâf'a yanaşma imkânları aradı. Talat Bey Rusya'ya, Cemal Paşa da Fransa'ya ittifak teklifinde bulundu. Fakat bu çabalar sonuçsuz kalınca, İngiliz Büyükelçisi Mallet'nin öngördüğü gibi, Osmanlı Devleti Üçlü İttifak'a yanaşmak zorunda kaldı. Bu mücadelede, birçok unsur gibi, Meşrutiyet de bir dekor olmaktan öteye gidemedi. Feroz Ahmad, Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesinin sonuç itibariyle yanlış ata oynandığını gösterdiğini, fakat gerçekte üzerine oynanacak başka at da olmadığını söylemektedir[100] ki, kesinlikle isabetli bir yorumdur.

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Belgeler

Bourne, K. ve D. C. WATT (Ed.). *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print (BDFA)*, 16., 19. ve 20. Ciltler, University Publications of America, Inc., 1985.

Gooch, G. P. ve Harold TEMPERLEY (Ed.). *British Documents on the Origins of War 1898-1914 (BD)*, 5., 9. ve 10. Ciltler, His Majesty's Stationary Office, London, 1928, 1933 ve 1936.

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz. "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, vol. 2, no. 4 (July 1966), s. 302-329.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara, 1998.

Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

[100] Ahmad, a.g.m., s. 325.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. I/2, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2005.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

Birinci, Ali, "Türk Siyasî Düşüncesinde İngilizperestlik", Philip P. Graves, *İngilizler ve Türkler*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s. 177-185.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'*, c. I (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Heller, Joseph, *British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914*, Frank Cass, London, 1983.

Herbert, Aubrey, *Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son* Seyahatler, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

Karpat, Kemal, *İslâm'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Gür Yayınları, İstanbul, 1991.

Lane-Poole, Stanley, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

McCullagh, Francis, *Abdülhamid'in Düşüşü*, çev. Nihal Önol, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1990.

Özcan, Azmi, *Pan-Islamism, Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1997.

Ramsaur, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran Yavuz, Sander Yayınları, İstanbul, 1982.

Soy, Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

Soy, Bayram, "İttihad ve Terakki'nin II. Wilhelm'e Sundukları Bir Mektup", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 5 (Bahar 2007), s. 19-34.

Temperley, Harold, (1) "British Policy towards Ottoman Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 4, No. 2, (1933), s. 156-191.

Temperley, Harold, (2) "British Policy in Reference to the Turks and Parliamentary Government from Disraeli 1876-8 to Grey 1908-9", *Congrés International des Sciences Historiques, II*, Résumés des Communicatios Présentées Au Congres, Warszawa, 1933, s. 240-242.

Şûrâ-yı Ümmet Gazetesi'nin Selanik Nüsha-i Fevkalâdesi Işığında 31 Mart Hadisesi'ne Bir Bakış*

Nevin Yurdsever Ateş**

Şûrâ-yı Ümmet ile ilgili olarak hazırlanan üç ciltlik Osmanlı-Türk Süreli Yayınları başlıklı kapsamlı eserde; Meşrutiyet Hükümeti'nin ve ıslahat taraftarlarının yayının, Osmanlının menfaatlerine hizmet eden ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yayımlanan günlük bir gazete olduğu; imtiyaz sahibinin Dr. Bahaddin Şâkir, Müdürünün Mustafa Asım, Başmuharririnin ise sırasıyla Sâmipaşazade Sezai, Cenab Şahabeddin ve Hakkı Baha olduğu bilgisi veriliyor.

Bilindiği üzere gazetenin ilk sayıları Mısır'da, sonra Paris'te ve sonra da İstanbul'da yayımlanmıştı. 1-139. sayılar (1320-1324'ler) "on beş günlük", 140-151. sayılar (1324-1325'ler) "günlük" ve 192-200. sayılar

---

** Prof. Dr, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

* Bu yazı 7-10 Mayıs 2008 tarihleri arasında İstanbul'da IRCICA (İslâm Konferansı Teşkilatı İslâm Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi)'nın "Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet" konulu uluslararası konferansta sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

(1325-1326'lar) da "haftalık" olarak yayımlanmışlardır. Daha sonraki sayılar ise "süresi belirsiz"dir. Yayının zaman zaman başlıklarında değişiklikler olmuştur; "Hükümet-i meşruta ve ıslâhat-ı umumiye taraftarlarının vâsıta-i neşriyatıdır" veya "Menafi-i Umumiye-i Osmâniye'ye hâdım" ya da "Cemiyetin ve gazetenin umumi idaresi için Paris'te meşveret idaresi" gibi.[1]

Bu makaleye konu olan sayı ise, Şûrâ-yı Ümmet'in pek bilinmeyen ve Selânik'te basılan 12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909) tarihli "nüsha-ı fevkalâde"sidir. Gazetenin Selânik'te yayımlanmasına, 31 Mart Hâdisesi'nde gazetenin matbaasının tamamen tahrip edilmesi sebep olmuştur.

Bir defaya mahsus çıkarılan, sayı ve numarası olmayan ancak üzerinde mührü bulunan bu "nüsha-ı fevkalâde"nin içinde yer alan yazılardan yola çıkarak 31 Mart'ın yeniden değerlendirilmesi ve tartışılmasını ilgi çekici görmekteyiz.

Bizzat kendisinin yayınlanış şartlarının dahi dönemi aksettirecek özellikler taşıdığı görülen bu özel nüshanın içinde yer alan yazılar, hiç şüphesiz, bir kısmı günümüze kadar süregelen fikir ve hareketlerin ortaya çıkış şartlarıyla etkilerini ortaya koyacaktır.

12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909) tarihinde Füyûzat Dergisi İdaresinde basılan bu özel sayı "İstibdâd'ın çiğnenmesinden kurtulup Selanik'te bir hürriyet nefesi alan Şûrâ-yı Ümmet'in bütün menfaatleri Selanik Askeri Kulübü'ne takdim edilmek üzere, hürriyetin doğduğu yer olan bütün Rumeli'ye bir minnet hatırasıdır" ithaf üst başlığı ile; *Samipaşazade Sezai*'nin "Vatana Hıyanet", *Fazlı Necib*'ın "10 Temmuz 10 Nisan", *Muslihiddin Adil*'in "İstanbul Surları Önünde", Selanik Mebusu *Mehmed Cavid*'in "Şûra-yı Ümmet'e Naçiz Takdim Nasıl Başladı", Mümtaz Yüzbaşı *Murad Nihad*'ın "Hürriyetperver Ordular", *Kâzım Nami*'nin "Son İrtica'ın Ruhi Sebepleri" başlıklı yazılarını içermektedir.

Bu özel sayının Türkiye kütüphanelerinde mevcudiyetine baktığımızda; Ankara'da Milli Kütüphane'de, Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde ve İstanbul'da Atıf Efendi Kütüphanesi'nde kataloglarda görülmekte, ancak sadece Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde ve Atıf Efendi Kütüphanesi'nde tek nüsha olarak bulunmaktadır. Yazımızda kullandığımız nüsha ise değerli araştırmacı sayın Erol Şadi Erdinç tarafından bize verilmiş olandır.*

1876'da ilân edilen Kanun-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulduğu 23 Temmuz 1908 tarihli Hürriyet'in İlâm'nın yüzüncü yılında, tarih yazı-

---

[1] Hasan Duman, *Osmanlı- Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri* (1828-1928), Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Cilt II, 2000, s. 787-788.

* Bu vesile ile kendisine tekrar teşekkür ederiz.

cılığımızda 31 Mart Hadisesi üzerine çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Meşrutiyet'in ilânından yaklaşık dokuz ay sonra patlayan bu isyan, günümüzde hâlâ tartışılmaktadır. 31 Mart Hadisesi'nin hangi koşullar içerisinde ortaya çıktığı ve sonuçları üzerinde tartışmadan önce, II. Meşrutiyet'in günlük yaşamı dönüştürürken toplumsal ve siyasal yaşamdaki gelişmeleri kısaca özetlemek gerekiyor.

II. Meşrutiyet'in yeniden ilânını Selanik ve Makedonya'da gelişen olaylar sağlamıştı. Gelişmeler, İttihatçıları II. Abdülhamıd ile uzlaşmaya götürecek ve onun tahtta kalmasını sağlayacaktı.

İstanbul halkı ise Selanik ve Makedonya'daki gelişmelerin ne olduğunu tam kavrayamamış olsa da alabildiğince coşkulu bir biçimde toplandığı Yıldız önünde onca yıllık despotizm suçunu "eski devir ricaline" yüklemeyi uygun görürken, "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla Abdülhamid'i kutsuyorlardı. Toplumdaki tüm kesimler Fransız Devrimi'nden tevarüsle "özgürlük", "eşitlik", "kardeşlik" kavramlarına "adalet" kavramını da ekleyerek büyük beklentiye kapılmışlardı.

II. Meşrutiyet'in ilânı ile İTC, otuz üç yıldır süren istibdada son veren bir ilahî güç olarak da algılanıyordu. Meşrutiyet'in Fransız Devrimi'nden ilhamla aldığı kavramlar önem kazanırken, diğer yandan İslâm'ın bir zaferi olarak da gösteriliyordu. Halk büyük sevinç gösterileri içinde, minberlerden duyurulan İslâmiyet'le Meşrutiyet'in aynı şey olduğunu dinlemekteydi.[2]

Müslüman, Hıristiyan, Yahudi herkes Meşrutiyet'i büyük bir coşkuyla kutladı, gönülden destekledi. "Hürriyet" kavramı, dilden dile dolaşan, o güne kadar görmedikleri ama artık kendilerine bahşedilendi. Ancak herkesin "hürriyet" algılaması farklı idi. Hürriyet coşkusuna kapılmış insanlar sokaklara dağılmış, tek tek devlet dairelerini dolaşıyor, memurları "Meşrutiyet"e bağlılık yemin etmeye zorluyorlardı. Hürriyeti herkesin istediğini yapma özgürlüğü olarak algılayan hattâ bu nedenle işlerine gitmeyenler bile mevcuttu. Sonunda, İTC bu nedenle herkesin işinin başına dönmesi için birkaç bildiri yayımlamak zorunda kalacaktı.

Meşrutiyet'in ilânı üzerine siyasî suçlular için çıkarılan af yasası, mahkûmların ayaklanması ile genel bir affa dönüşmüş ve birdenbire İstanbul sokakları bu insanlarla dolmuştu.

Kasım ve Aralık ayında yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde, İTC'nin adaylarının beklendiği gibi hemen hemen hepsi Meclis'e girdi. Ancak bu adayların çoğu İTC'nin üyeleri değildi. Bunlar ya İTC'nin

[2] Tarık Zafer Tunaya. *İslâmcılık Akımı*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 90.

sempatizanı ya da Abdülhamid'in istibdadına karşı kişilerdi. Ayrıca İttihatçılar, hükümet kurmayı eski sadrazamlara bırakırken, denetlemeyi tercih ettiler.

Abdülhamid'in gözde sadrazamlarından olan Kâmil Paşa'nın sadaretindeki hükümette ilk politik gerginlik, İTC'nin önerdiği Harbiye ve Bahriye Nazırlarını Kâmil Paşa'nın cemiyete danışmaksızın değiştirmesi oldu. Bunun üzerine İTC üyelerinin hükümete güvensizlik oyu verilmesini istemesine rağmen, Kâmil Paşa güvenoyu aldı. Ancak İTC'nin tüm gücünü harcayarak yaptırdığı ikinci güven oylamasında Kâmil Paşa Hükümeti düşürülebildi ve muhalefet taraflarının gayr-i meşru ilân ettiği Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti kuruldu.

Eylül 1908'de İstanbul'a babasının cenazesiyle dönen Sultanzade Sabahattin Bey'in* cenaze sonrası cemaat temsilcilerine teşekkür ziyareti İttihatçılar tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Sultanzade Sabahattin böylece İttihatçılardan beklediği yakınlığı bulamamıştı.

1908 Eylül'ünde kurulan Ahrar Fırkası "Teşebbüs-ü şahsi ve adem-ı merkeziyet" düşüncesi etrafında toplanmış kişilerden oluşuyordu. Ahrar Fırkası'nın kurucularından bazılarının Sabahattin'le olan yakınlığı nedeniyle kendisinin de fırkaya mensup olduğu çok defa ileri sürülecektir.[3]

Sina Akşin, "Fırka İdare Heyetinde bir reis öngörüldüğü ve İdare Heyeti üyeleri gizli olmadığı halde, hiçbir zaman bir reis gösterilmediğini ve muhtemelen açık başkanlığı reddeden Prens'in, fahri (ve gizli) başkanlığı kabul etmiş ya da başkanlığın -kendisine bir cemile olarak- açık kalmasına razı edilmiş"[4] olduğunu belirtir.

Bu sırada meydana gelen dış olaylar, ortaya çıkan siyasî gerginliklerin daha da şiddetlenmesine neden olacaktı. Ekim 1908 tarihi itibariyle yüzyıllardır Osmanlı egemenliği altındaki toprakların siyasal statüleri tek tek değişmeye başlayacaktı. Bulgaristan bağımsız krallığa dönüşürken, Bosna-Hersek Avusturya'ya, Girit ise Yunanistan'a iltihak etti. Gerçekte

---

* Sultanzade Sabahattin Bey "Prens Sabahattin" adıyla Osmanlı-Türk siyasal yaşamında yaygın kabul görmüş siyasî bir kişiliktir. Ancak Osmanlı Hanedanı'nda, hanedan mensubu erkeklerin çocukları "şehzade", kadınların çocukları da "sultanzade" unvanı taşırlar. Dolayısıyla Sultan Reşat'ın kızkardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olan "Sabahattin Bey", sultanzade unvanı taşır.

[3] Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul Matbaası, 1954, s. 39 [Tütengil, Sabahattin ile Hüseyin Cahit arasında bu konudaki polemik yazılarını örnek veriyor ve Sabahattin'in fırka reisi olmadığına dair beyanatına karşılık Hüseyin Cahit'in verdiği yanıtı sahifelerine taşıyor. "Ortada yanlış havadisler çıkaranlar varsa onlar da Rum gazetelerdir. Bizim kabahatimiz ise tekzip edilmeyen bu rivâyetlere inanmaktan ibaret kalıyor. Bu da pek o kadar şayan-ı ittiham bir cürüm olmasa gerekir zannındayız", A.g.e., s. 41].

[4] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara, İmge Kitabevi, 4. Baskı, 2006, s. 150-152.

gelinen durum, Berlin Antlaşması ile oluşan fiilî durumun hukuken tesciliydi.

Meşrutiyet'in ilânından yaklaşık iki ay sonra "31 Mart provası" olarak adlandırılacak olan "Kör Ali Olayı" patlak verdi.

Ramazan ayında Fatih Camiinde kılınan Cuma namazından sonra etrafına topladığı kalabalık bir grupla Yıldız Sarayı'na giden Kör Ali ve arkadaşı İsmail Hakkı, Anayasa ile Meclis'in şeriata aykırı olduğunu haykırarak geldikleri Yıldız'da Abdülhamid'in Başmabeyncisi Ali Cevat Bey'e de aynı şikâyetleri dile getirmişlerdi. Ali Cevat Bey de kendilerini teskin edip "istediklerinin gerçekleştirileceği"[5] sözünü vermişti. Sonrasında Kör Ali ve İsmail Hakkı tutuklandı ve yargılandı. Bu olay, Meşrutiyet taraftarlarınca şiddetle kınandı. Lakin ok yaydan çıkmıştı bir kez. Dönemın gazeteleri benzer olayları ardı ardına haber yapmaya başlamışlardı: Tiyatroların, içkili yerlerin kapatılması, Müslüman kadınların açık saçık sokaklarda gezmemesi, resim çıkartılmaması gibi...

II. Meşrutiyet'in değişim-dönüşüm süreci içinde, siyasî ihtirasları hayli yüksek ancak henüz tecrübesiz İttihatçıların, büyük reform iddialarıyla birlikte ortaya çıktıkları ve bunları gerçekleştirmeye çalıştıkları her alanda, eski düzenin yerleşik kurumlarında ister istemez kendi karşıtlarını da yaratıyordu. Ordu, bunlar arasındaki ilk kurumdu.

II. Abdülhamid döneminde özellikle eğitim alanında önemli adımlar atılmıştı. Bir yandan Batı'ya öğrenci gönderilmeye devam edilirken aynı zamanda ülke içinde "Batı tipi" eğitim kurumlarının açılmasına ağırlık verilmişti. Böylece, bir anlamda II. Abdülhamid kendi sonunu da hazırlıyordu. Zira bu okullardan mezun olan ve genellikle devlet bürokrasisinde görev alan "asker-sivil bürokratlar", gün gelecek kendisinin yetkilerini elinden alacaklardı.

II. Abdülhamid, eğitim reformu konusundaki bu yaklaşımına rağmen "Batı tipi" okullarda yetişenleri yani mektepli subayları İstanbul'dan uzaklaştırdığı gibi, alaylı subayları da İstanbul'da tutuyordu. I. Ordu (Hassa Ordusu) alaylı subaylardan ibaretti. II. Abdülhamid'in yönetiminin bir parçası olan ve açıkça kayrılan bu alaylı subaylar "sadakat" sisteminin ayrıcalıklarını paylaşıyorlardı. Oysa İTC, Selanik mebusu Cavid Bey'in de satırlarında dile getirdiği "...bundan sonra adam için iş değil, iş için adam aranacağı"[6] bir sistemin habercisiydi. Bu çerçevede, İTC'nin

---

[5] Faik Reşit Unat (Yay. Haz.), *II. Meşrutiyet'in İlânı ve Otuz Bir Mart Hadisesi* (II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi), Ankara, TTK Basımevi, 1991, s. 15.

[6] *Selanik'te Şûrâ-yı Ümmet*, "Şûrâ-yı Ümmet'e Naçiz Takdım Nasıl Başladı", 12 Nisan 1325 (25 Nisan 1909).

"sadakat" sistemi yerine "liyakat" sistemini uygulamaya başlayacağının ilk işareti, Eylül 1908'de orduda yapılacak tensikat ve reform ile ilgili olarak Harbiye Nazırı ve kumandanların bir araya geldiği toplantıydı. Bu toplantı sonrasında, önemli bir miktar alaylı subay tasfiye edilirken, zamanın gerekleriyle bağdaşmayan askerî sistemde de yenileşme çabalarına hız verildi. Prusya tipi disiplinin uygulamasıyla birlikte, eğitim sırasında namaz, abdest gibi dinsel ritüeller olabildiğince azaltıldı. Söz konusu düzenlemelere yönelik hoşnutsuzlukların ortaya çıkardığı olaylar, İTC yanlısı mektepli askerler tarafından da hoşgörüyle karşılanmayıp şiddetle bastırıldı. Örneğin Ekim 1908'de Cidde'ye sevkleri kararlaştırılan, terhis talepleri reddedilen iki piyade taburu askerlerinin, emirlere itaatsizlik göstermeleri üzerine, kendilerini kışlaya girmek için zorlayan Avcı taburlarına ateş açmaları sonucu çıkan olayların, kimi asker ölümleriyle bastırılması gibi.[7]

Askeriye içinde huzursuzluk gün geçtikçe artıyordu. Şubat 1909'da ordu mensuplarının siyasetle meşgul olmalarını, siyasî cemiyetlere girmelerini ve umumi toplantılarda nutuk vermelerini yasaklayan Harbiye Nezareti'nin emrinin yayınlanmasının ardından, 26 Şubat 1909 tarihli bir kanunla ilmiye talebelerinin de askerliğe alınacağı[8], yine o güne kadar askerlik hizmeti karşılığında bedel ödeyen gayrimüslimler ile askerlikten muaf olan İstanbul ve Hicaz doğumluların askere alınacağı açıklanınca protesto gösterileri şiddetlendi. Ayrıca, Mart 1909'da daha önce değiştirilmiş olan polis kıyafetlerinin yanında, ordu kıyafet nizamnamesinin kabulü ile üniformaların değişmesi ve 31 Mart 1909'da kadro dışında kalanlar ile açığa çıkarılan zabıtlerin protesto mitingleri, gerginliklerin dozunu giderek yükseltiyordu. Ordudaki hoşnutsuzluklar, esas olarak, meşrutiyetin ilânından itibaren orduya hâkim olmak isteyen mektepli subayların kurmak istediği düzenden kaynaklanıyordu.

Bir başka İTC muhalifi de, Kıbrıs kökenli Hafız Derviş Vahdeti'dir. Derviş Vahdeti, Aralık 1908'de *Volkan Gazetesi*'ni yayımlamaya başlar. Gazete koleksiyonları incelendiğinde, söz konusu gazetenin salt İslâmi söylemi olan bir yayın olmadığı görülmektedir. Derviş Vahdeti evrensel barıştan, üfürükçülere karşı doktordan, tıptaki yeni buluşlardan yanadır. Yazılarında kimi Batılı yazarlardan söz edecek kadar "Batı"dan haberdardır. Ancak İttihatçılara karşıdır. Sultanzade Sabahattin'in düşüncelerini benimsemiştir ve İngiliz yanlısı siyasî bir duruşa sahiptir. Vahdeti, bu muhalif tavrını, 31 Mart Hadisesi'nden kısa bir süre önce kurulan, öncü-

[7] Faik Reşit Unat, *A.g.e.*, s. 172.

[8] Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyet'inde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1999, s. 18.

lüğünü yaptığı İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nde de sürdürmüştür. 31 Mart'tan kısa bir süre önce de İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın dinî bir törenle açılacağı *Volkan Gazetesi*'nde duyurulmuştur. Vahdeti, âdem-i merkeziyetçi bir politika izlerken aynı zamanda İslâmiyetçi, meşrutiyetçi, insaniyetçi, medeniyetçi, İngiliz yanlısı ve Osmanlıcı[9] bir çizgi izlemiştir.

Gittikçe kızışan bu siyasî ortamda özellikle sert bir İTC muhalifi olan Serbesti Gazetesi yazarı olan Hasan Fehmi'nin kimliği belirsiz kişilerce (23 Mart 1325) öldürülmesi, yaklaşan siyasî havanın nasıl bir karanlığa doğru yol aldığının da işaretiydi. Hüseyin Cahid'in anılarında siyasî bir cinayet olarak gördüğü Hasan Fehmi'nin cenaze töreni ise toplumda mevcut bütün gayrimemnunların, muhalif çevrelerin adeta bir gövde gösterisiydi.

Halide Edip de bu olayı yeni rejimin ilk siyasal cinâyeti olarak tanımlar. Evinin penceresinden izlediği Hasan Fehmi'nin cenaze alayına ilişkin, kocası Salih Zeki ile aralarında geçen konuşmayı, anılarında şöyle aktarmaktadır: "...Evimin penceresinden cenaze alayını gördüm. Adeta o beyaz sarıklı muazzam kalabalık, hareket halindeki bir papatya tarlasını hatırlatıyordu. Ortalıkta herhangı bir gürültüden daha korkunç bir sükût hâkimdi. Bana bu, irticanın başlangıcı gibi geldi. Salih Zeki: 'İttihatçıların Selanik'ten getirdikleri Avcı Taburu, Meşrutiyet'in bânisidir. Bir şey olmaz'[10] diyordu." Fakat, Salih Zeki'nin "Avcı taburu, Meşrutiyet'in bânisidir, bir şey olmaz" söylemi, 31 Mart 1325 gecesi Avcı Taburu askerlerinin isyanı ile tarihe karışacaktır.

Ayaklanma öncesi muhalif gazetelerin hepsinde, böyle bir olayın ortaya çıkabileceğinin ipuçlarını veren yazılar çıkar. *Mizan Gazetesi*'nde Murat Bey'in "Ulemanın Suskunluğu" adlı yazısı örneklerden biridir.

13 Nisan 1909 (31 Mart 1325)* gecesi sabaha karşı Taşkışla'daki Dördüncü Avcı Taburu'nun askerleri subaylarını hapsedip kışlalarını terk ederler. Meşrutiyet'i korumak ve kollamakla görevli olan bu askerler Nigehbân-ı Hürriyet (Hürriyet Bekçileri) başlarında Arnavud Hamdi Çavuş önderliğinde Meclis'in bulunduğu Sultanahmet'te Ayasofya Meydanı'nda toplanırlar. "Yaşasın Asker", "Şeriat İsteriz" nidalarıyla, fakat meşrutiyete karşı olmadıklarını vurgulayarak, mebusların kendilerini

---

[9] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006, s. 174.

[10] Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, Özgür Yayınları, 2003, s. 154-155.

* Yaklaşık iki hafta süren bu ayaklanmanın başlangıcı ve sonunda Hareket Ordusu tarafından bastırılmasıyla ilgili gelişmeler, kimi anılarda yer aldığı gibi birçok akademik çalışmanın da konusu olmuştur. Dolayısıyla bu bilgileri tekrarlamaktansa, yazımızın konusu olan "Şûrâ-yı Ummet"de çıkan yazıları ve kaleme alanların olayın geçtiği dönemdeki halet-i ruhiyelerini ve 31 Mart'ı değerlendirmelerini sunmaya çalıştık.

dinlemelerini isterler. Gün ağardığında meydanda askerler, medrese öğrencileri ve hocalar bulunmaktadır. *Volkan Gazetesi* yazarı Derviş Vahdeti de en önde gelenler arasındadır. Ayaklanmanın ilk iki gününde yirmiye yakın mektepli asker katledilirken, Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Lazkiye Mebusu Emin Arslan Bey İTC'nin önde gelenlerine benzerlikleri nedeniyle öldürülürler. Yaklaşık iki hafta süren bu isyanı, Rumeli'den ve Edirne'den gelen önce Hüseyin Hüsnü Paşa, sonra da Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, 24 ve 25 Nisan'da direnen kışlaları topa tutarak ele geçirir ve İstanbul'a hâkim olur. Zaten 27 Nisan'da da Abdülhamid hal'edilir.

31 Mart Hadisesi günümüze kadar çok farklı açılardan değerlendirilmiş ve değerlendirilmektedir. Araştırmacıların farklı dünya görüşleri doğrultusunda, birbirinden çok farklı yorumlara konu olmaktadır.

Özellikle olayın ilk günlerinde yaygın bir şekilde 31 Mart, Abdülhamid'in hazırladığı bir "istibdada geri dönüş çabası" olarak değerlendirilmiştir. Ancak bunun gerçekçi olmadığı, tam tersine bir an önce sükûnetin sağlanmasına yönelik gayret sarf ettiği anlaşılmıştır.[11]

Bir başka görüş, 31 Mart'ın gerçekte, İTC tarafından düzenlenen bir ayaklanma olduğudur. Böylece İTC bir yandan otoritesini güçlendirecek diğer yandan da II. Abdülhamid'i tahttan indirecektir. Ayaklanmayı Dördüncü Avcı Taburunun başlatmış olması, bu tezin çıkış noktası ise de olayın şiddeti ve İTC mensuplarının İstanbul'dan neredeyse tümüyle silinecek noktaya gelmiş olmaları bu savı geçersiz kılmaktadır. Bu gerçeğe uzak, abartılı bir yaklaşımdır.[12] Mevlanzade Rıfat'ın kaleme aldığı *İnkılab-ı Osmani'den Bir yaprak Yahud 31 Mart 1325 Kıyamı* kitabında ise 31 Mart'ın, kendisinin ve Prens Sabahattin'in de dahil olduğu muhalifl erin eseri olduğu[13] ya da aralarında Prens Sabahattin'in de bulunduğu İngiliz istihbaratının bir düzenlemesi olduğu[14] görüşüne yer verilmiştir.

Sultanzade Sabahattin'in (Prens Sabahattin) 31 Mart Hadisesi'nde nasıl bir rol üstlendiği konusunda araştırmacılar arasında bir görüş birliği yoktur.

Olayın patlak vermesi, Sabahattin ve grubuna İttihatçıların baskısını ortadan kaldırmak için bir fırsat vermiştir. Sabahattin, Kuruçeşme Kara-

---

[11] Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, TTK Basımevi, 1984; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, Cilt 4, 1972, s. 370-371.

[12] Rıdvan Akın, *Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918*, İstanbul, Der Yayınları, 2002, s. 84.

[13] Rıdvan Akın, *A.g.e.*, s. 85.

[14] Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1969.

kol zabiti tarafından durumdan haberdar edilince[15] donanma subayları ile görüşerek, gelişmelerin II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için bir fırsat olduğunu dile getirecektir. Bununla da yetinmeyerek ulemaya ve askere iki beyanname yayımlayacaktır.

Rauf Bey hatıralarında, Sabahattin Bey'in seçimleri kaybetmesinden sonra, siyasî yaşamdan ümidini keserek gizli politikaya ve komploculuğa yöneldiğini ve bu nedenle 31 Mart'ta önemli bir rolü[16] olduğunu belirtir.

Sabahattin'in 31 Mart'taki konumuna ilişkin bir başka değerlendirme Cavit Orhan Tütengil'e aittir. "31 Mart'ın Meşrutiyet aleyhine bir durum yaratması halinde alınacak tedbiri tespit işinde tehlikeleri göze alarak, Sabahattin'in teşebbüse geçtiğini ve askerlere hitaben yayımladığı "açık mektup"la onları subaylarının emirlerine itaate, subaylarıyla barışmaya, herkese iyi muamele etmeye davet[17] eder.

Ahmed Bedevi Kuran, Sabahattin Bey'in 31 Mart'taki konumunu Tütengil'in ifadelerine benzer bir biçimde değerlendirir. "Maruz kaldığı tecavüzkâr hareketlere rağmen memleket düşüncesini şahsi endişelerin fevkinde tutmuş; herkesin İstanbul'u terk ettiği o ana baba gününde nefsini tehlikeye atmaktan çekinmemiş ve iki beyanname neşretmiştir" "Ey Ulema-i amilin" başlıklı yazıyla ulemaya "Çalışın: bugün her zamandan ziyade çalışın ki ehl-i İslâm zulme alet olmak ihtimalinden büsbütün kurtulsun, bundan böyle, uhuvvet ve faziletten başka bir maksad takip eylemesin!.."[18] diye seslenirken "Asker Kardaşlar"[19] hitabıyla kaleme aldığı mektupta "Askerlere şeriat istemelerine mukabil şeriat emrine muti bulunmaları icap ettiğini" hatırlatmaktadır.

Tarık Zafer Tunaya, Sabahattin'in her iki beyannamesini de gerek ulema, gerek asker görevlerini yaptığı takdirde bu hareketle ortaya çıkan değişikliklerden yani İttihat ve Terakki hâkimiyetinden kurtulan Meşruti-

---

[15] Ahmed Bedevi *Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılab Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959, s. 515.

[16] *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, "Rauf Bey'in Hatıraları", cilt 3, sayı 39, 11 Ekim 1962, s. 211 vd.

[17] Cavit Orhan Tütengil, *A.g.e.*, s. 41.

[18] Ahmed Bedevi Kuran, *A.g.e.*, s. 515.
Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 280.

[19] Sabahattin'in "Asker Kardaşlar" başlıklı beyannamesi 1 Nisan 1325 tarihinde Osmanlı gazetesinde yayımlanmıştır. Söz konusu "Beyanname"den söz eden ya da içinde yer alan birkaç cümlesini kullanan araştırmalar çok sayıda değildir. [Ahmet Bedevi Kuran, Tarık Zafer Tunaya, Cavit Orhan Tütengil, Yusuf Hikmet Bayur, vb..] Makalenin sonunda "Beyanname"nin tümünün Osmanlı Türkçesinden çevrimini yayımladık. "Beyanname" meccânen (parasız) ibaresiyle "Sultanzade Mehmed Sabahattin Beyefendi'nin Osmanlı Askerlerine Açık Mektupları" başlığı ile bir el ilânı biçiminde yayımlanmış. Muhtemeldir bu şekliyle "Beyanname"nin daha çok kişiye ulaşması hedeflenmiş olabilir. [Ayrıca bir kez daha Sayın Erol Şadi Erdinç'e bu yazıyı kullanmamıza izin verdiği için teşekkür ediyoruz.]

yet'in başarısı kesindir ifadesi ile değerlendiriyor.[20] Bu değerlendirme bizim de katıldığımız bir değerlendirmedir.

Bu arada bir başka beyanname de 3 Nisan 1325 tarihinde Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye tarafından yayımlanır. Beyanname'de Meclis-i Mebusan üyelerinin hayatlarından endişe ile istifa arzuları reddedilmekte, istifa edeceklerin vatan haini ilân edileceklerini bildirmektedir. Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye üyeleri yayımladıkları bu beyanname ile Volkan Gazetesi'nde II. Abdülhamid'e Meclis-i Mebusan'ı kapatma çağrısını yapan Derviş Vahdeti'yi de kınayacaklardı.

Tunaya, bir tahrikin varlığı kabul edilse bile, Meşrutiyet toplumunu kaplayan sosyal ve siyasal şartların her zaman için 31 Mart gibi korkunç olaylar doğurabileceğini ve 31 Mart'ta gerçekleşen olayların içeriği itibariyle, İslâmcılık akımını soysuzlaştıran bir irtica hareketi olduğunu vurgulamaktadır.[21]

Görüldüğü gibi bu konuya ilişkin görüşler oldukça fazladır. Dolayısıyla 31 Mart Hadisesi yüzyıl sonra da hâlâ tartışıla gelmektedir. "31 Mart Hadisesi'ne bu denli önem verilmesi, laiklik savunucularının bunu dinsel gericiliğin çok belirgin bir örneği olarak görmeleri ve bütün gericilik akımlarının tehlikelerini bu olayla açıklamak istediklerinden kaynaklanır. Ayaklanmada parola "Şeriât isteriz" idiyse de gerçekte ayaklanmanın baskın niteliği İTC'ne karşı düzenlenmiş, başarıya ulaşamamış askerî bir darbe girişimidir."[22] Şeriat adına isyan bayrağı açışı dinî sömürme olayından ibarettir.

Aynı yazar 31 Mart Hadisesi'ni temel alan araştırmasında ise din olgusunun hemen hemen tümüyle istismar konusu edildiğinin altını çizerken; "31 Mart Ayaklanmasının ancak geçici olarak, gerçek şeriatçılığa ve koyu bir din devletine dönüş anlamında bir gericilik olduğunu"[23] söylemektedir.

Başka bir yorumda 31 Mart'ın "medrese ruhunun mahsülü"[24] veya gene bir başka çalışmada "din ve şeriat nâmına ve siyasî, askerî ıslahat aleyhine yapılmış Osmanlı tarihinin en büyük irtica hareketi"[25] olduğu ya da ihtilâlin dinî bir heyecana dayanmadığı, ve siyasî hesaplarla yapıldığı, eğer böyle olsa idi bu arada Ahrar Fırkası'nın da saldırıya uğraması gere-

---

[20] Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, s. 123.

[21] Tarık Zafer Tunaya, *A.g.e.*, s. 107.

[22] Sina Akşin, *A.g.e.*, s. 125.

[23] Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 295.

[24] Ahmed Hamdi Kalaç, *Kendi Kitabım*, Ankara, Yeni Matbaa, 1960, s. 36.

[25] İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, s. 57.

keceği savunulmakta ve 31 Mart'ın son hesaplaşmada "Yeniçeriler gününden kalma geleneksel bir asker-softa işbirliğinin devamı olarak değerlendirilmektedir."[26]

Ahmet Turan Alkan, 31 Mart'ın ordunun belkemiğini oluşturan askerın fark ettiği olumsuzluklara karşı bir başkaldırı olduğunu ve fakat kısa sürede bastırılmasından da anlaşılacağı gibi plansız ve hesapsız bır hareket değerlendirmesini yapmaktadır.[27]

Ancak üzerınde en çok tartışılan konu 31 Mart Hadise'sinin bır irtica hareketi olduğudur. Zaten bu olay üzerine yapılan bütün genellemelerin hemen hemen ortak vurgusu, olayın dinî boyutu üzerinedir. Örneğin Yusuf Hikmet Bayur şunu söylemektedir: "31 Mart Vaka'sı denilen 13 Nisan irtica hareketi, çabuk tepelenmese idi ülkeyi ölüme götürebilirdi ve irtica kendine güvenecek bir hale gelince orduda ve ordu dışında bütün münevverleri yok etmeye ve ülkeyi orta zaman tarzında idareye kalkışabilirdi. Ancak Rumeli'deki ordular ve bilhassa Selanik'teki 3. Ordu derhal harekete geçecek ve başkaldıran irtica daha kendini toparlayamadan ezilecektir."[28]

Bu konuda bir diğer ilginç kaynak olarak, 31 Mart 1327 tarihinde Fuat Talat imzasıyla yayımlanan broşürde de aynı yaklaşımı görüyoruz. Yazar, 31 Mart Hadisesi ortaya çıktığında kısa süre içinde Selanik'e gitmiş ve orada kaldığı dönemde kaleme aldıklarını iki yıl sonra yayımlamıştır.[29]

Aykut Kansu, 31 Mart'ı 1908 Devrimi'ne temelden bir başkaldırı, bir karşıdevrim olarak tanımlamaktadır.[30]

Son olarak İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderlerinden biri olan Bahaeddin Şakir Bey'in görüşlerine yer verelim:

"...Cemiyet'in buradaki (31 Mart'taki) yegâne hatası, mevkiini lüzumundan fazla güvenerek her türlü vakalara karşı hazırlıklı bulunmaması idi... Muayyen bir program dahilinde hatt-ı hareketimiz muayyen olmalıydı. Halbuki vaka günü, Cemiyet efradı yekdiğerinden bihaber, vasıtasız, faydasız bir kuvvet halinde müteferrik ve perişan idi" demekte ve o günlerde gizlendiği yerden arkadaşlarına gönderdiği mektup da bunu kanıtlamaktadır. "Kardeşler" hitabıyla başladığı mektubunda şunları ka-

---

[26] Feroz Ahmad. *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. Çev. Nuran Ülken. İstanbul. Sander Yayınları. 1971. s. 72-73.

[27] Ahmet Turan Alkan. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara. Cedit Neşriyat. 1992. s. 102.

[28] Yusuf Hikmet Bayur. *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara. TTK Yayınları. Cilt I. 1991. s. 196-197.

[29] Fuat Talat. *31 Mart İrtica*. İstanbul. Türk Matbaası. 1327.

[30] Aykut Kansu. "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki". *Toplumsal Tarih*. Sayı 124. Nisan 2004. s. 74-79.

leme almaktadır: "Sizin bulunduğunuz yeri bulmakla meşgulüm. İzinizi haber alarak şu mektubu yazıyorum. Ne yapılacağına dair sizden malumat isterim. Size mi iltihak edeceğim, yoksa ne yapacağım, bildiriniz... Mesele kat'i bir irtica'dır. Cemiyet-i İlmiye, Saray'la beraber, Saray'ın emrine tâbi olarak hareket ediyor. Murad'ın, Cemil Molla'nın ve sairlerin bunda medhalleri muhakkaktır..." diye devam etmektedir.[31]

Şimdi *Selanik*'te çıkan bu özel nüshanın içinde yer alan yazılara geçebiliriz.

İlk yazı başyazar Samipaşazade Sezai'nin, "Vatana Hıyanet" başlıklı yazısı. "Osmanlı Saltanatını kökünden sarsan iz'ansız bir isyanın çok kötü tahribatına uğrayan Şûrâ-yı Ümmet'in, bugün kurtuluş ümidinin, millet emellerinin ve hürriyet fikrinin merkezi olan Selanik'te çıktığını" haber veren satırlarıyla başlayan yazısına şöyle devam etmektedir:

> İstanbul'da Şûra-yı Ümmet'in Matbaasını bastılar, makinelerini kırdılar, harflerini, odasındaki kilimlerini çaldılar. Şûra-yı Ümmet bundan üzgün değildir. Zira bu mübarek vatanın her tarafını tutuşturmak için dünyaya geldiği gibi kalmış boş zihinleri zehirleyenler kışlalarda, sokaklarda, meydanlarda milletin emellerini, istikbâlin ümidlerini kırıp geçirirken şüphe yok ki Şûra-yı Ümmet'in Tanin'in Matbaaları da o vahşi saldırılardan ve vatan düşmanlığından korunamazdı....
>
> ....10 Temmuz tarihi dünyaya karşı bir mucize ve milli hayatımız için de bir harika idi. Kahraman Arnavudluk'un, Yanya'nın, Manastır'ın, Üsküb'ün, Selânik'in, Edirne'nin velhâsıl bütün Rumeli ile, İstanbul hariç Anadolu'nun çalışması sayesinde meydana gelen bu olağanüstü inkılab, II. Abdülhamid'in uğursuz saltanat döneminde baştan başa bir hapis ve ölüm yeri olan ve tamamen dünyadan soyutlanmış bir halde ve zelil bir seviyede yaşayan vatanımıza bir varolma hakkı verdi.

Samipaşazade, bu yazısında Abdülhamid'in baskı dolu rejimini anlatırken, İTC'nin her zaman dine, İslâmiyet'e hürmetkâr olduğunun altını çizmektedir. Ve sonunda yüce Osmanlı Ordusu'nun kendi namusunu lekelenmiş görür görmez dünyayı şaşırtacak bir intizam ile İstanbul'a doğru yürüdüğünü belirtmektedir:

> ....Otuz iki senedir dünyada hiçbir memleketin uğramadığı felaketten, yeni kurtulan vatan, iyileşme döneminin başlangıcında ancak nefes alabilir bir durumda yatarken, vatana âşık olanlar başucunda onun na-

[31] Erdal Aydoğan, İsmail Eyyüboğlu (Haz.), *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Ankara, Alternatif Yayınları, 2004, s. 589-590.

zik cismini çiçeklerden, bahar rüzgârlarından esirgerken, İkdamlar, Serbesti'ler, Volkanlar, Mizan'lar, Yeni gazeteler 25 milyon Osmanlı'nın hayat sebebi olan o kutsal vücudu her sabah hasetten ve mahrumiyetten kudurmuş dişleri ile ısırıyor, kanatıyorlardı. Bu gazeteler her sabah: Vatan batıyor!, Şeriat elden gidiyor diye bağırıyor. Doğduğundan bugüne kadar basın hürriyetini bilmediği için matbu gördüğü her sözü hakikat sayan ve: "Doğru olmasa idi, gazeteye basılmazdı" diyen cahil ve iyi niyetli halkın büyük bir kısmını zehirliyordu. Halbuki onlarda pekâla biliyorlardı ki, vatan kurtuluyor, İslâm Dinine her zamandan fazla hürmet gösteriliyordu.

Şûrâ-yı Ümmet'in Mısır'da, Paris'te çıkan nüshaları mevcuttur. Tanin'in koleksiyonu meydanda duruyor. Kurtuluş sebebimiz olan yüce İslâm dinine hürmetten başka bir şey yazılmışsa gösterilsin. Halbuki temeli insanlık, emirleri hürriyet olan İslâm dininin "İttihad-ı Muhammed"i riyakâr kisvesine bürünmüş bozguncular kadar düşmanı, İslâm dünyasında görülmemiştir.

Bir kerre düşünelim: "İnsan Cenâb-ı Hakkın kurduğu bir binadır. Onu yıkanlar ma'lumdur" diyen din adına her biri vatanı için çoluk çocuğumuzun, vatanımızı çiğneyecek düşmana karşı canını feda için hazırlanmış senelerce mesai ve emek harcanarak yetişmiş genç zâbitlerimizi öldürmek, doğrudan doğruya Allah'a karşı isyan etmektir. Din namına sokaklarda Müslüman çocukları (evlâd-ı Resûlullah) şehit ettiler. Bu hainlerin kandırdıkları kişiler devletin vatan müdafaası için aldıkları silahları, din adına düşmanlara sattılar. Din adına meyhanelere serpildiler. Müslüman kadınlara saldırdılar. Bir takım eşkıyanın safça bozgunculuk ve zehirleme ile meydana getirdikleri İstanbul cinayeti, üç gün içinde milli varlığımızı esasından sarstı. Avrupa'ya karşı olan durumumuzu tamamıyla zarara uğrattı. O derecede ki, üç gün evvel bize en büyük devletler hürmet ederken, üç gün sonra Bulgaristan memleketimizde asayişi temin için Avrupa'dan askerî hareketine müsaade istemek küstahlığında bulundu. Bu halde kalsa idik, dört-beş ay içinde vatanımızın dağılması muhakkak idi.*

---

* İTC Merkez-i Umumi âzâsından Rasathane Müdürü Fatin Hoca'ya "Gökmen" atfedilen rivâyete göre, Yıldız Evrakı tasnif edilirken, Bulgar Kralı'nın bu mealdeki telgrafına rastlanmış, II. Abdülhamid ise; "Saltanatım ve hanedanım için Müslüman askerlerinin üstüne Hıristiyan ordusunun taarruzunu istememem" demiştir. İbrahim Arvasi, *Tarihi Hakikatler*, Ankara, Yargıçoğlu Matbaası, 1964, s. 10-11. [Bu konu Stefanos Yerasimos tarafından şöyle dile getirilmiştir: "Hadiseyi nakleden şahıs, Sait Paşa'nın istifasına yol açan kriz hakkında

Fakat o yüce Osmanlı Ordusu, kendi nâmusu lekelenmiş, İslâmiyet'in, Osmanlılığın, vatanın en korkunç bir tehlikeye girmiş olduğunu görür görmez, dünyayı şaşırtacak bir intizâm ile, tek bir vücud gibi vatan hainlerinin, meşrutiyet katillerinin toplandığı İstanbul'a doğru yürüdü. Başlarında Mahmud Şevket Paşa gibi, Osmanlı ululuğunun namus ve hamiyetin sembolü bir kumandan bulunduğu halde İstanbul'a giren bir Hareket Ordusu; Viyana'yı kuşatan ordudan daha şanlı daha büyüktür. Zira bugün İstanbul'a giren Osmanlı kalbinin ordusudur. Vatanı hainlerden, celladlardan kurtaracak, meşrutiyeti yenileyip, sağlamlaştıracaktır. Bugün Osmanlı ülkelerinde gözyaşı döken, ağlayıp sızlayan yirmi beş milyon Osmanlı çoluk - çocuğu bu ordu sayesinde kurtulacak.

Ey Şanlı Ordu!

Arş ileri arş, bizimdir kurtuluş.

Samipaşazade Sezai

İkinci yazı Fazlı Necib'in "...Hürriyetin ıstibdada, adaletin zulme, uyanış safiyetinin düşmanlık çirkefine nasıl üstün geldiğini bütün medeniyet âlemine anlatacak, ebediyen kâinatın iki tarih"i olarak tanımladığı "10 Temmuz – 10 Nisan" başlığını taşımaktadır.

10 Temmuz, II. Meşrutiyet'in ilân edildiği gün ise, 10 Nisan'da Hareket Ordusu'nun 1325 senesi Nisan'ının onuncu Cuma günü akşam üzeri İstanbul'a vardığı tarihtir.[32]

Fazlı Necib yazısına devamla 10 Temmuz ve 10 Nısan tarihlerinin ne anlama geldiğini açıklamaktadır:

Millet, 10 Temmuz zaferinin neşesiyle istibdat hainlerini affetmek hatasında bulundu. Fakat barış kaynağından ve yiğitlik duygusundan kaynaklanmış olduğu için muhakkak yücedir.. Evet, millet, halkın güvenliği için gösterdiği bu iyiniyetin, ortaya çıktığı yiğitçe affın, istibdatseverler tarafından uyanış ve insaf ile anlaşılacağını tahmin ediyordu.

Yazık ki asırlarca devam eden istibdat kini ile bozulmuş olan muhitte istibdat taraftarları bir fitne ocağı yakmak için bir ışık gördüler. Yüce Dinimizi, İslâm hükümlerini, düşmanlık vesilesi eylemek münafıklığından çekinmediler. Hazırladıkları ihtilal ateşi, uğursuz 31 Mart tarihinde parladı.

Abdülhamid'in Sofya'daki Osmanlı Komiserine müracaatla kendisine Bulgarların bir dış buhran yaratmayı kabul edip etmeyeceğini öğrenmesini istediği" yolundadır.

[32] Ali Fuad Türkgeldi, A.g.e., s. 31.

Fazlı Necib, yazısında 10 Temmuz Zaferinin neşesiyle istibdat hainlerinin affedilmesini doğru bulmamaktadır. Ve 31 Martçıların kutsal vatanımızın muhafızı olan kıymetli ordumuzun itaatini bozduklarını ve bunun içinde yüce dinimizi, İslâm hükümlerini düşmanlık vesilesi eylemek münafıklığından çekinmediklerini dile getirmektedir.

Hürriyet nuru içinde büyük bir uyanışla Osmanlı milletinin uyandığını ve önde Rumeli olduğu halde İstanbul önlerinde on gün karanlık, zulüm ve baskı içinde kalan ve inleyen o büyük şehir önünde parladığını ilâve ederken yazısını şu duygularla noktalamaktadır:

> ....10 Nisan mesud şafakı doğdu. Hürriyet nuru istibdat karanlığını yok etti. Hürriyetin bu kati, mesud galibiyeti İstanbul da dahil olduğu halde, bütün vatanı, mukaddes Osmanlı vatanını güldürdü. Medeniyyet âleminin takdirini aldı. Çünkü bu defa artık büsbütün uyanış gerçekleşmiştir. Şimdi tekrar hatalar olmayacak İstanbul'da istibdat kirinden, o mikroplardan eser bırakılmayacak. 10 Temmuz büyüktür. Çünkü bize hürriyet nurunu gösterdi. Fakat 10 Nisan daha büyüktür. Zira hürriyeti bize büyük emekler, fedakârca gayretler neticesinde sevgili, kıymetli ve kati bir şekilde sağladı.

Üçüncü yazıda; Muslihiddin Adil "İstanbul Surları Önünde" başlıklı yazısında güzel bir bahar sabahında güneşin altın ışıklarının Marmara Denizi'ndeki yansımalarını tasvir ederken birdenbire bu sessizliğin yırtıldığını ve katil kuleleriyle, zindanlı sarayları ile bir şehir, bir istibdat şehrinin İstanbul'un karşısında olduğunu söylemekte ve devam etmektedir:

> Ey köhne Bizans, ey koca bunak maskara
> Ey bin kocadan arta kalan dul bakire
> Güzelliğinde henüz tazeliğin sihri aşikâr
> Hâlâ titrer üstüne seyredenlerin bakışları

> Ve siz şaşkın ve sersem, Fikret'in şiirine gark olarak düşünüyorsunuz. Tarihin o şanlı sahifelerini, Fatih'in o şerefli gazâlarını hatıranızdan geçiriyor ve bu yıkık kalelerin, bu viran surların üzerinde binlerce binlerce şehitlerin ruhunun size hitab ettiğini hissediyorsunuz.

Muslihiddın Adil'in bu sözleri Tevfik Fikret'in ünlü "Sis" şiirindeki İstanbul betimlemesi ile zenginleşirken, 31 Mart Hadisesi üzerine hür Osmanlıları ecdadlarının gömülü olduğu bu istibdat şehri İstanbul'a çağırmakta ve;

> Geliniz, ey hür Osmanlılar, geliniz burada ecdadınızın geriye kalanları gömülüdür. Onlar ölümsüz bir vatanperverlik hırsıyla bu köhnemiş Bizans'ı yakıp, yıkıp ele geçirdiler. Şimdi siz de istibdat heykelini yı-

kınız, asırlar görmüş kalelerin üzerinde Osmanlılara, Osmanlılığa bir kurtuluş ve saadet yolu gösteriniz, koşunuz! Vatanı kurtarmak, Bizans'ı kirli alınlardan temizlemek için koşunuz. İçerde binlerce masum kanı döküyorlar. Bunları kurtarınız! Hazreti Peygamber'in (Livayı Ahmedî) sancağını aşağılıyorlar, bu şanlı bayrağı baskıcı ellerden alınız ve onu şu kale burcuna, koca Fatih'in bağımsızlık yadigârına dikerek dalgalandırınız!

Bu yüce hitap sizi sarhoş edip, aklınızı başınızdan alarak heyecanlandırıyor. Kalbinizde bir kin ve nefret, o tehlikeli istibdat heykeline karşı yakıcı bir intikam hissi uyanır:

Hasarlarına dönen, silahlanmış korku
Öksüz, dul ağızlarda doğan her şikâyet

Sonra bakışınızı bir noktaya, Boğaziçi'nin sol tarafındaki tepelere çevirip, bir sönük yıldıza, kanlı bir saraya bakıyorsun:

Ey kanlı muhabbetleri titremeyen ve nefret
Saçan alçaklığa, sefihliğe susamış gönül.

Uzun bir zulüm devri ve kanlı, tarihin, kutlu Osmanlı tarihinin bu karanlık sayfaları sizi ağlatıyorken, bir ses, bir zafer gümbürtüsü galibiyetinizi ilân ediyor. Toplar atılıyor. Tüfekler, süngüler geçiyor. Zafer alayları bir büyüklük gösterisiyle uçuyor, İstanbul'un her tarafını bir sevinç çığlıkları kaplıyor. Bununla millet bu felaket devrine, otuz üç senelik kanlı tarihi devrine katî bir son veriyor ve yeni bir devre, yeni bir zafer tacıyla giriyor... Ve siz geçmişin verdiği bir ibret dersiyle o seçkin şairimizi okuyorsunuz:

Koş birliğe ilerlemeye, çalışmağa, baht açıklığına,
Fakat unutma ki yol, yürüyüş intizamınla
Yakınlaşır, kısalır, doğru at adımlarını
Düşün bugünkü adımlar hazırlıyor yarını
Selânik: 11 Nisan sene 1325 Muslihiddin Adil"

Selanik Mebusu Mehmed Cavit imzalı yazının başlığı ise "Şûrâ-yı Ümmet'e Naçiz Takdim Nasıl Başladı"dır. Olay günü hayatı tehlikeye giren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelenlerinin tümü gibi Mehmed Cavit Bey de önce Hüseyin Cahit ile beraber Lübnan kökenli ve İttihat ve Terakki'ye sempati duyan Mantran Ailesine gitmeye karar vermişler, ancak olaylar tırmanınca Botton isminde mason bir komisyoncunun evinde saklanmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Rus Konsolosluğu'nun yardımıyla maiyet vapurunda saklanan Hüseyin Cahit'in yanma gitmiştir. Selanik'teki faaliyetleri sırasında İttihatçıların gücünü bilen Cavit Bey

ümidini kaybetmemişti. Sonunda Hüseyin Cahit'le birlikte Kraliçe Olga adlı bir vapurla önce Odesa'ya, oradan trenle Peşte ve Niş yoluyla Selanik'e geçmişlerdir.[33] İşte bu yazı orada kaleme aldığı yazıdır:*

Yıldırım gibi patlayan üzücü hadisenin kaynağını aramak için dokuz aylık hayat tarihimizi gözönüne getirmek lâzımdır. 10 Temmuz mesud olayının geniş bir sukûnet içinde ortaya çıkması; müthiş saldırılarına maruz kalacağımızı sandığımız bir hürriyete kavuşturan bir boyun eğme ile bütün teklifleri kabul etmesi ümid ve beklentisi haricinde bir gayrı tabii durumdu.

İstibdat ve baskı idaresine sarsılmaz bir muhabbetle bağlı olan ve bu istibdâtın canlı ve yegâne örneği bulunan padişahın otuz üç senelik hayatının karşı zirvesine birdenbire geçivermesine, düşünen ve gerçekleri gören kafalar iyi bir nazarla bakmıyorlardı. Bunu, gelecek bir tehlike karşısında herşeye yeniden başlayanların hareketine benzetiyorlardı. Feci ve üzüntü verici bir geçmiş de bu şekildeki muhakemeye hak veriyordu. Bunlar: "Kanun-i Esâsî'nin kabulü, zayıfın kuvvet önünde silahını terk etmesinden ibarettir. Vatanın kurtuluşu haklı ve isabetli verilmiş güzel bir karar değildir." diyorlardı. Halbuki barış getiren inkılabı takip eden günlerde, haftalarda ve aylarda hükümdarlık makamından millete karşı gösterilen muameleler tam bir meşrutiyet padişahına uygundu. Görünüşte hiç kimse tenkidi gerektiren ve hesap sormayı gerektiren bir konu göremiyordu. Padişahtan çok, padişah taraftarı olanlar bile aramızda, hiç ümid edilmeyenler arasından görülmeye başlamıştı. Yıldız temizlenmişti, saltanat çevresi az çok temizlenmişti. Padişah, milletvekillerine ziyafetler veriyor, uzun bir günahkâr geçmişinin kefâreti olmak üzere gözyaşı döküyor. Üç çeyrek asra yaklaşan hayatında böyle mesud, böyle tatlı bir dakika geçirmediğini söyleyerek otuz milyon nüfusun temsilcilerini kendisine hayran bırakıyordu.

Bu görünüşe büyük bir kalabalık aldanıyor, bazı zihinlerde hâlâ dolaşıp durmakta bulunan tereddüt bulutları büsbütün gideriliyordu.

Padişahın bir istirahat dönemine, eski gösteriş ve tantanaların tamamen zıddı olan sakin bir hayata girdiği ve bu hayatta ve dünyada

---

[33] Nazmi Eroğlu, *Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey*, İstanbul, Bir Harf Yayınları, 2006, s. 35-36.

* Cavit Bey yazısında II. Meşrutiyet'le gelişen sosyo-politik gelişmeleri irdelerken aynı zamanda 31 Mart'a giden sürecin nedenlerini, sorumlularını analiz ediyor. Bu olayın en önemli nedeni olarak da İTC'nin güçlü bir hükümet kuramayışını işaret ediyor. Bu nedenledir ki yazının tamamını günümüz Türkçesiyle vermeyi uygun gördük.

zarar görür gibi göründüğü bu zamanda, İstanbul çevresi acaba ne durumda idi.

Ne yazık ki bu çevre dahilinde hiçbir şey yapılmamış, yahud yapılamamış idi. Fazla ve lüzumsuz bir kanunseverlik en alçak kişilerin eski devrin en uğursuz faaliyet vasıtalarının ya tamamen serbest yahud yarı serbest halde bulunmalarını, gayrimeşru servetlerinin kendilerine sunabileceği bütün lezzet ve hazlardan, hattâ eskisinden de fazla ve geniş bir ölçüde yararlanmalarını sağlamıştı.

Bunlar, yarınki fırtınayı meydana getirecek bulutları yavaş yavaş, adeta damla damla hazırlıyorlardı. Büyük yangını parlatmak için hepsi birer kundak yapıyorlardı. Bunlara katılacak kuvvetlerde eksik olmuyordu. Eski devrin cinayetlerine doğrudan doğruya katılmadıkları halde onların nimet ve yardımlarıyla yaşayan bir güruh, alçak bir güruh vardır ki, şimdi bunlar çalışarak yaşamak mecburiyetinde kalmışlardı.

Bu ise hayatları için ne kadar üzüntü verici, ne kadar güç bir şey idi.

Daha sonra memurlar, bundan sonra adam için iş değil, iş için adam aranacağını hisseden ve bunun maddi tesirlerini görmeğe başlayan memurlar açıkta kalacak olan, maaşları azaltılacak olan memurlar geliyor ve bu katılımlar ile gayrimemnunlar ordusu gittikçe artıyor. Bunun sebebi demir gibi sert bir hükümete sahip olamayışımızdır. Dokuz aydan beri düşünce ve hareketlerinde âcizlik ve zayıflık bulunmayan bir hükümetimiz olsaydı, Yıldız'ın pislikleri İstanbul çevresinde kokuşmaz, merkezî idarenin kuvvet kudreti diğer gayrimemnunları da sustururdu. Bunlar, yeni idarenin bütün bu düşmanları bir kisveye bürünmek mecburiyetinde idiler. Kendi adları ve kisveleriyle meydana atılacak olsalar bir red ve nefret cevabı almaları muhakkaktı. Böyle bir netice ile karşı karşıya gelmemek için ihtiyatlı adım atmak lazımdı. İşte bu adımı atmak için etrafı dinliyorlar, kokluyorlardı.

Temmuzun ilk günlerinde İstanbul'un parlak seması altında; "Yaşasın Hürriyet! Yaşasın İttihat ve Terakki! Yaşasın Ordu!" seslerinden başka bir ses işitilmezken ve bütün İstanbul halkı cemiyetin idare merkezi etrafında bir geçit töreni; ululayıcı ve kutlulayıcı bir geçit töreni yaparken haftaların geçişi bu duygu ve düşünceleri değiştiriyordu. Cemiyete dâhil bulunmayanlar! Avrupa'daki serseri hayatları dolayısıyla cemiyetin içersine alınmaya lâyık görülmeyenler, alınıp kovulanlar, İttihat ve Terakki adı üzerinde bir şan ve şeref yıldızı parladıkça kendilerine hayallerinde besledikleri yükselme ve ilerleme mevkilerinin hiçbir şekilde açılamayacağını düşünüyorlardı. Ve maksada erişmek için önce cemiyeti kamuoyunun gözünden düşürmek lazım geldi-

ğine hükmediyorlardı. Cemiyetin kutlu adına, manevi şahsına ve varlığına birdenbire ve doğrudan doğruya hücum etmek; çılgınca bir hareket olurdu. Böyle bir çılgınlığa kalkışmamak için önce kişilere saldırmağa başladılar. Şahısları küçülterek, cemiyeti aşağılayacaklardı. Şikâyet ve saldırılardan yavaş yavaş cemiyetin saygın ismi de nasibini aldı. Hattâ bu saldırılar şanlı ve büyük Osmanlı Ordusuna da yönelmeye başladı. Her sabah İstanbul evlerine atılan kirli paçavralar içinde şahsi menfaatlerinden başka bir emelleri olmayanların kara vicdanlarının izleri görülüyordu.

Parlak ve kutlu isimler altında kurulan cemiyetler, fitne, fesad ve bölücülük merkezi oluyordu. Bazı siyasî fırkaları, hayatlarında paradan başka bir şeye tapmamış olanlar sürüklüyordu. Plânlar hazırlanıyor, emeller besleniyor, hattâ vakitsiz zafer teraneleri çalınıyordu. Tiyatronun aktörleri artık alenen konferanslarda, mitinglerde, mekteplerde başarılarını ilân eyliyorlardı. Neden tereddüt etsinler?

Kamuoyunu yalan neşriyât ile kendilerine çekmişlerdi. İllere temsilciler göndermişlerdi. Kışlalar için memurlar yollayarak bölücülük, subaylarına karşı isyan tavsiye eylemişlerdi; Onlara göre ordunun kuvveti yoktu. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir hayali cemiyetten ibâretti. Millet de belki kansız idi.

İşte bu inançla harb borusunu çaldılar, birkaç saat İstanbul sokaklarında şen-şakrak kol salladılar, gazeteleri, isyankâr askerleri ve bunlara katılanları alkışladılar. Fakat az sonra bütün milletin, bütün ordunun, bütün İttihat ve Terakki Cemiyetinin vicdanından, hür ve bağımsız vicdanından yükselen bir ses, bir karşı koyma sesi, o bir günlük neşeyi elem ve kedere dönüştürdü. Şimdi orada İstanbul'un o yüce ve yüksek tepesinde son misafirlik saatlerini yaşayanlardan medrese ve kışlalarında bezgin ve üzgün oturanlara varıncaya kadar uzaktan ve yakından bu harekete cesaret edenlerin hepsi sonlarını bekliyorlar. İşte bunlar son hadiseden sorumlu canilerdir.

Selânik Mebusu Mehmed Cavid

Bir diğer yazı Mümtaz Yüzbaşı Murad Nihad imzalı "Hürriyetperver Ordular" başlığını taşımaktadır:

Osmanlı Orduları, 10 Temmuz kutlu tarihinde istibdadın müthiş heyulasını yerle bir ederek Osmanlı ufuklarını hürriyet parıltıları ile aydınlatmağa muvaffak oldu.

Şanlı ordularımızın bu hürriyetperver hareketleri tarihin en kıymetli sayfalarına altın bir yazı ile nakşedilmeğe lâyık büyük bir başarıdır.

Evet; hürriyet lezzetini, meşrutiyet nimetini lâyıkıyle tatmış ve takdir eylemiş olan askerlerin, başta Üçüncü Ordu olmak üzere halka rehberlik ederek hürriyetçi telkinlerde bulunmaları, mücadele ve vatanperverliğe mesai sarfederek vatanın kurtuluş ve selameti ve millet yolunda canlarını feda etmeyi büyük bir nimet saymaları, bütün medeniyet âlemini hayretler içersinde bıraktı.

Mümtaz Yüzbaşı Murad Nihad yazısına devamla, dünyanın her tarafında orduların istibdatı korumak ve sürdürmek için önemli bir vasıta olmasına karşılık Osmanlı'da Ordunun hürriyet ve meşrutiyetin elde edilmesi için can ve kanlarıyla bir birlik teşkil ettiğini, milletin önüne açmış oldukları refah ve saadet sahasını daima korumak için meşrutiyetin sadık bir gözcüsü ve ebedi koruyucusu olarak kaldıklarını belirtmektedir.

Bu hadiseyi çıkaran vefasız, nankör bir takım İstanbul ahalisi, Yıldız'ın çirkin emellerine karşı mertçe ve namusluca karşı koyacak yerde son derece bir acz içinde zayıflık göstererek vatanı felaket içine sürüklemek istediğini ve 31 Mart melunca tertibi ile meşrutiyete büyük bir darbe vurduğunu söylemekte ve yazısına şöyle devam etmektedir;

En başta üçüncü ordu olmak üzere bütün Osmanlı hür orduları el ele verip birlikte köhne Bizans surlarına... her tür melânet ve bozgunculuk kaynağı olan Yıldız civarına doğru hareket ettiler. Hürriyetperverliklerini, adil hareketlerini bütün kâinatın nazarlarında bir daha isbat ederek nam ve şanlarını yücelttiler.

Osmanlı milleti, böyle meşrutiyetçi ve sadık ordulara sahip oldukça, kıyamete kadar refah ve saadete erecek ... Osmanlı yıldızları bütün çok nurlu parıltıları ile hayatlarını faziletlendirip aydınlatacaktır.

Evet: Hür Osmanlılar ebediyyen bir saf bir Meşrutiyet hayatı yaşayacak, hürriyetin latif havasını teneffüs ederek bereketler saçacaktır.

12 Nisan 1325

Mümtaz Yüzbaşı Murad Nihad

"Su Uyur, Düşman Uyumaz" başlıklı yazı ise Kâzım Nâmi'nin. Kâzım Nâmi yazısında; İnsanoğlunun kötülüğüne işaretle, sonsuzluğa nispetle bir göz kırpması kadar bile sürmeyen insan ömrü bu kadar aşağılık olmamalıydı derken, 31 Mart isyanını çıkaranları kastederek, doğuştan veya sonradan kazanılan her türlü ihanetin en büyüğünün içersinde yaşanan vatana, vatanın ictimaî değerlerine karşı işlenen bir ihanet olduğunu

belirtirken Abdülhamid'i işaret ederek; fenâlık şahdan, düşmanlık padişahtan olsa da, cezasının hafifletilmemesi gerektiğini söylemektedir.

> ...Zavallı Osmanlı milleti! Mukaddes dinini fesad ve şer vasıtası edinen bu insan canavarlarından ne vakit kurtulacaksın.
>
> Evet, belki bundan da kurtulursun! Fakat unutma ki her zaman senin kanını emmeye hazır bir istibdat çocuğu, senin nimetlendirmenle daima yaşayacaktır.
>
> "Başı taçlı olmaktan başka hiçbir özelliği olmayanların hüküm sürme zamanı çoktan geçmiştir." diyenler o hükmün her vakit kurbanı olmaktan kurtulamamışlardır.
>
> Âlemde taç taşıyacak bulundukça, insan hayatı ile oynanmak korkusu her zaman var olacaktır. Asla unutmamalıyız ki, bu süslü büyük başlar, düşman gibi uyumaz ve bizim mukadderatımıza daima hâkim olmak ümidini besler. Onun için atalarımız gibi: "Su uyur düşman uyumaz" dedim....
>
> Kâzım Nâmi

Son yazı "Son İrtica'ın Rûhi Sebepleri" başlıklı Hakkı Baha'ya ait. Hakkı Baha, yazısında olayın toplum ferdlerinin üzerindeki hissi varlığına ilişkin kimi görüşlerini dile getirmekte ve şu satırlarla yazısına son vermektedir:

> İstanbul'da ortaya çıkan son olay, elbette ancak İstanbul'da ortaya çıkan bir olay idi. Ve görüyoruz ki işte orada oldu.
>
> Hiçbir unsur, uygun şartlar bulmadıkça doğmaz, doğsa da yaşayamaz.
>
> İstanbul, senelerden beri kokuşmuş bir leş gibi bir çok mikropların nemalanmasına ve gıdalanmasına müsaade ediyor. Burada çoğalan memleketin asalakları diğer bölgelerine de yayılıyorlardı. 10 Temmuz vak'ası bir cerrah neşteri gibi, bir tütsü makinesi gibi hizmet etmek istedi. Fakat o cerrah tecrübesiz ve merhametli, o makine yeniydi. İlk faaliyette her şeyin olup bittiğine inandı ve işte burada aldandı. Fakat o mikroplar yedikleri bu ilk darbeyle coştular. Bütün eski ve kanlı ihtiraslarıyla bu leşi yiyip mahvetmek maksadıyla bu kokuşmuş vücud üzerinde son ve kesin bir humma saldırısı ile coştu. İşte hadise senelerden beri bizi yiyen, kemiren o müzmin hastalığın son bir buhran ateşidir.

Ve şimdi Hareket Ordusu, o eski tecrübesiz, merhametli cerrah zaaf ve saflığı ile değil; sağlam intikam alıcı asker heyecanıyla Edirne'ye atıldı. Şimdi yapılacak cerrahi faaliyet herhalde son ve katî olacaktır.

Hakkı Baha

Sonuç

Şimdiye kadar söylediklerimizin ışığı altında genel bir değerlendirme yapacak olursak, İttihat ve Terakki'nin önde gelen yazar ve mensuplarının meşrutî bir monarşi peşinde olduklarını teslim etmek gerekiyor.

Şûrâ-yı Ümmet'in bu fevkalâde nüshasında yer alan tüm yazılardan yola çıkarak şunların ifade edildiğini görmek mümkündür:

31 Mart Hâdisesi'nin tek sorumlusu Yıldız ve tabiî ki II. Abdülhamid'in uyguladığı istibdad yönetimidir. 31 Mart, bu hâdiseye katılan –bir kısım eşkıya–nın İslâm Dini'ni fesat ve şer aracı olarak kullanmasıyla; cahil, daha doğrusu doğdukları andaki gibi var olan boş zihinlerinin zehirlenmesiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu eşkıya, 31 Mart'ın sorumluları İslâm'ın hükümlerini bir düşmanlık aracı olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. Yazarların bir başka ortak noktası ise 31 Mart öncesi İttihat ve Terakki'nm uyguladıkları siyasete ilişkindir. O da 1908'den itibaren sağlam bir hükûmet kuramayışları hususundaki öz eleştirileridir.

31 Mart Hâdisesi nedenleri ve sonuçları farklı yorumlansa bile hiç kuşkusuz İttihat ve Terakki karşıtı bir harekettir. Bu olayın öne çıkan gelişimini izlediğimizde 31 Mart'ı "gerici bir hareket" olarak isimlendirmemizin doğru olmadığını düşünüyoruz. Ancak görünen odur ki olay sokağa döküldükten sonra herkes kendi anlayışı doğrultusunda bir şeyler yapmaya çalışmıştır. Ve hiç kuşku yoktur ki irtica heveslileri de bunlar arasında ve önde gelmektedir.

Unutmamak gerekir ki İttihat Terakki Cemiyeti, Osmanlı Aydınlanmasının ya da başka bir deyişle Osmanlı Aydınlanma çabasının bir ürünüdür. Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu olumsuz koşullardan kurtulmak için bir yandan Batı'ya öğrenci gönderirken bir yandan da imparatorluk içinde Batı tipi eğitim kurumları oluşturuyordu. Batı'nın sosyo-kültürel ve siyasal kurumlarını benimseyen bu Batı tipi eğitim kurumlarmdan mezun olan ve gene imparatorluk bürokrasisine katılan aydınların meşruti bir monarşi dışında düşünecekleri herhangi bir devlet biçimi yoktu. Biz İttihat ve Terakki'yi bunların örgütlenmesi olarak görüyoruz.

Ancak bu iyi niyetli insanlar yaşam ve düşünceleri ile Batılı olmaya çabalarken aslında derin bir içtenlik ve duygusallıkla bağlı olduğu kendi

halkından uzaklaşmaya başlamış ve kendi halkına "yabancılaşmıştı". Yine hiç kuşkusuz halktan gelen tepkilerle birlikte bu yabancılaşma da artmıştı.

Osmanlı Aydınının kendi doğru bildiğini halk ne düşünürse düşünsün kabul ettirme eğilimi ve çabası o dönemde ortaya çıkmıştı. Daha sonra imparatorluk parçalanmak istenince direnme hareketini de aynı kadro örgütleyecektir. Ancak bu kadronun ne derece İttihatçı olduğu çok tartışılabilir.

31 Mart Hadisesi bir halk hareketi olmaktan ziyade ordu içersinde mektepli-alaylı çatışmasının bir sonucudur. Bu biçimiyle ordu içinde düzenlenmiş başarısız bir askerî darbe girişimidir. Ancak asıl sorulması gereken soru şu olmalı: Bu çatışma askerlerin kendi iç hesaplaşmaları mı yoksa çatışmanın arkasında siyasî hesapları olan birileri var mı? İkinci soru bize önemli geliyor. Ancak maalesef bugüne kadar cevaplanmadı.

Elimizde var olan, dönemi bizzat yaşayanların anıları hariç, II. Meşrutiyet dönemini yaklaşık elli yıl önce siyasî açıdan inceleyen Tarık Zafer Tunaya'mn bugün de güncelliğini koruyan *Hürriyet'in İlânı* kitabının son cümleleri ile noktalayalım: "II. Meşrutiyet, tarihimizin en fazla dikkati çeken devrelerinden biridir. Bu bahtsız demokrasi denemesi ulaştığı sonuçlar bakımından tarihî olmaktan çıkar, bugüne bağlanabilir. Bizler bu tarihî tablo karşısında ibretle düşünmeye mecbur bir kuşağın çocuklarıyız."[34]

SULTANZÂDE SABAHADDİN BEYEFENDİ'NİN OSMANLI ASKERLERİNE AÇIK MEKTUPLARI

Meccânen

Asker kardaşlar!

Es-Selâmü aleyküm

Bugün şu tehlikeli zamanda Şeriat-ı İslâmiyye'ye bağlı kaldığınızdan dolayı size nasıl teşekkür edeceğimizi bilemiyorum.

Dinimize olan bu büyük muhabbetimizi pek büyük bir iftihar ile gördüğümüz için şeriat-ı mutahharamızı yalnız istemekle kalmayıp onunla

[34] Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

amel etmekliğinizi diliyoruz. Çünkü şeriat isteyenler, herkesten evvel şeriatın emrine itaat etmelidirler.

Asker kardaşlar!

Peygamberimiz Aleyhi's-salâtü vesselâm Efendimiz: "Ben dünyaya güzel ahlâkı tanıtmak için gönderildim." buyururlar[35]. Kur'ân-ı Kerîmimizde "Cenâb-ı Hak adalet ve iyilik emr eder"[36] buyuruyor. Demek ki dinimize uygun bir fetvâ-yı şer'î almadan hiçbir ferdin canına değil, kılına bile dokunmağa hakkımız yok! Vatana hainlik edenleri şer'-i şerîf emriyle kanun cezalandırır. Bunun icrası ise milletin ittifakıyla yalnız hükûmete bırakılmıştır. Başka türlü hareket edersek şeriat-ı Muhammediyye nazarında "ma'âzallah" katil görülürüz. Hâlbuki katillik ile Müslümanlık hiçbir zaman barışık bulunamaz.

Asker kardaşlar!

Allah'tan nasıl korkuyorsanız, zulüm işlemekten, hattâ zulme âlet olmaktan bile öylece korkunuz. Çünkü Furkan-ı Mübîn "Allah zâlimleri hiçbir vakit sevmez"[37] buyuruyor. İşte biz Allah'ın bu emrini unutmadığımız ve unutamayacağımız için devr-i istibdadın o iğrenç zulümlerine karşı müttefikan kıyâm ettik. Düşünün o kara günleri ki taşradaki asker aç-çıplak, toz-toprak içinde can çekişiyordu. Hükûmet-i müstebidenin Yemen'e gönderdiği efrâd, ekmek yerine çarıklarını gevelemeğe mecbur oluyordu!...

Biz o zaman asker ve milletimizi uyandırmak, bu felâketlerden kurtarmağa elbirliğiyle çalışmak için evimizi-barkımızı kendi elimizle yıktık, zahmeti rahmet tanıdık. Hükûmetten hakk-ı meşrû'unuzun tanınmasını istedik. Biz kalemimize sarıldık, siz kılıcınıza!.. Şimdi siz de bizim dediklerimizi can kulağıyla dinleyin! Şeriat ve Meşrutiyet'e dört el ile sarılın! Fakat unutmayın, hiçbir dakika unutmayın ki şeriat: Müslim, gayrimüslim, yerli veya ecnebi herkese, hattâ mahlûkāta karşı hayır-hâh olmağı, iyilik etmeği emreder. O hâlde hiç kimseyi, bır karıncayı bile incitmeyin! Derhâl zâbitlerinizle barışın, kucaklaşın ve emirlerine itaat edin!.. Çünkü "üli'l-emr"e[38], yani kumandanlara itaat emreden Tanrımız Teâlâ ve Tekaddes hazretleridir.

---

[35] Bu hadis-i şerifte geçen *li-ütemmime* kelimesi Sultanzade Sabahaddin tarafından, "tamamlamak için" değil de "tanıtmak için" şeklinde kullanılmıştır.

[36] Nahl Suresi, 90. âyet.

[37] Âl-i İmran Suresi, 140. âyet.

[38] "Ey İnananlar! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden *buyruk sahibi olanlara* itaat edin. Eğer bir şeyde çekişirseniz, Allah'a ve ahiret gününe inanmışsanız onun hâlini Allah'a ve Peygambere bırakın. Bu, hayırlı ve netice itibariyle en güzeldir." Nisâ Sûresi, 59. âyet.

Asker kardaşlar!

Müslim, gayrimüslim bilcümle kadınlara da hürmet ve riayette kusur etmemeğe şer'an mecbur olduğumuzu aslâ unutmayalım. Bizleri dünyaya getiren analarımız, bunca zahmetlerimize katlanarak yüreklerimize merhamet, mürüvvet, fazilet tohumlarını saçan hemşirelerimiz, zevcelerimiz, kızlarımıza son derece iyilik ve tatlılıkla muameleye, mukaddes dinimizce borçlu bulunduğumuzu bir lâhza hatırdan çıkarmayalım. Hiçbir Müslüman sokakta edeb ve namusuyla yürüyen bir kadının üstünü-başını parçalamak şöyle dursun, ona fena bir gözle bakmak hakkını bile hâiz değildir. Şeriat-ı İslâmiyye, kadınlarımızın işlerini-güçlerini görmek için çarşıya pazara çıkmalarına kat'iyen mümânaat etmez. O derecede ki Peygamberimiz (s.a.v)in zevce-i mutahharaları Hazret-i Aişe *radıyallâhu anhâ* Validemiz, kumandaları altındaki askerle bizzat muharebeye gitmişlerdi. Buna cevaz veren dinimiz, hiç kadınlarımızın işleri için sokağa çıkmalarına mümâna'et eder mi?. "Cennet, analarınızın ayakları altındadır." buyuran Peygamber-i âhirzaman Efendimiz, kadınlara ne derecelerde lüzumunu bütün Müslümanlara emir ve talim buyurmuşlardır. Yaşasın Şeriat!..

Asker kardaşlarımız!

İşte size söylediklerimi hep âyetler ve hadislerle isbat ettim. İsteriz ki şeriat-ı Muhammediyye'yi yalnız istemekle kalmayın. Emrini tutun! Düşünün, daima düşünün ki din-i İslâm bize candan-yürekten iyilik emrediyor!.. Şayet birkaç gün evvel bir hiddet esnasında parçalamak istediğiniz vatandaşlarınıza bugün rast gelirseniz kendilerine Müslümanca selâm verin ve deyin ki: "Biz sizi Allaha ısmarladık, bir karıncanın bile incinmesine razı olmayan Allah'ın mutî' kulları olduğumuz için bızden hiçbir vakit korkmayın, iyilikten başka bir şey de beklemeyın." Böyle der ve yaparsanız işte o zaman şeriat-ı mutahhara-i İslâmiyye'ye gerçekten sarıldığınızı isbat eder ve sevgili vatanımızı içinde bulunduğu şu büyük tehlikeden kurtarırsınız Artık üli'l-emre, kumandanlarınıza itaat zamanı geldi. Hemen Cenab-ı Hak, hiçbirimizi doğruluk ve iyilikten ayırmasın!

Mehmed Sabahaddin

سلانیکده

شورای امت

کالا وأمرهم شورى

سرمحرری سلانیکلی یاشارزاده مصطفی

تلغرافی : سلانیک

نمرهٔ ۱۲ شعبان ۳۲۵

مندرجات سکز صحیفه در

استانبولدکی محرری آلتنجی حلاص اولوب سلانیکده نشر اولنان شورای امتك ، جامع کاملری سلانیك عسکری اولدیغی حالده اعلان اولندی . مقصد حریت اولان قوم رومایلی یه بر خاطره شکر ایدیورز

وطنه خیانت

یاخود موجودیت عنصریه‌نی اساسدن صارصان ، عصیان ی اذعانك تحریکات مقدسه‌سی اوزرینه اوراق امت یوکسن امید عدالت ، آمال ملتك ، فکر حریتك باغی اولان سلانیکده حقوق . قهرمان آرناودلق ، عسکر ، اسکیپ ، بایه ، سلاله مالکز معالی وطنك باغی دکل امید ، آمال ملتك ، حریتك ، مشروطیتك وطنیدر . طقوز ای اول حال مختصارده اولان آلتی یوز سکسان جنات ملعز ، صورواقلودن حضرت آدم کی حق دیدکن .

استانبوله شورای امتك مبعثی تصور ، ماکنه‌لری قیردیلر ، حروفاتی ، اوطه‌سنده‌کی قیمتلی جالدیلر . شورای امت یوکسن تمامیله دکلدر . زیرا بو مبارك وطنك هر طرفنی بوطونه‌جه‌سی ایچون درلیاطیق کی قالین بدنی مطلری زهرلیاطر قدیرلر . سوقاقلرده ، میدانلرده ، ملتك اطرافنی ، استقبالك امیدلری تبروت کیبرکن سیه یوق که شورای امتك ، ملتك مطبوعاتی‌نه اوصوت وحشتناك و وطن شکنانه‌سی مصون قالمازدی ، شورای امتك ملتك مقدراتی حراب ایدیلر ، حروفاتی جالدیلر ، اوطه‌لری قیرمیلدیلر . مالکز تخم و جزملری قیرمیلر . دوکولرینه کندیلری تیریلدیلر .

اوت شورای امتك مطبوعاتی تخریب ایلر ، تحریرلری تلف ایدر ، یازمیلر . فقط ملتك قلبنده‌کی سودای وطن ، شورای امتی ، فکریده‌کی نور حریتی سوندیره‌میلر . ملتك روحنده‌کی شعله نثار اولان نور حریت ، عباسی سودیرمك ایچون چیلدیرمش کی کوریلیان عصیان ی یاپمق ماهوفه‌سنه دوارلق اولن او فیلمارك اوزرینه سکون و سکوته دوکر سرین کوشتخیلی کیدر . ماهوفه‌لر قیلر ، عصیان دوکولور ، فقط کوش یه بالای سرمیدان آقار ، ملتی ادی شور ایلر ، حالوکه استانبول حاقی و عصیان دکل ، حسیات سفله و صافه دسه ایله متأثر و جرکات مذلت ایدی . مازین کوشك هرمله حالقلرك زهرلی حشرات کی فیض حریتدن استفاده ایدن دیار ، اوتوز ایکی سنه‌دنبری عبدالحمد ثانینك الندن صدمات ظالمانه‌لی یاقه دوشن جسم مازلین وطنی یارملی ایچون هوم ایتدیلر . وطن تخریب ایچون درت یش آیدنری ایدیلدی . فوریلان عیاللر ، اطفال اولنلر حاقلرك حمایه‌سنه ، طوغدقلری ، تاریخ مالك هیچ بر صحیفه‌سنه کورلمامشدر .

اعدنه استقلال ایلان ۱۰ تموز تاریخی جنابك اعلانده بولنان ملتی یه تأمین حریت ایتمشدی . وطنك تخریبی دیمك اولان ، حریتی یوقه‌لمق ، استقلالی عرض حرب ایدن اوروپا یه ترك استمدی . ۱۰ تموز تاریخی جهانك یاشی بر صحیفه ، حیات ملتمزده بر خاطره‌در . قهرمان آرناودلق یاشه‌مك ، مناسك ، اسکیپ ، بایه‌لك ، ... اطلسلك سایه‌سنده موجود اولان یر اقلیم دارده یاشا . عبدالحمد نامیدی دور مظلوم سلطنتده سراسر ظلم و قتل و تعدی اولان و یالنیز اوطه‌سنده کیمسه‌یه کورسترمدیکی تحریراتی یازمیلر ، یازمیورمش کی جنابك وطنه قارشو وجودیه‌سنه معارض کسلدیلر . بعض اولادی ایله‌نی اعدام ایله والدهٔ مقدسه‌سی وطن ، دشمنلره قارشو حاضرلان سلاحلرله حمایت یازه‌لادیلر . اوتوز ایکی سنه‌دنبری هیچ بر مملکتك اوغلی مدیی فلاکتدن ، عصیاندن یکی اوروپالیلر وطنی ، او ملکه حسن قوانین قاعده‌سنه اخیجی عرض آله‌یلر و حالده یاشاریلر . اسیر عقلی اولانلر باش اوجده ، جسم نازینی حجکاردن ، بهار زهرلی کارلردن اسیر کرکی اقدامله ، معروضی قالدقلری ، پیوتار ، یکی فرمانلر یکی ظلملر عثمانیلرك باعث حیاتی اولان او وجوده قارشی هر سنه ، هر صباح ، هر ساعت ، هر دقیقه ، هر ثانیه ، هر ... کوره‌جکلری قوه‌لری دیکیلر ، قانلریله ایسیرلردی . بو فرمانلر هر صباح ، وطن یاشیور ! حریت الدن کیدیور ! دیه یاغیرلردی ، وطنداشلر بو کوره‌لدیکی سرسیق معلومات علیه‌سی اوزرینه مطبوع کوزلرکی هر سوری عین حقارت عد ایدیلردی . فقط ایدی هر کیه یاپه‌لمازدی . دیمك عاملی ، مسئول خلقك بر قسم معلمی زهرلیورلردی . حالوکه او اوزه‌لك اعلا بیلیورلردی که وطن قوتلیور ، شریعت اسلامیه هر شخصه زیاده حرمت ویریر .

شورای امتك ، مصدره یازدیغی حقیقتلر بوکون موجوددر . ملتك قوه‌لکمه‌یی ، مدافعه‌طوریور . یاخود عاجز اولان شریعت حقه‌یی اسلامیه حرمتدن شبه برشی یازمقده کوسترلیور . حالوکه اساسی الهیه ، اوامری حریت اولان شریعت اسلامیه‌دك ، وحدت خدمی ، کیوزیاسه بوروکنش مفسدلر قدر دشمنی عالم اسلامه ایده کورلماشدر .

رکزه‌مزی یاقه‌یه‌جك انسان جناب حقدن قورقدیغی یاخود اولی عاجز ملعوندیر . شریعت ناصه‌سنی وطنی ایچون اولان و جیالدیری ، وطنی ایچون حاضر یاشمش سنه‌لرجه مصلر ، اکلر میدانلرده قانلرینی دکیه صاپلاطیرمیش اولدیغی حالده ، وطنی یه قارشو عصیان اجیکدر . شریعت ناصه‌سنه قارشو اولان سوء قصدلری شروع ایتمشدر .

یوقاریدکی ، اعضاء ، اوصاف ایتدکاری هرلر شریعت ناصه‌نك وطنی ایچون اقدیغی تریاقلری تحریف ناصه دشمنلر صالدیلر . شریعت ناصه محمدیه‌لره حریلدیلر ، مخدرات اسلامیه‌یه عرض ایتدیلر . بر طالم استبدادك ساده‌دلانی افساد ایتمسی ایله وجوده کتوردیکی استانبول سفاهی اوچ کون ایچنده موجودیتی ، ملتمزی اساسدن صارصدی . اوروپه قارشو اولان ده قصمزی عثمانیه رخنه‌دار ایتدی . اوروپه‌لی اوچ کون اول دولتك بوروکراتلرینه حرمت ایدرکن ، صوکره باشلادیغی تحکمزده آسایش تأمین ایچون اوروپادن حرکت عسکریه مساعده ایستدیکی زمان ، بولدی . بوحاله قالمسه ایدك درت یش آی ایچنده وطندزلك احساسلری عدم ایدی . عقلی اولان اوروپالی اردوسك ناموسنی اکلتمز ، اسلام الملتی ، عثمانیلرك ، وطنك اك مدهش برتهلکه کرمش اولدیغی کورکوزه کورمیه‌جك درجه‌ده ... ایله برحسم واحد کبی وطنی طانیورلر ، ... قانلرینك طوبلاندیغی استانبوله دوغری یوروییور ...

باشلرنده محمود شوکت پاشا کبی ... شوکت ناموس وحیثیت ثمالی ... ومالندن بوکرمی ... استانبوله کیرن و حرکت اردوسی ... اوزرینه ایدن اردوی وهابی ... ایتمسه ایدی ، بوکون ممالك عثمانیه‌ده کوز تحدید وتوصیف ایدیمیجك ، یوکون ممالك عثمانیه کوز

بانی دوکن، آه وفریاد ایدن بکرمی‌یه مایون عثمانی
وولاد وعائلری بواردو سایه‌سنده فورتیه‌جه‌ق .

ای شانلی اردو !
آتش ایلرو آتش یوزمدر طاغلر
سامی پاشازاده
سزائی

١٠ تموز — ١٠ نیسان

ابشته ایکی تاریخ که حاکیت ملیه‌مزی یه‌قدر علوی وعظیم جوانردانهایله استحصال ایدیکمزی، حریتك استقباده، عدالتك طلوعه، سعوت اتباعك اوج اعتراضه صل علیه ایدیکی متون عالم دنیه اقدام ایده‌جك، ابدیاً خاطره‌زیب کائنات اولهجقدر .

١٠ تموز، ملتك التیامی، ارقی حر یاشامق، سیئات ماضویی، لوث استبدادی تمیزلهمك، شهرلك مدنیت وترقیده فرخ، مسرع یارمقدر، داغالیلیكله، ساحهٔ مدنیته رموقع اقتدار شوکتلی آمالی اظهار و اعلا ایتمکدی . ملت حریت و مشروطیت نورلریله بولی کوزیوردی . ایشته بوکا رعم‌ما قوی‌ایله طاغر، قیش، خطوات ترقیه مانع‌اولمشدی .

ملت ١٠ تموز ظهرینك نشئه‌سیله ایکی استبداد خاطره‌سی عفو ایمك حصاننده‌ولدی، وبوظهر، فقط مسالك متعدده، جوانردانك حسن توجه ایله‌ی اولدیغی ایچون هرحالده‌کیدیور . ایشته، ملت سلامت موجه ایچون کوستردیکی و حسن نیت، ارز ایتدیکی عفو وسیع جوانردانهایله استبداد پروریلری طرفدن اغتنام‌ایله، انصاف ایله تلقی او- لهجقی تخمین ایدیوردی .

افسوس که عصرلرجه مولیلیدن لوث استبداد ایله بوزولش اولان محاط استبدادپرورلر رفته‌اوسنی وقتی ایچون استعداد کوسترمیلر، دین جلیلمزی، شریعت مطهرمزی وسیله اغراض الملك ، اتخاذ ایدن جکسلرمدر . حاضرلدقاری آتش اختلال ٣١ مارت تاریخ مشئومه‌سنده بارلادی . حائط قدسی، وطن اولان قبیلهٔ اردوسرك احاطه واخلاقیله بوزدی . قلعهٔ ملته، مجلس مبعوثانه هجوم ایتدی . بك چوقلرینی وجود دار اعدام ایتدی . وقدی . یعقوبی . وحتی ایلك ملتك متون عملکنك انظار انتقادندن صاقلامق ایستدی . استبداد دار علی‌العجله قوردیغی غیر مشروع بنای حکومت بالاندی . آلان سوریدی . ملق اعفاله جالیشدی . [مشروطیتی باقدی] ده تأمینات ورارکن متون قوتیله سای حریتی یقمه‌یه اوغرامیوردی .

افسوس اولاغش، تورحریت الجدی، آز زمانده سولکلر بیض اتحاد اکتساب ایتش اولان ملت، ملت معظمهٔ عثمانیه آلداتدی . سرالت، اوضیع فساد و استبدادك هیچ حساب قاعدیی ولایات و قوران مهیب انفعالایله دوچار اولدی . [حرمزه- دوقوبکز، آل اوزاتمیکز . اوالدری غرارتز . دیدی، دکلدیلر . استبدادی تقویه جالشدیلر . دها آلداتیور صانیلر .

بوحقیقی کودن متون ملت الك اوکنه روم ایلی اولایش حالده، بارقهٔ خلاصت کبی، برسرعت فوق العاده‌ایله استانبول یشکاندهه، اون کون ظلمت طلم واستبداد ایچنده قالان وایکیدن اومطیشهر اوکنده پارلادی .

١٠ تموز غرسعودی دوشدی . تورحریت، ظلمت استبدادی محوایتدی . حریتك بو قطعی عاقبهٔ مسعودی استانبولدهاخل ادارهٔ حاکمه‌شوروطی، مقصد مقدس وطنی کدردی . سویندردی . عالم مدنیتی تقدیرحوان ایتدی . چونکه ودیعه آرقی یوسیتون اقتباء حصوله کشدی . شمدی تکرار حطار اولامیجق، استانبولدهاولت استبدادین اوپدیرمیلردن اثر براقامیه‌جقدر .

١٠ تموز یوکسلدی . چونکه بزه تور حریتی کوسترردی . فقط ١٠ نیسان دهامیوکسلدی . زیرا حریتی بزه یولایانلر، فداکار، غیرتجه‌یه‌سنه، عزیز، قیمتدار وقطعی اولدیغی تأمین ایلدی .

فصل نجیب

استانبول سورلری اوکنده

لطف بر بهار صباحی، . کوشن ایلك شعاعات ورتاریی افقلره عکس ایتدیریور، او اقلرین بریتی سویرکن کلی مافی دارك فضالرین روسوردی قلعری حیرانیه .. اطرافده حضب برافق، برطرف، برطرف سهای دار .. ساحل چوق اوزاق دکل، ائشه کوزیوریور سکر . باش و قوشلره بلکلرینی آچیش، یردکر کوکرجه‌ی اوحوب کدیور .

ماد صباحیدن بوسلرینه‌ی اقتایور، اوپوپور ایشقه برنغمه، برسس یوق . قاچیکلره مرصع بر وقار، هیئت عالمانه‌ایله کوشن یوانیوانش یوکسلیور، یوکسلیور . وقرمی تمس بوددکه متون یولار عظمت دهکمل ایدیور، کوزلشیور، سکره بردن سلر، بوردای کیدیورجیلیور . آجیلیور .. شمدی قائل قهاری، طاغلی، زندانلی سرایلری ایله وشهرده برشهر استبدادقارشیسنده‌کر . استانبول !

«ای کنده یراتس، ای لوحه فرتونت مسطر »
« ای بك غم جدید آرته قالان یوه باکر »
« سکنده هنوز تازه‌لکك سحری هویدا »
حالا تپرمر اوسته انظار تاشلر »

ومرحومیوزمحیر، مسحوق شعرفکرت دوشیور یوریکر . تاریخك اوتاق صحنه‌لری، طاشك او شرفلی عزوانی حاطره‌کرمی کیریور، ووپرفیق قلعه‌لرك . بوویران قافهٔ سورله اوزرنده عهد ملك روح شهادتسیره خطاب ایتدیکی سس ایشیریور کی :

« دیکیکز، ای حرستانلر، قلعلر . وراوصلدا ذکرك همهٔ عظامی مدفوندر . آثار زوال بابدیر و حرص وطنپروری‌ایله بو کنده حراسی یپفدیکز، صط ونسجو ایتدیکز . شمدی سزده هپکی استبدادی یپسفکز ! عصردیده قلعلرك اوزرندن عثمانلره، عثمانلیلره وطریق عدالت وسعادت کوستریکز، قوشکز! وطن قورتارمق، براقمی کیمل ناصیلرینی تطهیر ایتمك ایچون قوشکز . ایچرده یکیکره مصوم قانی دوکیورلر . بونلری قورتاریکز ! لوای احدی‌ی تحفیر ایدیپورلر . بو شانلی بایراغی مسعد الدرین البکز ؛ وای شو وامه - سنه، قوجه‌طاغك یادکار استقلالنه رکز ایدهجك نوح ایندیریکز ! ..

بو خطاب علوی مزنی مست دیپوش، مهیج ایدیپور . فلکزده رعشه، رهبرت، او هپکل مخوف استبداده قارشی یاقمی وحس انتقام اوبانیور :

« ای سوء منتهٔ خارانکه راجع »
« اوکرز . طول اعمارمدکی هر نکوشه طالع »

صکره نظرکزی رقطعه‌یه، ونظرایچنك ساحل بیاردهکی نیاره عطف ایدیپور، رسوتوك پیلدیره، قانی وسرایه باقیورسکز .

« ای قانی عدی فی‌ارزی وغرت »
« پرورده ایدن جنهٔ سیوف سفاحت »

مدید رده‌رخ خونریزانه، تاریخك تاریخ میجل عثمانینك بو صحائف مظلومه‌سی مزنی آغلاریرکن، بر سس، برطراقه ظفر غالبکزی اعلان ایدیپسور : طویلر شلیور . آتیلیور، قنکلر سونکولر چیقیور .. ظفر الایدی وسیر عظمت عمون ایله اوحیور، استقلال هرطرفی بروایهٔ مسعد استقلا ایدیپور .. یونکله ملك ودور فلاکتله، اوتوز اوچ سنه‌لك قانلی دور تاریخیمنه اطلی برخاتمه ایریور . ویکی دوره، یکی تاج ظفرله کیریپور .. وسز ماضیلك وبدبختی درس اتخاذ ایله ایماضیر کیسزی اوقوپورسکز .

« لوی اتحاد، ترقیه، حب، اتفاق »
« فقط اونوتما، بونلرنظام دولتك »
« پاشالقلر، بکلك، طوغری اداآدملریکی »
« یوقسون و کوچك آدملر، حاشا دولتی‌ز »

سلانك : ١١ نیسان سنه ٣٢٥

م . عادل

شورای امت قسمنه تأخیر

تأخیل پاشلادی !

بوایکی یلدرم کبی پاشلایان سعد تأخیر مدهشاتی آرامق ایچون دوغور ایلق تاریخ حیاتزی کوز اوکنه کتیرملك لازمدر . ١٠ تموز وهمهٔ سعادت بخشلك و سکوت عمیقه ایچنده خواب اولمش مدهش مقابر متربه‌سی موصوص وله‌جسزی طن ایدنلکسز یراقاد حریت آوولهٔ متون کلهلری مسول وثاق ایمسی امید و انتظارك خارجنده وحالت غیر طبیعه ایدی . ادارهٔ مستبده وکه‌یه تزلزل تابدیر و مرضیت وعدم تعادل اولان اوعدالتسزلك تمثال مجسومی عد ایدیلان حکمدارك اوتور اوچ سنه‌لك حیاتنك قطب مماثله‌سنه کچن مصیرلی اولدی . وعدقی دماغ علی اق، اطرافه کوردیکی دردلی . وقی رتهلکه آتیه قارشوسنده هرشیدن مقدم کوردیکی حرکتهٔ تنبیه ایچیوردی .

فهم وعلم برمدبر وطرز محاکمه‌ی احقاقی ایله پرورش . بونلر « قانون اساسینك قبول حضرتلرنون اوکنده ترك سلاح ایچمسندن عبارتدر . سلامت وطن اندیشه‌سی دیمسینك ویرلش برقرارمستحق دکلدر .

دیپوردری. حالبوکه انقلاب حقیقی‌یکدن کلمز. بو حکومت‌ده‌ده‌ایلرینه‌قدر حکمدارین ملته‌قارشی ایراد ایتدیکی مسئولیت‌لر، واقعا ایدیلن مساعلات طاغیلمیور، مشروطیت‌لاشمامش ایدی. بوگون‌ده ایدی، مواهرده هیچ کیسه محتاج شفقت دکلدر. حکمدارین رجعت کوره‌میوردی. حکمدارین زیاده حکمدار طرفداری اولانلر یله آرامزده، هیچ امید ایتمه‌ملر آراسندهکورولدیکی یاشلاشمدی. یاورلر تهدشدی، محیط سلطنت آز چوق تطهیر اوضاعشدی. پادشاه معبوبانمله صاتلار، پیرلر، مفید وعاجی کیمسه‌لر کندیلرینی اولقی اوزره کوز یاشی دوکوردی، اوچ دورت عصره قدر ایدن حیا، تنده چیقاردی، بویله طاتلی بردوقه کچیرمکسزین سویلدیکی اوتوز میلیون عثمانلی عیوب ومحسن تفتیشه‌دی.

وطنداشلر براکثریت عظمه آلمایوب، بعض دهشتلره حالا جولان ایتمکده اولان زوات سعادتلری یوسیوتون منع اولیوردی.

پادشاهك روحیات سراحته، اسکی عاده‌لرینه‌ك یوسیوتون ضد وهمکوس اولان برحالکونه داخل اولدیغی وبو حیاتك‌علمنده متضرر کی اورولدیکی بو زمانده استبدادك عیوبی محا ایدیلدی؟

میعاد اساسیه وحیطهٔ اختیاریه‌سی برشی یاپامادیغی یاخود یاپه‌مامش ایدی. فصله ویلزوم برقانون برسنك اکثریت جوابیله، دورباجات الامضاسوسائط اجرائیه‌سنك باتماسیله سریعاً وبخود بی سراست و حلد، یوکلری. دولت تهدیدلرینك کندیلرینه مختص ایدیلمه‌سی یوتون لذائذ وحظوظاتدن، حق قسمینی کیرمه دکل، اودن دها فضله، دها وسیع برصنده مستفید اولمالرینی استلزام ایدمشدی.

یوتلر، پارتیکی بوحالتده‌ی حصوله کتیرمك یوگولیاری پارتیلرینك، عادتا قطره‌قطره اضمحلال ایچیوردقری. بویوك پارتی مارلاغی ایچون هیچ بر قوتدن یاپیوردی. یوتلره انضمام ایده‌مك قوتده اکیتك‌ایچیوردی. اسکی وبوزك متباینلرینی بردوه‌یه اشتراك ایتمکلری حالده اولقیلری انصابات واحتیاطیه یاتابان برکوه، برکوه‌صفیل اجتماعی واردی‌که شمدی بوتون یاپیلمقدن قاچق مجبوریتده بولونوردی. بوایسه حیاتلری ایچون بیله‌بیله‌یم، نه‌قدر مشکل ایدی؛

دها صوکرا مأمورلر بعضا آدم ایچون ایش دکل، اینی ایچون ادم اولمقدن چیقاردیلر. تأثیرات مادیه‌سی کوره‌مك اشتلاملی مأمورلر، اجیفه، کاهیلی اولان، تشبث معاشه اوصراجق اولان مأمورلر کلیور، وبو التحاقاتله غیرعثمانلی اونصری ازدیاده اوتیوردی. بوك سببی دیه کی سرت برحکومته مالك اولهمیشلردی. دولوز آیدن بری رأس اداره‌ده بولنه‌قورقاز. ضعف وعجز دماغده وحرکاتنده بر بولاز برحکومتدن اولنی اولمایدی، پیلدیزك لوتیانی استانبول محیطنده. ولید کمین انجز، ادارهٔ مرکزیه‌مك سطوت ونفوذ اجرا آتی دیکر تعبیراتله ده الزام واسکات ایلهدی.

بوتلر. ادارهٔ حمیدیه‌مك وتون ترهشه‌لری بر تسویه‌ی بوروسیه تحمیل ایدیلر. کندی بادیه‌لرینه، کندی قبائلرینه سوداسنه آچیلدیغی اولدیلر. رسمیاتدن زیاده حریت آلدقری هیچ‌قیه موجود ایدی. بویله برعائله‌نك معروض اولدیغی ایچون احتیاطی آدم آعق لازم ایدی. ایشته بو آدمی آعق ایچون اجرا ایدیلن اولدیغی بولر.

تموزك ایلك کونلرنده استانبولك پارلاق سهاسی آلنده و یشاسون حریت! یاشاسون اتحاد و ترقی! یاشاسون اردو! دیه سسلردن باشقه برصدا ایشدیلمز کن یوتون پایتخت خلقی جمعیت مرکز اداره‌سی اطرافنده رسم کیدر، وتعریف ایدیلن رسم کیدی، اجرا اولونن هرحرکت حروی، وحیات‌انسانیه‌نك کندیلرینه... دی. جمعیته داخل بولنمایان اوروپاده‌کی حیات سیاسیه‌سنه طولاییله، جمعیت جمعهٔ مأمورکاه‌ده آلمه‌لاین کورولدی، آلده‌طاره اولانلر اتحاد وترقی نامی اوزرینه... اولدیغی حالده، بوحرکت اساسیه‌یه مخالفت ایچون ابتدا اشخاصه تعرض ایتمکلرینی، شخصی تحریل ایچون حتی تدابیر ایتمکده‌دیلر، شکایات وعدم رضالرینی دارس اوانی جمعیت نظارتنه‌یه حصه‌دار اولدی. حق‌یوق تعرضات‌سهیه، قارشیلقلی اردوسه... اطلاع ایدیلمکسزین... هرحرکتلرینی اولوب... اعلان کوستریلمه‌یه‌رك اجنبه مناقه‌شخصیه کوسترمه‌یه باشلادیلر. والبانلر کی‌اساسه وجدانلرینك تکلیراتی کوره‌یوردیلر.

یا اتحاد و مصر نامنه آتیلمه‌سی لازم کلن حریتلر، فساد وتفرقه، فتنه‌وشقاق اصلیلرینی، یعنی فرق یاپه‌یلی، حیاتلرینده یاشیه‌مدقلری اولانلر سوروکله‌یوردی. بالانلر حاضر اولدیغی اعلام ایده‌یوردی، حتی قصر طرفداری حالیوردی. تیاروك آکوراری ارتق عاداً قوه‌نمایشلرده مشغولرده، تکذیلرله اعلان موقفیت ایلیوردی. بدون تردد ایشیدیلر؟

افکار عمومیه‌یی بالاخره تنویرات ایله یاشامقده‌دی. ولاکن هرحصار کیچه‌میوردی. فتنه‌لر ایچنه مأمورلر ویلایتلرك قوه‌ضابطه‌سنه قارشی عصیان توصیه ایدیلمزدی؛ اولدیغی خطأ اردوك قوتی مفقود ایدی، اتحاد و ترقی جمعیتی هویتنه‌ده محارب ایدی. ملته، ملك قارشی ایدی.

ایشته بوطاسیان ایله حریت وروحی چالدیلر، وتاج حاضر استانبول سوقاقلرنده طرح واطراف صالاندیلر، خزینه‌داری، حاصی عسکری، ووتلره اشتراك ایدناری آلقیشلادیلر. فقط آز صوکره یوتون ملتك، یوتون اردوك، یوتون اتحاد وترقی جمعیتلرینك وجدان حر ومستقلینی کسلن رسدا برصدای طغیان مقاومت اولنیوردی. بکروزی مبدل یأس والم ایتدی. جمعیتی اوراده یاشمك او معلا ومرهم بیهوده صوك ساعات مسافرلری یاشاتمق یاپرمزدی. وتلر قارشیسنده‌دیور اوطوراجقلره واد محمدقدر اوزاقدن وعثمانلی و حرکته متحاسر اولانلرك هیچی، منتظر هاقت اولدیغی یکیدونیا. اشته بوتلر، عادتا اخیرمك جانی مستولاریدر.

سلانیك مبعوثی

محمد جاوید

حریتپرور اردولر

دور لیبم استبدادك، تصویر و تصوری بله محال اولان سیئات بی نهایه‌سنه .. شخص واحد مستبدك هر فلك حیثی داغدار یأس والم ایدن آمال ملعونانه و حرکات خودسرانه‌سنه معروض قالان عثمانلی اردولری ۱۰ تموز تاریخ مجلده هیولای مدهش استبدادی دوردیرن ایده‌دك آفاق عثمانیی انوار شعشعه‌دار حریتله تنویره موفق اولدیلر.

شمائل اردولریمزك بو حرکات حریتپروراندهکی تاریخك الی قسمدار محافظه خط‌دونی ایله‌نقش ایدیلمك شایسته بر موفقیت عظیمه‌در.

آوت ایدن حرفی، بعضت مشروطیتی لایقیله طانمش، قدیر ایتمش اولان عسکرلرك، شاشه‌لو جمعی اردو دیلی اوزره افراد ملته رهنمالك ایدیلر تلقنات حریتپرورانه‌سنه‌لریدی .. اجتماعات وطنپرورانه‌سی حضر مساعی ایله سلامت و سعادت وطن تأمین ایله‌مك فدای جانی یوك بر بحث عد ایدیلمیتون عالمدهکی عدیمالمثل حریت ایدی.

دیمك هر طرفنده استبدادی محافظه ، اداره ایچون الدهشتلی و مؤثر بر آلت اولان اردولر، برده ایله حریت و مشروطیتك استحصالنه سعی و فاکریه عزم وجهد ایدن رکن متین اتحاد تشکل ایتمشدی .. عموم ملت عثمانیك ظلمهٔ اقبال ومکتی، فاجعه‌سالار کتلهٔ شوکت وسلامتی اولدی.

اردولر پیشکاه ملته آچیلن اولدقاری صاحهٔ رقاه و اقبالی یالکنت محاصلت ولندن ایچون دهی مشروطیتك بر نکهبان صادق، حارس ابدی و قائدیلر. و آتی مشروطیتده هرنوع تحسینه‌مدون وسلامون بولدیلردی.

واسعا کوکسلرینه باتیکلری برطاقم تیلسیم یلدیرك لوث، مستکره امالدیه‌یه قارشی برداده، ماهیتلرینه مخالف اولدیغی حالده بیك درجه شدت آمیز و محزوم سکوت، ضعف وعطالت ابراز ایچون کوریلن فلاکتلو سوروکله‌لك استبدادی و ۳۱ مارت ترتیبات ملعونانه‌سی ایله مشروطیتك بیوك بر ضربه اورمق.

وطن مقدسمزك کامل سعادت وسلامتی، مشروطیتك محافظ ونکهبان دائمی اولان و بر هوای صاف حریت ایچنده یاشایان شمائل اردولر، پیلدیرك

بو دفعه‌کی تشبثات سلمیه‌سنه واقعه اولمیوب اولمازلر بر آتشبارهٔ حلاقت کسه‌دیلر .

انك باشده ایرجعلی اردوی اولوالعزم دولتلو عثمانلی حر اردوسنك سمت بدست وطنی اولان روملی سوارلرینه .. هر نوع مساعدت و مفسدت دینی اولان یلدیز حوالیسنه توجه حرکت ایتدیلر ، حریقلر ، تکفیرلی ، حرکات عادلانه‌لریمز شون انظار کاسفانه بر دها آثمات ایله اعلای نام وطنی ایدیلر .

ملت عثمانیه ، بویله منبر وطنپرور وصادق اردوله مالك اولدیغه ایرمیوب ساعه مظهر رفاه و سعادت اولهجق .. عهم پرتو نثار عثمانیان شون امانی بوراد بویله اقامهٔ حیات وضیا ایدهجکدر .

أوت: حر عثمانلیلر ابداً برحیات صافی مشروطیت پاشایه‌حق ، هوای لطف حریتی تنفس ایدرك ناشر نبوصات اولهجقدر .

۱۲ نیسان ۳۲۵

تمتار یوسف

مراد نهاد

صو اویور ، دشمن اویوماز

آثار مرکبهٔ حیات‌پرورلدن استحصال اولنماری شو دستورجکدر ، بشرك دائما ملاکتی موجب اولمق صورتیله ، هر طور نده تأیید ایدیور .

کین درسعادتلی روداسیدن ملاعین ، انسان بشره ایچون حداً شین آورلر ، حر مکاه اجتماع ده‌زده ، بو قدر عادی ، بو قدر سهل محلولفرك ده مستعد حیات وصحت اولمازی ، انسانك هویش بیلمیسی کیرلهتی مقدرات محسه‌دیر .

مبدأ و منتهای آرزو ایدیلن ساعه ، به قدر اوزون اولورسه اولسون ، هر حالده ابدیته نسبته برنقطهٔ بسیر قدر بیله امتداد ایدهمین غیر انسانی ، سواد آلودهٔ دنائت ارذالی ایچی : بر دقیقه سوکرای حیاتله تصاحب ایدهجکی انسان ، رذالت سیران همتده ، مستغرق انوار باشامق ایدی . آرقه‌سندن خطو آتش صاچان حوشی کورلر دکل ، حتی وحیرت ایله باقیلاجق اوزاقلر مقدار الده نائل اولمالی ایدی !

فقط شیار ، قدر الناس ایله قیمت دکر بیدیا حالوکه ماهیت ماهیته بکزدیکی مسلمدر . فقط دنی ، بر جوه کیره تحلیله ممکن اولمیوب اویور ، اویوماز ایله تحاس بدلیه‌یه‌زیسه‌رلر ، انسانی دشمن علیه نشین ظلمتدر . مولد حرارت اولمی ایچون ما . هیت مصیبه‌سکی ـ اعلی کلمه‌در .

خیر دیرکه ، انسانك آکراك اویوماز دشمنی ، تعمتدن مسلمه اولادر . او کیدرکه ذات رسالتپناهی :

الی شیر الی احب الیه

بیوریور .

، دیمه‌ایله ایدیهجکی اویمی کیبی صاغین ، حکمنده ، اکر لیم ایسه .. ، وحی واردر .

نظری واکسی اولان هردم و احتیاطکار بر کیمسه ایچنده یاشادیغی وطنه ، حیات اجتماعیهٔ وطنه قارشی ارتکاب اولونانلری ،

شاه وکدا ، هر اولاد وطن . برحق حیاته ، برحق حریته مالکدر . کذالك شاهه تمنی و تمنیت اختیاریدن بر دقیقه اولسه اوه‌که ویرمك حقنی دائما محافظه ایدر . شمه حالده فرائق شاهنین و پادشاهین صادر اولدیغی ، دهمت حرانیمی مخفف انجك اقتضا ایدر .

أوت ، صو اویور ، دشمن اویوماز ، قانون ملق ، سنه‌لردن بری بازیچهٔ احتراص واغتصاب ایدن بر قرقوت استبداد ، والیه اعاده ایله سعادك دشمنلری سعادت راباطلری آرسنده اخفا اجتمدی ، دوناکاه ، اویله بر تعس مغفل ایله ، بد سورهٔ حرق ایدیورکه صرصرك تأثیر مشئومی ارباب ادعانه آی برسرسملك وردی ، اوحار مولانکز کی که مشام روحه رائحه تماس ایدر اعتر ، بر احتراق مؤلم تولید ایدر .

محط اجتماعیمزك باطنی دشمنلری یله برابر شکون واستفاده صوقاقلر اهانت ، وطنك محصول لعنت عمومی طرفندن اظهار اولونجه ، وجدان عمومی امتداد برحرقه یأس واضطراب اولدی .

سه‌لردبری ، متفقل تاسلرله قای أمن وجرکین سولوکك ، اك مقدس رسمزده‌سیدایجه بورومرك ، جیرهٔ خودینی کوستردیکی تارغ انسانه شریده‌یك طاشیدیر بر صحیفهٔ حیات امثال ایدهجکدر .

روالقی عثمانلی دائی ، مقصیات مهیبه‌کی ، آلت نیرو فساد ایدن بو انسان جوارلرندن بوقدر قورتولهجقدر ؟

اوت ، انکه بومدده قورتولرسین ! فقط او ، توتهکه بنك عیرتمندلکی ایجاب ایدن انتقامیله سنك انتقامکه قائما یاشا مجقدر .

و یاشی تاجلی اولاندر ، شقه‌سی بر طرفی اولان پادشاه حکم سورمسی زمانی حوالی خمشدر ، دیلر ، او حکمك هر وقت قربانی اولاقدن قورتولهماشلردر .

عائله ، تاج طاشیمق ، والدلق ، حتی نفسه ایله اویماقی قورقوسی هر وقت موجود اولهجقدر ، هیچ بروقت ارتو تاملرکه بو ربانی ، بویوك شاه ، دشمن کی اویوماز ونزم مقدراتزه دائما حاکم اولمق ایسته‌ین اسلر .

اوت ایچمین انلرین کی ، صو اویور ، دشمن اویوماز ، دیدم .

کاظم نامی

ارتجاع اجیرك اسباب زوالیدر

دسایه هیچ بر وقعه ، هیچ بر حادثه‌یی بر دقت اجتماعیه افرادینك موجودیت حقیقیسی اوزرنده مختلف تأثیرات وجوده کتیرمیور .

صوك اجتماعیه ارباب‌سعادتك حادثات تاریخی قرار اجمکه (منفعت شخصیه) نمیرین انکار ایمك لازم کلیر . حالوکه بو او قدر شدته محسوسدرکه وجودینی اعتراف‌دن چکینه‌مین . دشمك بوحرکتی یاخود اکثر اولدیغك یالنکز سیاسی وطنی اجرا اولدیغی اجرادن بری منع ایدهمیه‌جکی کی بر شیئك ان دنا

فنا اولدیغك تقدیر ایدهمیی ، بنه اوشیئی سومه‌مه و سومه‌مکه بری اجبار ایدهمز .

انسانلر ، فکر لرندن زیاده حسلریله یاشار . دنیاده موجود اولان بالفکر اشیا واشخاصدر . صفت و صفات دائما اسملر دن بر شیئك بسوك اولدیغی مطلقا کوسترمکدن دها زیاده وجودی اثبات ایدر . دیکر بویله کاملاً الته اوده که حکمدر .

بر شیئك ایلکنده ویرمیه‌جك حکم بری فالمق صورتیله سوق ایدر .

صفت وصفات موجود اولماسه ایدی دنیاده بالفکر بر موجوده اعتقاد ایتمك ایچون طبیعی کورمیدیکی بری الدائل ایشته بولنماردی ، اولك ایچون بر حقیقت صرفه بولنمق لازم کلیوردی .

مادامکه بو بویله‌در . اوحالده دوعبرولی و ایلی روداری نسبته آرالمایز . روداده‌کی مقیاس اکثریت فکریه وصفه‌در . رهبان اجتماعیه داخلنده اکثریت مطلقه‌یی قرار افکار ، اعمال اوعضالرین دعری وایدر .

..

استانبولده حادث اولان وقعهٔ اخیره ، طبیعی آخری استانبولده حادث اولهجقلر وقوعه ایدی ، و کوریلدیکی اوزره اوزاده اولدی .

هیچ بر عنصر محط مساعد بولماد‌قه دوعار دوغه‌مه‌ز نظامی .

استانبولده‌کی مدنی بولاشکی رجعتی حریان حرصیمك توسعه ، تقدیسه مساعده‌ایدیور . روزاده تکثر ایدن حلقات تماکتك حیات سازه .

سه مسولی اولدیغی ۱۰۰ غور وقعه‌می رجعیاتی مشرکی کی ، رجعیاتکنه‌ی کی مساعدتلرینك فقط اوچ اوچ تجربه‌سر ومرحلی ، اولماسنه یکی و مطمئن ایدی . اثبات قابلیت‌سیزلك اولی سیکلت قابع اولدی . وایشته زاده‌الفاضل . قعط او حوت بیات مصرعه‌یه‌کی و ایلك ضربه‌ده تهیج ایدی . بونون ایچون ، اساس عقده و مفهوم حاضره و مستقبل ایله نحو ایمك اوزره بو وجود متفسخ وزباله صوك رطب و مسموم حیاتی فوران ایتمسنه وده مساعده‌لرینی بری بین کورن او حریص‌لرك صوك درجه‌ده تجربه‌لریدر .

وشمدی حرکت زبردستی اولمیوب تجربه‌سز مر حوم حریاح صفت وصفاقله دکل منعن ، متقدم و عسکر عجاجله ادرینه ایلدی . شمدی وسائط عدهٔ حراحه مرحله‌سنه صوك وقتی اولهجقدر .

حقی بیا

جنیف

استانبولدن کوله ایچون قیوب ایدن « طنین » براودرمك مارس صایی سلامکدر . انده رصوزده جقاجغی تشیر ایدیور . کوریلن مساعدتی عدید قوت وشانه ایچك طنین کی ارباب حیث وشانك شائدندر .

یکی نصر مطبعیسی

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ DERGİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ülkü Gürsoy*

II. Meşrutiyet dönemi, Batı dünyası karşısındaki başarısızlıkların sonucu olarak yeni arayışların başladığı ve bu arayışların olgunlaşarak Cumhuriyet'in fikrî alt yapısını hazırladığı dönemdir.**

Batı'nın askerî ve siyasî üstünlüğü karşısında ilk çalışmalar 18. yüzyıl sonlarında ıslahat hareketleriyle başlar. Bunu Tanzimat Fermam'nın ilânı sonrası yapılan düzenlemeler takip eder. Bu dönemde devleti yeniden ıslah etme görevi tabii olarak bürokrasiye yüklenir.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde artık topluma yön verme çabaları, yüzyılı aşkın bir birikime sahiptir. Bu, İmparatorluğun yüzlerce yıllık kültürel birikimiyle beraber değerlendirildiğinde Osmanlı toplumunun bu dönemde üst düzey bir dinamik düşünce yapısına sahip olduğu görülecektir.

Devletin Batı dünyasının yükselişine çaresiz kalışının yarattığı sıkıntılar, ülke aydınlarını çözüm yolları aramaya yöneltmiştir. Bu aydınlar,

---

* Doç. Dr. Ülkü Gürsoy, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

** II. Meşrutiyet döneminin değerlendirilmesinde Ülkü Gürsoy'a ait "II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma" adlı kitabından yararlanılmıştır.

bulundukları konuma, kişiliklerine ve yeteneklerine göre değişik şekillerde ve oranlarda bu gayretlere katkıda bulunmuşlardır. Hepsinin ortak amacı kötü gidişe son vermektir. Yüzyılı aşkın arayış, bütün toplumu – rejime karşı olan olmayan herkesi– fikren olgunlaştırmıştır. Bu durum sivil toplum örgütlerini olaylar karşısında inisiyatifi ele alma noktasında güçlendirmiştir.

Meşrutiyet dönemi fikir hareketlerinin başlangıcı Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır. 1856 tarihinden itibaren Tanzimat aydınları, ülkenin siyasî ve sosyal problemlerini farklı bakış açılarıyla değerlendirmişlerdir. Bu dönemde gelişen fikir akımları arasında Batıcılık, İslâmcılık ve Osmanlıcılık akımları sayılabilir.

II. Meşrutiyet döneminde sistemleşecek Türkçülük akımının Tanzimat dönemindeki ilk temsilcileri arasında Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Süleyman Paşa ve Muallim Naci zikredilebilir. Bu şahsiyetlerin öncülük ettiği dilde sadeleşme ve halka yönelme hareketleri Türkçü edebiyatın temelini oluşturmuştur.

Türklük konusunun gündeme gelmesiyle 1890'lardan itibaren yaşanan önemli gelişmelerden biri *İkdam* (1894) gazetesinde Türk kültürüyle ilgili yayımlanan makalelerdir. Ayrıca "Kültür Türkçülüğü"nün güçlenmesinde dıştan Rusya'da gelen etkilerin de önemli rolü vardır. Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* (1883) gazetesinde "*dilde, fikirde, işde birlik*" sloganıyla yayımlanan yazıları ve Hüseyinzâde Ali Turan'ın görüşleri önemlidir (Mardin:1992, s. 96-97).

"Hüseyinzâde'nin, Jön Türk taraftarı Ubeydullah Efendi'ye, Rusya'da "halka doğru" fikrini ihtilalcilikle birleştiren narodniklerın fikirlerini intikal ettirdiği de kesin gibi gözüküyor. Gaspıralı'nın diğer etkilerden birinin müsbet ilimleri eğitime hâkim kılma isteğinde göründüğü söylenebilir." (Mardin:1992, s. 97).

1880 yılında başlatılan aydınlar hareketi, 1891 yılından itibaren Jön Türkler adı altında kurumsallaşarak faaliyet göstermiştir. 1908 yılına kadar devam eden Jön Türkler hareketinde yer alan gençlerin hepsi Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi milliyetçi şairlerin eserlerini okuyorlar, onlardan faydalanıyor ve çevrelerinde bulunan kişileri bu harekete katılmaya teşvik ediyorlardı. Jön Türklere göre Osmanlı devleti için en ideal yönetim şekli "*meşrutiyet*"ti.

Jön Türkler hareketi içinde bulunan ve çoğunluğu askerî tıp fakültesi öğrencisi olan bir grup, II. Abdülhamid'i tahttan indirmek amacıyla İttihad-ı Osmanî adlı bir dernek kurar. Daha sonra cemiyete üye olan Ahmet Rıza, derneğin adını İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirir.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti (1865)'nin devamı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, programlarında Türkçülük fikrini savunur.

Fikrî birikimlerin ve aydınlar hareketinin halka intikali gazetelerle başlamış ve dergilerle devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde Türkçülükten Batıcılığa; İslâmcılıktan Sosyalizme kadar değişik dergiler yayın hayatına girmiştir. Bu dönemde dergiler, düşünce hareketlerini topluma aktarmada önemli roller oynamışlardır.

1860 yılında Şinasi'nin çıkarttığı *Tercüman-ı Ahval* gazetesi, Türk basınının önemli bir dönüm noktası ve Türk gazeteciliğinin başlangıcı kabul edilmiştir.

Resmî dilde başlayan nesir dilindeki sadeleşme hareketleri gazete yayıncılığında devam etmiştir. Halka yönelik ilânlarda sade dil kullanımına dikkat edilmiştir. *Tercüman-ı Ahval*'in ilk sayısında Şinasi, gazetenin dilin sadeleşmesi konusunda vereceği hizmeti anlatır. Böylece gazete, eğitim ve edebiyat sahasında, halkın anlayabileceği sade Türkçe anlayışını benimsemiştir.

II. Abdülhamid döneminde 1875-1887 tarihleri arasında her yıl 9-10 dergi yayımlanmıştır. 1888-1908 tarihleri arasında yılda sadece ya bir gazete ya da dergi yayın hayatını sürdürmüştür (Lewis:1984, s. 25).

1876 -1908 yılları arasında uygulanan sansüre rağmen basın hayatında ilerlemeler kaydedilmiştir. Matbaa sayısı artmış, kitap basımına hız verilmiş ve tercüme yayınlar çoğalmıştır. II. Abdülhamid döneminde basınyaym, halkın okuma yazma alışkanlığını artırmış, kültür seviyesini yükseltmiş ve dilin gelişmesini hızlandırmıştır.

İstibdat döneminde siyasî konularda görüş beyan edilmemesi edebî, ilmî ve fennî muhtevalı konulardaki yazılara ağırlık kazandırmıştır. Basın hayatındaki sansür, Servet-i Fünun dönemi yazarlarının eserlerinde "sanat, sanat içindir" ilkesini benimsemelerindeki en önemli etkenlerden biridir.

İstibdat döneminde sağlanan fikrî ve kültürel birikim, II. Meşrutiyet'in ilânıyla gün yüzüne çıkmıştır. İttihat ve Terakki'nin gayretleri neticesinde ilân edilen II. Meşrutiyet hem siyasî hem de sosyal gelişme ve değişikliklerin başlangıcı olmuştur. Hürriyetin verdiği ilk sarhoşluk içinde istibdat döneminde yayın hayatına devam eden dört gazete, *İkdam, Sabah, Tercüman* ve *Saadet*, 40.000, 60.000 gibi olağanüstü sayılara ulaşmıştır. İlk iki ay içinde iki yüzden fazla gazete, yayın izni almıştır. 1908-1909'da 353, 1910'da 130, 1911'de 124, Balkan savaşının çıktığı 1912 yılında 45, 1913'de 92, 1914'de 75, 1915'de 6, 1916'da 8, 1917'de 114, 1918'de 71 süreli yayın, basın hayatına adım atmıştır (Koloğlu, s. 90).

Bu dönemde yayımlanan dergiler muhteva bakımından çeşitlilik gösterirler. Dergilerde güzel sanatlar, edebiyat, eğitim, tarih, mizah, çocuk, iktisat, kadın, din, askerlik, sağlık, spor... gibi hemen her konuya yer verilmiştir.

Yaşanan siyasî ve fikrî hareketlilik içinde (Türkçülük, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Adem-i Merkeziyetçilik, Batıcılık, Sosyalizm, Materyalizm...) siyasî ve edebî sahada en çok Türkçülük akımı ilgi görmüş ve benimsenmiştir. Bu dergiler arasında; *Türk Derneği*, *Bilgi Mecmuası*, *Genç Kalemler*, *Halka Doğru*, *Yeni Mecmua*, *Büyük Mecmua*... sayılabilir.

Devlet nasıl kurtulacak, sorusuna cevap arayan aydınların bu dönemde devlet ve millet tanımlarıyla yüzleşmeleri tabiidir.

> ...Türkçeyi mihver alan yazı faaliyetini en kalın çizgileriyle iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan biri "milliyetçi", diğeri "halkçı" anlayıştır. Milliyetçi anlayış bir yazı dili etrafında birleşmeyi, sosyolojik anlamda millet olmanın temeli kabul ederek Uzakdoğu'dan Orta Avrupa'ya kadar yayılan geniş coğrafyadaki Türklüğü, İstanbul Türkçesiyle kültürel bütünleşmeye götürmenin yollarını aramıştır. Mantığı ve varlık sebebi gereği, zamanla siyasî bir fon üzerinde şekillenen bu anlayışı "Türkçü" sıfatıyla anıyoruz. Diğer yandan sadece, geniş halk topluluklarına kolayca ulaşmanın yolunu halkın konuştuğu Türkçe ile yazmakta gören başka bir anlayış daha vardır ki bunu da "sade Türkçecilik" diye adlandırabiliriz. Bu halkçı anlayıştaki Türkçecilik gayretlerinin daha önceki devirlerin Türkçecilik anlayışından farklı bir yanı yoktur (Polat:2007, s. 305).

İkinci Meşrutiyet'ten sonra kurulan bazı derneklerin Türklük duygusunun gelişmesinde ve Türkçenin sadeleşmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Bu dernekler arasında Türk Derneği, Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocağı... sayılabilir.

Türkçü derneklerin ilki olan Türk Derneği (1908)'nin üyeleri arasında Yusuf Akçura, Necip Asım, Veled Çelebi, Ahmet Ağaoğlu... gibi isimler vardır. Derneğin üye sayısı 1912'de altmış üçtür. Üyeler arasında tarihçiler, yabancılar ve devlet memurları da vardır. Derneğin gayesi Türklerin başlangıcından bugüne kadar geçirdiği safhaları incelemektir. İncelenmesi gereken alanlar ise tarih, dil, halk edebiyatı, divan edebiyatı, etnografya, etnoloji, sosyoloji, coğrafya... olarak belirlenmiştir. Derneğin asıl gayesi yayımladığı on dört maddelik beyannamede de belirtildiği gibi Türk dilinin sadeleşmesi konusunda gereken hassasiyetin gösterilmesidir. Beyannamenin son maddesi ise Türklük konusuna ilgi duyan herkesin

ırk, din, millet, kavim... ayrımı yapılmadan Türk Derneğine üye olabileceğini belirtir (Gürsoy:1999, s.140-142).

1913 yılında kurulan Türk Bilgi Derneği, "Türklüğe faydalı olacak hareketleri teşçi ve tahkik etmek" gayesini taşır. Daha çok akademik seviyede bir çalışma sergileyen derneğin, bu yolu izlemesinde dernek başkanı Emrullah Efendi'nin görüşleri etkilidir (Öksüz:1995, s.154).

İdare heyetinde Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Celal Sahir (reis), Selanikli Doktor Rıfat, Mühendis Saim, Ziya, Köprülüzade M. Fuad (kâtib), Mahmud Muin, Necib Asım (reis) yer alır. Parvus ve Kohen Efendi'de fahri âzâdır. Dernek Türklük duygusunun ilmî esaslara bağlı olarak gelişimini sağlayabilmek amacıyla İslâmiyât şubesi, Hayatiyât şubesi, Felsefe ve İçtimaiyât şubesi, Riyâziyât ve Maddiyât şubesi, Türkçülük şubesi olmak üzere beş şubeye ayrılmıştır. Verilen kararlar arasında dil, şiir, hikâye, tiyatro, mimarlık, terbiye ve iktisat konularında birer rapor hazırlamak vardır ve görevlendirme yapılır. Ayrıca özellikle Fransa ve Almanya'da çeşitli konularda (halk kitapları, tiyatro...) kaynaklar istenir (Gürsoy, 1999, s. 157-158).

Türk Ocağı (1912) Türk Yurdu Dergisinin yayın hayatına başlamasından hemen sonra kurulmuştur. Türk Ocağı'nın kurulmasında Türk Derneği ve Türk Yurdu Cemiyeti'nin önemli rolü vardır. Türk Ocağı'nın asıl gayesi "İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmî sosyal, iktisadî seviyelerinin ilerleme ve yükselmeleriyle Türk ırkı ve dilinin kemâline çalışmaktır." (Akt. Öksüz:1995, s.155).

Geniş halk kitlelerinin Türkçülük akımını benimsemesinde bu derneklerin ve bu derneklerin çıkardığı ve destek verdiği dergilerin önemli katkısının olduğu muhakkaktır.

Yayın hayatına 1911'de başlayan *Türk Derneği* (1911-1912) dergisi yedi sayı yayımlanmıştır. Türk Derneği tarafından çıkarılan derginin gayesi Türk kültürünü araştırmak ve geliştirmektir. *Türk Derneği* üyelerinin derginin ilk sayısında yayımladıkları beyanname, aynı zamanda derginin yayın politikasını da ortaya koyar. Bu beyannamede Kanun-ı Esâsî'nin 16. ve 18. maddelerinin onlar için bir hareket noktası olduğu vurgulanır (Gürsoy:1999, s.140).

Madde16: Osmanlı tebaasının terbiyesi belli bir nizam içinde olmalıdır.

Madde 18: Osmanlı tebaasının, devletin resmî dili olan Türkçeyi bilmesi şarttır.

Dergi, Türkçenin yapısının halka geniş bir şekilde izahının ve sadeleşmesinin gerektiğini vurgulayan yazılara ağırlık verir. Tamamı 232 sayfa olan dergide ayrıca her sayının sonunda onar sayfalık bölümler

hâlinde *el-Kitâbü'l-Lügat-it Türki* ve *Sarf-ı Tahlil-i Lisân-ı Türkî* adlı eserler tefrika edilmiştir (Gürsoy: 1999, s.140).

"*Hüsün ve Şiir*" olarak yayın hayatına başlayan dergi, Ali Canip'in bu adı değiştirmesiyle *Genç Kalemler* (1911) olarak yayın hayatını sürdürür. 1911'den itibaren Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'ın yönetiminde Selanik'te çıkan dergi "millî benliğe dönüş" ilkesini esas almıştır (Parlatır-Çetin, 1999, s.19). Derginin yazı kadrosunda Ömer Seyfettin, Aka Gündüz, Ali Canip, Ziya Gökalp, Süleyman Nesib... gibi ısimler vardır.

1910-1912 yılları arasında 33 sayı çıkan dergi "millî edebiyat"ın ilkelerine hem teorik hem de uygulamalı olarak yer verir (Parlatır-Çetin, 1999, s.19). Türk dilinin sadeleşmesinde önemli bir yer tutan *Yeni Lisan Hareketi*, *Genç Kalemler* dergisiyle başlar. Bu özellikleriyle dergi, Türk dili ve edebiyatının gelişimi açısından son derece önemlidir.

Türk Yurdu Derneğinin kurulmasından sonra Mehmet Emin Yurdakul'un yönlendirmesiyle *Türk Yurdu* (1911-1931) dergisi yayımlanır (Tuncer: 1990, s.11). Türkçülük akımının önde gelen dergilerinden olan *Türk Yurdu*'nun amacı, Türklük için çalışmak ve Türklüğe faydalı olmaktır. Dergi yayın politikasında öncelikle *dilde Türkçülüğü* esas alır. Ayrıca Türklük düşüncesinin gelişmesine hizmet edecek hemen her konudaki yazıya sütunlarında yer verir (Tuncer:1990, s.12).

Bilgi Mecmuası (1913-1914) Türk Bilgi Derneği tarafından yayımlanır; müdürü Celal Sahir Erozan'dır. Derginin amacı ülkede Türklük duygusunun ilmî esaslara bağlı olarak gelişmesini sağlamaktır (Gürsoy: 1999, s.157).

Halka Doğru (1913-1914), Türk Yurdu Derneği tarafından haftada bir çıkartılan ve toplam 52 sayı yayımlanan bir dergidir. Derginin müdürü Celal Sahir Erozan'dır. Dergi, millî birlik ve beraberliğin sağlanmasında halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiği düşüncesiyle "halk için halka faydalı olmak" prensibinden hareket eder. Derginin sürekli yazarları arasında Halide Edip, Aka Gündüz, Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Tevfik Nureddin, Celal Sahir, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Âkil Muhtar, Abdülfeyyaz Tevfik, Ali Canip yer alır. Türkçü görüşü benimseyen dergi, yayımladığı yazılarda halkın anlayabileceği sadelikte bir dil ve anlatımı esas alır (Gürsoy: 1999, s.177).

Yeni Mecmua (1917-1918, 1923), dönemin fikir yapısı üzerinde etkili dergilerden biridir. İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Ziya Gökalp'ın öncülüğünde çıkarılan derginin gayesi Türkçülük akımının ilmî temellere dayandırılması ve Türk millî kültürünün araştırılmasıdır.

Derginin yönetiminde Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Fuad Köprülü, Ahmet Refik, Falih Rıfkı, Ağaoğlu Ahmet, Necmeddin Sadak... gibi isimler etkilidir (Ercılasun:1995, s.51-52).

Büyük Mecmua 1919 yılında 17 sayı yayımlanmıştır. Derginin müdürü ve imtiyaz sahibi M. Zekeriya'dır. Derginin yazı kadrosunda Halide Edip Adıvar. Sabiha Zekeriya, Ömer Seyfeddin, Köprülüzade Mehmet Fuad, Benizade Hamdi, Süleyman Saib, M. Zekeriya yer alır.

Dergı, halka millet olma şuurunu verme çabasındadır. Resimlerin basımına verilen önem, derginin ne kadar titizlikle hazırlandığını da gösterir (Gürsoy: 1999, s.211).

Devleti düştüğü durumdan kurtarmanın yolunun batılılaşmadan geçtiği düşüncesinden, bütün fikir hareketleri az ya da çok etkilenmişlerdir. Dönemın farklı düşünce grupları; Türkçülük, İslâmcılık, Osmanlıcılık, Sosyalizm..., değişik oranlarda Batı'nın kurumlarından faydalanmışlardır.

> ... İkinci Meşrutiyet'ten sonraki fikir ve sanat akımlarının hepsi, var oluşlarını ve yerlerini Batı nirengisine göre tayin ederler. Bunlar arasında çok paradoksal görünse bile, meselâ İslâmcılık akımının pusulasının Batı'yı gösterdiğini söylemek isabetsiz değildir. 'İslâm'ı asrın idrakine söyletmek' isteyen Mehmed Âkif'in davranış tarzını başka türlü izah etmek kolay olmaz. Garb-perestlik gibi Batı'yı husumet de suyunu aynı kaynakta bulmaktadır. Artık Batı, Osmanlı aydını için, yön gösterici bir kutup yıldızı hükmüne girmiştir. O istikamette de olsa, ona aykırı yönde de olsa, ölçü odur. Bu bakımdan "yirminci asır" deyimini değişen, Batı'ya açılan Türk toplumunun yaşama tarzında medeniyet ve kültür anlayışında olduğu kadar edebiyatta da bir sembol bir kavram olarak düşünmek ve geliştirmek yanlış olmaz (Okay: 2005, s. 144).

Batılılaşmayı farklı boyutlarıyla değerlendiren dergiler arasında ise; *Meslek-i İçtima*, *Sa'y ve Tetebbu*, *Ulûm-ı İktisadiye* ve *İçtimaiye Mecmuası* (1908-1911) *İdrak*, *İnsaniyat ve Beşeriyet*, *İştirak*... sayılabilir.

Batılılaşma akımı taraftarları, ülkenin her alanda bir bütün olarak batılılaşması gerektiğini savunurlar. II. Meşrutiyet döneminde Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Hüseyin Kâzım A. Kami, Peyami Safa, bu düşüncenin önde gelen savunucularındandır. *İçtihad*, *Mehtab*, *Serbest Fikir* ve *Takib* bu dönemde yayımlanır. Bunlar arasında *İçtihad*, uzun soluklu bir dergidir (Gündüz: 2007, s. 39).

Celal Nuri-Suphi Nuri (İleri)'nin çıkardığı *Yarın* dergisi, 1921-1922 yılları arasında kırk üç sayı yayımlanmıştır. Ülkenin ancak Batılı düşünceye sahip olmakla kurtulacağı inancıyla Batı'dan yapılan tercümelere

ağırlık verilmiştir. Dergi düşünce yapısı ve yaptığı tercümelerle bir edebiyat ve aktüalite dergisi olmayı hedeflemiştir

Geniş bir yazı kadrosuna sahip derginin yazarları arasında; Faruk Nafiz, Abdülhak Şinasi, Halit Fahri, Orhan Seyfi, Hasan Ali, Enver Ziya, Salih Zeki, İsmail Hakkı, İbrahim Necmi, Celal Nuri, Suphi Nuri, Emine Semiye, Zühdü Rıza, Mehmed Zeki Pakalın, Mehmed Şemseddin... yer alır.

Dergi sahibi ve müdürü Celal Nuri-Suphi Nuri (İleri)'nin çıkarttığı diğer gazete ve dergilere verdiği isimlerle (*Ati, İleri...*) dünya görüşü arasında yakın bir ilgi söz konusudur. Daha çok materyalist bir dünya görüşüne sahip olan Celal Nuri-Suphi Nuri (İleri)'nin bakış açısını derginin bütününde görmek mümkündür (Gürsoy: 1999, s. 248-250).

II. Meşrutiyet döneminde Batıcılık akımını savunan önemli dergilerden biri Dr. Abdullah Cevdet'in çıkarttığı *İçtihad* (1904-1932)'dır. Yayın hayatına Cenevre'de başlayan daha sonra Kahire ve İstanbul'da çıkmaya devam eden dergi, zaman zaman görüşlerinden dolayı kapatılsa da dönemin fikir yapısı üzerinde etkili olmuştur.

Dergiyi çıkaran Abdullah Cevdet, aşırı derecede Batı hayranı ve taklitçisidir. Batı hayranlığı, yeni alfabenin kabul edilmesinden sonra yazılarını Fransızca yazmak şeklinde devam eder.

İçtihad dergisinde temsil edilen görüş Batıcılık ve Osmanlıcılıktır. Ancak bu anlayış Tanzimat'taki Batıcılık ve Osmanlıcılık'tan farklıdır. *İçtihad* dergisi yazarları Doğudan gelen her şeyi geri, Batıdan gelen her şeyi ise ileri kabul etmektedir. Dergide gerici anlayışın yıkılarak Avrupa seviyesine gelinmesi görüşü hâkimdir.

Osmanlıcılık ise Osmanlı Devletinin sınırları içinde yaşayanların hangi etnik gruptan olursa olsunlar kendilerini Osmanlı olarak kabul etmeleri şeklinde ifade edilebilir (Gürsoy: 1999, s.15-16).

Devleti kurtarma arayışları içinde İslâmcılık akımı da yer alır. İslâmiyet'in algılanması konusunda yapılacak reform, İslâm dünyasının özellikle Osmanlı toplumunun birleştirici unsuru olacaktır. Cemaleddin Efgani ile başlayan Ferid Vecdi, Kazanlı Musa, Muhammed İkbal ile gelişen İslâmcılık akımı ülkemizde Abdülaziz döneminde etkili olmaya başlamış, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde siyasî harekete dönüşmüştür (Gündüz: 2007, s.32).

> İslâmcılar tarafından kaleme alınan yazıların çoğunda Batı'ya karşı savunma psikolojisi, cevap yetiştirme gayreti ve tenkit vardır. Verilen cevaplarda Kur'an'dan ve hadislerden sıkça kaynak gösterilmiştir. II. Meşrutiyet'e kadar çoğunlukla Avrupalılara karşı direnç göstermeye çalışan

İslâmcı aydınlar, Meşrutiyet'in ilânından sonra Türkçülük ve Batıcılığın bazı siyasî ve sosyal tezlerine de cevap yetiştirme gayreti içine girmişlerdir (Gündüz: 2007, s.33).

Dönemin İslâmcılık akımını savunan dergileri arasında Eşref Edib'in sahibi olduğu *Sebilürreşad* (1908) önemlidir. Dergi, dinde reform yapılması gerektiğini savunur.

Dergi, 1911'e kadar *Sırat-ı Müstakim* adıyla 182 sayı yayımlanmış, 183. sayıdan itibaren *Sebilürreşad* adıyla yayın hayatına devam etmiştir.

Derginin yazı kadrosunda Cemalettin Efgani, Musa Kâzım, A. Naim, Mehmet Akif, Bereketzâde İ. Hakkı, İzmirli İ. Hakkı, Ferit Kam, Ebulula Mardin, Halim Sabit, Ahmet Hamdi Akseki, Mehmet Tahir Bursalı, Tahirü'l Mevlevi, Yusuf Akçura, A. İshaki, Ispartalı Hakkı, Şibay Ömer Rıza Doğrul... yer alır.

İslâmcı bir dergi olan *Sebilürreşad*, zaman zaman Abdülhamit yönetimine karşı çıkarak Türkçülük hareketine destek verir. Türk Derneğinin kuruluşu da ilk defa bu derginin sayfalarında duyurulur.

Dergi ayrıca hem Millî Mücadele hareketini destekleyen konuşmaları yayımlaması hem de İstiklâl Marşı'na sayfalarında yer vermesi açısından önem taşır (Gürsoy:1999, s.17-18).

İslâmcılık akımı, *Sebilürreşad* dergisi yazarlarını ikiye ayırır. Yazarların bir kısmı gelenekçi İslâmcılık akımını benimser. Diğer bir kısmı ise medrese ile mektebin birleştirilmesi gerektiğini savunur.

Sebilürreşad dergisi, geleneklerine bağlı bir İslâm dergisi olarak İslâm modernistlerinden ayrılır.

İslâmcılık akımını modernist bir zihniyetle değerlendiren *İslâm Mecmuası* (1914-1918)'nı ise Halim Sabit çıkartır. İttihat ve Terakki hareketinin desteklendiği dergide Ziya Gökalp'in de yazıları vardır. Dergi, İslâmcılık ve Türkçülük akımlarını birleştirme çabasıyla öne çıkar (Gürsoy: 1999, s.18).

Bu dönemde çıkan diğer dergiler şunlardır: *Sada-yı Hak*, *Mahfil*, *Beyanu'l-Hak* (1908-1912), *Ceride-i Sufiye* (1910-1912), *Ceride-i İlmiye* (1915-1922) *Cihan-ı İslâm*, *El- medaris* (1913)...

II. Meşrutiyet dönemi dergileri arasında sanat ve fikir merkezli olanların dönemin edebiyat anlayışının belirlenmesinde önemli yeri vardır. Bu dönemin şair ve yazarlarının Batının edebî gelişimini Türk edebiyatına kazandırma gayreti içinde olduğunu görürüz.

Millî Mücadele yıllarında yayımlanan *Yeni Mecmua*, *Büyük Mecmua*, fikir ve sanat dergisi olarak önem taşır.

Bu dönemin dergileri arasında bulanan *Servet-i Fünun* (1896-1944), Edebiyat-ı Cedide ve Fecr-i Âti topluluklarının düşüncelerine sayfalarında yer vermiştir.

Servet-i Fünun dışında edebî hadiseler karşısında tarafsız kalmayı tercih eden, sayfalarını sadece dönemin aktüel hadiselerine ayıran dergiler de vardır. Bunlar arasında 1908-1913 yılları arasında yayımlanan *Resimli Kitap*, *Rübab* ve *Şehbal*... dergilerini sayabiliriz.

Resimli Kitap dergisi 1908-1913 yılları arasında 9 cilt 51 sayı olarak yayımlanmıştır. *Resimli Kitap* dergisi, sütunlarında Meşrutiyet'in ilânından sonra ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve sosyal şartların değerlendirmesini yapar. Gaye, Meşrutiyeti en iyi şekilde değerlendirerek ülkeyi sağlam bir geleceğe hazırlamaktır.

Dergi herhangi bir görüşün taraftarlığını yapmaktan ziyade çağdaş matbaacılık yöntemlerinin kullanıldığı resimli dergi çıkarma amacındadır. Derginin yazarları arasında Ahmet Hikmet, Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Hüseyin Cahit, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya, Salih Zeki, Safveti Ziya, Raif Necdet Kestelli... yer alır. Dergide Raif Necdet'in dönemle ilgili değerlendirme yazıları çoğunluktadır. Yazılarda hem dönemin problemlerine çözüm bulmaya çalışılmakta hem de güçlü bir millî edebiyatın oluşumuna destek verilmektedir. Dergi Fransa'daki dergiciliği örnek olarak haftada bir *Resimli Musavver Muhit* dergisini çıkarmaya başlar. Ayrıca Dergi yönetimi hem yurt içi hem de yurt dışı okuyucusuna hitap eden "Kitap İsteme Servisi"ni kurar. Dergicilik konusunda son derece iddialı olan Resimli Kitap, her sayının son sayfalarını da edebî ve ilmî eserlerin tanıtımına ayırır. (Gürsoy:1999, s.36-39).

1908-1923 tarihleri arasında belirli bir düşüncenin savunuculuğunu yapan dergilerin yanında, kadın, çocuk ve mizahın ön planda olduğu dergiler de bulunmaktadır.

1912-1914 yılları arasında 106 sayı çıkan *Rübab*, dönemin siyasî, kültürel ve edebî yapısını yansıtan önemli dergiler arasındadır (Polat: 2005, s.19-20). Fecr-i Âti'nin sloganı olan "sanat şahsî ve muhteremdir" ifadesinin sahibi Feyzullah Sacid ise derginin edebî müdürüdür (Polat: 2005, s. 25-26).

1909-1914 yılları arasında yayımlanan *Şehbal* dergisi dönemin en iyi teknikle basılan dergilerindendir. Yazı kadrosunda yer alan isimler arasında; Hüseyin Daniş, Celal Sahir, Baha Tevfik... yer almaktadır

1921 yılında çıkmaya başlayan *Dergâh* dergisinin başyazarı Yahya Kemal'dir. Dergi o dönemin düşünce ve edebiyat hayatında rehberlik görevini yerine getiren önemli bir dergidir. Derginin yazı kadrosunda ise;

İsmail Hakkı, Yakup Kadri, Ahmet Haşim, Ziya Gökalp, Falih Rıfkı, Necmeddin Halil, Mustafa Şekıp... bulunmaktadır.

Batı'da ortaya çıkan feminizm hareketi, Meşrutiyet'in ilânından sonra ülkemizde ilgi görmüş ve kadının cemiyet içerisinde taşıması gereken fonksiyonu çeşitli gazete ve dergilerde vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu yazılarda Batı'da kadının çağdaş hayata uymak için verdiği mücadele, ülkemiz şartlarıyla mukayese edilerek işlenmiştir.

II. Meşrutiyet sonrasında yayımlanan kadın dergilerini sahip oldukları dünya görüşlerine göre, Batıcı ve Türkçü olmak üzere iki grupta değerlendirebiliriz: (Kurnaz:1996, s. 139-176).

Batıcı kadın dergileri arasında; *Mefharet*, *Demet*, *Mehasin*, *Kadınlar Dünyası*, *Hanımlar Âlemi*, *Kadınlar Âlemi*, *Osmanlı Kadınlar Âlemi*, *Kadın*, *Genç Kadın*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Musavver Kadın*.

Bu dergiler arasında en uzun süreli çıkan dergi *Kadınlar Dünyası*'dır. 1913-1921 yılları arasında çıkan dergi, savaş yıllarının verdiği çeşitli mağduriyetler nedeniyle kesintili olarak yayın hayatına devam etmiştir. Toplam 208 sayı çıkan dergi sütunlarını sadece kadınlara açar. Daha sonra "Beynelmilel Kadınlar Cemiyeti"ni kurar (Kurnaz:1996, s.145-165). Derginin çıkış düsturu ise "Hürriyeti erkeklerimize vermediler, onlar cebren aldılar. Hak verilmez alınır. Biz kadınlar da hukuk-ı tâbiyemizi isteyelim, vermezlerse de biz cebren alalım. Yaşasın hürriyet!" Kadın ve erkeğin hukukî eşitliği sağlanmadıkça kadınlar özgür olamayacaklardır" cümleleriyle ifade edilir (Akt. Kurnaz:1996, s. 148-149).

Türkçü Kadın dergileri arasında *Kadınlık Hayatı*, *Kadınlık*, *Kadın Duygusu*, *Seyyâle*, *Türk Kadını*, *Siyânet*, *Bilgi Yurdu Işığı/Bilgi Yurdu/Bilgi Mecmuası*, *Genç Kadın*... yer alır (Kurnaz:1996 s.177-191).

Kadınlık dergisi (1914) yılında çıkmıştır. Derginin mesul müdürü Süleyman Tevfik, ımtiyaz sahibi Hacı Cemal, başyazarı ise Nigâr Hanım'dır (Gürsoy:1999, s.197).

Çağdaş Türk kadınını yetiştirme gayretinde olan dergi, ayrıca sütunlarında güzel sanatlarla ilgili eserlere de yer verir. Nigâr Hanım'ın dilde sadeleşme hareketini desteklemesi de derginin dönemi içindeki bakış açısını yansıtması bakımından önemlidir (Gürsoy:1999, s.197-198).

1908'den sonra çıkan dergiler arasındaki *Büyük Mecmua* (1919), bir kadın dergisi olmamasına rağmen kadın konulu yazılara da sayfalarında yer verir. Dergide, Batılılaşmanın getirdiği yeni hayat anlayışına bağlı olarak çizilen bir Türk kadını tipi vardır. Bu kadın toplum hayatında erkeklerle eşit haklara sahip ve aile eğitimi konusunda da tecrübeli olacaktır. Bu yazılar arasında Türk toplum yapısını yakından tanıyan Sabiha Zekeriya'nın yazıları önemlidir. Türk kadının sahip olduğu kısıtlı haklar-

dan çok fazlasına lâyık olduğu görüşünde olup bu görüşlerini Türk feminizmi başlığı altında değerlendirir (Gürsoy:1999, s. 236-238).

Meşrutiyet döneminin iki büyük mizah dergisi *Kalem* ve *Cem*'dir. Cemil Cem tarafından çıkarılan *Cem* (1910) dergisinin başyazarı Refik Halit Karay'dır. Mizahla ilgili süreli yayınlar arasında Sedat Simavi'nin çıkarttığı *Diken* (1918), Refik Halit'in *Ay Dede* (1922), Orhan Seyfi ile Yusuf Ziya'nın çıkarttığı *Akbaba* (1922), *Davul, Püsküllü Bela, Hoca Nasreddin, Falaka*... sayılabilir (Gürsoy:1999, 28).

II. Meşrutiyet döneminde çocukların eğitimine yönelik çıkan dergilerin sayısında da bir artış vardır. Çocukların kültürel yönden eğitimini esas alan bu dergiler muhteva itibarıyla birbirine benzerlik göstermektedir. Bu dergiler arasında *Çocuk Dünyası, Haftalık Çocuk Gazetesi, Talebe Defteri, Çocuk Duygusu, Türk Yavrusu*... sayılabilir (Polat 2007, s.334 -336).

Çocuk dergileri arasında uzun süreli yayımlanan bir dergi olan *Çocuk Dünyası* 1913 -1914 yılları arasında 94 sayı çıkmıştır. Dergi milliyetçi bir yayın politikasıyla gençlerin yetişmesinde etkili olmak istemiştir (Gariboğlu: 2006, s.51).

Dergiye Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, İsmail Hakkı Baltacıoğlu... gibi güçlü isimler destek verir. Dergi dönemin yapısına uygun olarak Türkçenin sadeleşmesi için çaba gösterir (Okay: 1999, s. 106-107).

Derginin çocukları ve gençleri dil konusunda bilinçli kılmak amacıyla düzenlediği bir yarışmada son derece anlamlıdır.

"Dil yarışı: Otuz satırı geçmemek üzere beğendiğiniz bir mesele hakkında sâfî Türkçe yazı yazacaksınız. Yazılar Türk Derneği mensuplarından bir heyet tarafından tedkîk edilecektir (Akt. Okay, 1999, s.107).

1908'den sonra yayımlanan dergiler arasında doğrudan eğitimi esas alan dergiler, dönemin kültürel yapısını göstermesi açısından ayrıca dikkate değerdir. Bu dönemde belli bir program dahilinde hareket edilmese dahi çağdaş düşüncelerin dergiler vasıtasıyla da tanıtılmasına önem verilmiştir. II. Meşrutiyet, eğitim ile ilgili yazıların en çok yayımlandığı bir dönem olma hususiyetine sahiptir (Ergün:1996, s.1908-1914).

Bir kısmını öğretmenlerin çıkardığı bu dergiler hem eğitim tarihi açısından hem de o dönemde yaşanan eğitim sorunlarının öğretmenler tarafından dile getirilmesi açısından önemlidir. Bu dönemde İstanbul'da çıkan dergiler arasında *Mirat-ı Maarıf* (1909), en uzun süreli yayımlanan eğitim dergisi olan *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası* (1910 -1926), *Terbiye ve Oyun, Terbiye Mecmuası* (1914), *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası* (1916), *Muallim* (1916) sayılabilir. Ayrıca *İçtihat, Sebilür-*

Reşad, *Türk Yurdu* dergilerinde de eğitimle ilgili önemli yazılar yer alır (Akyüz: 2006, s. 289).

Meşrutiyetin ilânından sonra Anadolu'da yayımlanan gazete ve dergilerin büyük bir kısmı Millî Mücadele hareketini desteklemiştir (Gürsoy: 1999, s.30).

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş sürecinde verilen millî mücadelenin şekillenmesinde önemli hizmetleri olan isimlerden biri de Ziya Gökalp'tir..

"İnandığı ve milleti için gerçekleşmesini gönülden arzuladığı fikırlerini yaymak heyecanıyla Ziya Gökalp, basını kullanmaya önem vermiştir. Daha gençlik yıllarında Diyarbakır'da 1909'da *Peyman* adlı dergiyi çıkarmış, Selanik'te 1910-1912 yıllarında dilde sade Türkçe'yi savunan Ö. Seyfeddin ve Ali Canib'le *Genç Kalemler*'e yazılar yazmış, 1912-1919'da Türk Yurdu'na Türkçülük üzerine bir dizi makale yazmış, 1917'de *İçtimaiyat Mecmuası*'nı çıkarmış, 1917-1918'de yenilikçi yazarlar ile *Yeni Mecmua*'da yakın işbirliği yapmış ve 1922-1923'te Diyarbakır'da *Küçük Mecmua*'yı kendi başına yayımlamıştır." (İnalcık: 2005, s. 94).

Anadolu'da yayımlanan dergilerin en önemlisi ise Ziya Gökalp'in 1922-1923 yılları çıkardığı *Küçük Mecmua*'dır. Diyarbakır'da yayımlanan derginin yayın politikasını belirtmede Ziya Gökalp'in "Avrupalı bir Türkiye ve hepimiz Avrupalı birer Türk olmadıkça hakiki hedefimize ulaşamayız" ifadesi son derece önemlidir (Enginün: 2006, s. 130).

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde çıkan dergiler kendilerine *Küçük Mecmua*'yı örnek almışlardır. Hattâ yazıların bir kısmını aynen kendi sütunlarına aktarmışlardır. Anadolu'da yayımlanan diğer süreli yayınlar arasında ise; *Hukuk u Beşer*, *Doğru Söz*, *İzmir'e Doğru*, *Aydın İli*, *Gâvurcu İrşat*, *Yeni Adana*, *Açık Söz*, *İrade-i Milliye*... yer alır (Gürsoy: 1999, s.31).

Bu dönemde Anadolu'da yayımlanan eğitim dergileri arasında ise *Sây ve Tetebbu* (1911), Yeni Mektep (1911), Yeni Fikir (1911) yer alır (Akyüz: 2006, s. 289).

II. Meşrutiyet yayın hayatı, öncesi ve sonrasıyla Türk edebiyatında köprü vazifesi görmüştür. Kökleri III. Selim ve II. Mahmut dönemi fikir hayatına dayanan birikimler, istibdat döneminde yoğunlaşan kurtuluş arayışlarıyla birleşerek topluma gazete ve dergilerle yansıtılmıştır.

Kötü gidişin yarattığı endişe ve korkular, düşünce hayatına dinamizm kazandırmıştır. Arayışların çok güçlü oluşu değişik yapı ve düşüncedeki şahıs ve grupları değişik arayışlara yönlendirmiştir. Aydınlar aynı dönemde tüm dünya fikir hayatında yeni olan düşünce akımlarını; –

Batıcılıktan Feminizme, Sosyalizmden İslâmcılığa– düşünce hayatımıza kazandırmışlardır.

II. Meşrutiyet döneminin sancılı fikir hayatı Cumhuriyet döneminde etkisini sürdürmüştür. Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Halide Edib, Fuad Köprülü, Peyami Safa, Faruk Nafiz, Yakup Kadri... gibi yazarlar, II. Meşrutiyet döneminde yazdıkları eserlerle Cumhuriyet dönemi edebiyatının hazırlayıcıları ve ilk yazarları olmuşlardır.

1911 yılında yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu* dergisi Cumhuriyet'in ilânından sonra da 1931 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Abdullah Cevdet'in *İçtihad* dergisi 1904-1932 yılları arasında yayın hayatını sürdürmeyi başarmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra *Resimli Uyanış* adını alan *Servet-i Fünun* dergisi, yayımlanan 2464 sayısıyla 26 Mayıs 1944'e kadar etkinliğini sürdürmüştür.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet dönemi dergilerinin, modern Türkiye'nin fikir hayatının ve modern Türk edebiyatının en önemli kaynaklarını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Akyüz, Yahya (2006) *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem A Yayıncılık, 10. baskı, Ankara.

Enginün, İnci (2006) *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e* (1839-1923), Dergah Yayınları, İstanbul.

Ercilasun, Bilge (1995) *II. Meşrutiyet Devrinde Tenkit* (1.Türkçü Tenkit) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Ergün, Mustafa (1996), *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri* (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara.

Gurbetoğlu, Ali (2006) *II. Meşrutiyet Döneminde Yayınlanan Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi* (1908-1918), A.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Gündüz, Mustafa (2007) *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İçtihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara.

Gürsoy, Ülkü (1999) *İkinci Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

İnalcık, Halil (2005) *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Koloğlu, Orhan: *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.1.

Kurnaz, Şefika (1996) *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, MEB Yayınları, İstanbul.

Lewis, Bernard (Çev. Metin Kıratlı) (1984) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Mardin, Şerif ((1992)" XIX.Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi* (Makaleler 4), İletişim Yayınları, İstanbul.

Okay, Cüneyd (1999), *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Okay, Orhan(2005) *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Öksüz, Yusuf Ziya (1995) *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Parlatır, İsmail; Çetin, Nurullah (1999) *Genç Kalemler Dergisi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Polat, Nazım Hikmet Polat (2005) *Rübâb Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür*, Edebiyat Hayatı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Polat, Nazım Hikmet Polat (2007) *XX. Asrın Şafağında Türkiye*, Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi, C.8, s.1-57, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Tuncer, Hüseyin (1990) *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Namık Kemal portresi ve bayrak motifli Meşrutiyet hatırası kartpostalı
II. Meşrutiyet'in 100. Yılı, Sadberk Hanım Müzesi, Ömer Koç Koleksiyonu

MEŞRUTİYETİN OLUŞUMUNDA AYDINLARIN ETKİSİ

Adem Kara*

MEŞRUTİYET FİKRİNİN OLUŞMASI VE AYDINLAR

Meşrutiyet dönemi 1876'da Kānûn-ı Esâsî'nin ilânı ile başlamıştır. İki dönemde karşılaşacağımız bu sürecin birinci dönemi iki yıl kadar sürecektir. Tanzimat'ın oluşum sürecini değerlendirdiğimizde, III. Selim ve II. Mahmut yıllarını içine alan uzun bir birikimle karşılaşırız. Aynı şekilde Meşrutiyeti düşündüğümüzde de bu mayalanmanın kaynağını Tanzimat döneminden aldığını rahatlıkla görebiliriz. Meşrutiyet'e giden süreç, Tanzimat'ın ekonomik ve sosyal başarısızlıkları, bir türlü önüne geçilemeyen iç problem ve dış müdahalelerin etkisiyle olgunlaşmıştır. Tabii burada 1871 sonrasında artan baskı rejimine karşı arayışların da bu sürece etkisi göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı Devleti için, Batı ülkelerinde saygı uyandıracak ve taklit edilecek çok şey vardı. Daha on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında devrimci Fransa'nın fikir ve yöntemleri ile İngiliz parlamenter monarşisi, Türk aydınlarının oluşturduğu küçük gruplarda ilgi uyandırmaya başlamıştı. Bu süreçte büyük bir ittifakla gerçekleştirilmiş olan Kırım Savaşı sonrasında bir Avrupa devleti haline gelen Osmanlı devletinin hayatına telgraf ve günlük gazete gibi birçok yenilik girmiştir.

---

* Y. Doç. Dr. Adem Kara, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

Yeni Osmanlılarla başlayan Meşrutiyet savaşı, Ali Paşa'nın düşmesi, Namık Kemal ve arkadaşlarının İstanbul'a dönmesinden sonra memlekette bulduğu elverişli şartlarla yavaş yavaş gerçekleşme yoluna girmişti. Fakat aslında bu savaş başarısız olan birinci Meşrutiyetle kesin bir sonuca varan ikinci Meşrutiyet arasındaki 33 yıl içinde de devam etmiştir. Bu ikinci mücadele "Jön Türkler" tarafından aşılmış olmakla birlikte, onların önündeki rehber yine Meşrutiyetin ideologları olan Namık Kemal ve arkadaşları idi. Abdülaziz'in intiharı ile Abdülhamid'in birinci Meşrutiyeti kabulü arasındaki vakalar o kadar hızlı akmıştır ki, bu vakalarda kimin haklı kimin haksız olduğunu bugün bile ayırmak oldukça güçtür[1].

1861'de başlayacak ve 1876'da sona erecek olan Abdülaziz dönemi, bir "*barış dönemi*" görüntüsü çizdiyse de, bunun bedeli ağır biçimde ödenecektir. Batılı devletlere, destekleri karşılığında sağlanan ekonomik kolaylıklar ve çıkarlar, savurganlık ve borçlanma politikası Osmanlı ekonomisinin çöküşünü ve malî iflasını hazırladı. Ayrıca, iç ayaklanmalar ve bunların sonucunda pek çok eyaletin özerk statülere kavuşması da Tanzimat'ın "siyasal birliği yeniden kurma formülü"nün iflasını gösteriyordu. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerle savuşturulacağı düşünülen dış müdahaleler aksine daha da artmış, imparatorluk adeta yabancı başkentlerden idare edilir hale gelmişti. Siyasal bunalımı tırmandıran husus, baskı düzeninin artması oldu. Ama bu da kendi karşıtını, siyasal muhalefeti doğurdu.

Bu direnişin ilk uç verişi, 1859'daki başarısız bir darbe girişimidir. Sanıkları Kuleli Kışlası'nda yargılandıkları için "Kuleli Vakası" adıyla anılan bu olay, birkaç din adamı ve subayın kurdukları gizli bir örgütün imzasını taşıyordu. Ne var ki, bu hareketin yalnız Padişah Abdülmecit'in kişiliğini mi hedef aldığı, yoksa Meşrutiyet yönünde bir amaç mı güttüğü sorusunun cevabı halen tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu konuda ortaya konulanları incelediğimizde U. İğdemir, Okandan ve Tunaya bu olayı, Hıristiyanlara haklar tanınmasını hazmedemeyenlerin, savurganlık politikasına karşı duyulan tepkiyi de kullanarak sırf Padişahın şahsına karşı çıkmaları şeklinde değerlendirmektedirler. Bu ifadenin karşısında yer alan Ahmet Bedevi Kuran, Kuleli Vak'asını, Abdülmecit'in savurgan yönetimine karşı devrimci bir atılım, özgürlükçü yanıyla da Jöntürk eylemlerinin öncüsü olarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Vamberg,

[1] Abdülhamid dönemine ilişkin pek çok eser ortaya konmuş olmakla birlikte, bu dönemde yaşamış Ahmed Saib Efendi'nin yazdığı "Abdülhamid'in evail-i saltanatı" adlı eseri oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ahmed Saib, *Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatının İlk Yılları*, Haz. Adem Kara, IQ Kültür Sanat yay., 2. Baskı, İstanbul. 2008.

Engelhardt ve Yorga gibi yabancı tarihçiler de bu olayı, Meşrutiyeti amaçlayan bir girişim sayma eğilimindedirler[2].

Abdülaziz döneminin halkı ezen sorunları (kişisel ve keyfî yönetim, Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya destekli konumu, dış müdahaleler, iç ayaklanmalar, iktisadi çöküntü vb.), kamuoyunu ve devlet ileri gelenlerinin bir bölümünü değişiklik düşüncesine yöneltmişti. Somut hedef de Mahmut Nedim Paşa'ydı. Ona muhalif bir kısım devlet adamı, yönetim değişikliğinin yollarını aramaktaydı. Genç Osmanlılar örgütü yetersiz olup, bunun için elverişli bir hüviyete sahip değildi. Diğer taraftan ordu üst kademeleri de henüz bir darbe yapabilecek güçte değildi. Bunun üzerine, büyük bir halk gösterisi yoluyla padişaha baskı yapmayı düşündüler. Nitekim bu kitle tarafından kışkırtılan medrese öğrencilerinin eylemi (11 Mayıs 1876 Talebe-i Ulum hareketi) ve halktan da birtakım kimselerin bunlara katılmaları üzerine, Abdülaziz sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı azlederek yerine Mütercim Mehmet Paşa'yı atadı. Bu arada şeyhülislâm da değiştirilmiş, Hüseyin Avni Paşa serasker olmuş, Mithat Paşa da vekiller heyetine alınmıştı. Gelişmelerin ilk adımında hükümet değişikliği gerçekleştirilmiş oluyordu[3].

İkinci aşama, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi oldu. Abdülaziz'le yeni vekiller heyeti arasında baştan beri gerginlik vardı. Padişah bunlara açıkça, "Sizi halk istediğinden memur ettim" demiş, gönülsüzlüğünü açıkça belli etmiştir. Yeni yöneticiler arasında Mithat Paşa gibi meşrutiyet yanlıları olduğu gibi, Mahmut Nedim Paşa'nın padişah tarafından yeniden göreve getirilmesinden ve kendilerinden hesap sorulmasından korktukları için Abdülaziz'e karşı olanlar (Mütercim Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa) da vardı. Bunlar bu nedenle padişahın tahttan uzaklaştırılmasını istiyorlardı. Padişaha karşı oluşan bu koalisyon Abdülaziz'i tahttan indirerek (29-30 Mayıs 1876) yerine V. Murat'ı geçirdi. Operasyon, aralarında Mithat Paşa'nın da bulunduğu gizli bir kurul tarafından planlanmış, geleneklerin zorunlu kıldığı şeyhülislâm fetvası biraz zorla da olsa elde edilmişti. Asıl önemli gelişme Serasker Hüseyin Avni Paşa eliyle Süleyman Paşa'nın başında olduğu Harbiye subay ve öğrencileri ile topçu birliklerinin ve donanmanın desteğinin sağlanmış oluşuydu[4].

---

[2] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.92; Ayrıca Bkz. U. İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, TTK yay., Ankara 1937; R. G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, s. 75, not. 24; T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, s. 90; A. B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1956, s. 48-52; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI., s. 96-97.

[3] Enver Ziya Karal, *A.g.e.*, s.101-103.

[4] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.95.

Üçüncü ve son aşama, Abdülhamid'in tahta çıkarılmasıdır. Abdülaziz'in yerine getirilen V. Murat'ın ruhsal durumunun bozuluşu, Meşrutiyetin ilânını zorlaştırıyordu. Mithat Paşa ise bir anayasa taslağı hazırlama işine girişmişti bile. Bu durumda düğümü çözen unsur, "*meşrutiyetçi*" görünen bir veliahdın (Abdülhamid) varlığı oldu[5]. Mithat Paşa ile Abdülhamid arasında yapılan ikili görüşmelerin sonuncusunda, her ikisi de şu esaslarda anlaştılar: Kānûn-ı Esâsî'nin ilânı ve devlet işlerinde yalnız sorumlu danışmanların görüşlerine başvurulması. Abdülhamid, Mithat Paşa'ya, "usul-i meşrutiyet ve meşverete mübteni (dayalı) olmayacak bir hükümeti kabul etmeyeceğini" bile söylemişti. Bu gelişmelerledir ki, V. Murat'ın 93 günlük saltanatı son buldu. Ruhsal durumu olaylarla daha da bozulmuş olan Padişahın tahttan indirilmesi için gerekli fetvanın alınması zor olmadı[6].

Buraya kadarki tablo, anayasal hukuku ve siyasal bilim açısından birtakım saptamalar yapabilmemizi kolaylaştırıyor. Öncelikle, 1807'den beri uygulama alanı bulmayan "tahttan indirme" mekanizması tekrar işlemeye başlamıştır (Abdülaziz ve V. Murat). İkincisi, yine Osmanlı klasiğinin parçası olan ulema-asker işbirliği yeniden ortaya çıkmaktadır. Fark şudur ki, "askerî" unsur artık "yeniçeri" değil, yeniçeriliğin kaldırılmasından (1826) bu yana modernleştirilmeye başlamış olan silahlı kuvvetlerdir. Böylece ordu, uzunca bir aradan sonra yeniden iktidar değişikliklerinde rol almaya başlamaktadır. Bu süreç, 1908'den sonra daha da hızlanacaktır. Üçüncüsü, ulema-asker işbirliğinin yanında yeni bir gücün daha aktif roller yüklenmesidir. Bu, Tanzimat'la oluşan bürokrasinin üst kademesidir. Bir başka saptama, siyasal güçler arasındaki iç hesaplaşmanın (Mahmut Nedim Paşa'nın azli ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesi), daha sonra bır rejım değişikliği arayışına dönüştüğüdür (V. Murat'ın tahttan indirilmesi, Meşrutiyet sözü verdiği için Abdülhamid'in tahta geçirilmesi)[7].

Nihayet, bütün bu değişmelerde kamuoyu ve baskı grupları siyasal bir güç olarak devreye girmektedir. Abdülaziz'in yeni bakanlar kuruluna, "Sizi halk istedi" yollu yakınmasından bu açıkça anlaşılıyordu. Kamuoyu ya da "millet desteği", iktidar değişikliğini meşrulaştırıcı unsur olarak da kullanılmaktadır. Mehmet Rüştü Paşa, "*Millet Abdülaziz Han Hazretlerini hal' etti*" derken, bu eylemi millete mâl ederek meşrulaştırmaya çalışıyordu[8].

---

[5] Enver Ziya Karal, *A.g.e.*, s.215.
[6] Bekir S. Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, c.VI, sa.21-22, Ankara 1942, s.47-51.
[7] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.95-96.
[8] Enver Ziya Karal, *A.g.e.*, s.111.

XVIII. yüzyılın son döneminin ilk yıllarına ve XIX. yüzyılda Türk siyasetinde geçen en önemli kavramlar şunlardır. Cumhuriyet, İstiklal, Millet-Ülke ve Vatan. Ülke ve millet kavramı, 1839 Tanzimat Fermanı'nda ve sonraki belgelerde ortaya çıkıyor; hâlâ bu belgelerin bazılarında karışıklığın devam ettiğini görürüz. *Vatan* kavramı önceden hiçbir siyasî içerik taşımamakla birlikte, insanın köken ya da ikametini belirtiyordu. XIX. yüzyılda ise kavram, siyasal ve duygusal bir çağrışım kazandı.

Devletin Avrupalılaşma politikasını, Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşalar gibi Avrupa'yı iyi tanıyan, deneyimli ve yetenekli büyükelçiler yönetmişti.

XV. yüzyıldan itibaren, Osmanlı vak'anüvislerinde *meşveret*'e yönelik daimi göndermeler vardır ama bu göndermelerde bu kuruluşlar düzenli kurumlar olarak değil, mevki sahibi kişilerin –askerî, sivil, dinî– mevcut konuları konuşmak için bir araya geldikleri *ad hoc*[9] kurumlar olarak karşımıza çıkarlar. Sonraları bu olay daha sık cereyan etmeye başladı ve XVIII. yüzyıldan itibaren düzenli bir prosedüre dönüştü. Bu devirde meşveretin uygulanması, sınırlayıcı güçlerin giderek kuvvetlenmesinden dolayı yeni bir gerçeklik haline geldi. Bunlar gerçek yetkilerle kuşatılmıştı ve bazen şeriata, bazen de adına genellikle *deb-i dirin-i Osmanî*, yani *eski Osmanlı geleneği* denen teamüllere dayandırılan, gelenekten ve popüler destekten güç alırlardı. Bunlardan birisi, bir çeşit yerel hâkimlik ve yadsınmayacak ölçüde yerel özerkliğe sahip orta sınıftan oluşan âyan ve derebeylerinden meydana geliyordu. Ortaçağ İngiliz baronları gibi monarşiye karşı hak ve ayrıcalıklarını resmîleştirmek istediler. 1807'de kendi idarelerini ayırmaya çalıştılar ve 1808'de sultanın gücünün anlaşmayla kısıtlandığını ayrıntılı bir şekilde beyan eden ünlü Sened-i İttifak'ı sultana zorla kabul ettirmeyi başardılar[10].

Türkiye'de demokratik kurumların tarihinin kilometre taşları vardır. Bunlar; Sened-i ittifak, Tanzimat reformları, ilk anayasa [I. Meşrutiyet], Jön Türk Devrimi [II. Meşrutiyet] ve nihayetinde Cumhuriyet.

Devrin başında Avrupa'ya öğrenci gönderen Osmanlı devletinin bu politikası Abdülhamid döneminde değişmiştir. II. Abdülhamid yurtdışına öğrenci göndermek yerine Avrupalı eğitimcileri imparatorluğa getirmeyi daha uygun görmüştür.

Osmanlı devletinde 1860'larda, demokratik hareketlerin yanısıra yarı demokratik reformların yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları tepeden inme reformlardı, yurtdışından finansal kredi ve siyasal destek elde etmek amacıyla

---

[9] "Amaca özel –niyete mahsus" anlamına gelen Latince ibaredir.

[10] Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev: Hamdi Aydoğan-Esra Ermert, YKY, İstanbul 2003, s.42.

tasarlanmış, sınırlı imtiyazlar ve göstermelik kurumlardı. Uzun vadede bunlardan daha önemlisi, tabandan gelen ve büyüyen hareketlerdi –öncekilerden farklı olarak, ne kabilesel ne etnik, ne mezhepsel ne bölgesel olan; ortak bir amaç uğruna yalnızca bağımsızlık değil, aynı zamanda özgürlük uğruna– farklı bölgelerden, etnik gruplardan ve dinlerden insanları bir araya getiren yeni bir ideoloji ve hedeften esinlenen, yetkeye karşı çıkan ilk hareketlerdi bunlar[11].

Bunların içinde en önemlisi 1860 ve 1870'lerdeki Genç Osmanlılar anayasal hareketiydi. Bu hareket bir süre sürgünden yürütülmüş ve üyeleri, 23 Aralık 1876'da Sultan Abdülhamid'in ilân ettiği Meşrutiyet ile geri gelmişlerdi. Fakat çok geçmeden yapılan genel seçimin ardından Padişah 14 Şubat 1878'de meclisi tatil etti ve üyelerine seçim bölgelerine geri dönme emri verdi.

Tanzimat döneminin asıl muhalefet hareketini Genç Osmanlılar yarattılar. Esasında devleti batı ekonomilerinin etkisine açan Tanzimat, demokratik fikirlerin de ülkeye girmesine zemin oluşturmuştu. Özellikle 1860'dan sonra canlanan basın ve yayın hayatı, Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi aydınlar aracılığıyla liberal reformist fikirlerin ülkeye taşınmasına hizmet etti. Mühendishane ve Tıbbiye'de öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp yeni gelişen yerli "*Hayriye Esnafı*"na kadar uzanan genişçe bir kesim, bugünkü anlamda bir kamuoyu oluşturmaya başladı. Siyasal alanda eski Dıvan-ı Hümayun'un yerine Babıali'yi (hükümet) çıkarıp Saray'ı bir ölçüde dizginlemiş olan Tanzimat, toplum hayatında da Babıali'den sokağa, Babıali yokuşuna iniyordu[12].

Genç Osmanlıların ortak ve işlenmiş bir doktrinleri yoktur. Ama yine de ana fikirlerinden söz edilebilir. Tutucuların aksine Genç Osmanlılar Tanzimat'a olumlu bir gözle bakıyor, kazandırdıklarını inkâr etmiyor, Mustafa Reşit Paşa'dan da saygıyla söz ediyorlardı. Ama Tanzimat'ı gerçek bir hukuki ve sosyal reform değil, dışa karşı bir göz boyama olarak görüyorlardı. Eleştirdikleri hususlar, yönetimin keyfi ve mutlakıyetçi tutumları, iktisadi çöküntü ve bağımlılaşma, yabancı etki ve müdahalelerinin artması, yabancılara ekonomik haklar tanınması, eşitlik uygulamasının Müslümanlar zararına sonuçlar yaratması, taklitçilik gibi konulardı. Önerdikleri çözümler, özgürlüğün gerçekleştirilmesi, vatan sevgisinin hanedana bağlılık ve din birliği duygusunun yanında yer alması, anayasalı bir rejimin ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulmasıydı, Kısmen İslâm ilkelerine de dayanılarak savunulan bu görüşler Genç Osman-

[11] Bernard Lewis, *A.g.e.*, s. 12.

[12] Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, c. I, İstanbul, 1940, s.757-760.

lıların ortak programını oluşturur. Namık Kemal ve Ziya Paşa'da halk egemenliği ve Cumhuriyet fikirlerine de rastlıyoruz[13].

Namık Kemal (1840-1888)'in çok yönlü kişiliği düşünüldüğünde Şinasi ile tanışması belirleyici olmuştur. Şinasi'nin Namık Kemal üzerindeki tesiri büyük olmuştur. Sanat ve hayata dair görüşleri bu tanışmanın ardından oldukça değişmiştir. Fikir arkadaşlarıyla birlikte Paris'e kaçması hayatında yeni bir dönüm noktası olmuştur. Fransızca öğrenmesi, hukuk dersleri alması yanında pek çok gazete ve dergide ismine rastladığımız Namık Kemal'in asıl siyasî mücadelesi *İbret* ile başlamıştır. Bu gazetede, Kemal, Reşat, Nuri, Tevfik ve Mahir imzaları bulunmaktadır ki, gazete on dokuzuncu sayısında kapatılmıştır. Namık Kemal, *İbret*'teki yazılarında hükümetin yolsuzluklarından bahsetmekte ve bunlar Saray'ı da hükümeti de oldukça fazla rahatsız etmekte idi. Bu nedenle sık sık gazete ve dergilerin kapatıldığını, kitapların toplatıldığını görürüz. Namık Kemal'in yayınlarında öne çıkan problem yabancı memleketlerden alınan borçlar idi. Kemal ve arkadaşları Türkiye'nin borçsuz yaşayabileceğini söyleyerek, ülkenin servet kaynaklarının işletilmesi konusunda ısrar etmekte idiler. Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyununu sahneye koyması ise artık kendisine tahammülün son damlası idi. Artan gerginliğin sonucunda oyun yasaklanmış ve Kemal Magosa'ya sürgüne gönderilmiştir.

Namık Kemal, Abdülhamid devri başında İstanbul'a dönerek, I. Meşrutıyeti hazırlayan Mıthat Paşa ile tanışmıştır. Devlet Şurası üyeliğine getirilerek, Kânûn-ı Esâsî encümeninde çalışmıştır. Şair ve edebiyatçı Kemal ile siyasî düşüncede rolü olan Kemal arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sosyal hayat hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarak yaymak için kendisine araç ettiği edebî şekillerde Namık Kemal'in romantizmin etkisinde kaldığını söylemek gerekir. Bunu da, Victor Hugo başta olmak üzere Fransız romantizmine borçludur. Konularını Osmanlı-İslâm tarihinden seçerken tarih şuuru ile milleti uyandırma yolunda ilk adımı atmış sayılsa bile, Türk tarihine, vatan tarihine henüz girememiştir. Fakat onun edebî akımını devam ettiren Abdülhak Hamit bu konuları daha uzağa götürmüş, ilerleme sağlanmasını gerçekleştirmiştir[14].

Gazetelerde çıkan yazılarında Namık Kemal medeniyetçi, terakkici ve hürriyetçi bir aydınlanma düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki esinlenmesi Fransız İhtilalini hazırlayan yazarlardan gelmekle birlikte, Şinasi'nin katkısını ifade etmek gerekmektedir. Tüm yazılarında memleketin sosyal ve iktisadi alandaki eksikliklerine vurgu yapmaya ve

[13] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.94.
[14] Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s.150-151.

çözümler ortaya koymaya çalışan bir çabanın içinde olduğunu görmek mümkündür.

Namık Kemal yazılarında İslâm-Türk geleneğine bağlı muhafazakâr bir meşrutiyetçi olarak görülür. Kuvvetini bu gelenekten alarak Batıdan gelen siyasî fikirlere göre hamle yapmak istemekte, kendi varlığımıza güveni elde ederek batılılaşmayı onun üzerine kurma mücadelesi vermeye çalışmaktadır. Bunun için de geleneğe kökten hücum edenlerle olduğu kadar, Batı fikirlerini beğenmeyen gelenekçilerle anlaşamayan Kemal'in, siyasî fikirleri "Aydınlanma"ya, Fransız ideologlarına bağlıdır. Batı medeniyetini, onun zihinciliğini, teknik ilerlemelerini, siyasî devrimlerini benimsemekte, onlar olmadan yaşama gücünü kaybedeceğimize inanmakta fakat kendi varlığımızdan, Türk-İslâm tarihinden kuvvet almadıkça bu yeni medeniyete maymun taklitçiliği ile gidilemeyeceğine inanmaktadır. Yeni fikirlerin geleneklerimize yabancı olmadığını, "Osmanlı Türk"ü olarak bunu tarihimizde tatbik ettiğimizi, bu geleneği çağdaş fikirlerle tazeleyip Batı milletlerinin seviyesine çıkacağımızı anlatmaya çalışmaktadır. Bunun için de Osmanlı birliğine giren çeşitli ırk ve dinde olanlarla hürriyet, eşitlik fikrinde birleşmek, bu birliği devam ettirmek için yetecektir fikrine inandığını ifadeye çalışmaktadır[15].

Ziya Paşa (1825-1880), Yeni Osmanlılar Cemiyetinin başı ve en yaşlısı olduğu halde fikir adamlığı yönünden çok, şiir tarafı kuvvetli olduğu için o devrin düşünce hayatında Ali Suavi ve Namık Kemal kadar rol oynamadı. Ali Paşa tarafından saraydan uzaklaştırılınca Fransa'ya gitti ve arkadaşlarıyla *Hürriyet*'i çıkardı. İstibdat idaresiyle savaşmak için *Engizisyon Tarihi*, *Endülüs Tarihi* adlı eserleri, Moliere'den hece vezni ile *Tartuffe*'u, J. J. Rousseau'nun *Emile*'ini Türkçeye çevirdi. "Terci-i bend" ve "Terkibi-bend" adlı uzun manzumelerinde devrin ahlâksızlığına şiddetle hücum ediyorsa da, Namık Kemal gibi buna karşı yeni bir devrin ahlâk ideolojisini ileri sürecek yerde kötümser bir tevekkül tavsiyesine sığınmakta olduğu için, kendisinden sonraki nesiller üzerinde daha çok bu kötümser görüşüyle tesir etmiştir[16].

Ahmet Mithat (1844–1912), Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine İstanbul'a dönerek (Haziran 1876) kendini büsbütün basın hayatına adamıştır. Tanzimat'tan beri memlekete girmeye başlamış olan Batı kültürünü yaymak, halkta okuma merakı uyandırmak, kendi tabiriyle "Acem baskısı eski masal kitaplarının hurafeleri yerine halkın kafasına aydın fikirleri yerleştirmek" gayesi için çalışmaya başlamıştır. Ahmet Mithat,

[15] Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s.151.
[16] Hilmi Ziya Ülken, *A.g.e.*, s.152.

Şinasi tarafından ileri sürülen, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nm da destekledikleri sade Türkçeciliği popüler yayınları için ilke haline getirmek istemiştir. Halkın anlayabileceği bir dille yazmağa çalışmıştır. Dil üzerine yazarak, yazılarında bunun nasıl sağlanabileceğini anlatma çabasına girmiştir. Gene yazılarında, Türkçede karşılığı bulunan yabancı kelimelerin yerine Türkçelerinin kullanılmasını ve konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesini tavsiye etmiştir.

Şüphesiz, Meşrutiyetin ilânı sürecinde tasvir edilmesi gereken aydınların başında Ali Suavi gelmektedir. 1838'de İstanbul'da doğan Ali Suavi, hem geleneksel bir medresede hem de modern bir rüştiyede eğitim görmüş, Arapça (sonradan Farsça, İngilizce ve Fransızca) öğrenerek, hadis üzerinde de oldukça fazla çalışmıştır.

Filibe'deki Yeşiloğlu Camii'nin minberinden konuşan Suavi yeni siyasî düzenden bahsediyor ve mahallî bir örgüt kurarak sağladığı büyük ün ile etrafında geniş bir hayran kitlesi oluşturuyordu. Bu mücadelesi devam ederken, eski düzenin savunucusu Âta Bey tarafından "halkı isyana teşvik" ile suçlanarak işinden çıkarılmıştır. İstanbul'a dönen Suavi *Muhbir* gazetesinde çalıştı ve İstanbul'un belli başlı camilerinde resmî sıfatla vaazlar verdi. Suavi ilk yazılarında ve vaazlarında sağlıklı bir hükümetin her şeyden önce aydınlanmaya ve kanun hâkimiyetine dayanmak ve güvenmek zorunda olduğunu ve hükümet ile halk arasındaki ilişkilerin birbirinden ayrılmaz iki ilkeye, özgürlüğe ve hükümet ile halkın görüşleri arasındaki ahenge dayanması gerektiğini ileri sürmüştür. *Muhbir*'deki makaleleri çok geçmeden resmî çevrelerde hoşnutsuzluk yarattı ve yazar Kastamonu'ya sürüldü. Fakat dostları 1867'de Suavi'yi gizlice İstanbul'a geri getirilmiş, buradaki Fransız memurlarının yardımıyla Paris'e gönderilmiştir[17].

Avrupa'ya dönen Suavi önce *Muhbir*'i sonra *Ulûm*'u (1869) yayımladı. Bu ikinci yayının ilk baskıları Suavi'nin kendisi tarafından el yazısıyla yazılmış ve daha geniş kitlelere ulaşması için teksir edilmişti. Suavi ilk zamanlarda Genç Osmanlıların ünlü lideri Namık Kemal ile çok iyi dost görülmektedir. Kelimenin tam anlamıyla bir elitist olan Namık Kemal ile bir popülist olan Suavi arasındaki fark siyasî felsefelerinden olduğu kadar, aile geçmişlerinden ve muhitlerinden de kaynaklanmaktadır. Eski bir bürokrat ailesinden gelen Namık Kemal erken gelişmiş parlak bir zekâya sahipti ama bir ütopyacı ve siyasî bir romantikti. Osmanlı-İslâm geçmişini idealize etmesi ve anavatanı yüceltmesi kendisine hem

[17] Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi. Yay., İstanbul. 2004, s. 232.

tutucular, hem yenilikçiler arasında büyük bir saygınlık ve ün sağlamıştır. Öte yandan Suavi, yaşayan toplumla ve dininin, geleneklerinin ve kültürünün yamsıra bireyin maddi refahı ile ilgili gerçekçi bir aydındı. Namık Kemal, amaçlarını gerçekleştirmek için hükümet ve devlet gücüne güveniyor ve onun için daha çok elitist devletçilere sesleniyordu. Ali Suavi doğrudan toplumun kitle eylemine inanıyordu. Uyanışçı hareketin fikir, özlem ve eylem yöntemlerini paylaşan Ali Suavi, uyanışçı fikirlere daha sistematik ve tutarlı bir ifade vermek isteyen ilk Osmanlı düşünürlerinden biriydi[18].

Ali Suavi, bürokraside bir takım görevler aldıktan sonra işten çıkarılması üzerine eskisi gibi camilerde vaaz vermeye devam etmiş ve ara sıra *Basiret* gazetesine makaleler yazmıştır. Ali Suavi yazılarında sade ve teklifsiz bir dil kullanmış, yüksek sınıf çağdaşlarının süslü ve musanna diline rağbet etmemiştir. Suavi'ye göre, İslâmcılık, Batıcılık ve milliyetçilik (Türkçülük) birbirini tamamlayıcı nitelikte kavramlardı; bir devlet sadece dinî prensiplere göre yönetilemezdi; genel ve yaygın eğitim, modern bilimlerin okunması ve yeni öğretim yöntemleri şarttı; toplanma özgürlüğü toplum haklarının teminatıydı; haksız olana direnmek haktı; ve sınaî kalkınma o kadar önemli ve zorunluydu ki, devlet tarafından mutlaka desteklenmeliydi. Bunlara ek olarak, Suavi Osmanlı ve Müslüman toplumlarına musallat olan tembelliği ve kayıtsızlığı suçlamış, bazı Osmanlı liderlerinin Türklüğünden açıkça söz etmiş, açık ve sade bir Türkçeyi ve Latin alfabesinin kabulünü savunmuştur. Bununla birlikte, milliyetin bir siyasî örgütlenme ilkesi olarak kabulüne karşı çıkmıştır[19].

Siyasî düzeyde Suavi kendisini imkân ve gelirleri az olanlarla, baskı altında bulunanlar ve cefakeşlerle özdeşleştirmiş, insanlar arasında, sosyal ve politik mevkileri ne olursa olsun, eşitliği savunmuştur. Bu görüşüyle basit insanların aklına ve sağduyusuna büyük bir saygı duymuş, elit tabakanın, kitlelerin hükümet işlerinin giriftliklerini anlayamayacak kadar cahil oldukları yolundaki inançlarını paylaşmamıştır. Suavi'ye göre, şimdiye kadar gerçekleştirilmiş olan hükümet reformları insanların hayat seviyesini yükseltmemiş, çünkü sadece Avrupa'yı "aldatmak" ve Osmanlı Hıristiyanlarının korkularını yatıştırmak için yürürlüğe konulmuştur. Suavi'nin görüşüne göre, İslâmî ilkeler toplumun soylu, eğitimli liderler ve hakir yönetilenler olmak üzere keskin bir sınıf ayrımına tâbi tutulmasını kabul etmez, çünkü böyle bir ayrım küçük bir elitin, yani devleti yönetenlerin dışında hiçbir fikir üretilemeyeceği anlamına gelir ki bu

[18] Kemal Karpat, *A.g.e.*, s. 232-233.
[19] Kemal Karpat, *A.g.e.*, s.234.

doğru değildir. Tam aksine, İslâmî ilkeler temsilî hükümet sistemine çok daha yakındır. İnsanlara kendi hayatlarını iyileştirecek girişimlerde bulunmaları öğretilmeli, onları sorumsuz hareket eden ve sadece kendi menfaatlerini düşünen yöneticilerin zulmünden kurtaracak efsanevî bir kurtarıcı beklenmemelidir. Suavi ayrıca halifenin İslâm'da yeri olmadığını iddıa etmiş ve böylece hem padişahı hem de paradoksal bir şekilde halifeyi kendi siyasî menfaatleri uğrunda kullanmak isteyen İngilizleri kızdırmıştır. Her türlü Avrupa emperyalizmini şiddetle eleştiren Suavi, Müslüman birliğine seslenerek bütün Müslümanları emperyalizm ile savaşmaya çağırdı ve bu arada Müslümanları esas itibariyle bir araya gelerek ümmeti oluşturan bireyler olarak gördüğünü belirtti[20].

Ali Suavi'nin, demokratik popülizme ve ilericiliğe inancı, bu idealleri gerçekleştirebilecek somut eylemler arayışı ve amaçlarına ulaşmak için kitle seferberliğini kullanması özellikle dikkat çeken taraflarıdır.

Genç Osmanlılar hareketi, 1865'te İstanbul'da gizli kurulan "*İttifak-ı Hamiyyet*" örgütüdür. Cemiyetin kurucuları genellikle varlıklı gençlerdi. 1867'de başarısız bir darbe girişiminden sonra Avrupa'ya kaçan bu radikaller, orada "*Genç Osmanlılar Cemiyeti*" adı altında yeniden örgütlendiler. Cemiyet 1871'de, yani Abdülaziz'in kişisel ve keyfi yönetimine geçildiği yıl dağıldıysa da, 1876'ya kadarki mücadelelere ilk ivmeyi kazandırmıştı. Böylece muhalefet daha da yaygınlaştı ve sertleşti. Sonunda Genç Osmanlılar aradıkları önderi, başarılı valilik hizmetlerinde bulunduktan sonra Şura-yı Devlet Başkanlığı'na getirilen Mithat Paşa'nın kişiliğinde buldular[21].

1848'de Reşid Paşa Cumhuriyetçi olmakla suçlanmıştı. Serasker olan Damad Said Paşa, Sultan'a giderek şöyle söylemişti, "Bu adam ilân-i cumhuriyet edecek, saltanatın elden gidiyor."[22] bu ne anlama gelmekte idi. İfadeden anlaşıldığı üzere Reşid Paşa, saltanatı kaldırarak gerçekten cumhuriyeti kurmayı mı amaçlamıştı? Yaşanan süreci ve dönemin şartlarını düşündüğümüzde bu pek muhtemel bir olasılık olarak görülmemektedir. Muhtemel ki, suçlayan kişi Reşid Paşa'nın Türkiye'de anayasal bir monarşi kurmak için girişimlerde bulunduğunu kastetmekteydi. İlerleyen zamanlarda Midhat Paşa'nın da aynı şekilde bu tür suçlamalara maruz kaldığını görmekteyiz.

Midhat Paşa, meşrutiyet hakkında pek çok yazılar yazdı. Tutuklanmasından sonra Midhat Paşa ve onunla beraber yakalanan diğer kişiler sorguya çekilmişler ve Sultan Murad'ın tahta geçmesinden sonra "cumhuriyetin ilânı"nı planlamakla suçlanmışlardı. Fakat bu dönemde zikredilen cumhuriyet kavramı-

[20] Kemal Karpat, *A.g.e.*, s.234-235.
[21] Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmaları*, Kavram Yay., İstanbul 1978, s. 133.
[22] Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 739.

nın bugün algıladığımız anlamından çok uzak, Tanzimat ile başlayan süreçte Osmanlıcılık idealini pekiştirmeye yönelik inkılâpları kastettiği daha uygun görülmektedir.

Midhat Paşa'nın düşmanlarının oldukça hoşlarına giden bu sorun, yeniden Midhat Paşa'nın davasıyla gündeme geldi. Ancak, her ne kadar, Reşid ve Midhat Paşalar İngiliz, Hollanda ve İskandinavya'daki biçimiyle anayasal monarşiyi gerçekleştirmek istemişlerse de, yeniden cumhuriyetçiliğe yöneltilen suçlamalar aslında şüphelidir. 1876 yılında Ali Suavi tarafından yayımlanan ilginç bir makalede;[23] cumhuriyetin gerçek anlamı araştırılmakta ve ifade edilmeye çalışılmaktadır. Bu makaleye göre, istibdada götüren Avrupa tarzı değil de, daha çok Sultanın danışmanlarıyla olan müzakeresi anlamına gelen geleneksel *meşveret* şeklinde yorumlandığı ortaya konulmaktadır.

1880'lerden beri Abdülhamid sultasına karşı örgütlenen bu iç Osmanlı muhalif hareketi "Jöntürk" ismiyle özdeşleştirildi. Jöntürklerin menşei 1789, 1830 ve 1848'lerdeki Fransız İhtilali'nin öğretilerine kadar uzanmaktaydı. Almanların 1848'de "Jung-Deutschland" (Genç Almanya) veya İtalyanların "Giovanne İtalia" (Genç İtalya) sözünden esinlenerek bu hareketin yöneticileri de kendilerine "Jöntürkler" (Genç Türkler) adını verdiler[24].

Sultan Abdülaziz'in (1861-1876), 1867 baharındaki Avrupa gezisinden önce sadrazam Ali Paşa'ya yönelik bir suikast girişiminin açığa çıkarılması yaşanan süreci değiştirmiştir. Muhalefetin bu olayla göze batmasından sonraki ilk dört yılda Jöntürk hareketi çok yavaş büyüdü. Sultanın karşı koymalarına rağmen Ahmed Rıza, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile birlikte Sultan'm damatlarından Mehmed Celaleddin Paşa, Ali Haydar Mithat Bey, Midhat Paşa'nın oğlu Devlet Eski Müşaviri Arnavut İsmail Kemal Bey, Mehmet Fuat Paşa ve başka eğitimli Müslümanlar, *La jeune Turquie* (Jöntürk) gazetesinin redaktörü Suriyeli Halil Ganem gibi Hıristiyanların katılımıyla komitelerinde, gazete ve mecmualarında, Abdülhamid idaresine karşı ajitasyonlarını başarıyla devam ettirdiler. Büyük güçlerin günden güne artan müdahalesi Jöntürklerin ekmeklerine yağ sürdü ve Sultan'ın direncini kırmaya da yaradı.[25]

---

[23] M.C. Kuntay, *Ali Suavi*, İstanbul 1946, s.95.

[24] Zimmerer, Heinrich; Die *Neue Tiirkei in Hirer Entwicklung von 1908 bis 1915*, Leipzig 1915, s. 7'den aktaran Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.45.

[25] Mustafa Gencer, *A.g.e.*, s.46.

MEŞRUTİYETE YAYIN HAYATINDAN TEPKİLER

Meşrutiyetin devletin rejimine egemen oluşu, ülke içerisinde yaşayan farklı kesimlerin beklentilerini karşılamak adına bir takım sonuçları da beraberinde getirmiştir. Eserlerinde pek çok yerli ve yabancı kaynaktan ve gazeteden istifade etmiş olduğunu gördüğümüz Ahmed Saib Efendi, 1876 ve 1908'in canlı tanıklarından olup eserlerinde bunları resmetmeyi başarabilmiştir. Her ne kadar Abdülhamid ile arasındaki sorunlar nedeniyle eserlerine muhalif kişiliği sinmiş olsa da yaşanan olayların canlı anlatımları ile resmedilmişlikleri oldukça mühimdir[26].

Abdülhamid'in tahta çıkışından, Ruslarla harbin başladığı altı aylık dönemi anlatan eserinde Abdülhamid'in Meşrutiyeti kabul etme sözüyle tahta çıkması ardından Meşrutiyetin ilân edilebilme mücadelesi verilmeye çalışılmıştır. Abdülhamid'in Sadrazam olan Mehmed Rüştü Paşa'dan memnuniyeti ortada iken Midhat Paşa'nın sadarete getirilmesine onay vermesi kolay olmamıştır. Aslında Ahmed Saib'in eserinde resmedildiği gibi bu süreçte ortam oldukça karışıktır. Meşrutiyet taraftarları ve aleyhtarları karşılıklı siper almış görülmektedir. Bu durum eserde[27];

> Abdülhamîd'in maksad-ı hafîsine vâkıf olarak ve hünkâra çatmak için idâre-i meşrûta aleyhinde söz söyleyip ortalığı fesâda veren birkaç kimseleri dahi var idi ki en meşhûrları Kazasker Muhyiddîn Efendi'dir.
>
> Bu zât, meşhûr mürtekiblerden olup Kānûn-ı esâsî aleyhinde bulunması da kendi ifâdesince: "eğer meclis-i meb'ûsânda azâlar her şeyi açık söyleyecek olursa ortadan bir şey koparmak mümkün olmayacağı" esbâbına mebnî etmiş. Bunlardan Kazasker Şerîf Efendi dahi entrikalı bir zât olup makām-ı meşîhâte gelmek arzusunda fakat bu makām, Şeyhü'l-islâm Hayrullah Efendi tarafından işgāl olunduğunu görerek kendi fikrince Kānûn-ı esâsî ortalıkdan kalkmazsa Hayrullah Efendi dahi bâb-ı meşihâtdan azl olmaz fikrine binâen idâre-i meşrûta aleyhinde bulunmuşdur. ...
>
> Bunların idâre-i meşrûta aleyhinde kullandıkları lisân, hemen bir idi. Kānûn-ı esâsî kâfir işidir. Bir de Meclis-i Meb'ûsân'da pek çok Hıristiyan bulunacağından bunlar şer'-i şerîfe mugāyir kānûnlar koyacakdır. Meselâ İslâm karılarını açık gezdirmek için şimdiden

[26] Ahmed Saib'in bu konuya ilişkin eserleri; *Rehnümayı İnkılâb*, Hindiye Matbaası, Mısır 1327; *Tarihi Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaadet 1328; *Nereye Gidiyoruz? Mazi hal ve İstikbal*, İkbal-i Millet Basımevi, İstanbul 1327.

[27] Ahmed Saib, *A.g.e.*, s.80-81.

ahrâr arasında müzâkere olunuyormuş" vesâir bu gibi hezeyânları ahâlî arasında söylemekden çekinmez ve tabakāt-ı süfliyyeyi oldukca galeyâna getirmekte idiler.

Ma'-hazâ Sultan Abdülhamîd, o sırada kuvvetin meşrûta tarafdârlarında olduğunu görüp bunlarla bozuşmakdan çekinir idi. Bunun için fırka-i ahrâra karşı açıktan ta'arrûz değil, hatt-ı hümâyûndan dolayı mükedder ve me'yûs bir hâlde bulunan Midhat Paşa'nın gönlünü almak için temelluk ederdi. Hatt-ı hümâyûnunu neşr etdikten sonra bile paşaya birkaç kerre selâm gönderdiği gibi paşanın kaleme alıp takdîm etdiği Kānûn-ı esâsî lâyihasına dâir hünkâr kendi eliyle yazdığı şu mektubu Midhat Paşa'ya göndermişdir.

"vezîr-i sadâkat-semîrim Midhat Paşa"

"min gayr-ı resmî huzûrumuza takdîm etdiğiniz Kānûn-ı esâsî manzûrumuz oldu. Bunun ahkâm-ı şâmilesinde usûl ve isti'dâd-ı memlekete muvâfık olmayan şeyler görülmüşdür. Efkârımız memleketin te'mîn-i istikbâline kefâlet edecek bir idâre-i sahîha vaz'ına masrûf olduğundan bu bâbda ibrâz olunacak mesâ'î bâis-i takdîrimiz olur. Kaldı ki, ittihâz olunacak Tanzîmât-ı cedîde de teb'amızın ihtiyâcâtının hukūk-ı hükûmetle te'lîfi dahi eazz-ı makâsidimizdir. Binâberin layihâ-i mezkûre havâss-ı vükelâmız beyninde bi't-tezekkür esâs-ı mezkûra göre ta'dîl olunmak matlûbum olduğunu bi't-tebliğ selamımla sadrıazamımıza ifâde ve işbu emrimizi dahi ira'e edesiniz. Her hâlde emr ve maksadımıza göre asâr-ı rûyetmendi ibrâz eylemeniz hamiyyet-i müselemenizden me'mûl ve iş'ârımızın sadrıâzâmımızla beyninizde mektûm kalması matlûbdur."

Abdülhamîd

Sultan Abdülhamîd bu mektub-ı husûsiyle dahi şübhesiz Midhat Paşa ile olan irtibâtını kesmek istemiyordu.

Midhat Paşa'nın sadrazamlığa atanmasının ardından yapmış olduğu düzenlemeler, hükümet ile sarayın ilişkilerini de düzenlemiştir. Mithat Paşa'nın verdiği mücadele sonrası sadrazam oluşunun meşrutiyetin ilânında etkisi büyüktür. Bu, yıllardır verilmekte olunan mücadelenin geldiği noktayı ifade etmesi açısından önemli idi. Bu durum eserde şu şekilde ifade edilmektedir[28].

Hâl bu merkezde iken Midhat Paşa sadrıâzâm oldu, hünkâra bir ârîza takdîm ederek bu tereddüd, devlet için tehlikeli olduğunu ve İstan-

[28] Ahmed Saib *A.g.e.*, s.103-104.

bul'da toplanan konferans işe başlamazdan evvel Kânûn-ı esâsîyi ilân etmek behemehâl elzem bulunduğunu sûret-i kat'iyyede beyân etdi. Hünkâr nâçâr kalarak "şu mes'ele hakkında son bir ictimâ' ve meclis olsun." diye îrâde buyurdular. Yine hünkârın îrâdesiyle bu meclis, Dâmâd Mahmûd Paşa konağında toplandı. Burada saray takımı ve saraya intisâbı olan vükelâ ve ricâl, işi bozmak ve hiç olmazsa Kânûn-ı esâsînin ilânını te'hir etdirmek istediler. Bu husûsda epey mücâdele oldu. Mu'terizlerden meşhûr Cevdet Paşa'nın sadrıâzâma hitaben: "mademki makâm-ı mu'allâ-yı saltanata bir pâdişâh-ı âkil cülûs etmişdir. O hâlde Kânûn-ı esâsînin ilânına lüzûm kalmamışdır." demesi üzerine Midhat Paşa îrâd etdiği nutkunda idâre-i meşrûtanın vaz'ını îcâb etdiren ahvâli ta'dâddan sonra "Sultan Abdülazîz'in hâl'i, mücerred Kânûn-ı esâsîyi ilân etmek gibi bir maksad-ı mukaddesden ileri geldiğini ve eğer şu meclisde umûm vükelâ sadrıâzâmın fikrini kabul etmezseler derhâl makâmından isti'fa edeceğini" vesâir tehdîdâmiz sözleri bir lisân-ı şedîdle beyân etdi.

Meclisin kısm-ı âzâmı paşanın sözlerini ma'kûl görüp yapılması lâzım gelen tedâbîrin müzâkeresine girişdiler. İşte o akşam Kânûn-ı esâsînin ilânı günü ta'yîn ve bu husûs zât-ı şâhâneye arz olunduktan sonra îcâbının icrâsı için îrâde-i seniyye istihsâl edildi.

Basının meşrutiyetin ilânı sürecindeki etkisi kuvvetle gözlemlediğimiz bir gerçekliktir. 1870 yılında yayınlanmaya başlayan *Basiret Gazetesi*'nin ilk sayısında, ülkedeki hürriyet anlayışı başyazıda, *Basiret Gazetesi*'nın çıkışına padişahın izin vermesi, Osmanlı ülkesinde Basın hürriyeti olduğunun delili olarak gösterilmektedir. Devamında hürriyet anlayışı şöyle tarif edilmektedir:

biz ne azgınlık derecesinde hürriyet, ne de miskinlik mertebesinde esaret istiyoruz.[29]

Aslında 1870'li yıllarda yayın hayatında olan gazetelerin Cumhuriyet ve meşruti idare konusundaki ifadeleri oldukça cüretkâr niteliktedir. Örneğin; *Basiret Gazetesi*'nin 51. Sayısında "*Hitabet-i Amme*" başlıklı yazıda özetle şöyle söyleniyordu[30]:

Geçen sayılarımızda hükümet şekillerinden bahsetmemizin amacı: İnsanların genel durumlarını bildirmek, huzur ve refaha kavuşmanın yollarını göstermek ve bunlar anlaşıldıktan sonra bizim hangi yolda

[29] İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi yay., Van 1994, s.104.
[30] İlhan Yerlikaya, *A.g.e.*, s.105.

bulunmamız lazım geldiğini anlatıp kamuoyunda bir fikir birliği oluşturmaktır. Çünkü herhangi bir konuda fikir birliği olmazsa o iş zararlıdır.

Şimdi buraya kadar: "1-Mutlakıyet a) Katı Mutlakıyet b) Ilımlı Mutlakıyet 2-Meşrutiyet; 3-Cumhuriyet a) Seçkinler Cumhuriyetı b) Tek kişi Cumhuriyeti" olmak üzere üç çeşit hükümet şekli saydık. Fakat bu hükümet şekilleri halkın durumuna göre uygulanır. Bir halk eğer büsbütün cahilse katı bir mutlakıyetle yönetilir. Eğer içlerinde biraz bilgilileri var ise ılımlı bir mutlaki idare ile yönetilir. Aydınlardaki bilgi ve görgü bir derece alt tabakadan halka da yayılmışsa meşruti hükümet oluşur. Yok eğer halk bilgili ve tecrübeli ise Cumhuriyet idaresi o memlekette kendiliğinden kurulur. Buradan da şu anlaşılıyor ki halkta ilim ve bilgi seviyesi arttıkça yönetimde Meşrutiyetten Cumhuriyete doğru geçiş başlar.

Halkın seviyesi olgunlaşmadan yönetimin gelişmesi beklenemez. Halk olgunlaşmadan yönetimde değişiklik yapılırsa bu; Türkçe bilmeyecek derecede küçük çocuğa Fransızca öğretmeye kalkışmak veya ufak çocuğa geminin dümenini vermek gibi olur.

Bir milletin doğal ihtiyacının (yönetim şeklinin) ne olduğu ve bunun nasıl def edileceği herkesçe bilinmektedir. Hiç gizli bir şey yoktur. Herkes çeşit çeşit şeyler söylemektedir. Yok efendim Millet Meclisi yapılmalı, eşitlik olmalı, yok kadınlar açık gezmeli demekle olmaz. Ama ne ile olur? Sonra onu da söyleriz.

Yazıda görüleceği üzere, Abdülaziz zamanında gazeteler, ifadelerini açıkça ortaya koyabilmektedirler. Fakat uyarılmış olduklarını görüyoruz ki cesaret isteyen bu yazılar meşrutiyetin ilânına kadar bir daha bu keskinlikte sütunlarda yer almamıştır. Taktik değiştiren gazeteler Avrupa ülkelerindeki cumhuriyet ve cumhuriyetçilikle ilgili haberler vererek konuyu gündemde tutmuşlar, halkı bu konuda haberdar etme görevini sürdürmüşlerdir. Gazeteler kamuoyu yaratma noktasında mutlak etki sahibidirler. Toplumda başlayan pek çok tartışma gazetelerden kaynaklanmıştır. Örneğin, *Basiret Gazetesi*, memurlar ve İttihad-i İslâm ve İttihad-ı Osmanî konularında yaptığı yayınlarla oldukça fazla kamuoyu yaratmıştır.

Vakit, Basîret, Hakîkat, Ermeni ve Rum gazetelerinde hemen her gün Kānûn-ı Esâsî'ye dâir uzun uzun yazılar neşretmişlerdir. Gazetelerin ahalinin meşrutiyet idaresi konusundaki tereddütlerini ortadan kaldırma adına bir takım yayınlar yaptıklarını görmekteyiz. Örneğin; Vakit Gazetesi-

nin, 15 Teşrîn-i evvel sene 1876 tarihli ve 357 numaralı nüshasında şöyle bir yazı yer almaktadır[31]. Yazı uzun bir girişten sonra şu şekilde devam etmiştir:

Suâl: Meclis-i Umûmî nedir?

Cevâb: Ümmet-i Osmâniyyenin intihâb kerdeleri olan vekîlleri tarafından kâvânîn ve nizâmat-ı devletin hüsn-i cereyânına ve terakkıyyât-ı medeniyyenin îcâb etdirdiği nizâmâtın tasdîkıne ve umûr-ı mâliyyenin kā'idesine muvafık sûretle idâresine ve her türlü sefâhatin men'ine me'mûr bir meclisdir.

Suâl: meclis-i umûmî şer-i şerîfe ve usûl-i idâre-i kadîmemize mutâbık mıdır?

Cevâb: Evet, mutâbıkdır. Çünki şer'an ve aklen bir şahsın mahâle-i sarfını göstererek diğerine verdiği akçenin hesâbını sormaya ve kendisinin idâresine dâir ta'lîmât ve nizâmât tanzîmine salâhiyyet verdiği şahsın yapdığı bi'l-mu'âyene tasdîk ve kabûl ve indinde mukaddes olan kānûnun icrâsını sû'i isti'mâlinden vikâye etmeğe hakkı vardır. Bu sûretde bir milletin be-târîku'l evveli hakkı olması lâzım gelir. Usûl-i kadimemiz îcâbınca vaktiyle sınıf-ı ulemâ bir nev'ümenâ-yı ümmet nâmını alarak bu vâzîfeyi icrâ etdileri gibi şimdi meclis-i umûmî dahi o vazîfeyi îfâ edeceğinden meclis-i umûmî teşkîli usûl-i kadîmemize mutâbıkdır.

Suâl: Beyān olunan vazîfenin usûl-i sâbıka vechile icrâ olunmayıp da bu sûretle îfâsı neden iktizâ ediyor?

Cevâb: meclis-i umûmî teşkîli, usûl-i sâbıkanın ikmâliyle tecdîdidir. Çünki ma'lûm olduğu üzere islâmiyyetde ulemâ, Hıristiyanlarda olduğu gibi kesb-i imtiyâz etmiş bir sınıf değildir. Kâffe-i islâmın hukūkda yek diğerinden farkı yokdur. Binâen-aleyh mebhûs-ı anh olan vazîfeyi bir sınıfa hasr etmekden ise bütün ümmete ta'mîm eylemek akla ve nakle daha ziyâde tevâfuk eder. Meclis-i umûmîde ki azâların vazîfeleri ta'yîn kılınacağı ve sûret-i sahîhade ümmet-i Osmâniyye tarafından tevkîl olunacağı cihetle intizâm-ı hâli mûcib olduğu gibi hakkaniyyete dahi muvâfıkdır.

Suâl: İşbu meclis-i umûmiyyeye Hıristiyan vatandaşlarımız dahi alınacak mıdır?

Cevâb: Şübhe yok elbetde alınacaktır.

---

31 Ahmed Saib, *A.g.e.*, s.76-78.

Suâl: Bu hâlde bazı kesânın buna itirâz etmelerine ne denir?

Cevâb: Bu babda itirâza mahâl yokdur. Mâdem ki Hıristiyan vatandaşlarımızda şer'-i şerîf ahkâmınca hukūkda nail-i müsâvâtdır. Ümmet-i islamiyyenin verdikleri akçenin hesâbını suâle ve idârelerine âid kavânîn ve nizâmâtın hüsn-i cereyânına nezârete hakkı olduğu hâlde hukūkda Müslümanlar ile müsâvât üzerine bulunan Hıristiyanların dahi meclis-i umûmîde bulunmaları muvafık-ı hakkāniyyetdir.

SONUÇ

Meşrutiyet öncesinde yurt içinden gelen baskıların kitlesel boyutlara ulaşmadığı, "milli bir devrim ya da ayaklanma" niteliği kazanmadığı bellidir. Ama bunu kabullenmek, Meşrutiyet'in ve Anayasanın bir "bağış" ya da "lütuf" olduğu sonucuna da götürmemelidir. Aynı şekilde, Anayasanın padişahın "bir yazısı ile yürürlüğe girmiş" olması ya da "Anayasayı yapan güç(ün) padişahın iradesi"nden ibaret bulunmasından yola çıkıp Anayasanın "kaynağında, Batı Anayasalarındaki gibi bir ulusal hareket yoktur" sonucuna da ulaşılmamalıdır. Çünkü bu Anayasanın temelinde de bir toplumsal zorlama ve etki vardır[32].

Gerçekten, Anayasacı atılım yalnız Mithat Paşa grubunun çabalarıyla açıklanamaz; salt bunların eseri olarak ele alınamaz. Tanzimat'tan beri gelişen, yönetici seçkinleri ve aydın çevrelerini saran özgürlük ve Meşrutiyet düşüncesi artık oldukça yaygın ve örgütlü bır muhalefet hareketi niteliği kazanmıştı. Genç Osmanlılar hareketi, geçici ve darbeci bir klik eylemi değil, iyi kötü bir program getiren ve kamuoyunu etkilemeye başlayan önemli bir muhalefet hareketi, hattâ bir görüşe göre "ilk muhalefet partisi" idi[33].

O kadar ki, Gülhane Hatt-ı Hümayunu "*ikna*" yoluyla padişaha kabul ettirilmişken, Meşrutiyet'e geçişte bu yöntem başarı sağlamayınca zora başvurulmuştur. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, daha sonra da Abdülhamid'le yapılan pazarlıklar, dipten gelen baskının göstergeleridir. Bu açıdan, yukardan aşağı bir hareket tablosu çizen Tanzimat'a karşılık, Meşrutiyet'in oluşumu aşağıdan yukarı bir eyleme dayalıdır. Nıtekim bu akım Abdülhamid'in istibdat döneminde varlığını geliştirecek ve II. Meşrutiyet'in doğumuna yol açacaktır[34].

Bu bakımdan I. Meşrutiyet'in tarihsel bir birikimden yararlandığı, yapısal bir ihtiyaca cevap getirdiği söylenebilir. Söylenemeyecek olan, aşa-

---

[32] Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi,* Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., Ankara. 1961, s. 318.

[33] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.96.

[34] Bekir S. Baykal, "*A.g.m* ", s. 82-83.

ğıdan yukarı yükselen bu hareketin, geniş bir toplumsal tabana da oturduğudur. Ancak, Balkanlı unsurların sürekli kaynaşma halinde oluşları hesaba katılırsa, bu hükmü bile gözden geçirmek gerekir. Çok uluslu bir ımparatorlukta anayasal dinamikleri, sadece hâkim cemaatin ya da unsurun eylemlerinde aramak doğru değildir[35].

Tahta çıkmasını takiben verdiği sözü yerine getiren II. Abdülhamid, Kānûn-ı Esâsî'yi tasdik ederek yürürlüğe koymuştur. Meclis açılmış olsa da, kısa bir müddet sonra Rusya ile başlayan 93 harbini bahane ederek kapatılan meclis bir daha 33 yıl sonra açılabilecektir. Bu uzun dönemler, Kānûn-ı Esâsî'nin hükümsüz olarak yürürlükte kaldığım görmekteyiz.

Uzun yıllar verilmiş olan hürriyet mücadelesi birinci Meşrutiyetın başarısızlıkla sona ermesi üzerine bir tepki hareketi ile karşılaşmıştır. Abdülhamid'in hafiye teşkilatı ve basın üzerinde uyguladığı sansür hürriyet fikrinin savunulmasını imkânsız hale getirmiştir. Yeni başlayan dönem Batılaşma eğiliminin Batıdan gelen yeni fikirlerin halka yayılması şeklindedir. Münif Paşa'yla başlayan memleket dışında Suavi tarafından geliştirilen ansiklopedik bilgi verme artık daha geniş halk kitlelerinde okuma merakını arttırmış, bilgiyi yaymak şeklini almıştır. Bu yeni eğilim Meşrutiyetçilerin hürriyet ideolojisine karşı tepkisi ile birleşmiştir.

Abdülaziz'in katledildiği iddiasıyla açılan mahkemede Mithat Paşa yargılanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Devam eden yıllarda da Meşrutiyetçi aydınlar birer bahane ile İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır. Abdülhamid devrinde hürriyet fikirleri takibe uğradı. Buna karşı devletin resmî maarif teşkilatı büyümüştür. Bu devirde «Maarif», «Malumat» gibi meşrutiyetçi ve hürriyetçi fikirlerle hiçbir ilgisi olmayan, sadece dünyadan haber veren ve öğretime yarayan dergiler yayımlanmıştır. Fakat genç kuşak Namık Kemal ve diğer meşrutiyetçilerin eserlerini gizliden gizliye okumayı sürdürmüşlerdir. Tıbbiye, Harbiye ve az da olsa Mülkıye öğrencileri arasında yayılan güçlü ilgiyi durdurmak o kadar da kolay olmayacaktır. Oluşturulan hafiye teşkilatı hürriyetçi yayınları önlemekte, okuyanları sürgüne göndermekte idi. Fakat buna rağmen gençler kendi aralarında yeniden örgütlenmeyi başarmışlar ve faaliyete girişmişlerdir. Bir müddet sonra da İttihad ve Terakki Cemiyetini kurmuşlardır. Baskı ve sansürün gölgesinde de olsa I. Meşrutiyeti hazırlayanların ortaya koymuş olduklarından alman ilham 1908'de hürriyetin tekrar ilânını kolaylaştıracaktır.

[35] Bülent Tanör, *A.g.e.*, s. 97.

Mehmed Âkif Ersoy

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1925) İslâmcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri

Adem Efe*

Giriş

Osmanlı-Türk siyasal tarihinde "Hürriyet'in İlânı" veya "Temmuz İnkılâbı" adıyla da bilinen 23 (10) Temmuz 1908 (1324) tarihi, ülkeye, önceki dönemlere nazaran açık olarak siyasal ve kültürel çoğulculuğun görülmeye başladığı zamana denk gelir. Büyük bir çoğunluk tarafından sevinçle karşılanan II. Meşrutiyet'in ilânı İslâmcılar tarafından da İslâm dünyasının intibahı (uyanış) olarak kabul edilmiştir:

"Âlem-i İslâm tâ bidayetinden şu ana kadar iki devir geçirmiş, üçüncüsünü de şu bir iki sene zarfında girmeye başlamıştır ki onlar da:

1-Ulûm, Funûn ve Medeniyet devri

2-İnhitat ve Hubût Devri

3- İntibah ve Teyakkuz Devridir.[1] Bu üçüncü devir "Âlem-i İslâm'ın intibahı 10 Temmuz 1908/1324'ten itibaren, yani Osmanlıların ayakları altında pây-ı mâl olan hukuk-u şahsiyye ve umumiyyesinin istirdâdı ve meşrutiyet, istibdâdın yıkılarak ilânını müteakiben başlar".[2]

---

* Dr. Adem Efe, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

[1] Samizade Süreyya, "Alem-i İslâm'da İntibah", *Sırat-ı Müstakim*, C. 5, Adet:126, 1326, s. 361; Vahdeti, "İntibah", *Volkan*, Numara:62, 10 Safer 1327, s. 1.

[2] S. Süreyya, s. 361.

Eşref Edib de "10 Temmuz 1324/1908'de memleket yerinden oynadı. Sanki kıyamet koptu. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmualar Bâb-ı âliyi doldurdu. Biz de tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmuamızı neşretmek hevesine düştük."[3] diyerek hem ülkede gösterilen sevinç gösterilerini hem de o günlerde yayım hayatına başladıklarını ifade etmektedir.

Türk modernleşme tarihinin en önemli safhalarından birini oluşturan II. Meşrutiyet dönemi, hem Tanzimat'tan itibaren şekillenen siyasî ve toplumsal gelişmelerin, problemlerin, çalkantıların her bakımdan üst seviyede yaşandığı hem de Cumhuriyet yönetiminin mayasının atıldığı bir dönemdir. Bu dönemde yapılan düzenlemelerle birçok siyasî parti ve cemiyet kurulmuş; çok sayıda gazete ve dergi yayıma başlamıştır.[4]

Daha önce dağınık bir durumda olan Osmanlı aydın (münevver) ve bürokratları kurdukları veya bir araya geldikleri yayım organları vasıtasıyla sosyal ve siyasal yapıdaki bozulma ve geri kalmışlık sorununa çözüm bulmak için düşünce ve önerilerini yaymaya çalışmışlardır. Farklı düşünce akımları içinde olan aydın ve bürokratların cevap arayışı içinde oldukları tek soru, "Bu ülke nasıl kurtulabilir/kurtarılabilir?" sorusu idi. II. Meşrutiyet sonrasında söz konusu soruya cevap arayışı içinde olan aydın ve bürokratlar başlıca üç ana fikir akımı etrafında toplanmışlardır. Bunlar Garpçılık (Batıcılık), İslâmcılık ve Türkçülük akımlarıdır. Meslekçilik, Sosyalizm, Materyalizm ve Pozitivizm gibi akımlar dönemin diğer akımları oldukları halde siyasal ve toplumsal olarak pek etkinlikleri olmamıştır. İlk üç akım içinde siyasal, toplumsal ve kültürel ağırlık bakımından öne çıkanları İslâmcılık ile Garpçılık olmuştur.[5]

Biz bu makalede II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılığı üzerinde giriş mahiyetinde bilgiler verdikten sonra bu bağlamda İslâmcıların çağdaşlaşma görüşlerini içtihat ve kadına bakışlarını incelemeye çalışacağız.

Çalışmanın sınırları hakkında şunları söyleyebiliriz. İslâmcılık akımının bir fikir hareketi olarak doğup gelişmesi genel olarak, 11 Temmuz 1908/1324'te *Sırat-ı Müstakim* dergisinin yayım hayatına girmesiyle başlatılır.[6] 1908 tarihi bundan dolayı tercih edilmiştir. İslâmcılardan Birinci ve İkinci Meclis'te temsilci olmasına rağmen özellikle 1924'ten sonra laikliğe doğru atılan adımlarla bu kimselerin kamu işlerindeki rolü gide-

[3] Eşref Edib, "Sırat Müstakimi Nasıl Çıkardık", *Sebilürreşad (SR)*, C. 10, S: 238, s. 199-200, Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevaiz", *Sırat-ı Müstakim (SM)*, C. 2, Adet 28, 1324, s. 31; "Ne Büyük Semahat", *Volkan*, Numara:27, 27 Ocak 1909, s. 1.

[4] İbnü'l-Emin Mahmut Kemal, "İdare-i Meşruta", *Beyanu'l-Hak (BH)*, C. 1, Adet 17, 1326, s. 370.

[5] Ömer Rıza, "İttihad-ı Milli", *SR*., C. 21. Adet 402-403, 1335, s. 120-122.

[6] 42. sayıya kadar derginin tesis tarihi bu şekilde belirtilmişken 43. sayıdan itibaren 10 Temmuz 1908 tarihi mecmuanın kuruluş tarihi olarak değiştirilmiştir.

rek azaltılmış; bir kısmı değişik gerekçelerle tasfiye edilmiş; bir kısmı da kendiliğinden çekilmişlerdir. 1925 yılında ise bunlara ilâve olarak İslâmcıların önemli bir yayım organı olan *Sebilürreşad* dergisi kapatılmıştır. Dolayısıyla 'entelektüel' İslâm'ın[7] bir ifadesi olarak görülen *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisinin yayına başladığı 1908 ilâ kesintiye uğradığı 1925 tarihi çalışmanın sınırlarını çizmede tayin edici olmuştur.

OSMANLI ÜLKESİNDE İSLÂMCILIK AKIMININ ORTAYA ÇIKIŞI

İslâmcılık akımını "bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi" olarak Osmanlıcılık düşüncesinin zayıflamasıyla belirmeye başlamış[8], milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülük akımının öncüsü şeklinde ele almak gerekir. Osmanlı Devleti'ni din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin bir arada yaşatmak ve hak ve ödevler bakımından eşit duruma getirmek ve kısaca bir Osmanlı Milleti oluşturma hedefi II. Mahmud zamanında başlatılmıştır. Bu hedef Abdülmecid zamanında geliştirilmiş; Tanzimat adamlarından Ali ve Fuat Paşa zamanında en yüksek düzeye ulaşmıştır. Fakat 1789 Fransız İhtilalinden esinlenen ayrılıkçı-milliyetçi hareketlerin etkisiyle milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması ile bu politikanın tutmayacağı anlaşılmış ve terk edilmiştir.

Bu durum karşısında devlet ve bir kısım aydınlar Osmanlı Devleti'nin varlığının devam etmesinin ancak Müslüman milletlerin birleşmesi ve dayanışmasından geçtiği düşüncesine vardılar. Böylece "ittihad-ı anasır" ya da "imtizac-ı akvâm" düşüncesi "ittihad-ı İslâm'a (Panislâmizm) dönüştü. İttihad-ı İslâm düşüncesi Abdülaziz'in son zamanlarında, yani 1872'lerde ortaya çıkmış oldu.[9] Şerif Mardin 1840'lardan itibaren İslâmcı eğilimlerin şekilsiz fakat ısrarlı bir biçimde görülmeye başladığını[10], 1870'ten sonra Türkiye için "Batıcılık" yerine "İslâmi bir model" öneren düşünürler kümesinin oluştuğunu Basıretçi Ali diye bilinen Ali Efendi'nin gazetesinde İslâmcılığı desteklediğini söylemektedir.[11] Daha sonraki süreçte II. Abdülhamid 1876 yılında tahta geçince, kendinden önceki padişahların aksine sahip olduğu hilafet makamını da kullanarak yalnızca Osmanlı Devleti'nin lideri değil bütün İslâm âleminin lideri olduğunu

[7] Bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 20.
[8] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 21-22.
[9] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler I*, Risale Yay., İstanbul 1987, s. XXVII.
[10] Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1985, s. 346.
[11] Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 16.

iddia ederek ittihad-ı İslâm[12] politikasını uygulamaya koymak istemiştir.[13] 1876 yılından 1909 yılına kadar yönetimde kaldığı süre zarfında bu politikayı sürdüren II. Abdülhamid, bununla, içte ahaliyi birleştirmek suretiyle dinî hayatı canlandırmak; dışta dinin birleştiriciliğinden faydalanarak Müslümanları emperyalizme karşı koymayı amaçlamıştır.[14] 30 yıl süren yönetimi boyunca ittihad-ı İslâm politikasını kesintisiz sürdüren II. Abdülhamıd'in bu yolda önemli girişim ve faaliyetleri olmuştur. 1909'da Abdülhamid'i tahttan indirerek iktidara geçen İttihad ve Terrakki yönetimı, 1911'de İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması ve 1912'de Balkan Savaşları'nda ittihad-ı İslâm politikasından faydalanmak istemiştir. Ancak milliyetçilik hareketleri ve sonrasında ulus-devletleşme süreçlerinin başlaması ile Osmanlı ülkesinde artık bu politikanın tutmayacağı anlaşılmış olduğundan İttihad ve Terakki yönetimi Türk milliyetçiliği temelli bir siyasete yönelmiştir.[15] İslâmcılığın tarihî seyrine kısaca değindikten sonra onu ortaya çıkaran etkenler üzerinde durabiliriz.

–Rönesans ve Reform hareketleriyle dinin baskısından kurtulan, ardından Coğrafi keşifler, Aydınlanma dönemi ve sanayi devrimini gerçekleştiren ve modernleşen Batı'nın İslâm dünyasına meydan okuması ve sömürgeleştirmesi: İslâm ülkelerinin çoğu Almanya, İngiltere, İtalya, Hollanda gibi Batı'nın güçlü ülkeleri tarafından sömürge haline getirilmişlerdi. Batılı ülkelerin müdahaleci ve sömürgeci yaklaşımı sonunda Müslüman toplumların çoğunda birtakım iç değişikliklerin ortaya çıkmasına vesile oldu.[16]

–Kendi kendine yeterli olduğu düşüncesinde olan Osmanlı Devleti'nin 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla ağır bir yenilgiye uğraması ve Batılı güçlerden geri kalındığının farkına varılması: Bunun ardından "yeniden istikrara kavuşmak, galip devletleri taklit etmekle mümkündür" düşüncesi gelişti, önce ordunun ve savaş teknolojilerinin Batılı tarzda

---

[12] Filibeli Ahmed Hilmi II. Abdülhamid'in takip ettiği itttihad-ı İslâm politikasının sözden ibaret olduğunu, padişahın camiler, tekkeler, türbeler tamir ettirmekle, tasadduklarla satılmış vicdanları altınlara boğmakla, kendisine bağlı olan Müslümanları kandırdığını iddia etmektedir. Bkz. "Yalandan İttihad-ı İslâm Cemiyetleri", *Hikmet*, Numara 17, 29 Temmuz 1326, s. 2-3.

[13] Lodhrop Studwart, "İttihad-ı İslâm 1", Çev.:Ali Rıza Seyfi, *SR*., C. 21, Adet 523, 1339, s. 21-24.

[14] Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, s. 190-191; Roderic H. Davison, *Reform in the Otoman Empire 1856-1876*, Princeton, New Jersey 1963, . 274-275.

[15] Lodhrob Studward, "İttihad-ı İslâm 2" , Çev.:Ali Rıza Seyfı, *SR*., C. 21, Adet 524, 1339, s. 29-32; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, XXIX-XXX.

[16] Adem Efe, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcılar ve Modernleşme" (1908'den 1924'e), UÜSBE, Bursa 2002, (Yayımlanmamış doktora tezi), s. 172.

ıslah edilmesi, ardından eğitim başta olmak üzere bütün kurumların ıslah edilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır.

–Batı hayranlığı, aşırı batılılaşma ve yabancılara verilen imtiyazlar. Tanzimat (1839 ve Islahat Fermanı (1856) esasında Osmanlı Devleti'ni modernleştirmek iddiasıyla Batılı devletler tarafından empoze edilen birer anlaşma mahiyetindedir. Bir başka deyişle ciddi bir Batılılaşma ve modernleşme programı olarak takdim edilen bu fermanlarla Batılılar, Osmanlı Devleti'ni iyice zayıflatmak, kendi tebaası üzerindeki hükümranlık haklarını azaltmak ve Avrupalıların Osmanlı ülkesindeki temsilcileri konumunda olan azınlıklara birtakım imtiyazlar vermek için yaptırılmış sözleşmelerdir.[17] Fermanlar neticesinde imparatorluktaki dinî cemaatler arasındaki iç gelişmeler, iç yönetimlerinin yapısını değiştirdi. Aynı zamanda cemaatler birer birer yeni 'sivil yapılar'ının Osmanlı Devleti tarafından tanınmasını sağladılar.[18] Böylece cemaatler hükmi şahsiyet kazanırken toplumsal denge ve statü Müslüman tebaa aleyhine değişmeye başladı. Müslüman toplumun durumunu gözler önüne sermesi açısından Trabzon konsolosu Plagrevi'nin 1968 tarihli raporu dıkkat çekicidir:

> Padişahın Müslüman tebaasının başkentte derdini anlatabileceği hiç kimse yoktur. Buna karşılık Hıristiyanlar, imparatorluğun her tarafına yayılmış bütün konsolosluklara, ajanslıklara, kimi de İstanbul'daki elçiliklere başvurup haklarını arayabiliyorlar. Hıristiyanların dertleri can kulağıyla dinleniyor. Üstelik hiçbir şikâyetleri olmadığı zaman da onlar adına hayalî şikâyetler uyduruluyor. Bunun kahredici sonucu olarak da bütün malî baskılarla yerel ve kişisel baskılar Müslümanlara yapılıyor, Hıristiyanlara değil. Çünkü Müslümanların feryadına kulak asan yok; Hıristiyanların ise bin tane sözcüsü ve avukatı var. Anadolu'nun göbeğinde, Müslüman bağnazlığının merkezleri sayılan yerlerde de Hıristiyanlar debdebeli evleri, şık giysileri, takıp takıştırdıkları gösterişli süsleri ve mücevherleri ile servet, refah düzeylerini apaçık sergiliyorlar. Onların bu durumu uzaklarda çok konuşulan sözde baskı iddialarıyla hiç bağdaşmıyor. Müslüman halk bakımından ise durum acıklı biçimde bunun tam tersidir.[19]

Aynı durum Cevdet Paşa'nın ifadesiyle şöyle tasvir edilmektedir:

> Bu fermanın hükmünce teb'ayı müslime ve gayr-i müslime kaffe-i hukukta müsavi olmak lazım geldi. Bu ise ehl-i İslâma pek ziyade do-

[17] Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, s. 92-93.
[18] Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 51.
[19] Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 69.

kundu... Birçoğu 'Ehl-i İslâma bu bir ağlayacak ve matem tutacak gündür' deyi söylenmeye başladılar. [20]

Bu tepkinin doğal sonucu olarak Osmanlı Müslümanları ve aydınları, imparatorluğun Müslüman ahalisini bir arada tutacak siyasî bir formül olarak İslâm'ı kullanmaya, onun birleştiriciliği etrafında toplanmaya yönelmişlerdır.[21] Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi aydınlardan oluşan Yeni Osmanlılar Cemiyeti[22] üyeleri Tanzimat adamlarının uygulamaları, adalet, eşitlik, ekonomi, eğitim politikası, zulüm ve istibdad konularında yazılarıyla ülkenin geleceği ve Müslüman halkın düşüncelerini dile getirme adına muhalefetlerini ve eleştirilerini ortaya koymuşlardır.[23]

Batı'da gelişen pozitivizm ve materyalizm akımları ile oryantalizmin İslâm dünyasına dinî, bilimsel ve fikrî açıdan saldırılar İslâmcılığm doğuşunda etkili olmuştur.[24]

İSLÂMCILIK

İçeriden ve dışarıdan İslâmcılığa çok sayıda isim verilmiştir; isimlendirme halen genişleyerek devam etmektedir. Bu İslâmcılık akımının belli bir tarihte ortaya çıkıp tarihte kalmış bir akım değil, değişen sosyo-kültürel ve siyasal şartlara göre kendini yenileyen, geliştiren özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bu özelliği sebebiyle İslâm dünyasında ilkin ıslah, ihya, tecdid, ittihad-ı İslâm gibi kavramlarla Batı'da panislâmizm olarak adlandırılan İslâmcılık daha sonraki dönemlerde çağdaşlık, modernleşme, modernizm, yenilikçilik, muhafazakârlık, reformist düşünce, entegrizm, radikalizm, fundamentalizm, fanatizm, İslâmî hareket, sivil İslâm, siyasal İslâm, sosyal İslâm, kültürel İslâm, yüksek İslâm, kitabî İslâm vb. gibi kavramlarla anılır hale gelmiştir. Böylesine farklı bir o kadar da çeşitli anlam coğrafyasına sahip olan kavramın tanımını yapmak oldukça zor gözükmektedir. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

İslâmcı aydınlar arasında farklı bir yeri olan Said Halim Paşa (1861-1921),"İslâmlaşmak" adıyla kaleme aldığı yazılarında bu kavram hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. İslâmlaşmak başlığı adı altında yayımladığı bir dizi makalesinin ilkinde, "Biz İslâm toplumlarınm içinde bulunduk-

[20] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 67-68.
[21] Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 51-52.
[22] Yeni Osmanlılar hakkında geniş bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yay., İstanbul 2006.
[23] Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, Platin Yay., Ankara 2004, s. 131-133.
[24] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* I, s. XVIII-XXIV; Adem Efe, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcılar ve Modernleşme" (1908'den 1924'e), UÜSBE, Bursa 2002, (Yayımlanmamış doktora tezi), s. 55-68.

ları kötü durumdan kurtulmaları için onların hakkıyla İslâmlaşmaları gerektiğini öteden beri ifade ediyorduk[25], diyerek konuya girmektedir:

> İslâmiyet kendine has itikâdiyâtı, o itikâdiyât üzerine müesses ahlâkiyâtı, o ahlâkiyâttan mütevellid ictimâiyâtı, elhasıl o ictimâiyâttan doğan siyâsiyâtı ihtivâ etmek itibariyle en mükemmel ve nihâî kemâl-i hâiz bir din-i insanidir. O bu haysiyetiyle öyle birtakım avâmil-i esâsiyenin hey'et-i mecmuasıdır ki bunlar hayat-ı beşeri sevk ü idare ederler ve herbirerleri diğerlerinden müteferri' olmakla beraber hey'et-i mecmuaları mütecanis, mükemmel, iftirak ve inkisâmı gayr-ı kâbil bir küll husûle getirirler ki – dini bulunduğu şahs-ı manevide olduğu gibi-fikriye ve isbatiye (idealizm ve pozitivizm) mezhepleri o küllün içinde mümtezic bir surette mündemic bulunur.[26]

İslâm dinini bu şekilde açıklayan Said Halim Paşa, İslâmlaşmayı da şöyle tanımlar:

> İslâmlaşmak (İslâmcılık): İslâm'ın itikâd, ahlâk ve siyaset esaslarını daima zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yorumlayarak ona göre vaziyet alıştan ibarettir.[27]

Güngör şöyle bir tanımlama yapmaktadır:

> Modern teknoloji dışında bütün müesseselerimizi İslâmî esaslara göre düzeltmek ve İslâm âlemi ile bütünleşmektir.[28]

En geniş tanımlamayı yapan Kara'ya göre İslâmcılık:

> 19. ve 20. yüzyılda Batı'nın meydan okumalarına, sömürgeciliğine karşı siyasal; pozitivizme, materyalizme, oryantalizme karşı bilimsel ve felsefî, modernleşme adına uygulanan Batılılaşma politikalarına karşı kültürel ve sosyal bir cevap verme tarzı olarak beliren ve İslâm dünyasının içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulup, yeniden hâkim konuma gelebilmesi için İslâm'ın siyasî, bilimsel, kültürel, toplumsal bakımdan yeterli donanımları haiz bir din olduğunu savunan, ancak bunun için Müslümanların din anlayışlarının, sosyal yapılarının değişmesini öngören ve bütün Müslümanların birleşmelerini amaçlayan, aktivist, idealist, modernist, savunmacı ve eklektik yanları olan siyasal, düşünsel ve bilimsel çalışmaların, çözüm arayışlarının, girişimlerin adı olarak tanımlanabilir.[29]

Bulaç ise İslâmcılığın sosyal ve kültürel yanını dikkat çekerek akımı,

---

[25] Said Halim Paşa. "İslâmlaşmak I", *SR.*, C. 15, Adet 378, 1334, s. 255.
[26] Said Halim Paşa, s. 255.
[27] Said Halim Paşa, s. 255
[28] Güngör, s. 238.
[29] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, s. XV.

> Kültürel, politik ve sosyal önderler zümresinin –ki bunlar belli bir iddia ve taleplerle farklı etkinlik alanlarında ortaya çıkarlar– İslâmiyet'in manevî, ahlakî, kültürel ve sosyal değerlerine uygun bir dünyanın kurulmasını sağlamaya çalışmaları ve bu uğurda çeşitli alanlarda ve düzeylerde cehd göstermeleri

şeklinde tarif etmektedir.[30]

Bu tanımlamalar doğrultusunda İslâmcılık akımının felsefi, sosyal, kültürel, bilimsel, siyasal ve ideolojik karakterleri olan aktivist, savunmacı ve dönüştürücü bir hareket olduğunu söylemek mümkündür. İslamcılık özü itibariyle fikri bir akımdır. Bununla birlikte siyasî ve ideolojik karakteri öne çıkmıştır.[31]

İSLÂMCILAR

Yaptığımız okumalara göre bu akımın mensupları kendilerinden "İslâmcı" ve "İslâmcılar" diye bahsetmemişler, bunun yerine "müslüman münevver" veya "müslüman mütefekkir" denilmesini tercih etmişlerdir. Fakat Babanzade Ahmed Naim (1872-1934), *İslâm'da Dava-yı Kavmiyet* adlı kıtabında, 'İslâmcı', 'İslâmcı-Türkçü' ve 'İslâmcılık' kelimelerini kullanmakla birlikte bu tür adlandırmalardan hazzetmediğini ifade etmektedir. Bu konudaki görüşlerini sözkonusu kitabında bir dipnotta şöyle açıklamaktadır:

> Bu "cı" ekinin "Türk" ile "İslâm" kelimelerine iltihakı ne kadar fena oluyor! Ben burada bir mânâ-yı tasannu istişmam ediyorum. Bu nisbeti kendilerine şiar edinenler bence yanlış isim intihab etmişler. Zira Türk, Arab olan kimse Türkcü, Arabcı olamaz. O kısaca Türkdür, Arabdır. 'İslâmcının da Müslüman demek olmadığı lügat-ı Türkiye ile edna mümaresesi olanlarca malumdur."[32]

Said Halim Paşa da İslâmcı yerine Müslüman kelimesini kullanmayı tercih etmektedir. Ona göre, İslâm'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğuna inanan; İslâm'ın itikat, ahlâk, toplumsal ve siyasal sistemini zamanın ve çevrenin ihtiyacına göre en uygun bır şekilde yorumlayan ve hayatını buna göre düzenleyen Müslüman demektir.[33]

---

[30] Ali Bulaç, "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İslâmcılık, C. 6, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 48-67.

[31] Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, Simavi Yay., İstanbul 1991, s. 15.

[32] Ahmed Naim, *İslâm'da Dava-yı Kavmiyet*, Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, Adet 18, Daru'l-Hilafe, 1332, s. 13-16

[33] Said Halim Paşa, s. 255.

Görüldüğü üzere İslâmcı adlandırması tanımlayanın ve ele aldığı kişilerin bakış açısına, zaman ve şartlara göre çok farklı şekillerde yapılmaktadır. Ancak burada İslâmcıların çoğunlukla ilmiyeye mensup Doğu'yu ve Batı'yı tanıyan kişilerden oluştuğunu belirtmek gerekir.

SINIFLANDIRMALAR

1908 İnkılâbı ile ortaya çıkan İslâmcıları başlıca üç grupta toplamak mümkündür:

1-Derviş Vahdeti'nin başında bulunduğu yayım organı *Volkan* gazetesi olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti.[34]

2- Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye adlı dernek etrafında toplanan ve *Beyânü'l-Hak* adlı bir dergi yayımlayan liderliğini Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi gibi muhafazakârların yaptığı grup.

3-*Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergisi etrafında toplanan yenilikçi Müslüman aydınlar ve ulema.[35]

İslâm dünyasındaki fikir hareketleri üzerinde yapılan araştırmalarda İslâmcılar arasındaki metot ve düşünce farklılıkları söz konusu edilerek bazı sınıflandırmalar yapılmıştır. Buna göre İslâmcılar 'modernist' ve 'muhafazakâr' olmak üzere ikiye veya kimi sınıflandırmalarda daha fazla gruba ayrılmaktadırlar. Örneğin Cemaleddin Afganî ve Seyyid Ahmed Han modernist ve rasyonalist olarak tasnif edilirken Mustafa Sabri Efendi, Said Nursî, Elmalılı Hamdi Efendi muhafazakâr grup içinde gösterilmektedir.

Ülken, Türkiye'deki İslâmcıları:

1- Gelenekçi-muhafazakâr: Ahmed Naim gibi.

2- Modernistler-medrese ile mektebı birleştirmek isteyenler: İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemseddin Günaltay gibi.

3- Gelenekçi ile Modernistler arasında kalanlar: Musa Kâzım gibi.

4- Modernizme-modernist İslâmcılara karşı olanlar: Mustafa Sabri Efendi gibi dört gruba[36] ayırarak ele almaktadır.

Toprak[37] isim vermemekle birlikte bazı yazarların *Sebilürreşad* dergisinden ayrılarak *İslâm Mecmuası*'nı çıkarmaya başladıklarını ifade ettikten sonra *Sebilürreşad*'da kalan İslâmcıları "gelenekçi"; *İslâm Mecmuası*'nı kurup yayım hayatını bu dergide sürdürmeye başlayan İslâmcıları da

---

[34] İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi için bkz. *Volkan*, Numara 75, 23 Safer 1327, s. 2-4.

[35] Krş. Recai Doğan, *İslâmcıların Eğitim Görüşleri*, Bizimbüro Basımevi, Ankara 1999, s. 12-13.

[36] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 3. Baskı, İstanbul 1992, s. 276 ve 394.

[37] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 126.

"modernist İslâmcı" olarak nitelendirir. Temsilcileri de İzmirli İsmail Hakkı, M. Şemseddin olmalıdır. Bu derginin yazarlarından olan Halim Sabit'i de Türkçü-İslâmcı olarak adlandırmak mümkündür.[38] Şerafettin Yaltkaya, Hüseyin Hüsamettin gibi[39] isimler de aynı kategoriye dahil edilmektedir.

İslâmcılık üzerine yazıları ile tanınan Tunaya ise İslâmcıları laik ve gerçek rasyonalistler ve gelenekçiler diye ikiye ayırmaktadır.[40] Turhan da bu akımın mensuplarını, koyu şeriatçı veya daha mutedil, daha müsamahalı din taraftarları diye bölümlemektedir.[41]

Bunların dışında şöyle bir tasnif de yapılabilir:

1- Bağımsız İslâmcılar: Bu dönemin en önemli temsilcisi olarak nev'i şahsına münhasır kişiliği ve analitik yorumculuğuyla dikkati çeken isim Said Halim Paşa gibi.

2- Türkçü-Modernist İslâmcılar: Ziya Gökalp, Halim Sabit, Mustafa Şeref gibi.

3- Gelenek ile modernliği birleştiren İslâmcılar: Mehmet Âkif, Filibeli Ahmed Hilmi, Elmalılı Ahmed Hamdi gibi.

4- Muhafazakâr İslâmcılar: Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Babanzade Ahmed Naim gibi.

5- Batıcı-İslâmcılar: M. Şemseddin Günaltay ve Şerafettin Yaltkaya gibi.

Başka bir tasnif denemesi de kronolojik olarak:

1- 1865-1908 arası İlk dönem İslâmcılar: Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi.

2- 1908-1925 arası Meşrutiyet dönemi İslâmcıları: Said Halim Paşa, Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmet Âkif, Mustafa Safvet... vb. gibi

3- 1950'den sonrası Cumhuriyet İslâmcıları: 1948'de *Sebilürreşad*'ın yeniden yayımlanmasıyla başlayan süreç, *Büyük Doğu, Serdengeçti, İslâm Medeniyeti, Hareket, Diriliş, Aylık Dergi, Kitap Dergisi, İzlenim, Girişim, Bilgi ve Düşünce* vb. gibi dergi çevresi, şeklinde yapılabilir.

Kara'nın da dediği gibi İslâmcılık ile ilgili yaygın olan bu tasniflerin, ilk bakıştaki cazibesi dışında sağlam, doğru ve tutarlı taraflarının fazla olmadığı söylenebilir. Tasniflerde modernizme karşı olarak yer alan muhafazakâr ve gelenekçi İslâmcıların düşünsel muhafazakârlığı köklü özellikler taşımaktan çok reaksiyoner bir tutumun ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Bu ifadeden İslâmcı-

---

[38] Halim Sabit, "Bugün memleketimizde kuvvetli bir İslâmî milliyetçilik hareketi uyandırmak için bazı taassuplar yıkılmalı; din, Milli medeniyet ve ananemizin bir araya getirilmesi suretiyle İslâmî bir milliyetçilik fikri ortaya konulmalıdır", diyerek İslâmcı-Türkçü görüşünü ifade etmektedir. Bkz., "Cihad-ı Ekber: Genç Müslümanlık", *SR*., C. 11, Adet 280, 1329, s. 306.

[39] Ülken, s. 394, 398-399.

[40] Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, s. 31-32.

[41] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, MÜ. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul 1987, s. 202.

lar arasında herhangi bir tartışma ve görüş ayrılığı yoktur, olmamıştır anlamı çıkarılmamalıdır. Dinin aslından olmayan bazı konu ve problemler karşısında farklı ve birbirlerine muhalif görüşler sergilemişlerdir. Mesela hiçbir İslâmcıda "Batı da kım?", "İslâmiyet bugünkü mânâsıyla bir terakki anlayışına temelden karşıdır", "Batı medeniyetiyle İslâm medeniyetinin kaynakları, ilkeleri ve yolları ayrı ayrıdır; telifleri mümkün değildir", "Batıda gelişen rasyonalist hareketlerle İslâm'ın akla verdiği önem kıyaslanamaz" ... türünden muhafazakâr olarak vasıflandırılabilecek, fikirlere, çıkışlara kolay kolay rastlanmaz.[42]

İslâmcılar, Batı'nın siyasî, kültürel ve ekonomik meydan okumalarına karşı, "aslî kaynaklara müracaat", "öze dönüş" temasıyla çözüm aramaya girişmişlerdir. Çözüm arayışlarında modern kitle iletişim araçlarından gazete ve dergileri de kullanmışlardır. Meşrutiyet dönemi İslâmcıların görüşlerini ve projelerini anlatma ve açıklama imkânı buldukları yayın organlarının başlıcaları şunlardır: *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* olmak üzere *Beyânu'l-Hak, İslâm Mecmuası, Livâ-yı İslâm, Volkan, Hikmet, Mektep ve Medâris, Mahfel, İslâm Dünyası, Ceride-i Sufiyye, Teâruf-i Müslimin.*

İSLÂMCILARA GÖRE İSLÂM DÜNYASINI (OSMANLI DEVLETİ) GERİ BIRAKAN SEBEPLER

Meşrutiyet dönemi İslâmcıları, İslâm dünyasının askerî, iktisadî, siyasî ve teknolojik alanlarda geri olduğunu kabul ediyorlardı: "Cihan da bir kanun-u tâbiidir, edbâra düşmüş milletler ikbalde olanların her halını güzel, her fiilini ma'kul görürler. Bugün Müslümanlık âlemi edbardadır. Hıristiyanlık dünyası ikbalde! Meşrik sukût ediyor, garp yükseliyor... Garbın terakkisi karşısında gözleri kamaşan bir kısım Müslümanlar Şarkın sukût sebebini İslâmiyette buluyorlar. Kitabımızın hatâ-âlûd olan bu kanâatleri de ta'dil edeceğine ümid-varız. Çünkü İslâmiyet-i hakikiyye mahiyyet-i asliyyesiyle hiçbir zaman ve hiçbir suretle bir âmil-i sukût olmamıştır, olamaz da."[43] Görüldüğü üzere İslâmcılar sanayileşmiş, modernleşmiş Batı'yla karşılaştırmak suretiyle, İslâm dünyasının geri durumda olduğunu ifade ediyorlardı. Geri kalış sebeplerini de iç ve dış sebepler olmak üzere ikiye ayırıyorlardı. İç sebep olarak din değil Müslümanların ataletleri, yanlış tevekkül anlayışları ve gafletleri gösterilmektedir.

İslâmcılara göre Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren sebeplerin başında taklit gelmektedir.[44] İslâmcılar taklidi hem Batı'ya benzeme hem de zamanın, asrın ihtiyaçlarına şartlarına göre içtihat yapma yerine bid'atlara

[42] Kara, XXXVIII-XXXIX.
[43] M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s. 6.
[44] "İctimaiyât: Körü Körüne Taklit", *Hikmet*, Numara 56, 6 Mayıs 1326, s. 4-5.

uyma şeklinde algılamışlardır ve her iki halde de onun Müslümanları mahveden bir olgu olduğunu iddia etmişlerdir. Bir milletin yaşayabilmesi için kendi olması gerektiğini söyleyen Said Halim Paşa, Avrupa ve özellikle Fransa tarihinden çıkarılan nazariyat ve kaideleri yeteri kadar kendimize göre değiştirmeden kabul ettiğimizi, kendi çevremizle gerçekte hiçbir alâkası olmayan birtakım fikir ve görüşlere iyi kötü demeden sahip çıktığımızı, Avrupa yasalarından herhangi birini kopya etmenin kâfi geleceği zan ve inancına düştüğümüzü dikkat çekmektedir. Ona göre "Batı medeniyetinin şaşaasına o kadar o derecede hayran ve hayrette kalmışız ki, onu meydana getiren sebepleri kavramaktan âciz olup, gördüğümüz neticeleri medeniyetin sebepleri sanmışız."[45]

İslâmcılara göre Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren sebeplerden diğerleri de müstebid yöneticiler[46], müesseselerin bozulması, yanlış dini inanışlar, burjuvazinin yokluğu[47], bilgisizlik ve tembelliktir ve iktisadi geriliktir.[48]

Dış sebepler ise Batı'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskısıdır. Avrupa kültürü ile tekniği, rasyonel idaresi, kini ve düşmanlığı ile bütün İslâm dünyasına saldırmaktadır.[49]

İSLÂMCILARIN HEDEFLERİ

İşte bunun gibi iç ve dış sorunlar karşısında İslâmcıların cevaplamaya çalıştığı sorular daha çok Batı problemi çerçevesinde olmuştur. İslâmcılar bir yandan İmparatorluk nasıl kurtarılır gibi içsel problemlere çözüm bulmak, bir yandan da Batılıların ortaya attıkları iddialara cevap vermek için uğraşıyorlardı. İslâmcıların bu bağlamda sık olarak üzerinde durdukları meseleler; İslâm dünyası niçin geriledi (inhitat, tereddi ve inkırazın sebepleri nelerdir); müslümanlar nasıl kalkınabilir (terakki); müslümanları birleştirmek (ittihad-ı İslâm) için neler yapılmalıdır; Batı'dan neler alınabilir; Batı'nın sahip olduğu ve onları kalkındıran değerler nelerdir, bu değerler İslâm'da mevcut mudur, yoksa bunlar yeniden mi kazanılacaktır; İçtihad kapısı nasıl açılabilir? gibi konulardır.[50] Bu arayışlar neticesinde İslâmcılar şu noktaları tespit etmişlerdir:

---

[45] Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Baskıya Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Eser İstanbul tarihsiz, s. 91.

[46] Musa Kâzım (Konuşan), "Kuvvet Hazırlamak", (Yazan: Eşref Edib), *SM.*, C. 3, Adet 56, 1325, s. 52-53.

[47] Said Halim Paşa, s. 60.

[48] Efe, s. 114-124.

[49] Şeyh Muhsi-i Fani, *Felaha Doğru İslâmiyetin Avrupaya Son Sözü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1331-1328, s. 32; Samizade Süreyya, "Esbab-ı İnhitat-ı İslâm", *Teâruf-i Müslimin*, C. 1, Adet 20, 24 Şevval 1328, s. 323-325.

[50] Kara, a.g.e., XX-XXI; Safa, a.g.e., s. 64-69.

1. İslâm dünyası hakikaten geri durumdadır. 2. Müslümanların geri kalmalarının asıl nedeni, kaynaklardan, yani Kur'an ve Sünnetten uzaklaşmalarıdır. Bunun için kaynaklara yeniden dönülmelidir. 3. İslâm dünyasının gerileyişinin sebebi İslâm dininden değil, Müslümanların din anlayışından kaynaklanmaktadır. Bugün İslâm dünyasında batıl inanış ve hurafeler din diye algılanmış, gerçek din neredeyse görülmez hale gelmiştir. Bu yüzden gerçek dim, sonradan ilâve edilmiş kalıntılardan temizleyerek asıl hüviyetini kazandırmak gerekir. 4. Batı birçok bakımdan üstündür. İslâm toplumlarının ilerlemesi için Batı'yı Batı yapan maddî unsurlar alınabilir. 5. İslâmiyet, Batı'nın ortaya attığı fikri, siyasal ve sosyo-kültürel ihtiyaçları karşılayabilecek donanıma sahiptir. Parlamento, meşveret usulü, hürriyet, halk hâkimiyeti, Meclis-i Şura-yı Ümmet gibi demokratik oluşumlar İslâmiyetin öngördüğü unsurlardır. 6. Müslümanlar güçlenebilmek için din bağı etrafında birleşerek siyasî kimliklerini ortaya koymalıdır. 7. İslâm dini, terakkiye mâni değildir. Bünyesinde ilerlemeyi engel teşkil edecek herhangi bir unsur barındırmaz. 8. İslâm dini gelişmelere açık bir dindir. Asra ve ihtiyaçlara göre dinin bazı kurallarında yeni yorumlamalar yapılabilir. Bunun için içtihat kapısı yeniden açılmalıdır. 9. Bilimsel yozlaşmaları önlemek amacıyla medreseler, ders programlarından hocalarına kadar her şeyiyle ıslah edilmelidir. 10. Batılıların iddia ettikleri gibi İslâmiyet kadınların haklarını kısıtlamamış bilakis onlara bir çok yeni imkânlar vermiştir. 11. Din ve dünyevileşme problemi nasıl çözülebilir?[51] Görüldüğü üzere Batılı problem tanımlamaları çerçevesinde bu sorunları tespit eden İslâmcılar bunların çözümü için aşağıdaki hedefleri belirlemişlerdir:

1- Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak: Bunu sağlamak için yeni ve selefi bir 'tevhid' anlayışı benimsemek, batıl inanışlardan ve hurafelerden uzaklaşmak, gelenek bağından büyük ölçüde kurtulmak gerekmektedir.

2- Eğitim ve öğretimin ıslahı ve cehaletle, bilgisizlikle taklitle mücadele: Medreselerin eğitim ve öğretim sistemini değiştirmek, ıslah etmek, hiçbir pratik faydası olmayan veya devri geçmiş dersler yerine günün ihtiyaçlarına cevap verecek ilimleri okutmak, felsefe ve müspet ilimlerin tahsiline önem vermek gerekmektedir.

3- Tasavvufun ıslahı. Saf bir tevhid inancına sahip olmanın önündeki en büyük engellerinden ve batıl inanışların ve hurafelerin kaynaklarından biri olarak görülen, ayrıca Müslümanları aktif olmaktan uzaklaştıran ta-

[51] Efe, s. 100.

savvuf ve tarikatların ıslahı veya tamamen ortadan kaldırılması gerekmektedir.

4- İslâm dünyasındaki yaygın ahlâk anlayışını değiştirmek: Müslümanlar tevekkülü tedbirsizlik, alçakgönüllülüğü pısırıklık, takvayı çekingenlik-korkaklık, kanâati teşebbüssüzlük... olarak algılar olmuşlardır. Cesaret, şecaat, vakar, gayreti unutmuşlardır. Bu durum İslâm ahlâk anlayışına aykırıdır. Dolayısıyla bu ahlâk anlayışını değiştirmek gerekmektedir.

5- İslâm'ın ilk devirlerinde olduğu gibi cihadın çok geniş ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak. Bir cihat hareketini yeniden başlatmak ve siyasî faaliyetleri hiçbir zaman terk etmemek.

6- Kapandığı iddia edilen içtihat kapısını yeniden açmak.[52]

İSLÂMCILARIN ÇAĞDAŞLAŞMA GÖRÜŞLERİ

TERAKKİ KAVRAMI

Modernleşme, çağdaşlaşma ile yakından ilintili olan kavramlardan birisi de kalkınma ve ilerleme anlamına gelen terakki kavramıdır. İslâmcılar terakki kavramını gerilemenin zıttı olarak kullanmışlardır. Batılı problem tanımlamalarına göre kendi söylemlerini geliştiren İslâmcılar, geri kalmışlık problematiğine karşı terakkinin gerekliliğini kabul etmişlerdir.

Nasıl Batılılar, Doğu'ya bakarak kendi modernliğini keşfetmişse[53] daha önce de bir vesileyle bahsettiğimiz üzere İslâmcılar da Batı'ya bakarak İslâm dünyasının geri kaldığını fark etmişlerdir. 19. asırda İslâm dünyası "inhitat", "inhizam" ve "tereddi" içinde bocalarken, karşısında hızla gelişen ve önüne geçilemez bir güç olan Avrupa vardır. İslâmcılar geri kalmışlıktan kurtulmak için de tarihsel İslâm'ın dikkatli bir tasfiyesini yapıp, ideal İslâm perspektifinden yeniden realiteyi kurmaya çalışmışlardır. Bunun için öncelikle Batılılar ve Batıcılar tarafından dile getirilen "İslâmiyet'in câmid (donmuş) ve her şeye gayr-ı müsait bir dindir", "İslâm terakkiye (ilerlemeye) mânidir" ve "Bugün İslâm ile meskun arazinin serapa medeniyet ve ma'muriyyet-i hâzıranın bahşettiği fevâid ve terakkiyâttan mahrum kalması din-i Muhammediyyenin medeniyet-i hâzıra ile kâbil-i tevfik olmamasından münbaisdir"[54] iddialarına cevap vermek için yoğun mesai harcamışlardır. İslâmcı yayınlara kabataslak bakıldığında bile bu hususta pek çok yazının bulunduğu fark edilir.

---

[52] Kara, s. LXIV-LXII; Doğan, s. 5-6.

[53] Thierry Hentch, *Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Çev.:Aysel Bora, Metis Yay., İstanbul 1996, s. 124

[54] Yakup Kemal, "Din ve Âdat-ı Gayr-ı Meşrua", *SM.*, C. 2, Adet 29, 1324, s. 39.

İslâmcılara göre, İslâm dini ilerlemeye engel değil, aksine teşvik edici olmuştur.[55] Mesela "Şayet İslâmiyet böyle olsaydı Müslümanların ilimde, fende, medeniyette ilerlemeleri mümkün olmazdı. Avrupalılar cehalet içinde yüzerlerken Müslümanlar şark ve garba medeniyet nurları saçmışlardır."[56] Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma sürecine girmesinden sonra, özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte modernleşmeci aydınlar pozitivizm ve oryantalizmden etkilenerek "din ile ilerleme tecemmü edemez" diyerek ilerlemek için dinden uzaklaşmak gerekir düşüncesi içine kapılmışlardır.[57] Bu düşüncenin tesiriyle o zamanki Osmanlı gençleri arasında da İslâm memleketlerinde görülen birtakım bozuklukların, geri kalışın baş sebebi olarak, İslâm dininin görülmesi, yani, "İslâm'ın mâni-i temeddün" olduğu; ilerlemek ve tekâmül etmek için mutlaka dinden uzaklaşmak gerektiği inancı yayılmaya başlamıştır. İslâmcılara göre bu görüş sahipleri gerçek dini bilmeyip, dini sadece koca karı âdetlerinden, batıl inanışlardan ibaret zannetmişlerdir. "İslâmiyet'in mâni-i terakki olduğunu iddia edenler medeniyetin üssü esasının İslâm olduğunu unutuyorlar. Halbuki İslâm her türlü "icâbât ve vesait-i medeniyeye kesin olarak teşvik etmektedir."[58]

Oryantalistler ve Batılılar tarafından bir önceki paragrafta iddia edilen iddialara mukabil İslâmcılar bir tür "intibah" ve "teyakkuz" ideolojisi geliştirmeye çalışırlar. Ancak İslâm dünyasını inhitat durumundan intibah durumuna dönüştürecek bir değişim ideolojisi meydana getirebilmek için terakkı kavramım vurgulamak, dolayısıyla devletin bekasını, İslâm dünyasının izmihlalini önlemeye yönelik dinamikleri üretmek gerekecekti. Din burada bu değişim sürecinin muharrik unsuru olarak kullanılmaktadır.[59] "Lehül hamd son zamanlarda âlem-i İslâmiyyetin bazı mevâk-ı mühimmesinde harekete gelen fikr-i terakki ve hiss-i ma'nevî ve bahusus makam-ı hilafette meydana gelen inkılab-ı azim âlem-i İslâm'ın bu devr-i inhitat ve tedenniye hatime çekerek, devre-i kâmile hatve-endâz olduğunu mübeşşir-i imârattan olduğunda şüphe yokdur. Allah, Resûlünü

[55] Elmalılı Hamdi, "Müslümanlık Mâni-i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir.", *SR.*, C. 21, Adet 544-545, 1339, s. 187-188.

[56] Bereketzade İsmail Hakkı, "İslâm ve Usul-ı Meşveret", *SM.*, C.1, Adet 5, 1324, s. 70-73; Mehmed Sadık, "Şeriat ve Ulemamız Mâni-i Medeniyet Değildir", *BH.*, C. 2, Adet 36, 16 Recep 1327, s. 874-877.

[57] Troyskili Ahmet Taceddin, "Alem-i İslâm: Ahval-i Umumiyye-i İslâmiye ve İstikbali İslâm 1", *SM.*, Adet 71, 1325, s. 302.

[58] M. Şükrü, "İslâmiyet ve Terakki", *BH.*, C. 4, Muharrem 1329, s. 1779-1781; Sadık Hulusi, "İslâmiyet Medeniyettir ve Necat-ı Ümit İslâmiyette", *BH.*, C. 7, Adet 175, 27 Ramazan 1330, s. 3071; Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İM.*, C. 1, S. 4, s. 104-107.

[59] Akgül, s. 213.

hidayetle tamamını insanlara açıklamak üzere bir hak dinle göndermiştir."[60]

"İslâmcılar dinin, ilerleme ve uygarlığın kaynağı olduğunu, ilk zamanlardaki terakkimizin belki baş sebebi ve muharriki olduğunu ifade ederler. Onlara göre Müslümanların geri kalmalarının sebebi din değil onun emirlerine aykırı davranmak, işsizlik, sanatsızlıktır."[61] İslâmcılara göre din gerçek hüviyetiyle sunulur ve yaşanırsa Müslüman toplumlar ilerleyip eski güçlerine kavuşabileceklerdir.

"Terakkiyat demek âdet ve ahlâk nakilliği, mukallitliği demek değil, lügat ve kelime koleksiyonculuğu, tavırlar mecmuacılığı hiç değildir. Terakkiyat bir milletin bâdi-i teâli-i maddiyesi neye mütevakkıf ise sebeplerine teşebbüs etmektir. Mesela bir kavmin yükselmesine hizmet eden sebeplerin birincisi eğitimdir. Herkesin nimet-i marifete doymuş olmasıdır. Bu da okullar açmakla ve mevcut bulunanları çok iyi değerlendirmekle olur."[62] İslâmcılara göre dinin asli şekline döndürülmesi cehaletle değil, eğitimle olur. Kur'an ve hadislerdeki gerçekleri bilmek ilim ve marifetle mümkündür. İslâm dünyasının geri kalması, İslâm'ın terakkiye mâni olduğundan değil, ilimsizlikten, halkın cahil bırakılmasındandır. Bu sebeple cehaletle mücadele etmek İslâmcılara göre en büyük cihattır. Cehaleti ortadan kaldıracak ilim ve irfana sarılmak, millet için münevver beyinler yetiştirmek en büyük uhrevi sevaptır.[63] Fakat bütün kurumlarda olduğu gibi eğitim kurumlarında da bozulma olduğundan onların zamanın ve şartların ihtiyaçlarına uygun bir şekilde ıslah edilmesi zorunludur. İslâmcıların bu görüşleri eğitim/din eğitimi kurumlarında yapılan reformlara kaynaklık etmiştir.

ÇAĞDAŞLAŞMA

Siyaset bilimciler çağdaşlaşmayı (modernleşme), çoğu kez sanayileşmeye eşlik eden siyasal ve toplumsal değişikliklerin bütünü olarak kullanırlar.[64] Wilbert E. Moore, modernleşmeyi, "geleneksel ya da "geri kalmış" toplumların, ileri teknoloji düzeyine erişmiş toplumların ekonomik ve diğer yapısal özelliklerini edinme doğrultusunda geçirdikleri çağdaş dönüşüm-

---

[60] Yakup Kemal, s. 40.

[61] İsmail Gansperanki, "Âlem-i İslâmı Uyandıracak Çareler:Umumi Mu'temer-i İslâmî Yani Müslümanlar Kongresi", *SM.*, C. 2, Adet 42, 1325, s. 248-250.

[62] Ali Tayyar, "İslâmiyet-Terakki", BH., C. 4, Adet 98, 13 safer 1329, s. 1814-1816.

[63] Doğan, s. 42-43.

[64] C. E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, Verso Yay., Ankara 1989, s. 18.

ler olarak tanımlamaktadır.[65] İslâmcılar asrileşmek/muasırlaşmak dedikleri çağdaşlaşmayı buna benzer anlamda kullanmışladır. İslâmcılara göre asrileşmek/çağdaşlaşmak ilerlemiş milletlerin ilimlerini, hünerlerini, sanatlarını ve makbul terbiye âdetlerini alarak maddi ve manevi salah ve liyakat sahibi olmak demektir.[66] Asrilik ruh, milli âdet ve anane içerisinde umumi gelişme ve ilerlemeleri takip ederek zamanın şart ve ihtiyaçlarına uygun bir idare ve mesai tarzı vücuda getirebilmektir.[67] Ya da kültürel dinamiklerden beslenerek çağın idraki içinde olmak, çağın nimetlerinden istifade etmek demektir.[68] Veya maddi ilerlemelerden nasibimizi almak demektir.[69] Anlaşıldığı üzere çağdaşlaşmayı asrın nimetlerine sahip olma ve ondan faydalanma" faaliyeti olarak tanımladıkları için onu desteklemişler ve onu din hayatı için zaruri görmüşlerdir.

İslâmcılar çağdaşlaşmayı asrın nimetlerine sahip olma olarak anlamışlar fakat bunun karşısında Batılılaşmayı eleştirmişlerdir. Bazılarına göre Osmanlı Türk Batılılaşmasının dönüm noktalarından kabul edilen Tanzimat üzerinden Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasının eleştirilmesi Yeni Osmanlılardan bu yana Türk aydınının ve özellikle İslâmcı aydınların pek sık başvurdukları bir yoldur. Yeni Osmanlılar sırası geldikçe Tanzımat devrinde yapılan işleri uzun uzadıya eleştirmişlerdir. Onlara göre Âli ve Fuat Paşalar, Osmanlı Müslümanlarını, Avrupa'nın büyük devletlerine siyasî bakımdan peşkeş çekmişler, alınan borçlarla da Avrupa'nın esiri yapmışlardır.[70] Meşrutiyet dönemi İslâmcılarına göre Tanzimatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir devlet haline getirmeye çalışmışlar fakat yanlış içtihatlarla devleti çağdaşlaştıramadıkları gibi, İslâmi devlet sisteminden de büsbütün uzaklaştırmışlardır.[71] *Sebilürreşad* dergisinde Tanzimat ve Tanzimatçılar aleyhinde çok sayıda makale yer almaktadır. Bunlardan bazılarının sadece başlıkları bile Tanzimat'a nasıl bakıldığını göstermeye yeter.[72]

Bu tür eleştirilerine rağmen İslâmcılar Batı medeniyetinin 'seyl-i hurûşân' halinde akıp geldiğini; önünde durulamayacağını, dolayısıyla bu

---

[65] Wilbert E. Moore, "İşlevselcilik", Çev.:Şirin Tekeli, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Der: Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ayraç Yay., 2. Baskı, Ankara 1997, s. 364-365.

[66] Milaslı İsmail Hakkı, "Din ve Asrilik", *SR.*, C. 16, Adet 408-409, 1335, s. 168-171.

[67] Hasan Hikmet, "Asriliğin Mânâsı", *SR*, C. 22, Adet:559-560, s. 102-105.

[68] Cemiyeti İlmiye Efradından Biri, "Taklid ve İctihad", *BH.*, C. 2, Adet 48, s. 1026.

[69] Hasan Hikmet, "Asriliğin Mânâsı", s. 104.

[70] Sungu, s. 816.

[71] "İttihat ve Terakki Kongresi", *İM.*, C. 4, S. 48, 1332, s. 15.

[72] Eşref Edib, "Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felâket Olmuştur", *SR.*, C. 19, Adet 486, 1337, s. 192-200; *SR.*, "Tanzimatın Açtığı Rahneler", *SR.*, C. 21, Adet 533-534, 1339, s. 194-195; M. Şemseddin, "Tanzimatçılık İflas Etti mi?", *SR.*, C. 10, Adet 236, 1329, s. 21-23.

selden en az zararla kurtulmak için nasıl bir tavır takınılması gerektiği üzerinde fikir üretmişlerdir.[73]

İslâmcılar bu hususta üç tavır belirlemişlerdir: 1. İslâm toplumlarının da kısa sürede kendi modernliklerini üretemeyeceklerinin farkında olduklarından, kısmî bir Batılılaşmaktan yana tavır koymuşlar; Batı'yı üstün kılan teknik yönlerinin alınmasını benimsemişlerdir. 2. Ardından eklektik bir yol benimsemişlerdir. Buna göre Batı'nın medeni, bilimsel, teknik üstünlükleriyle İslâm'ın kültürel ve ahlâki özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların işine yarayacaktır. 3. Taarruz değil, savunma durumunda idiler. İslâm'ı yaşamak ve anlatmaktan ziyade, Batılıların yanlış algılamalarına karşı söylem geliştirmekle uğraşmışlardır.[74]

Birinci tavrı benimseyen aydınlar şunları söylemektedir: "İşte biz hüviyet-i milliye ve diniyyemizi muhafaza ederek Garbdan yalnız ulûm-u müsbete ve sanayi gibi maddi şeyleri alacağız; yoksa Ağaoğlu Ahmed Bey'in dediği gibi iyisini kötüsünü ayırmayarak maddiyatıyla beraber garbın ictimaiyatını da mı alacağız? Ahmed Emin Bey ancak hüviyet-i diniyye ve milliyyemizi istihfaf etmeyen maddi şeylerin alınmasını söylüyor ki bu esasta biz de kendisiyle beraberiz. Milletin ictimaiyatını, ahlakiyâtını, şeâir-i diniye ve milliyesini yıkarak bir (inkılâb-ı ictimâî) husûle getirmek isteyenlerin garplılaşmak nâmını verdikleri bu cereyân-ı sefahatın bir aksü'l-amel husûle getireceği, hüviyet-i diniye ve milliyeyi muhafaza için faziletkâr bir cereyân-ı milliyenin tebellür ederek bütün bu dalaletlere, tereddilere, Frenkleşmelere nihayet vereceği tabiidir."[75] Buradan da anlaşıldığına göre İslâmcılar sosyal hayatın sekülerleşmesi demek olan (inkilab-ı ictimai) fikrine şiddetle karşı çıkmaktadırlar.

M. Şemseddin, Batı'nın ilim, sanat ve iktisadi kurumlarının alınması taraftarıdır. Ona göre düşünsel, toplumsal bütün felâketlerin en etkili sebebi cehalettir. İkinci bir sebebi de Garpçılardır. Garpçılar "Avrupa'nın envar-ı medeniyeti karşısında gözleri kamaşan gözler, memleketi kurtarmak için dimağları ilim, elleri san'at ve ticaret hazineleriyle doldurmak icâb edeceğinin farkında olmadılar. Memleketi sahi-i selâmete çıkarmak için Avrupa'nın ilm ü irfanı, san'at ve ticareti alınacağı yerde bir kısım beyinsizler milliyeti çiğnemek, mukaddesatı yıkmak, Avrupa şapkası giymekle bu gayeye vâsıl olunacağını zannettiler."[76] Şeyhülislâm Musa

---

[73] Mehmet Âkif, "Mev'ize, Bayezit Kürsüsünde 30/1/1328", *Kur'an'dan Ayetler ve Nesirler*, Neşreden Ömer Rıza Doğrul, Yüksel Yayınevi, İstanbul 1944, s. 101-102; Mehmed Tahir, "Mesâil-i İçtimaiyye", *BH.*, C. 5, Adet 117, 6 Recep 1329, s. 2137-2139.

[74] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, s. XXII-XXIV.

[75] "Garblılaşmak Münakaşaları", *SR*, C. 22, Adet:559-650, s. 109-110.

[76] M. Şemseddin "Zulmetten Nura", *SR*. C. 10, Adet:244, 1331, s. 153-155.

Kâzım da "Biz Avrupa'nın yalnız ulum ve sanayiini kabule mecburuz. Zira hikmet bizim yitirdiğimiz malımızdır onu bulduğumuz yerde elbette alırız. Fakat Avrupalıların bütün âdetlerini ve ahlâkını, hayat tarzını kabul edemeyiz. Zira sonra zarar görürüz. Bir toplumun bilim ve sanayiini almak, o toplumun bütün âdetlerini ve ahlâkını almayı gerektirmez. Nitekim bizim gibi Japonlar da bundan otuz sene önce ilim ve sanayii bakımından geri durumda idiler. Birdenbire gözleri açıldı. Az zamanda Avrupalılara eşit oldular ve hattâ birçok hususta onları geçtiler. Bu arada Avrupa âdetleri ve ahlâkından hiçbir şeyi kabul etmediler"[77], düşüncesi içindedir. İslâmcıların genel kanaati, Avrupa'dan sadece ilim ve fenler alınmalı; ahlâk ve moda gibi kültürel ve sosyal yapıya ait hususlar reddedilmelidir, şeklindedir.[78]

İslâmcılar Batı'nm tekniğini alma konusunda bazı ölçütler belirlemişlerdir: Taklitten kaçınmak ve alınanların sosyo-kültürel yapıya uygun olmasını sağlamak. Bir başka deyişle Batı medeniyetini millileştirmek. Şehbenderzade Ahmed Hilmi, bir toplumu ötekinden farklı kılan, tarihî, irsî ve milli muhit, fikirler ve değerler olduğunu söylemektedir.[79] Bunlar aynı zamanda fertlerde algı alanlarını oluşturan referans çevreleridir. Bu referans çevresi, bir toplumun inanç, norm ve kültürlerinden oluşmaktadır. Oysa Batı metot ve tekniklerinin geliştirdiği model, Batı toplumlarının ihtiyaçları ve sorunları için üretilmiştir.[80] Dolayısıyla Batı toplumları için üretilmiş olan modellerin Osmanlı toplumu için aynıyla alınması isabetli olmayacaktır. Öte yandan alınacak maddi kültür unsurları sosyal ihtiyaçlara cevap verir nitelikte olmalı, alıcı durumundaki kültür ile hâkim kültürün değerleri taban tabana zıt olmamalıdır.[81] İslâmcıların bir kısmına göre alınacak maddi unsurlar Osmanlı kültürel yapısı ile kolaylıkla uyum sağlayacak nitelikte değildir. Bundan ötürü İslâmcılar, Batı'yı ileri duruma getiren kurumların getirilip, kanunların tercüme edilerek

---

[77] Musa Kâzım (Konuşan), "Kuvvet Hazırlamak 2", Yazan: Eşref Edip, *SM.*, C.3, Adet 59, 1325, s. 99-102.

[78] Said Halim Paşa, "Devr-i İnhitat, s. 155; Seyyid İdrisi, "Avrupa'nın İslâmiyet ve Türklük Hakkındaki Nazarı", *İM.*, C. 1, S. 7, s. 207; Şeyh Mihr-i Din Arusi, "biz Müslümanlar Avrupa ulum ve fününuna yabancı nazarıyla bakmamahyız. Ulûm ve fünûnu Avrupalılar Müslümanlardan istiare etti, şimdi biz bu ulum ve fünunu istirdad edersek mal-ı mağdubimizi ele geçirmiş oluruz. Yabancı malı almış sayılmayız", demektedir. Bkz. Şeyh Mihr-i Din Arusi, "Avrupa Medeniyeti Nereden Geldi? Bu Medeniyetin Doğru İsmi Nedir?", *Hikmet*, Numara 3, 22 Nisan 1326, s. 3-4.

[79] "Körü Körüne Taklit Hakkında Bir Mütalaa", *Hikmet*, Numara 5, 10 Cemaziyelula 1328, ss. 3-4.

[80] Orhan Türkdoğan, "Modernleşmenin Yeni Boyutları", *İslâmi Araştırmalar*, C. 8, S. 3-4, 1995, s. 239.

[81] Mustafa Erkal, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*, Mayaş Yay., İstanbul 1984, s. 8.

uyarlanmasının istenilen neticeyi vermeyeceği inancındadırlar. Mesela Fransa'dan ve İngiltere'den eğitim programları getirerek onları tercüme ettirmek suretiyle eğitim programlarını kabul etmek, adalet sistemini ıslah etmek için Fransa adalet sistemini almak, İslâmcılar tarafından onaylanacak bir yapılanma değildir. Çünkü bir toplum için mükemmel olan bir kurum, kültürü, medeniyeti, âdetleri, gelenekleri farklı bir toplum için aynı mükemmelliğini devam ettirebilir miydi?[82] Said Halim Paşa bunun mümkün olmadığı görüşünü taşımaktadır. Belki yapılması gereken şey dinden, asrın gereklerine göre faydalanma yollarını bulup çıkarmaktır.[83]

Filibeli Ahmet Hilmi, Said Halim Paşa, Mehmed Âkif gibi İslâmcılar kendi kültürel değerlerimizi ihmal etmeden çağdaşlaşmadan yanadır. Filibeli'ye göre Osmanlı İmparatorluğu, siyasî ve toplumsal buhran geçirmektedir. Çok yönlü bu buhrandan kurtulmanın yolu manevî ve dinî değerlerden alınacak kuvvetlerle mukavemet ve mukabele edilebilir. Ancak bu yapılmaz da bu dinamikleri bir tarafa atar ve mazimize, çevremize, irsî kabiliyetlerimize hiçbir münasebeti olmayan Avrupalı fikirleri rehber edinirsek felâkete doğru sürüklenir, intihara kalmış oluruz.[84] Filibeli de, Said Halim Paşa gibi, toplumları birbirinden ayıran maddî ve manevî unsurlar olduğunu, bu unsurlardan manevi unsurların, bir toplumun kimliğini belirlemede büyük önemi haiz olduğu görüşündedir. Ona göre, Osmanlı toplumu Avrupa'nın manevi medeniyet unsurlarını hiç düşünmeksizin kabul ederse, bu milliyet ve manevi kimliğini red ve inkâr; dinî düsturları terk anlamına gelir. Bu aynı zamanda toplumun kaidelerine ve sosyolojinin kanunlarına aykırıdır.[85] Âkif, Batıcıların, Batılı modeli aynıyla almak gerektiği iddialarını eleştirir ve Batı ilim ve teknolojisini kendi değerlerimizle birleştirmemiz gerektiğini düşünmektedir:

> Mütefekkirlerimiz dini de hiç anlamamış;
> Ruh-u İslâm'ı telakkileri gayet yanlış,
> Sanıyorlar ki: terakkiye tahammül edemez;
> Asrın âsâr-ı kemaliyle tekâmül edemez.
> ...
> O kanaat da şudur: Sırr-ı terakkinizi siz,
> Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz.
> Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;

[82] Abdülaziz Çaviş, "Âlem-i İslâm. Hastalıkları Çareleri", Çev. M. Akif, *SR*., C. 14, Adet 357, 1332, s. 145-149; Said Halim Paşa, "Devri İnhitat", s. 155.
[83] "Neden Birleşemiyoruz, Tasvir-i Efkârdan", *SR*., C. 15, Adet 388, 1335, s. 423-425.
[84] "Körü Körüne Taklit Hakkında Bir Mütalaa", *Hikmet*, Numara 5, 10 Cemaziyelula 1328, ss. 3-4.
[85] "Körü Körüne Taklit..., s. 3.

Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garbın, alınız san'atini
Veriniz hem de mesainize son sür'atini,
Çünkü kaabil değil artık yaşamak bunlarsız,
Çünkü milliyeti yok san'atin, ilmin; yalnız,
İyi hatırda tutun ettiğim ihtarı demin:
Bütün edvâr-ı terakkiyi yarıp geçmek için,
Kendi 'mahiyyet-i ruhiyye'niz olsun kılavuz
Çünkü beyhudedir ümmid-i selâmet onsuz.[86]

Kendine özgü görüşleri ile temayüz etmiş olan Filibeli, Batılılaşmak yerine bir tür Amerikanlaşmayı teklif etmektedir. Ona göre Amerika, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinden daha modern, daha medeni, "Bize karşı kuyruk acısı olmayan", köhne Avrupa gibi "hissiyatına değil, maddi menfaatlerine tâbi" bir ülkedir. Bütün bunlardan dolayı tarım, bayındırlık, ziraat, alet ve edevat hususunda ilerlemek için Amerika'dan; kendi kudret ve haysiyetini takdir eden bir milletin nasıl düşündüğünü, nasıl işlediğini, nasıl çalıştığını görmek için Japonya'dan faydalanmak gerekir[87] görüşünü de taşımaktadır. Filibeli burada Batılı bir ülke olmadığı halde kendi kültürel kimliğini ve geleneğini koruyarak sanayileşip kalkınmayı gerçekleştirdiği için Japon modelini uygun bir örnek olarak gösteriyordu. Mehmet Âkif de 1905'te Rusya'yı yendiği için Japonya'ya hayranlık duymakta ve Filibeli gibi Japon tipi modernleşmeyi önermektedir.

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı;
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı

mısralarında bu görüşünü açıkça ifade etmektedir. Ancak bu söylendiği kadar basit olmamalıdır. Çünkü ilim ve teknolojisi kültürün bir parçasıdır. Bu haliyle onu öteki kültür ve medeniyet unsurlarından ayırmanın mümkün olup olmadığı ciddi bir problem oluşturmuştur. Âkif 'alınız' derken herhalde böyle bir ayrımın mümkün olduğuna, dolayısıyla Batı'nın ilim ve teknolojisini alan bir toplumun Batı'nın 'mahiyyet-ruhiyyesini' oluşturan öteki unsurları almak gibi bir zorunluluğu bulunmadığına inanmaktadır. Fakat bu konuda Batı'da ve İslâm dünyasında farklı düşünen, yani mümkün olmadığı yönünde düşünen ve oldukça etkili olan başka çevreler olagelmiştir.[88] Öte yandan Kara'nın dediği gibi insanoğlu 'doğrudan doğ-

[86] Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, İnkılâp ve Aka, İstanbul 1983, s. 185-187.
[87] "İctimaiyat: Aktar-ı Mechule-i Cihandan: Memalik-i Müttehide-i Amerika", *Hikmet*, Numara 37, 26 Zilhicce 1328, ss. 5-6.
[88] Mehmet S. Aydın, "Türkiye'de Din ve Modernleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, Nisan-Mayıs 1997, C. 17, S. 116-117, s. 14-19.

ruya' Kur'an'dan veya bir metinden ilham almaya kabiliyetli midir ve boş kafayla herhangi bir şeyi, bir metni anlayabilir mi?[89] Bu tür ifadeler İslâmcıların paradokslarından biridir.

İÇTİHAT KAPISININ AÇILMASI

İslâmcılara göre İslâm toplumlarımn içinde bulunduğu hukukî, entelektüel, ruhsal ve toplumsal hayatla ilgili her türlü sorunlardan kurtulmaları ve deyim yerindeyse çağdaşlaşmaları için içtihat yapmanın zorunlu olduğuna inanıyorlardı. İçtihat kapısının yeniden açılması aynı zamanda hakiki İslâm'a dönülmesi için zaruridir. İçtihat sözlükte cehd ve meşakkati yüklenme anlamına gelmektedir. Terim olarak kesin delillerle sabit olmayan ahkâm-ı fer'iyyeyi anlamak için şer'i delillere başvurarak ortaya çıkan problemlere çözüm bulmak için elinden geldiği kadar çalışmak demektir.[90] Bir başka tanıma göre de asrın ihtiyaçlarına göre müçtehıtlerin sözlerinden hüküm çıkarmak mânâsına gelir.[91] Buna göre içtihat değişen şartlara, değişen ihtiyaçlara ve problemlere karşı dinî delillerden hüküm çıkararak, onların çözülmesi hususunda çaba sarfetme faaliyetidir.

Pek çok İslâmcıya göre, 10. asırdan itibaren içtihat kapısı kapatılıp ve taklit yoluna gidildiği için İslâm dünyası gelişmelerın dışında kalmış, dinamizmini kaybetmiş, gerilemiş[92], terakki ve tekâmül sona ermiştir.[93] İslâm'ın, İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumdan kurtulup gelişmesi, ilerlemesi isteniyorsa kapandığı iddia edilen içtihat kapısı mutlaka açılmalıdır.[94]

"Asr-ı hâzırda âlem-i İslâm'da mütebahhir ve şeriat-ı ictihadı cami' zevat bulmak maa-t-teessüf müşkil görünüyor. Fakat zamanımızda müctehid bulmak müşkildir diyerek bab-ı ictihadı kema kane kapalı addetmek, binlerce mesâili yüz üstü bırakmak mümkün ve câiz olur mu? Muâmelât alabildiğince tezâyüd ediyor. Yeniden yeniye lâ-yuâd meseleler hâdis oluyor. Bu mesâilin halli, o muâmelâtın bir nehc-i kavime rabtı ihtiyacı baştan başa âlem-i İslâmiyyeyi kıvrandırıp duruyor."[95] İslâmcılar,

---

[89] İsmail Kara, "İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, C. 6, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 43.

[90] El-Mağribi, "Müctehidler Yetiştirelim", *SM.*, C. 3, Adet 75, 1325, s. 364-366; Manastırlı İsmail Hakkı, "Bab-ı İctihad Daima Küşade Bulunmaktadır", *SM.*, C. 2, Adet 34, 1325, s. 115-117.

[91] Kilisli Münir, "İctihad", *BH.*, C. 3, Adet 100, 5 Rebiülevvel 1329, s. 1861-1863.

[92] Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İM.*, C. 1, S. 5, s. 133; Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İM:*, C.1, S., 4, s. 104-107; "Alem-i İslâm'ın Zaafı ve Kuvveti 3, İkinci Mebhas Esbab-ı Zaaf Esbab-ı Diniyye", *Hikmet*, Numara 19, 20 Şaban 1328, s. 6-7.

[93] Seyyid Bey, "Âlem-i İslâmın...", s. 7.

[94] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, s. LXI.

[95] M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, Sebilürreşad Kütüphanesi, İstanbul, tarihsiz, s. 402.

hangi konularda içtihad yapılabileceği hususunda hemfikirdirler. Onlara göre İslâm'ın esasları tehâlif ve tekâmül edemez. Dolayısıyla bu hususlarda içtihat yapılamaz. Fakat toplumu ve idareyi ilgilendiren toplumsal, hukukî, düşünsel her türlü konuda içtihat yapılabilir.[96]

Hakikaten hicri 4. yüzyıldan itibaren İslâm toplumları birçok bakımdan dinamikliğini kaybetmiş; düşünce planında yeni fikirler üretme yerine mevcut bilgileri öğrenme ve bunları bir sonraki nesle nakletmeyi tercih etmişlerdir. İslâm hukuku toplumun yapısındaki değişikliklere paralel olarak değişme özelliğine sahip, toplum hayatındaki gelişmelere göre duyulan ihtiyaçlara ve bu bağlamda ortaya çıkan problemlere çözüm üretebilecek şekilde düzenlemeler yapılmasına müsait ise de bu özelliğini ortaya koyan çalışmalar hicretin ilk üç asrında yapılabilmiş, bunu takip eden zamanlarda fıkıh çalışmaları ancak mevcudu korumaya yönelik olmuştur. Bununla da kalınmamış yeni içtihatların yapılmasına engel olmak amacıyla içtihat kapısının kapandığı iddia edilmiştir.[97] Gerçekten de içtihat kapısının kapanması, İslâm fıkhının kural ve kavramlarının ihlali olup, bütün İslâm toplumlarını sürekli bir durgunluğa ve değişim kanunlarının uygulanmasına engel olmuştur.[98] Abduh, İslâm toplumlarının dinamizmini kaybedip durgunlaşmasında ulemanın büyük rolü olduğundan bahsetmektedir. Ona göre ulema ataleti nedeniyle yeni meseleler karşısında akılla hareket etme yerine nakile dayanarak bunları çözüme kavuşturmak istemişlerdir. İslâm toplumlarında görülen bu anlayış düşünce tembelliğine yol açmıştır. Çünkü dini aslî kaynaklarının doğrultusunda yorumlayarak yeni meselelerin çözümünde referans göstermek, düşünsel bir faaliyetin içine girmeyi (cehd) gerektirir. Böyle bir faaliyet karşısında işin zorluğu ve zorunluluğu bağlamında iki grup ortaya çıkmıştır:

1- İçtihat taraftarları: Başta Elmalılı Muhammed Hamdi, Filibeli Ahmed Hilmi, Ahmed Hamdi Akseki olmak üzere Mehmed Şemseddin, Halim Sabit, Seyyid Bey, Milaslı İsmail Hakkı ve daha birçok İslâmcıbu grup içinde sayılabilir.

2- İçtihada karşı olanlar: Ali Tayyar ve Bediüzzaman Said Nursi gibi İslâmcılar da kendilerine göre bazı gerekçelerle içtihada karşı çıkmışlardır.

---

[96] M. Şemseddin," Fıkıh ve Fetava: İçtihad Ne Demektir ve Ne Gibi Ahkâmda İçtihad Olunur?", *SR.*, C. 10, Adet 246, 1329, s. 193-195; "Âlem-i İslâm'ın Zaaf ve Kuvveti", s. 6.

[97] Aktan, Hamza, "Çağdaşlaşma Sürecinde İslâm Hukuku", *İslâm ve Modernleşme*, II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İsam Yay., İstanbul 1997, s. 170.

[98] Mahmasani, Subhi, "İslâm Fıkhının Çağdaş Toplumsal İhtiyaçlara Uyarlanması", *Değişim Sürecinde İslâm*, Haz: John Esposito-John Donohue, Çev: Ali Yaşar Aydoğan-Aydın Ünlü, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 194.

İslâmcıların çoğunun da içinde bulunduğu birinci gruba göre, içtihad bir görevdir. İslâm toplumlarında görülen tıkanıklıkların giderilmesi için düşünsel bir faaliyet olan içtihad her zaman yapılmalıdır. Bu gruba göre içtihat kapısı hiçbir zaman kapanmamıştır, kapanmayacaktır da. İkinci gruba göre bu zamanda içtihat şartlarına sahip bir ulema[99] kalmadığı gibi bundan sonra da gelmeyecektir. Ulemanın bu derece zayıfladığı bir zamanda içtihat kapılarının açılmasını iddia etmek ihtilafları artıracak, cehaleti körükleyecektir.[100] O halde yapılması gereken şey önceki mezheplerden birinin görüşünü taklit etmektir.[101] Hem çalışmak, didinmek, akıl yürütmek hiç kimsenin işine gelmiyordu. Bu müşkül zahmetten kurtulmak için içtihat kapılarını kapamak daha kolay ve daha münasip görülmüş, dolayısıyla taklit yoluna gidilmiştir[102].

Yukarıda da değinildiği gibi, İslâm toplumları belli bir süreçten itibaren dinamizmini ve gelişmesini durdurmuş bir medeniyet ve kültür çerçevesinde, içtihadı gerçekleştirecek bir zihinsel yapının, yaratıcılığın kapanmasıyla zaten bir anlamda içtihat kapıları kapanmış oluyordu. Ancak burada yalnızca ulemayı suçlamak yerinde olmayacaktır. Bu düşünce tembelliğinin, fikrî sönüklüğün oluşmasında ulema kadar müstebit yöneticilerin de dahli vardır. Çünkü âlimlerin yeni düşünce üretme konusundaki yetersizlikleri bu yöneticilerin fikirleriyle uyuşuyordu.[103] Bu şekilde yöneticiler Allah resulünün halifesi, fıkıhçılar da peygamberlerin mirasçısı olarak tam bir istirahatla geçinip gidiyorlardı. Öyle ki eskiden olduğu gibi değil, artık hükümetle ilim barışmış durumda idi. İşte İslâm âleminin sultanları ve emirleri, âlimleri ve fıkıhçıları... bakış noktalarını kaybetmiş, fakat ortak şahsî menfaatlerini takibe koyulmuşlardı. İslâmiyet de merkezden ayrılmış bir araba gibi bilinmeyen bir noktaya doğru gidiyordu.[104] Onun için öncelikle zihinsel yapının, yaratıcılığın yeniden inşa edilmesi gereklidir. Bu inançla ortaya atılan İslâmcılar da İslâm dünyasının içinde

---

[99] İctihad hususunda özgün görüşleri olan Şatibi'ye göre içtihad yapabilecek âlimler;
a. Tam anlamıyla şer'i maksatları kavramış olmalıdır. b. Bu anlayış üzerine bina edeceği hüküm istinbatına kudreti bulunmalıdır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ebu İshak eş-Şatibi, *el-Muvafakat*. Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1993, s. 104.

[100] İbnu'r-Rahmi-Ali Tayyar, "Teceddüt Âleminde", *BH*., C. 5, Adet 116, 13 Haziran 1327, s. 2123-2125.

[101] Manastırlı İsmail Hakkı, "Bâb-ı İctihad Mesdud mudur", *SM*., C. 2, Adet 31, 1325, s. 65-67.

[102] M. Şemseddin, "Fıkıh ve Fetva: İctihad Ne Demektir? Ve Ne Gibi Ahkâmda İctihad Olunur?", *SR*., C. 10, Adet 246, 1329, s. 193-195; Seyyid Bey, "İctihad ve Taklit", *İM*.,C. 1, S. 7, s. 194-197.

[103] Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", s. 133; Halim Sabit, "İctihada Dair", *SM*., C. 3, Adet 74, 1325, s. 341.

[104] Halim Sabit, "İctihada Dair", *SM*., C. 3, Adet 77, 1325, s. 391.

bulunduğu duruma bakarak içtihat kapısının mutlaka açılmasına inanıyorlardı. Onlara göre:

1- İslâm çağın şartlarına göre yeni meselelerle karşı karşıyaydı. İslâmcılar bu yeni meselelere zamanın şartlarına göre uygun çözümler getirmek amacındaydılar.

2- İslâm dünyasında birliği temin etmek için mezhepleri birleştirmek ya da mezhepler arası ihtilafları en aza indirgemek için onları törpülemek, anayasa ve kanunlaştırma hareketlerinde bütün mezheplerden faydalanabilmek, onlardan zamanın şartlarına en uygun olan hükümleri tercih edip almak gerekliydi, böyle bir girişim için içtihadın yolu açık olmalıydı.

3- Batı medeniyetinden yeterince faydalanabilmek, bir ölçüde tenkitleri karşılayabilmek için de içtihad kapısının açık olması gerekiyordu.[105]

4- İhtiyaçlar. Halim Sabit'e göre ihtiyaçlar bütün kâinatın, bilumum insanların en büyük muallimi, en büyük mürşid ve rehberidir. İhtiyaç insanlar için daima en doğru, en kestirme yolu gösterir. Kısacası ihtiyaçlar insanların manevi mevcudiyetleri, ilimleri, ruhları fikirleri için de pek çok yol göstericilik yaparlar.[106] Dolayısıyla ihtiyaçlar içtihad kapılarının açılmasına neden oluyordu.

Yine Halim Sabit'e göre "İslâmî yükselişler" içtihad ile birlikte müçtehidler tarafından gerçekleştirilir. İslâmiyet taklitçilerin elinde kaldıktan sonra milletimizde büyük ayrılıklar olmuştur. Bölünmeler başlamış, İslâm askerleri nereye gitse yenilmiş, idare işleri öncekilerden daha fazla olarak ecnebilerin ellerine düşmüştür... Bilinen bir gerçek var ki o da fıkhımız bugünkü haliyle sosyal hayatımızı idare edemiyor... Onun için içtihat kapısı açılmalıdır.[107]

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi yeni içtihatların lüzumundan bahsetmektedir. Filibeli, eski müçtehitlere eşdeğer sayılabilecek ulema yetişmez olmuş ya da imkânı kalmamıştır inancıyla bu kapının kapanmasını veya kapatılmasını çok büyük bir âcizlik olarak görmektedir. Bu sebeple "İçtihat kapısı kapandı" demek ruhi ve toplumsal ihtiyaçlara çözüm üretme imkânı kalmadı demek anlamına gelir ki bu da bir topluluğun dinî hislerine ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermekten başka mânâ taşımaz görüşündedir. Yeni şartlar ve ihtıyaçlar karşısında yeni içtihatların mutlaka yapılmasından yana olan Filibeli bunu inkâr etmenin dinî bir

[105] Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, s. LXI
[106] Halim Sabit, "İctihada Dair", *SM.*, C. 3, Adet 58, 1325, s. 87-89.
[107] Halim Sabit, "İctihada Dair", *SM.*, C. 3, Adet 77, 1325, s. 393.

topluluğun manevi gıdasını inkâr etmek demek olacağını belirtmektedir.[108]

Filibeli Ahmed Hilmi, Elmalılı M. Hamdi, M. Şemseddin gibi İslâmcılar içtihadın ferdî olmaktan çıkarılıp belli bir kurum haline getirilmesinden yanadırlar. Filibeli, Şia'da içtihadın her türlüsünün serbest olduğunu, buna rağmen onların da geri durumda olduklarını, bu yüzden kurumsallaşmanın gerektiğini belirtmektedir:

> Yeni ictihadlar lâzımdır. Bunu inkâr etmek dinî bir topluluğun manevi gıdasını inkâr etmek demektir. Lakin zamanımızda ictihad nasıl yapılmalı? Burası son derece mühim bir meseledir...İslâm âleminde hakikaten faziletli ve ilim sahibi olan kırk elli kadar âlimden mürekkep bir 'Meclis-i Âli-i İctihad' meydana getirmekten başka çare yoktur... Böyle yüksek bir meclisin meşgul olacağı maddeleri bugünkü koşulları dikkate alarak ortaya koyabiliriz. Bunların en mühimi sosyal işlere temas eden ve artık bu zamanda faydaları kalmayan ictihadları değiştirmek ve yenilemektir.[109]

Yukarıda İslâmcıların bir kısmının içtihada karşı olduklarını ifade etmiştik. Bu gibilerin içtihada hangi gerekçelerle karşı çıktıklarını belirtmekte fayda var. Said Nursi içtihat kapısının açık olduğunu, zaman gereği oraya girmeye engeller vardır diyerek, içtihadın bazı sıkıntılara yol açacağını söylemektedir. Ona göre:

> 1- İctihad namıyla kasr-ı İslâmiyetten yeni kapılar aralayarak duvarlarından muhariplerin girmesine vesile olacak delikler açılmamalıdır.
>
> 2- Selefin bütün zamanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek fikirleri olduğu halde onları bırakıp heveskerâne yeni içtihadlar yapmak bir nevi bid'attir.
>
> 3- Şu anda İslâm dünyasında Avrupa medeniyetinin etkisiyle siyaset, felsefe ve dünya hayatı revaçtadır. Bunlar içtihadın sıhhati için birer engel teşkil edecek mahiyet kazanmışlardır.
>
> 4- Zaruriyatı terk eden, dünya hayatını uhrevi hayata tercih eden ve maddi felsefeye dalmış olanların içtihat arzuları İslâm'ı tahrip eder.
>
> 5- Bu zamanın müctehidlerinin içtihadları şer'î değil, felsefî ve hevesîdir. Bundan ötürü bu müçtehidlerin ictihadları makbul değildir.

---

[108] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, C. 1, Hikmet Matbaası, Konstantiniyye 1326, s. 646-648.

[109] Şehbenderzade. s. 518.

6- Bugünün insanları Hz. Peygamber'in nurlu ve hakikî asrından uzak olmaları, onları hakikatleri görebilmekten ve buna uygun ictihadda bulunmaktan uzak bırakmaktadır.[110]

Görüldüğü üzere içtihada yeri ve zamanı değildir diyerek olumlu bakmayan Said Nursî, Ali Tayyar ve Şeyhülislâm Mustafa Sabrı Efendi hariç İslâmcıların çoğu içtihat kapısının açılmasından ve çağın ihtiyaçlarına ve şartlarına göre yeni içtihatların yapılmasından yanadır.

KADININ KONUMU

Kadının konumu bir Müslüman ülkede çağdaşlaşma ve Batılılaşmanın en görünen şekli olarak kabul edildiğinden, İslâmcıların bu konu hakkındaki görüşlerinden bahsetmek gerektiği düşüncesindeyiz.

Filibeli Ahmet Hilmi, kadını, "milletin kemâlât ve inhitâtının âyînesi"[111] olarak değerlendirirken M. Şemseddin de "tekâmül veya inhitât-ı ictimaiyenin barometresi"[112] olarak görülmektedir.

İslâmcılar, Oryantalistlerin, Türkçülerin ve Batıcıların, İslâm'ın kadınları ezdiği, onları ikinci sınıf bir varlık olarak kabul ettiği, onları tesettür emri yahut tavsiyesiyle toplumsal alandan soyutladığı[113] ve bu bakımdan eğitilmelerine engel olduğu şeklindeki iddialarına eleştirel mahiyette cevap üretmişlerdir.

İslâmcılar ilk önce İslâm dininin kadını geri ezdiği, geri bıraktığı söylemlerinin doğru olmadığını ispat edebilmek için, öğrenmenin kadın erkek her iki cins için farz olduğunu dinî yönden temellendirme yoluna gitmişlerdir. Bu bağlamda Fatma Aliye Hanım "Alaturkanın içinde de, sûret-i talime gelince, İslâmiyet'in mâni-i talim ve terakki-i nisvân olması hakkında bazı ecânibin isnadâtı nasıl bir kizb ve deruğ olduğu malûmdur. Beşikten mezara kadar taleb-i ilme ve ilmi Çin'de dahi olursa almakla memur olmakda kadın erkek ayrılmadığı cihetle istidad ve heves ve arzuya göre tahsil ve talimde nisvanın dahi ilerlemesi Avrupaca olduğu gibi İslâmlarca dahi kabul ve mergûbdur"[114] görüşünü taşımaktadır. M. Ferid Vecdi de aynı görüştedir: "Biz ulûm ve âdâb-ı ictimâiyyeye uygun olmak şartıyla, kadına bütün hukuk-u tabiisinin verilmesine hiçbir zaman muârız değiliz. Şeriat-ı İslâmiyye müslüman kadınlarına Avrupalı kadınların

[110] Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 480-484.

[111] Filibeli Ahmet Hilmi, "Din ve Felsefe Karşısında "Feminizm", *Hikmet*, Numara 6, 17 Cemaziyelula 1328, s. 1.

[112] M. Şemseddin, "İslâm Hanımı", *İM.*, S. 55, s. 1102.

[113] Bu konuda Bkz. Selahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*, Haz: Metin Martı, Arba Yay., İstanbul 1989, s. 27-28.

[114] Fatma Aliye Hanım. "Talim ve Terbiye-i Benât-ı Osmaniyye", *Hanımlara Mahsus Gazete* (37), 25 Kanun-i Evvel 1311/20 Receb 1313, s. 1.

mâlik olmadığı birçok hukuku bahşetmiştir. Maa-mafih kadınlardan bir kısmının bu hukuktan mahrum kalmalarıyle mestûriyyet yahud adem-i mestûriyyet arasında asla münasebet yoktur. Bu müddeamızm delili şudur ki hukuklarından en ziyade mahrum kalan, erkeklerin zulmüne en çok maruz bulunan hep mestûr olamayanlardır. Zira mestûriyyet mes'elesiyle, kadının terbiyesi, tehzibi başka başka şeylerdir. Eğer kadınların hukuk-u tabiilerinden mahrûmiyetlerine sebep denildiği gibi mestûriyyet olsa idi, fellahlarla, bedevî kadınların o hukuktan en ziyade müstefid olan kadınlardan olmak icâb ederdi."[115] Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi ve Fatma Aliye Hanım da örtünmenin kadınları sosyal hayattan alıkoymayacağını söylemektedir.[116]

İslâmcılara göre İslâm dini kadınlara her türlü haklarını veren[117], onları yükselten[118] bir dindir. İslâmcılar Avrupalılarm kanun halinde tesisine çalıştıkları imtiyazların bırçoğunu, Müslüman kadınlarının, İslâm sayesinde daha yedinci yüzyılda nâil olduklarım iddia edip[119]; Avrupa'dakı kadınlarla erkeklerin eşit oldukları iddia edilmesine karşın kadınların hakikatte esir olduklarını, İslâm'ın kadınlara tanıdığı haklardan birçok sahada Batılı kadınların bunlardan mahrum olduklarını söylerler.[120]

Yukarıda da ifade edildiği üzere İslâmcılar kadınların toplumun aynası olduğunu söylemektedirler. Bu bakımdan onların eğitilmeleri gerektiği hususunda çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Osmanlı toplumunda kadınların yeterince eğitilmedikleri konusunda bir durum tespitinde bulunmuşlar, kadınların eğitilmeyip ana kucağında bırakılmalarını doğru bulmadıklarını açıklamışlardır.[121] Ahmed Naim, İslâm dininin kadınlara evlerinin sahibesi evlatlarının mürebbisi kılmakla beraber maişeti temin ve genişletme için kendi özel hallerinin imkân verdiği sanatlardan hiçbirinden men etmediğini, ilim tahsil etmenin erkekler kadar kadınlar için de farz olduğunu söyleyerek belli şartlar dahılinde eğitilmeleri gerektiğinden bahsetmektedir.[122] Kadınlar öncelikle milli, ahlâki, dınî âdâb, ev işleri ve

---

[115] M. Ferid Vecdi, "Kadınlara Hürriyeti Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına", *Sebilürreşad*, C. 11, Adet 269, 1329, s. 130-132.

[116] Musa Kâzım Efendi, "Tesettür-i Nisvân", Sırat-ı Müstakim, C. 1, Adet 2, 1324, s. 20-22; nakleden Berrak Burçak, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslâm ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu", *Doğu Batı*, Yıl: 1, S. 1, Mayıs-Haziran-Temmuz 1998, s. 116.

[117] Hasan Hikmet, "Asri Aile 4", *SR.*, C. 23, Adet 576, 1339, s. 55.

[118] M. Şemseddin, "İslâmiyette Kadının Mevki-i İctimaisi", *İM.*, C. 1, S. 6, s. 170-173.

[119] Mustafa Adlî, "Kadın Bais-i Terakki-i Millettir", *Hikmet*, Numara 41, 13 Kanunisani 1326, s. 6-7.

[120] M. Safvet, "Bizdeki Yenilikler", *BH.*, C. 7, Adet 168, 7 Şaban 1330, s. 2954-2956.

[121] M. Safvet, s. 2955.

[122] Ahmed Naim, "İslâmiyetin Esasları, Mazisi ve Hali", *SR.*, C. 11, Adet 284, 1329, s. 369-376.

hıfzıssıhha ile ilgili bilgileri öğrenmelidirler.[123] Ayrıca aile ile ilgili görevlerini yerine getirebilmeleri için kadınların temel eğitimlerini tamamlamaları yeterlidir. Bu nedenle Musa Kâzım Efendi'ye göre kadınların üniversitelerde vakit kaybetmesi gereksizdir, bunun yerine evlerinde oturup asli görevlerini yerine getirmeleri daha evlâdır. Üstelik İslâmiyet kadına maddi zorunluluk yüklemediğinden iş bulup çalışması için üniversiteye gitmesi gerekmemektedir.[124]

Ilımlı ve esnek görüşleriyle tanınan M. Şemseddin de asrilik/çağdaşlık adına kızların yabancı dil öğrenmelerini eleştirmektedir.[125] İslâmcılar anne olacak kızların Osmanlı ülkesindeki yabancı okullarına ve eğitim için Avrupa'ya gönderilmesine karşıdırlar. Onlara göre feminizmin bizde ortaya çıkmasının önemli sebeplerinden birisi de kız çocuklarının yabancı okullarında okuyup, bu düşünceyi benimsemeleridir.[126]

Kadınların çalışma hayatına katılmaları konusunda da farklı görüşler mevcuttur. M. Şemseddin kadınların çalışma hayatına katılmalarını desteklerken[127] bazı İslâmcılar da İslâm'ın kadınlara maddi sorumluluk yüklemediğini; kadınların çalışması görüşünün Batılılar ve Batıcılar tarafından farklı maksatlarla ortaya atıldığını; erkeklerin boş gezdiği bir toplumda kadınların çalışmasına ihtiyaç olmadığı düşüncesindedir.[128]

Görüldüğü üzere İslâmcıların muhafazakâr kanadının kadının eğitimi konusunda ve çalışması konusunda dönem gereği pek isabetli davranmadıkları söylenebilir.

Sonuç yerine

İslâmcılık kökleri daha eskilere dayanmakla birlikte, sistemli bir fikir akımı olarak kendini II. Meşrutiyet'ten sonra göstermiştir. İslâmcılık akımı Batılıların, Oryantalistlerin İslâm dini hakkında iddialarına cevap vermek için çeşitli söylemler geliştirmişlerdir. Onlara göre Batılıların İslâm hakkındaki iddiaları esastan yoksundur. Bunun yanında İslâmcılar

---

[123] Fatma Nezihe, "Tahsil-i Nisvan", *BH.*, C. 3, Adet 75, 1328, s. 1455-1456; Fatma Sadiye, "Validelere Bir Hitap ve Hanım Kızlara", *Volkan*, Numara 11, 21 Aralık 1908, s. 2-3; Abdülaziz Çaviş, "Taklit Beliyyesi", Çev.: Mehmed Akif, *SR.*, C. 14, Adet 357, 1332, s. 145-149.

[124] Musa Kâzım, *Külliyat*, İstanbul 1336, s. 257-258.

[125] Abdülaziz Çaviş, "Alem-i İslâm Hastalıkları ve Çareleri 2", Çev. Mehmed Âkif, *SR*, C. 14, Adet 358. 1332, s. 158-162.

[126] Mehmed Fahreddin, "Nisaiyundan Cevad Sami Bey'e Açık Mektup", *SR.*, C. 1-8, Adet 19-201, 1330, s. 364; M. Fahreddin, "Feminizm Meselesi -1- Bizde Nisaiyun Nasıl Türedi?", *SR*, C. 1-8, Adet 13-195, 1330, s. 236; M. Fahreddin, "Feminizm Meselesi -2- Bizde Nisaiyun Nasıl Türedi?", *SR*, C. 1-8, Adet 14-196, 1330, s. 260-262.

[127] M. Şemseddin, "İctimaiyat: İslâm Hanımı", *İM.*, S. 55, s. 1103.

[128] *SR.*, "Taklitçilk Milletlerin Bâis-i Helak ve İzmihlalidir", C. 16, Adet 410-411, 1335, 188-191; Hasan Hikmet, "Asri Aile 4", *SR.*, C. 23, Adet 576, 1339, s. 180-182; Ömer Kaplan, "Garbın Kötü Taraflarını Taklid", *SR.*, C. 24, Adet 600, 1340, s. 32-33.

Batı dünyasının ileri, İslâm dünyasının geriliğini kabul etmişler, ancak Batı'nın içinde bulunduğu gelişmişlik seviyesine gelmelerinde İslâm medeniyetinin büyük payı olduğunu ortaya atmışlardır. Diğer bir deyişle Batı, medeniyeti Müslümanlardan ödünç almıştır. Müslümanların tekrar istikrara kavuşabilmesi için yeniden İslâmlaşmaları gerekmektedir.

İslâmcılara göre İslâm dini, birlik, kardeşlik, eşitlik, hürriyet, baskı, zulüm ve istibdada karşı koymak, dayanışma, düşmana kuvvet hazırlamak, ilerleme vb. gibi modern toplumların her türlü taleplerini karşılayacak bir dindir. Böyle olmasına karşın İslâm toplumları neden geri durumdadır? İslâm dünyasının içinde bulunduğu kötü ve buhranlı durum, siyasî ve ahlâki sistemi olan dinin emirlerine tam olarak uymamaktan ötürü ilahî bir cezadır. Müslümanların bu cezadan kurtulabilmeleri için gerçek dini, yani Hz. Peygamber'in bildirdiği zamandaki saf haliyle yaşamaları gereklidir.

Batıcılara göre, Batı-dışı ya da sonradan çağdaşlaşan toplumlar çağdaşlaşmak için Batı medeniyetinin maddi ve manevi bütün unsurlarını "gülüyle dikeniyle" ayrım yapmaksızın almak zorundadır. İslâmcılar aşırı Batıcıların bu görüşlerine karşı çıkarlar. Onlara göre çağdaşlaşmak için Batıyı taklit etmek, hele hele körü körüne etmek gerekmez. Taklit yerine Batı'yı ileri seviyeye getiren sebeplerin araştırılmasını isterler. Bunun yamsıra İslâmcılar arasında Batı'nın medeni unsurlarını alıp, kültürel unsurlarını dışarıda bırakmak görüşü içinde olanlar ile Batı'nın medeniyet unsurlarını alıp dinî ve kültürel unsurlarımızla birleştirmek görüşünü taşıyanlar olmak üzere iki ana grubun olduğunu söylemek mümkündür. İçtihat ve kadının konumu hususunda da İslâmcılar arasında farklı anlayışların olduğu ilgili yerlerde ortaya konulmuştur.

1908 Devrimi ve Mekteb-i Mülkiye

Süleyman Güngör

Giriş

10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) gecesi Kanun-u Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulmasıyla ikinci kez Meşrutiyet ilân edildi. "Hürriyetin ilân edilmesi"nin ardından Mekteb-i Mülkiye mezunları, Rumi takvimle Temmuz ayının sonunda yapılan davet üzerine Ağustos başında Mekteb-i Mülkiye binasında toplanarak "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti" adıyla bir dernek kurdular.

Bu dernekle, hem yeni devrin ideolojik savunması ve yapılanmasına katkı sunmaya çalışırken; hem de okul olarak yeni dönemde de etkinliklerini korumaya dönük bir çaba görünürlük kazanmaktadır. Ancak bu koruma güdüsü, Mülkiyelilerin "hürriyet aşkı"nı gölgeleyecek nitelikte görülmemelidir. Çünkü dernek kurucuları ve ilk toplantıda seçilen idare heyeti üyeleri arasında nazırlara varıncaya dek etkili konumda birçok isim yer almıştır. Evkaf Nazırı Şemseddin Bey, Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey yanı sıra çok sayıda bürokrat, okul müdürü ve Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey, Servet-i Fünun Gazetesi sahibi Ahmet İhsan Bey ilk idare heyetine seçilenler arasındadır.

Bu dernek, çeşitli etkinliklerle beraber ilk sayısı 1 Şubat 1324 tarihli Mülkiye[1] adında aylık dergiyi Ağustos 1327'ye kadar yayınlamıştır. Bu derginin bazı sayıları ile birlikte dernek faaliyetlerinin duyurulduğu, dernek genel kurullarının tutanak özetleri, hesap cetvelleri ve bütçesinin yer aldığı ayrı bir bülten de bulunmaktadır. Toplam 30 sayısı incelenen derginin 20 sayısında, "dernek bülteni" olarak tanımlanabilecek ek vardır. Derginin içeriği ve dernek çalışmalarında sergilenen bu saydamlık önemli bir demokrasi ve üslup gösterisi olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada, Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti yayın organı "Mülkiye" ile dernek bülteni niteliğindeki ek üzerinden hareketle, derneğin üç yıllık dönemdeki çalışmaları ve belirgin özellikleri genel hatlarıyla ele alınacaktır.

I. DERNEĞİN KURULUŞU VE ÖZELLİKLERİ

14 Mart 1327 (27 Mart 1911) tarihindeki dördüncü kongrenin açılış konuşmasında başkan tarafından derneğin resmî açılışının Meclis-i Âli-i Millî'nın ilk yüz küşadına denk düşen kutlu günde yapıldığı söyleniyor. Ancak bu resmî açılışın öncesinde dernek faaliyete geçmiş ve derneklerle ilgili yasal bir düzenleme olmadığı için kuruluşunu resmî makamlara bildirememişti.

Dernek tüzüğü durumundaki talimatname, derneğin 1324 Temmuz'unda kurulduğunu ifade etmektedir. Kuruluş toplantısında 6 aylık dönem için seçilen yönetim kurulunun eliyle hazırlanan ilk genel kurulun 6 Mart 1325 (19 Mart 1909) gününde toplandığına bakılırsa, dernek yönetim kurulu ağustos ya da eylül ayında faaliyete başlamış olmalıdır.

İstanbul'da bulunan mezunlar tarafından Temmuz 1324 sonuna doğru bir toplantı kararlaştırıldı ve Ağustos başında Mülkiye'nin bir salonunda toplantı gerçekleşti. Hürriyet ve meşrutiyeti yücelten konuşmaların ardından kurulacak dernekle ilgili tasavvurlar ortaya konuldu. Cemiyetin varlık kazanabilmesi için, hemen bir gizli oylama ile 20 kişilik bir yönetim kurulu ve 8 yedek üye seçildi. Bu seçimde en çok oyu alan Emrah Efendi'ye 250 oy çıktığı hesaba katılırsa kuruluş toplantısında en az bu kadar kişinin bulunduğu söylenebilir. Yönetim Kurulu (Meclis-i İdare) ilk toplantısında en çok oy alan Emrah Efendiyi başkanlığa, Mekteb-i Mülkiye müdürü Celal Bey'i ikinci başkanlığa, Ticaret ve Nafıa Nezareti muhasebecisi Reşat Bey'i muhasebecilige, Mekteb-i Ticaret Müdürü Hasan Tahsin Bey'i sekreterliğe getirerek bir yürütme kurulu

[1] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* C.II, s.1329'da bu derginin 43 sayı yayımlandığını ifade ederek 5. sayısının kapağının klişesini örnek olarak kullanmıştır.

(heyet-i idare) seçti. Yürütme kurulunun ilk görevi olarak da cemiyetin nizamnamesinin hazırlanması verilmiştir.

İlk yönetim kurulu üyeleri arasından bazıları işlerinin yoğunluğu, bazıları da İstanbul dışına tayinleri nedeniyle istifa ettiklerinden yedeklerden üyeler göreve çağrılmıştır. Dernek yönetimi tarafından, 6 ay sonra genel kurulun toplanarak yeni yönetim kurulunu seçmesine kadar uygulanmak ve genel kurulun onayına sunulmak üzere Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti Talimatnamesi hazırlandı.

Dernek kuruluşunun nedeni olarak, öncelikle hürriyetin ilânını izleyen dönemde günün modasına uyma gayretinin payı görünmektedir. Toplantı ve fikir özgürlüğü başlayınca başka gruplar gibi Mülkiyelilerin de bir araya gelmeleri hedeflenmekteydi. Bütün yazılar ve konuşmalarda Mekteb-i Mülkiye bir aile, kulüp de "aşiyan-ı müşterek-i peder" baba ocağı olarak tanımlanmaktaydı. Derneğin amacı, mezunların birbirleri ile tanışmaları ve yardımlaşmaları, memleketın her köşesine memur yetiştiren Mülkiyenin ne denli güçlü bir ilim ocağı olduğunun gösterilmesidir. Her şeyden önce yetiştirdiği mezunlarıyla övünen bir okulun talebeleri olarak, istibdat döneminde çekilen acıların sona ermesiyle, içlerinde gizledikleri hürriyet düşüncesini açığa vurabilmek için bir araya geldiklerini beyan etmektedirler. Bunlarla birlikte, Mülkiyelilerin yeni dönemde toplantı hürriyetinin kullanımına örnek teşkil etme ve bunu başarıyla sürdürme arzularını da gizlemedikleri belirtilmelidir.

Üyelerin aidatı, sabit bir meblağ olmayıp kendilerince belirlenen üç ayrı tutardadır. Üyeler aylık olarak 40, 20 ve 10 kuruşluk aidat ödeme taahhüdünde bulunabilmektedirler. Bunların arasında oy veya cemiyetin imkânlarını kullanma bakımından bir ayrım yapılmamaktadır.

SELANİK SEYAHATİ

Derneğin kuruluşundan sonra yaptığı ilk faaliyet "inkılâbı vücuda getirmek hususundaki hizmet-i mukaddese-i vatanperverânelerinden dolayı Üçüncü Orduya vazife-i şükranı ifa etmek" amacıyla 16 Teşrinievvel 1324 (29 Ekim 1908) günü başlayan Selanik seyahatidir. Özel bir trenle yapılan bu geziye 80 Mülkiyeli katılmıştır. Onları vilayet-i selasede (Selanik, Manastır, Kosova) bulunan mülkiyeliler, Selanik belediye başkanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri karşıladılar. Bu ziyaret süresince özenle konuk edilen grubun onuruna ziyafetler verildı. Onların şehir içinde ulaşımları için belediye tarafından yeterli sayıda araba sağlandı, vali tarafından kabul edildiler. Ziyaretçiler ve ev sahipleri karşılıklı övgü dolu nutuklar okudular.

Bu ziyaretten sonra doğrudan İTC ile ilişkiyi gösteren bir faaliyet haberi verilmediğini belirtmek gerekir. Cemiyet adına bir iş yapılsaydı, muhakkak dergide yansıtılacağı düşüncesiyle bu tür bır girişim olmadığı ve derneğin siyasî faaliyetlerden özenle uzak durduğu söylenebilir.

II. GENEL KURUL TOPLANTILARI

A.) BİRİNCİ GENEL KURUL

Dernek altı aylık dönem sonunda 6 Mart 1325 (19 Mart 1909) Cuma günü Mekteb-i Mülkiye binasında ilk genel kurul toplantısını yaptı. Bu toplantının en önemli gündem maddesi yeni yönetim kurulunun seçilmesiydi. Bu seçimde, toplantıya bizzat katılan 200 civarındaki üyenin yanısıra taşradaki üyeler de postayla oy kullandılar.

Bu toplantıda açış konuşmasını Mekteb-i Mülkiye Müdürü ve görev süresi dolan yönetim kurulunun ikinci başkanı olan Celal Bey yaptı. Bu konuşmada, derneğin kuruluşundan beri yaptıklarım anlatan Celal Bey, 17 mülkiye mezununun Meclis-i Mebusan'a seçilmesini okul adına bir övünç olarak ifade etti. "Devr-i istibdatta" okuldan siyasî suç nedeniyle atılmış olan kişilere, cemiyet üyeliği hakkını tanımanın ötesinde, Okul Müdürü olarak, bu kişilerin yeniden öğrencilik haklarının verilmesi hususunda hükümete başvurduklarını bildirdi.

Mülkiye mezunları, genel kurul kararı ile rütbelere karşı olduklarını ilân ettiler. Bu karar cümlesinde "Memlekette bir cemıyet teşkilini en evvel kendileri düşündükleri" gibi, "hürriyet ve meşrutiyeti istikbal ve tebcil hususunda herkese tekaddüm etti"klerini özellikle belirttikten sonra "rütbelerin kavaid-i meşrutiyetle kabil-i tevfik olmadığını yine herkesten evvel Mülkiyeliler" ortaya koydular.

Toplantıda bazı üyeler söz alarak yönetim kurulunu ve talimatnameyi eleştirdiler. Mezunların haklarını korumak konusunda cemiyetin daha etkin olması yolunda konuşmalar da yapıldı. Söz alanlardan birisi de Efdalettin Bey'dır. O da, mülkiye mezununun okuldan sonra yaşadığı sıkıntıları uzun uzun anlattıktan sonra, adam kayırmacılığın sürmesi nedeniyle meşrutiyet devrinde de değişen bir şey olmadığını söyleyerek sözlerini bitirir.

Yönetim kuruluna aldıkları oyların sayısına göre, 20 asil üye seçildikten sonra kendilerine oy verilen diğer üyeler yedek olarak sıralanmıştır. Yeni yönetim kurulu, 12 Mart 1325 (25 Mart 1909) Perşembe günü kulüp binasında toplanarak nizamnamesi gereğince yürütme kurulunu seçti. Burada, 14 reyden 11'ini alan Sırrı Bey birinci başkanlığa, 8 rey alan Celal Bey ikinci başkanlığa seçildiler. Mihran Efendi muhasebeciliğe ve Hasan Tahsin Bey sekreterliğe getirildiler.

Yeni Yönetim Kuruluna seçilenlerden Hüdavendigâr vali-i sabıkı Tevfik Bey Ankara valiliğine tayin edilmesi nedeniyle İstanbul'dan ayrıldığı ve Kırkkilise Mebusu Emrah (Emrullah) Efendi işlerinin yoğunluğu dolayısıyla görevden çekilince, mebus Nail Bey ve Nureddin Bey yönetim kuruluna girdiler.

B. PARTİLEŞME

Bu genel kurulda fikir babası kim olduğu belirtilmeyen bir partileşme tartışması yaşanmıştır. Meşrutiyet şartlarında çeşitli siyasî partilerin kurulması beklendiğinden hareketle; cemiyetin bir partiye dönüşmesini isteyen teklifler, yönetim kurulu tarafından önceden mektupla üyelere bildirilmişti.

Bu teklifi, üyelerinin görüşüne açan yönetim kurulu, kendisine gelen cevapların çoğunlukla olumsuz yönde olduğunu belirterek, nihai kararı genel kurula bırakmıştır. Karşı çıkan görüşlerin vurguladığı en önemli nokta, "maksad-ı uhuvvetle teşkil etmiş" olan cemiyetin siyasî partiye dönüşmesinin bu asıl amaca aykırı düşeceğidir. Bu konuda "Bulgar Kamarasında mebus" olan 1309 mezunlarından Tahir Lütfi, 3. sayıda yer alan mektubunda bu düşünceyi uzun uzun eleştirip, siyasî parti ile dayanışma ve yardımlaşma derneği arasındaki farkları ortaya koyduktan ve mülkiye mezunlarının büyük çoğunluğunun da memur olduklarını hatırlattı. Mektubunu da, "Mülkiye mezunlarının bir fırka-i siyasîye teşkil etmeğe heves eylemelerini mantıksız ve hükümsüz bulurum" diyerek bitirdi.

Partileşme önerisine ilişkin üyelerin gönderdiği görüşler, bültende ayrı başlık altında yayınlandı ve bu konu tekrar tartışılmamak üzere kapandı

C. HEYET-İ VEKİLEYE ZİYAFET

Birinci genel kurulda bir tartışma konusu da dernek tarafından hükümet üyelerine bir ziyafet düzenlenmesi önerisi oldu. "Cemiyet nâmına Pera Palas'ta heyet-i vükela şerefine büyük bir ziyafet verilmesi hakkında vaki olan teklif cemiyetin siyaset ile iştigal etmemesine dair ittihaz edilen karardan dolayı" bu konuyu yeni yönetim kurulunun ekseriyet-i sülusan (üçte iki çoğunlukla) halletmesi kararlaştırıldı. Beklenen, siyasete karışmadan vekiller şerefine bir yemek düzenlenmesinin yolunu bulmak ve bunu üçte iki çoğunlukla kararlaştırmalarıydı. Bunu genel kurul aslında bu ziyafete pek de taraftar değildi, diye anlamak mümkündür.

Yönetim kurulu çözümü, heyet-i vekilenin tümü yerine sadece Mülkiyelileri davet etmekte bulmuş olmalı ki; 12 Şubat 1325 (25 Şubat 1910) tarihinde Sadrazam Hakkı Paşa ve diğer mülkiye mezunu vekillere Tokatlıyan'da bir ziyafet verildi. Davetlileri ikinci başkan Rıfkı Bey ile

birlikte Şevki, Efdalettin ve Samı Beyler karşıladı. Ayan âzâsından Abdurrahman Şeref Bey, mektebin 30 yıllık müdürü olarak büyük alkış aldı. Mülkiyeli vekiller olarak (Maliye Nazırı) Cavit Bey, (Hariciye Nazırı) Rıfat Paşa, (Maarif Nazırı) Emrullah Efendi, (Maadin ve Zıraat Nazırı) Mavro Kordato Efendi ve en son sadrazam Hakkı Paşa salona geldiler. Ziyafette sırasıyla cemiyet ikinci başkanı Rıfkı, Sadrazam Hakkı Paşa, Efdalettin, Emrullah Efendi, Hamayak Efendi, Cavit Bey, Müştak Bey ve son olarak yeniden Sadrazam Hakkı Paşa konuştular. Mülkiyeli mebuslardan Lütfi Fikri (Dersim), Hüseyin Cahit (İstanbul), Müfit Beyler (İzmit) de yemeğe katılanlar arasında sayılmaktadır.

Ziyafetle ilgili bilgiler Mülkiye dergisinin Nisan 1326 tarihli 16. sayısının ekindeki bültende yemeğe katılanların tam listesi de eklenerek verildi. Ziyafetin hesap cetveli de Mayıs 1326 tarihli 17. sayısında derginin son sayfasında üyelere bildirildi. Bu hesaba göre davet için 78 kişiden ücret alınmış ve 74 kişilik yemek servisi yapılmıştır. Toplamda 8424 kuruş tahsilâta karşılık 6333 kuruş 20 para masraf yapılmıştır. Bu ziyafet dolayısıyla cemiyet adına emanet hesabına 2090 kuruş 20 para yatırılmıştır.

Bu ayrıntılı bilgi, derneğin hem şeffaf yapısını gösterirken, hem de yönetim kurulunu üyelerden gelecek eleştirilere karşı korumaya dönük olabilir. Kendi verdikleri aidatlarla makam sahiplerine ziyafet verilmediği bir anlamda açıklanmış olmaktaydı. Bu ziyafet dolayısıyla Tanin'de yayımlanan bir makale gün ve yazar belirtilmeden Dernek bültenince aktarılıyor. Bu da yönetimin yapılan işin ne denli yerinde olduğunu ispatlama çabasının bir göstergesi olarak anlamlı görünebilir.

D. 31 MART OLAYI

Derneğin ilk olağan genel kurulunu izleyen günlerde patlak veren 31 Mart olaylarından sonra, bültende üslubundan dernek adına yapıldığı anlaşılan ve Hareket Ordusunun başarısını alkışlayan bir değerlendirme yayımlandı. Burada, adı bile Fransızca olan Volkan gazetesiyle İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin öncülüğündeki faaliyetlerin ve olaylar sırasında yaşanan tedhişin eleştirisi yapılmaktadır.

Dernek adına yapılan açıklamada, 31 Mart Olayından önceki döneme ilişkin olarak bir değerlendirme de yapılmaktadır. Buna göre, inkılâbın başlarında istibdat günlerini anlatmaya girişen basın işi kısa sürede şahsiyata getirdi ve bu süreç yetişmiş bütün kadroların ithamlarla kirletilmesi noktasına kadar geldi. Bu manzarada, zaten baskı altındaki memurların beceriksiz, korkak ve muhteris durumları ile halkın bundan etkilenmesi sokaklarda da bir huzursuzluğu hazırlıyordu. İttihad-ı

Muhammedi Cemiyeti ve Volkan gazetesinin etkisi bu ortamda kendisini göstermişti. Yaşananlarda "Yıldız Parmağı"nın entrikası olduğu belirtilen açıklamada, Rumeli'den hareket beklentisi ifade edilerek gelen ordunun hürriyetperverlerden oluşan milli bir nitelik taşıdığı vurgulanmaktadır.

Bu uzunca yazının sonunda memleketin geleceğinin ıslahı için en büyük gayret göstereceklerin Mülkiyeliler olduğu belirtilmektedir: "Devlet genç, namuslu, muktedir ve âteşin ellerle iş görecektir. Bunları da en ziyade mekteb-i aliye mezunları arasında bulabiliriz. İdare memuriyetleri için hazırlanmış olan Mülkiye mezunları mezunin-i aliye arasında en çok hizmet edebilecek kısmı teşkil eder."

31 Mart olayıyla bağlantılı bir nokta da, Mekteb-i Mülkiye Müdürü ve dernek ikinci başkanı Celal Bey'in Erzurum valiliğine atanması üzerine, Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Asker Kulübü adına gönderilen bir mektup dergide yayımlandı. Celal Bey'in Diyarbakır Valiliği görevini kabul etmeyip Erzurum Valiliğini kabul etmesi dolayısıyla sitem edilen mektupta, eğer Diyarbakır'da Celal Bey gibi bir valimiz olsaydı, şehrimizde irtica böylesine baş kaldıramazdı denilmektedir.

Buradan hareketle, Mülkiye'nin hürriyet ve meşrutiyet yanlısı tavrının bütün toplum tarafından bilindiğini söyleyebiliriz. Bununla paralel şekilde, Mülkiyelilerin idare kademelerinde daha çok yer almakta olduklarını da gözlüyoruz. Doğrudan doğruya derneğin yönetiminde yer alan kişilerin, atandıkları görevleri dolayısıyla ya İstanbul dışına gitmeleri gerektiği ya da işlerinin yoğunlaşması mazeretleri ile dernekteki görevlerinden istifa etmelerine ilişkin haberler bile, Mülkiyelilerin yeni dönemde etkinliğini göstermektedir.

E. AİDATLAR

Derneğin ifade edilen en önemli meselesi mâli sorunlar etrafında dönmekteydi. Hattâ dernek, binasının kirâsını ödemekten bile âciz durumdaydı. Bu durum toplantıya çağrılan genel kurul tutanaklarında da açıkça ortaya konulmaktaydı.

Ali Seydi Bey'in Teşrinisani 1325 (Kasım 1909) tarihli 10. sayıdaki "Mezunin-i Mülkiyeye bir ihtarı hayırhahane ve nacizane" başlıklı yazı, mezunların derneğe ve onun görünen yüzü olan dergiye sahip çıkmalarını hatırlatmaktaydı. Bu yazıda ilginç ve üyelerin sergilediği bir tutum, derneğin aidat tahsilâtının neden azaldığını göstermektedir. Dernek yönetiminden, üyeler kendilerinin daha iyi görevlere getirilmesi yönünde aracılık beklemektedirler. Ali Seydi'nin ifadesinden de, derneğin mümkün olan durumlarda bu görevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Sorun da tam burada patlak veriyor: Bir kişi, başka bir kişi hakkında

dernek yönetiminin delalet ettiğini duyunca, ona verilen desteğin kendisine verilmemesi üzerine küsüp aylık 10 ya da 20 kuruşluk aidatlarını göndermemeye başlıyor. Bu durumu yazar toplumsal eksikliklerimizin yol açtığı bir hata olarak niteledikten sonra şöyle devam eder: "Biz daima bir şeyi kendimize, kendi menfaatimize hadim, nafi olduğu takdirde sevmeye alışmış heyet-i umumiye namına muhabbetin ne demek olduğunu anlayamamışızdır. Kulüp heyeti -adetleri 1150'ye baliğ –bütün mezunin-i mülkiyenin, ferden ferden arzularını, emellerim tetkike, tahkike muvaffak olamaz, herkesi her istediği memuriyete geçiremez. İçimizden birinin hali, şanı, iktidarı ekseriyet âzânın malumu olunca o zâtın derece-i iktidarıyla mütenasip bir hizmete tayinine delâlet olunuyor."

Ali Seydi, MMİTC'nin üstlendiği görevleri bu yazıda şöyle özetledi: Aylık 10 kuruş karşılığında, ona her ay posta ücretiyle birlikte 4 kuruşa mâl olan Mülkiye dergisi gönderiyor, Kulüp vasıtasıyla yazdığı mektupları ve dilekçeleri yerlerine ulaştırıyor, gerektiğinde talepleri takip ediyor, İstanbul'a geldiğinde arkadaşları ile hasbihal için yer sağlıyor. Bütün bunlar 10 kuruş aylık ile olurken, "o zat kaymakam ise mutasarrıf, mutasarrıf ise vali nasbedilmesine adem-i delaletten dolayı şu hısse-i ianeyi vermekten istinkaf ediyor."

B) İKİNCİ GENEL KURUL

1326 senesi 16 Nisanında (29 Nisan 1910) genel kurulun toplanması için duyuru yapıldı. Yönetim Kurulu için gönderilecek oy pusulaları için çağrı yapılırken, eski yönetim kurulundan ayrılanların ve oylamaya ışık tutması açısından da İstanbul'da bulunan mezunların listesi yayımlandı. Tüzük hükümlerine göre, 20 üyeli yönetim kurulunun kura ile belirlenen 10 tanesi göreve devam edecek olup kalan 10 üyelik için oy kullanılacaktır. Üyelerin oy verirken dikkate almaları amacıyla seçilmelerine rağmen görevden ayrılanlar ile ilgili de bilgi verildi.

Üyelikleri kura sonucu devam edecek olan 10 üye:

Şevki Bey	Meclis-i maarif azası
Süleyman Fehmi Bey	Dahiliye Muhaberat dördüncü şube müdürü
Satı Bey	Dar-ül Muallimin Müdürü
Ali Seydi Bey	Mülkiye Müfettişi
Hamid Bey	Maliye Duyun-u Umumiye Şubesi Müdürü
Ahmet İhsan Bey	Servet-i Fünun gazetesi sahibi imtiyazı
Efdal Bey	Dâhiliye Muhaberat Üçüncü Şube Müdürü
Naim Bey	Maliye Ser veznedarı

Ali Reşat Bey	İstanbul vilayeti Maarif Müdürü
Cevdet Bey	Maarif Muhasebecisi

Geçen sene içinde yönetim kuruluna seçilen veya yedekten davet edildiği halde işlerin yoğunluğu gibi sebeplerle bu görevden istifa eden üyelerin listesi

Mihran E.	Muhasebe-i Umumiye-i maliye Müdür-i Umumisi
Sırrı Bey	Rüsumat Müdür-i Umumisi
Emrah E.	Maarif Nazırı
Cavit Bey	Maliye Nazırı
Reşat Bey	Maliye Müsteşarı
Sait Bey	Meclis-i Maarif Reisi
Tevfik Bey	Şura-i Devlet azasından
Şemsettin Bey	Evkaf Nazır-ı esbakı
Nail Bey	Maarif Nazır-ı sabıkı
Şerif Paşa	İstanbul Vali-i sabıkı
Naim Bey	Mekteb-i Rüştiye Müdürü
Rıfat Paşa	Hariciye Nazırı
Müfit Bey	Mebus
Lütfi Bey	Mebus
Cahit Bey	Mebus
Arif Bey	Kurne-i sabıkadan
Müştak Bey	Meclis-i Ayan Başkatibi
Haşim Bey	Maliye Emlak Şubesi Müdürü
Mavro Kordato E.	Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı

Dernek genel kurulu duyurulandan iki hafta sonra 30 Nisan 1326 (13 Mayıs 1910) Cuma günü artık İstanbul İdadisi'nin bulunduğu eski Mülkiye Mektebi binasında toplandı. Başkan Nurettin Bey, bir açılış konuşmasında boşalmalardan dolayı yönetim kurulu tarafından başkan seçildiğini hatırlattı. Nurettin Bey cemiyetin "Mülkiye ailesi" arasındaki bağları sağlamada başarılı olduğunu, siyaset ve fikir hayatında rakip durumdakı mülkiyelilerin bile bu noktada bulunduğunu ifade etti. Bundan sonra geçen genel kuruldan beri yönetim kurulunda üye ve şimdi ikinci başkan olarak görev yapan Rıfkı Bey söz aldı.

Rıfkı Bey, geçen bir yıl içinde dernek yönetiminin yaşadığı zorluklar üzerinde durdu. Bunların başında yönetim kurulunun toplanamayışı yer almaktaydı. Kişiler, derneğe yeterli zaman ayıramamakta ve işleriyle meşgul olmak zorunluluğu çoğunu bağlamaktaydı. Bir de bu sene içerisinde yaşanan 31 Mart Olayı sırasındaki terör ortamı, derneğin de

işleyişini aksatmıştı. Ayrıca neredeyse hepsi memur olan üyelerin yeni görevlere atanmaları da başka bir sebeptı. Bu yüzden bırçok yönetim kurulu üyeliği boşalmış ve yerine yedeklerden seçim yapılmıştır. Bu cümleden olarak 1. başkan Sırrı Bey ve 2. Başkan Celal Bey görevden ayrılınca yerlerine Şerif Paşa ve Rıfkı Bey görevlendirildi. Aylar süren aralıklarla yönetim kurulu ancak karar alacak çoğunlukla toplanabiliyordu. Bu arada Mihran Efendi Muhasebecilikten, Şerif Paşa 1. başkanlıktan istifa ettiler. Nurettin Bey 1. başkanlığa, İhsan Bey muhasebeciliğe seçildi. Bu arada derneğin çalışanı durumundakı Halim Bey de istifa edince muhasebe defterleri bıle tutulamaz hale geldi.

Bu dönemde yönetim kurulu, devam edemeyen üyelerin yerine yedeklerden üye davet etmeye başlayınca bir ölçüde toplanabilir hale geldi. Ancak bu aşamada da dernek üyelerinin aidatlarını düzenli ödememeleri yüzünden yaşanan malî darlıklar nedeniyle dernek yönetimi çalışamaz durumdaydı. Diğer yandan çıkartılan derginin satışı ve yayınlanması için üyelerden gönderilmesi beklenen yazıların azlığı da başka bir sıkıntıydı.

Bu dönemde Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti gibı birçok derneğin varlığını devam ettiremeyip kapanmasına tanık olunduğunu belirten Rıfkı Bey, mülkiyelilerin bu duruma düşmeyeceklerine inandığını ifade ederek, kapanma riskini ortaya koydu.

Bu genel kurulda, derneğin işleyişini kolaylaştıracağı düşüncesiyle yönetim kurulunun üye sayısını 20'den 12'ye düşürmeyi ve Mekteb-ı Mülkiye müdürünü yönetim kurulunun tabii üyesi kabul edilmesini de içeren bir tüzük değişikliği kabul edildi. Dernek kulüp binasının herkesin daha kolayca gidebileceği Beyoğlu'na taşınması hususunda yeni yönetim kuruluna yetki verildi. Yeni tüzük hükümlerine göre, yapılan seçimlerde yenilenecek 10 üye yerine sadece 2 yeni üyenin seçilmesi söz konusuydu. Geçen seneden devam edecek 10 üye arasında bulunan Ali Seydi, Satı, Ahmet İhsan Beyler istifa ettiler ve böylece bu seçimlerde alınan oylara göre yeni 5 üyenin yönetime girmesine imkân sağladılar. Bu genel kurulda yönetim kurulu üyeliklerine Nurettin Bey (Şurayı Devlet Mülkiye Dairesi Reis-i Sanisi), Rıfkı Bey (Ziraat Bankası Müdür-i Sanısi), Hemayak Efendi (Dava vekili), İsmail Hakkı Bey (Evkaf Nezareti tahrirat müdürü) ve Sami Bey (Meclis-i Maarif Azası) seçildiler.

Yönetim kurulu toplantısında Nurettin Bey 1. başkan, Rıfkı Bey 2. başkan, Cevdet Bey muhasebeci, İsmail Hakkı Bey kâtib-i umumı seçildiler. Bu genel kurul, toplantıdan önceki yönetim kurulunu çok değiştirmediği gibi, yürütme kurulu da neredeyse boşlukları tamamlanarak korunmuş oldu.

Ancak Nurettin Bey, Beyrut Valisi olarak atandığı için görevi bıraktı. İkinci başkan Rıfkı Bey'in de kısa bir süre sonra istifası üzerine, yönetim kurulu yeniden görev dağılımı yapmak ve yeni listeyi dergide yayımlayarak üyelere bildirmek gereği duydu. Buna göre Maarif Nezareti tedrisat-ı ıptıdai müdürü Şevki Bey 1. başkanlığa, Divan-ı muhasebat azasından Hasan Tahsin Bey 2. başkanlığa getirildi. Bu görev değişikliklerinin duyurulduğu yazıda, aidatların ödenmemesi tekrar dile getirilerek özellikle taşradakı üyeler titizliğe davet edildi. Hattâ bunu özendirmek için Manisa Bimarhanesinde yoksulluk ve perişanlık içindeki mezunlardan Denizlili Mehmet Ali Efendinin İstanbul'a getirtilip tedaviye başlandığından haber verildi.

Aynı bülten, "kulübümüzün idame-i mevcudiyetine medar olacak hâsılatın temini ve Mülkiye ailesi efradı arasında revabıt-ı ictimaiye ve uhuvvetkâranenin teyidi maksadıyla" 1 Teşrinisani 1326 (14 Kasım 1910) Pazartesi günü Beyoğlu'nda Varyete Tiyatrosu'nda düzenlenen müsamerenin de ayrıntılı hesap cetvelini ve o yıla ait Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarının mizanını yayımladı.

C) ÜÇÜNCÜ GENEL KURUL: OLAĞANÜSTÜ TOPLANTI

İkinci genel kuruldan 8 ay sonra, 31 Kânunuevvel 1326 (13 Ocak 1911) tarihinde derneğin genel kurulu yeniden toplandı. Bu toplantı olağanüstü nitelikteydi. Yönetim kurulu adına birinci başkan Şevki Bey tarafından genel kurula bir öneri listesi sunuldu. Burada öncelikle 30 Nisan 1326 (13 Mayıs 1910) tarihinde toplanan II. genel kurulda seçilen yönetimin çeşitli sebeplerle görevden çekilmesi sonucu 4 ay evvel göreve başlayan mevcut yönetim kurulunun üzerine düşen işleri yapmakta yaşadığı zorlukları, özellikle malî sıkıntıyı ifade etti. Bunu ortaya koyabilmek için dernek üyelerinin sayısını ve aidat ödenme oranını bir tablo ile sundu:

Senesinde [Rûmî]	Mikdâr-ı aza	Muntazam hisse-i iştira-kini veren	Kısmen veren	Hiç vermeyen	Hasılat-ı vasati-i şehri[Kuruş]
1324	828	528	30	270	7280
1325	838	300	150	387	5350
1326	840	150	85	505	4200

Dernek genel kurulu, yönetim kurulunu Beyoğlu'nda bir yer tutulmasıyla görevlendirmişti. Başkanın verdiği bilgiye göre şimdiki binanın sahibi de senelik 240 Kuruş kirâ ya da tahliye istemekteydi. Beyoğlu'nda tutulacak bir binanın da zorunlu giderlerle birlikte aylık 90 lirayı geçeceği

anlaşılınca, bu meblağın mevcut gelirler ile karşılanamayacağının açık olması nedeniyle konuyu genel kurula sunma ihtiyacı duymuşlardı.

Yönetim kurulunun önerileri;

1- Kulüp binasının Beyoğlu'na nakli için gerekli ilk masraf olan 350 liranın defaten temini amacıyla bütün mezunların güçleri oranında yardım yapmasının sağlanması,

2- Derneğin sürekli zorunlu giderlerinin karşılanması konusunda yönetim kurulunun zorda bırakılmaması ve mülkiye ailesinin haysiyetinin zedelenmemesi amacıyla, üyelerin şahsen taahhüt altına girmeleri,

3- Sürekli masrafları karşılamak üzere, üyelerin ödedikleri asgari 10 ve azami 100 kuruş olan aidat meblağının her üyenin kendi maaşının % 1'inden eksik ise bu orana yükseltilmesi, maaşlı olmayan üyelerin de güçleri ölçüsünde aidatlarını yükseltmeleri ve "hisse-i mukarrerin talep vukuuna mahal verilmeyerek muntazaman tesviye ve itası",

4- Yönetim kurulu üyelerinin resmî görevleri dolayısıyla kulüp işleriyle yeterince meşgul olamadıkları için, yine mezunlardan uygun bir kişinin yönetim kuruluna karşı sorumlu olmak üzere aylık 1000 kuruş ücretle Kulüp Müdürü olarak görevlendirilmesi ve bunun nizamnameye yazılması,

5- Yönetim kurulu üyelerinin üstlendikleri görevin sorumluluğunu da taşımalarını sağlamak amacıyla senet ve sözleşmelerin hepsi tarafından imzalanması esasının kabulü,

6- "Mezunin-i Mülkiye İttidad ve Teavün Cemiyetinin mevcudiyetini erae eden (görünür kılan) Mülkiye Mecmuasının muharrirleri umum mezunin-i mülkiye olduğu halde adedi mahdud ve himmetleri meşkur birkaç refikimizden maadası şimdiye kadar ufak bir makale bile yazmadıkları cihetle mecmuanın ikmal-i nevakısı için bazen ve hattâ son zamanlarda ekseren müşkülata tesadüf olunduğundan hem tenevvü-i münderecatı hem de daha suhuletle temin-i intişarı için ya forması mikdarının taklili veya iki ayda bir neşri hususunda Ali Reşat Beyefendi biraderimiz tarafından izah edilecek mevad hakkında bir karar-ı kat'i ittihazı".

Öneri listesini okuduktan sonra Başkan, yönetim kurulu adına bir tehdit anlamında şu sözlerle konuşmasını bitirdi: "Şerait-ı ma'dude hakkında rüfeka-yı muhtereme tarafından bir karar-ı kat'i verilerek cemiyetimizin bundan sonra da muhafaza-i mevcudiyetine dair ittihaz-ı tedabir edilmediği takdirde ba'dezin daimi mesuliyet-i taahhüdat altına girmesi mümkün olmayacak olan heyet-i idare-i hazıranın kabul-ü istifasıyle hemen yeniden bir heyet-i idare teşkili".

Bu öneriler üzerine tartışmaya başlandı. 1. maddeyle ilgili olarak, toplantıda bulunanlar 3914 kuruşu topladılar. Ayrıca birikmiş aidatların tahsil edilerek bu amaçla kullanılması kararlaştırıldı. Bakayanın tahsili için bir heyet oluşturuldu. Rüsumat müdür-i umumisi Sırrı Bey, Ziraat Bankası müdür-i umumisi Şevket bey, Maariften Sait ve Musa ile Hamid Beylerden oluşan komisyon ilk olarak bir "iane defteri" oluşturarak toplantıdaki yardımı topladı. 2. ve 3. maddelerin görüşülmesi sırasında İstanbul'da olanlar ile taşrada olanlar arasında aidat oranı farklılaşmasının korunması önerildi. Dördüncü madde konusunda İzmit Mebusu Müfit Beyin görüşü kabul gördü ve yönetim kurulu üyesi Memduh Bey müfettiş olarak belirlendi, Mülkiye mezunu olmayan bir müdürün en fazla bin kuruş aylıkla görevlendirilmesi kabul edildi. Beşinci maddede, eskiden olduğu gibi davranılması yolunda karara bağlandı.

Son madde olan dergi konusuna gelince, dergi idare kurulu başkanı Ali Reşat Bey, bu ay yayımlanacak makale bulunmadığından derginin basılamayacağını ve dergi için yazı yazma konusunda mezunların destek vermediğini söyledi.

Toplantıda; yazı kurulunun genişletilmesi, derginin üyelere ücretli gönderilmesi ile elde edilecek meblağ ile görevli bir yazı kurulu oluşturulması, abone bedellerinden toplanacak paranın yazarlara makale başına bir ücret verilmesi, yazı kurulunun altı ayda bir yenilenmesi, derginin içeriğinin ıslah edilmesiyle daha çok satılmasının sağlanarak ve bu yolla da masraflarını karşılayabilir hale kavuşturulması önerileri getirildi.

Derginin ebatıyla ya da forma sayısıyla oynanmasına karşı çıkıldı. Sonunda derginin eskiden olduğu gibi ayda bir yayınlanması, abone bedeli alınarak yazarlara ücret ödenmesi ve yazı kurulunun genişletilmesine karar verdiler. Taşradaki üyelerin abone ücreti ödememesi, mülkiye öğrencilerinin masraflar kadar abone ücreti vermesi ama diğer darülfünun talebelerine indirim yapılmaması kararlaştırıldı.

Dernek yönetim kurulunun, önerilerimiz kabul edilmezse istifa ederiz, yolundaki tehditlerini uygulama gereği kalmamış olmalı ki bu toplantıda yönetim kurulu seçimi yapılmadı.

Bu kararlar, tutanak özetlerinin yer aldığı bültenin de bulunduğu 25. sayıda kendisini gösterdi. Derginin kapağında da yer alan heyet-i idarenin listesi 25. sayıdan itibaren değişti. Bu değişikliğe kadar derginin idare heyeti; Ali Reşat, Hasan Tahsin, Ali Seydi ve Memduh Beylerden oluşuyordu. Yeni liste, dergideki yazılış sırasına göre, Yahya Sezai Bey, İsmail Müştak Bey, Hayrettin Bey, Ahmet Zühtü Bey, Ali Seydi Bey,

Memduh Bey, Hasan Tahsin Bey, Ali Reşat Bey şeklini aldı. Gene kapakta "Heyet-i Tahririye: Umum mezunin-ı mülkiye" ibaresi korundu.

Derginin ikinci yılı tamamlandıktan sonraki 25. sayısından itibaren derginin sayfa numaralandırma düzeni de değiştirildi ve her sayıda baştan başlanması yerine sayfa numaralarının devamı yolu seçildi. Bu konuda bir açıklama yapılmıyorsa da, her sayı yerine her cilt için numaranın baştan başlatılması istenmiş olmalıdır. Bunu sadece tahmin olarak söyleyebiliriz, çünkü derginin bundan sonra sadece 6 sayısı görülebilmiştir. Bu sayıda, Mülkiye talebelerinin ödevlerine de yer verilmeye başlandığı söylenerek son sınıflardan Mehmet Emin Efendi'nın "Boğazların Hal-i Hazırı" başlıklı yazısı da yayımlandı.

25. sayının ilk sayfasında imzasız ama heyet-i idare adına yazıldığı görülen bir "İfade" başlıklı açıklama yer almaktadır. Burada, derginin daha "nefis" bir şekle ve içeriğe kavuşabilmesi için sürekli yazı kuruluna katılmayı "lütfen" kabul eden Yahya Sezai, İsmail Müştak, Ahmet Zühtü, İsmail Hakkı, Hayrettin Beylerin adları anılıyor ve bütün mülkiyelilerin yazı kurulunda yer aldığı hatırlatılıyor. Eğer mezunlar taahhüt ettikleri gibi yazıları ile katılacak olurlarsa, heyet-i tahririyede adlarının anılması vaad ediliyor.

Aynı sayıda bu açıklamadan sonra 4 sayfalık bir yazı yer alıyor ki, yeni yazarlardan Yahya Sezai Bey imzasını ve "Bir Hitap" başlığını taşımaktadır. Bu yazı, derneğin son genel kurulunda dergi ile ilgili olarak durumunun düzeltilmesi gerekliliğinin tartışıldığını hatırlatarak başlıyor ve bu tartışmalar sırasında "bu risalenin mezunin-i mülkiyenin mahsul-ü irfan ve ıkdamı olmak meziyetinden şimdilik âri olduğu" söylendiğini belirtir. Yazar da bu düşünceye katıldığını "bunu cümlemiz itiraf etmeli ve çare-i ıslahına çalışmalıyız" diyerek ifade eder. Bu çerçevede önerileri olduğunu ve bunu arkadaşların görüşlerine açmak için yazdığını söyleyerek konuya giriş yapar.

Dergi ile ilgili iki öneri getiren Yahya Sezai Bey, öncelikle Osmanlı toplumunda bir ahlâki çöküşün varlığını ve bunun aile terbiyesindeki eksiklikten kaynaklandığını ifade ederek, bu eksikliğin giderilmesi amacıyla kızların mekteplerden yetiştirilmesinin kısa zamanda mümkün olmadığı gerçeğinden yola çıkarak annelere ve anne adayı olan kızlara dönük bir çeşit yaygın eğitim modeli öne sürmektedir. Bu model, derginin eki olarak bir program çerçevesinde hazırlanacak konuların her ay kaymakam, mutasarrıf ve valiler aracılığıyla konferans ya da vaaz şeklinde bulundukları yerlerdeki insanlara anlatılmasının sağlanmasını öngörmektedir. Diğer bir öneri de, yine mülki amirler üzerinden yürüyecek yıllık bir yayın ile ilgilidir. Buna göre, her kaymakam,

mutasarrıf ve valinin altı ya da oniki ayda bir görev mahallinin coğrafi, toplumsal, ekonomik ve kültürel durumu hakkında bilgiler ve yaptığı, planladığı ve yapamasa da gerekli gördüğü işleri içeren birer rapor göndermesi; bu raporların salname halinde yayınlanarak kaza, liva ve vilâyetlere dağıtılması yoluyla da, görev değişikliği sonrasında bilgi birikiminin yeni mülki amire aktarılması imkânının sağlanmasına aracılık edilmesidir. Bu görevlerdeki kişilerin yakın bir gelecekte bütünüyle Mülkiye mezunlarından olacağını da düşünen yazar, bu vazifenin mezunlar derneğine düştüğünü ileri sürer. Bu iki etkinlik yoluyla hem dernek amacına bir hizmet daha eklemiş olacaktır, hem de dergi benzerlerinden ayrılmış olacaktır.

Ali Reşat Bey'in olağanüstü genel kurulda dediği çıkarak derginin 26. sayısı yazı eksikliği nedeniyle iki aylık olarak yayımlandı. Mart-Nisan 1327 (1911) aylarını kapsayan 26. sayıda yeni yazı kurulu üyelerinden Yahya Sezai Beyin bir makalesi de yer aldı. Bu sayıdaki başka bir yazı ise, taşradan gönderilmişti. 1326 mezunlarından olan Kosova Vilayeti Maiyet Memuru Ahmet Kemal Bey, "Mülkiyelilere" başlıklı yazısında derneğin gündemindeki sorunlarını ikiye ayırarak, kulüple ilgili olanları İstanbul'da bulunanlara bıraktığını belirtip dergiye ilişkin görüşlerini dile getirir. Ona göre, dergi memleketin her bir köşesinden gönderilecek bilgi ve raporlara açık olmalı, hattâ sadece onları kabul edeceğini ilân etmeliydi. Öncelikle bu yolla derginin yazı yoksulluğu ortadan kalkacaktı. Çünkü memuriyet hayatına giren mezunların felsefi ve teorik konularda makaleler yazmalarını beklemek boşunaydı. Diğer yandan herkes memleketin çeşitli yerleri, oraların ahalisi, adetleri ve yaşayışları hakkında bilgi sahibi olurken oraları daha çok sevip benimseyecekti. Bu sevgi ve bilgi özellikle mülkiye memurlarının görevlendirildikleri yere giderken, oraları kanaatine güvenecekleri bir arkadaşlarının değerlendirmeleri ile tanımalarına ve görevlerinde de başarıya dayanak sağlayacaktı.

D) DÖRDÜNCÜ GENEL KURUL

Dernek yeni taşındığı Beyoğlu'ndaki yerinde 14 Nisan 1327 (27 Nisan 1911) günü dördüncü genel kurulunu topladı. Toplantı birinci başkanının konuşmasıyla başladı.

Başkan konuşmasında toplanan olağanüstü genel kurulun oluşturduğu iki komisyonun da görevlerini yapmakta âciz kaldığını ifade etti. Birinci komisyon, Beyoğlu'na taşınmak için gerekecek 350 liralık nakit parayı tedarik etmek üzere oluşturulmuştu. Komisyonun geçen 3 ayın sonunda 5200 kuruşluk bir yardım toplayabildiğini ifade eden Başkan, derginin

ıslahı ile ilgili oluşturulan diğer komisyonun çalışmalarının sonunda ise derginin Mart ayında eski halinde bile yayımlanamadığını söyledi. Mevcut yönetim kurulunun taşınma işini tamamlayarak hem üyeler tarafından istenen hem de Mülkiyelilere daha lâyık bir kulüp oluşturulduğunu, ancak bunun 3 senelik bir çabadan sonra gerçekleşmesinden dolayı övünülecek bir yanı olmadığını söyledi. Genel kurul, derneğin üyelerce verilmeyen aidatların tahsili ve bundan sonra düzenli ödenmesi için gerekli tedbirlerle birlikte, mülkiyelilerin ilmî düzeyine yakışan bir derginin sürdürülmesi için tutulması gereken yollar hakkında öneriler geliştirmesi gerektiğini hatırlattı. Tüzük gereği görev süreleri dolan üyelerin yerine yenileri yönetim kuruluna seçileceğini belirten başkan, yapılacak seçimlere ilişkin olarak hem dernek işlerinde tecrübeli hem de meşguliyetleri buna uygun olan kişilerin yönetime seçilmesini tavsiye ederek sözlerini bitirdi.

Genel kurulda 1325 yılı kesin hesabı, *muhasebe kayıtları ve evrakları ile izah edilemeyen hesap açıkları* görevdeki arkadaşlarının iyi niyetine bağlanarak onandı. Aidatların ödenmesinin düzene koyulması amacıyla; İstanbul'daki dairelerde üçer mülkiyeliden oluşacak komisyonlar ile o dairelerdeki üyelerin aıdatlarını ödemelerinin takip edilmesi, vilâyetlerde ise mülkiyeli vali bulunan yerlerde onun, değilse başka bir mülkiyeli üyenin bu işe görevlendirilmesiyle birikmiş aidat borçlarının peşin ya da taksitler halinde ödenmesinin sağlanması; bundan sonraki aidatların da aksatılmadan gönderilmesinin sağlanması karara bağlandı.

Mayıs 1327 tarihli 27. sayının eki durumundaki bültende genel kurul görüşmelerine bu kadar yer verilerek geçen aylara ait mizanlar ve hesap cetvelleri yayımlandı. Bundan önceki ve sonraki ekler birden başlayan sayfa numaraları ile dergiden ayrılmışken bu bültende dikkat çeken şey, asıl derginin sayfa numaralarını izleyen şekilde numaralanmasıdır. Haziran 1327 tarihli sayıda sayfa numarası geçen sayıda bülten için kullanılanlar tekrarlanarak ana derginin sayfa numaralarını takip edecek şekilde verilmiştir.

Bu genel kurulun seçim sonuçları, bir sonraki ayda yayımlanan bültenle duyuruldu. Tüzük gereği görev süreleri dolan Tedrisat-ı İptıdaiye Müdürü Şevki, Maarif Muhasebat Müdürü Cevdet, Maarif Nezareti Müfettişlerinden Memduh, Dahiliye Nezareti Tahrirat Şubesi Müdürlerinden Efdal, İstanbul Maarif Müdürü Ali Reşat ve Evkaf Nezareti Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı Beylerin yerine yeni üyeler için seçim yapıldı. En çok oy alan Ziraat Bankası Müdir-i sânisi Rıfkı Bey 48 oyla ve diğerleri daha az oylarla seçildi. Hâlbuki derneğin kuruluşu amacıyla yapılan ilk toplantıda bile oyların 250'den aşağı doğru

sıralandığı düşünülürse, toplantıya katılımın ne ölçüde düştüğü ortaya çıkmaktadır. İlk toplantıda yedek üyelerin sonuncusu 41 oy almışken, dördüncü genel kurul oylamasında 48 oy alan listenin başına geçebilmiştir.

Yeni yönetim kurulu 17 Nisan 1327 (30 Nisan 1911) günü toplanarak kendi arasında görev dağılımı yaptı. Buna göre birinci başkanlığa İsmail hakkı Bey, ikinci başkanlığa Hasan Tahsin Bey, Muhasebeciliğe Selahattın Bey, Genel Sekreterliğe Yahya Sezai Bey getirildiler. Diğer üyeler Rıfkı Bey, Keseryan Efendi, Şevki Bey, Efdalettin Bey, Maksud Neşan Efendi, Hamayak Efendi, Sami Bey, Nail Bey ve tabii üye Rakım Bey şeklindedir.

Dernek adına yapılan başka bir duyuruda da, "risaleye derc edilecek makalât için bu nüshadan itibaren sahife başına şimdilik on kuruş itası meclis-i idarece tekarrür etmiş olduğu ilân olunur" denilmektedir.

CAVİD BEY ŞEREFİNE ZİYAFET

Mayıs 1327 tarihli 27. sayıda derneğin verdiği bir ziyafet ile ilgili haber yer almaktadır. Bu ziyafet Maliye Nezaretinden çekilen Cavit Bey onuruna düzenlenmişti. 6 Mayıs 1327 (19 Mayıs 1911) Cuma günü verilen ziyafet birinci başkan İsmail Hakkı Bey'in konuşmasıyla başladı. Ardından Sadrazam Hakkı Paşa konuştu: Cavit Bey ile Mülkiye ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ailelerinde ortaklıklarının olduğunu, kendisinin görevden ayrılmasından üzüntü duyduğunu söyledi ve başarılarını övdü. Boşalan Maliye Nezaretini kabul eden Nail Bey'in de bir Mülkiyeli olmasını kendisi de Mülkiye mezunu olan Sadrazam övünçle ifade etti. Cavit Bey de bir konuşma yaparak siyasette gelmek kadar çekilmeyi bilmenin de önemini vurguladı. Bürokratlar için ise, aslolanın görevini yapmak olduğunu belirterek çoğunluğu memur olan mülkiyelilere parti çekişmelerinin dışında kalmalarını tavsiye etti. Nazırların siyaseten gelip gideceklerini ama memurların işlerini hakkıyla yapmaya devam edeceklerini söyleyerek, Nail Bey ve Sadrazam Hakkı Paşa hakkında övgü dolu sözler söyledi.

Bu toplantıda Mülkiye ailesi vurgusu çok kuvvetliydi. Sadrazam ile eski ve yeni bakanların konuşmalarında özellikle parti siyasetini dışarıda tuttuklarını ifade ederek siyasetin bu sofrada işinin olmadığını belirtmeleri dikkat çekiciydi. Diğer bir husus da, mülkiyelilerin göreve gelen mülkiyeli yeni Maliye Nazırı Nail Bey için değil de, görevden ayrılan Cavit Bey için böyle bir yemek düzenlemeleri de önemli bir ayrıntı durumundadır.

MEZUNLARIN KABUL RESMİ

5 Ağustos 1327 (18 Ağustos 1911) Cuma günü Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyetinde bir kabul resmi gerçekleştirildi. Bu tören, okuldan yeni mezun olan 180 mülkiyelinin hem derneğe üyeliklerinin kabulü, hem de bu seneki okul birincisine ödül vermek amacıyla düzenlenmişti. Karşılıklı nutuklarda yeni ve eski mezunların birbirleri hakkında söyledikleri ve Mülkiyenin bir aile olduğu, bütün mezunların büyük ve küçük kardeşler olduğu vurgusu öne çıktı. Bu toplantıya da damgasını vuran konu, derneğin varlığını sürdürmesinin önemi idi.

1- YAYINLARI

a. Mülkiye Dergisi

A. Derginin Biçimsel Özellikleri

Ayda bir yayımlanan derginin her sayısı kapak hariç 64 sayfadan oluşmaktadır.

Kapak sayfasında en üstte derginin numarası fiyatı, tarihi yer almaktadır.

Derginin adının yer aldığı 2. sıranın sağ tarafında imtiyaz sahibi ve müdürün adı (Sahib-i imtiyazı ve müdürü: Mekteb-i Mülkiye mezunlarından İstanbul Vilayeti Maarif Müdürü Ali Reşat), sol tarafında iki satır halinde "heyet-i tahririye – umum mezunin-i mülkiye" ibaresi ve devamında yönetim kurulu listesi yer alır.

Üçüncü sırada "Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti tarafından her ay ibtidasında neşrolunur mecmuadır" ifadesi vardır.

Dördüncü sırada; yıllık abone ücretini bildiren cümle vardır.

Beşinci sırada, bir çerçeve içinde "Münderecat" bölümünde o sayıdaki bütün yazılar ve yazarlarının listesi yer almaktadır.

Son sırada "İstanbul–Matbaa-i Kader/Dersaadette Sultan hamamında Mola Taşında Numara 16" ibaresinden sonra son satırda basıldığı yıl belirtilir. Derginin birinci sayısı Matbaa-i Ahmet İhsan ve ikinci sayısı Artin Asadoryan Matbaası tarafından basılmıştır. Üçüncü sayıdan itibaren Matbaa-i Kader basmıştır.

Bu derginin künyesinde yazı kurulu olarak da "umum mezunin" kaydı yer almıştır. Bu yaklaşımıyla bile, Mülkiye mezunları bir bütün olarak hürriyet idealine bağlılıklarını vurgulamaktadır.

B. Dergide İncelenen Konulara Toplu Bakış

Mülkiye dergisi, sadece Mülkiyelilerin yazdığı bir yayın organı olma kararını özenle uygulamıştır. Yazıların tamamına yakım telif olup bir kısmı dernek üyelerini yakından ilgilendiren mevzuata ve onların gerekçelerini içeren önergeler ve daha az bir kısmı da tercümedir.

Derginin ilk sayısında, okul müdürü Celal Bey tarafından Mülkiye Eğitim Tarihi denilebilecek bir özet sunulur. Bu yazıda, Abdülhamit döneminde nasıl mağduriyetler ve baskılar yaşandığı anlatıldıktan sonra okulun açılışından o güne kadar ders programlarında yapılan değişiklikler sınıf sınıf sayılarak anlatılır. Meşrutiyetin ardından programların Paris Mekteb-i Siyasî ders planına yaklaştırıldığı belirtilir.

Söz konusu yayın ayrıntılı olarak incelenmeye değer niteliktedir. Dergide yer alan yazıların genel olarak bütünüyle sosyal bilimlere, özel olarak siyasal bilimlere odaklandığı görülmekle beraber, birinci sayının ilk sayfalarında yer alan "Mesleğimiz" başlıklı ve "heyet-i tahririye" imzalı yazı bir bildiri mahiyetindedir. Onun dışında, Osmanlı'nın "ittihadı" ve mülki idare amirlerinin sorunları, genel olarak idare hukuku, karşılaştırmalı siyasî kurumlar konularında makaleler, özellikle Efdalettin Bey imzalı Osmanlı tarihine ilişkin dizi yazılar, iktisat tarihi ve Bedii Nuri tarafından kaleme alınmış sosyolojik incelemeler dikkat çekicidir.

Ülke içinde özellikle farklılık gösteren bölgeler ve ahalisi hakkında dergide çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Dergide en çok imzası bulunan yazarlardan birisi olan Abdulgani Sena yazılarında Yemen konusu çokça ele alınmıştır. Muş Mutasarrıfı Ahmet Macit'in ve Erzincan Mutasarrıfı Şefik'ın yazılarında Kürtlerin ve bölgenin durumuna ilişkin bilgiler verilmektedir. Ayrıca Girit, Beyrut, Adana, "Makamât-ı Mukaddese" ve Bulgaristan hakkında makaleler yayımlanmıştır.

Dergının 30 sayısı içinde Farabi'nin "Kitab-ül Siyase"sinin çevirisi üç parça halinde yayınlanır. Bunun dışında çeviri yazı yayınlanmadı. Ayrıca "Encümen-i Mahsus Tarafından Tadilen Tanzim Olunan İdare-i Vilayat Kanunu Layihasıyla Esbab-ı Mucibe Layihası (Esbab-ı Mucibe)", "Mülkiye Müfettişleri Talimatı" ve "Vilayat Kanunu" gibi metinler de dergide yer aldı.

SALNAME

Derneğin talimatnamesinin 36. maddesi gereğince, her sene Temmuzun 11'inde;

– derneğin talimatnamesini,

- dernek üyelerinin mezuniyet yılına göre isim ve adreslerini,
- bütün mezunların harf sırasına göre mezuniyet yılı, isım ve adreslerini,
- denetim kurulu tarafından geçen yılın işlemlerine ve hesaplarına ilişkin genel kurula sunulan raporu,
- genel kurul toplantı tutanaklarını,
- üyeler tarafından kaleme alınıp yönetim kurulunca uygun görülen makaleleri
- ve son olarak geçen bir yıl zarfında siyasî ve edebî bilimler alanında yayınlanmış Türkçe eserler hakkında özet bilgiyi içerecek bir salnamenin yayınlanması gerekmektedir.

Tüzükte yer almasına karşın bu yıllığın yayınlandığına dair bir bilgi 3 yıllık dönem içerisinde üyelere duyurulmadığı gibi, salnamede yer almak üzere bilgi istendiği de görülmedi. Aksine, Haziran 1325 tarihli sayıya ek olan bültende, Salnameyi hazırlamakla görevli arkadaşların bazılarının memuriyetle İstanbul'dan ayrılmaları ve üzücü irticai olayların etkisiyle salnamenin hazırlanamadığı, şimdi bu görevin dergi yazı kuruluna verildiği bildirilmektedir.

İncelenen son sayı olan 30. sayıya ek durumundaki derneğin yeni taşındığı dairenin adresini de bildiren bültende, üyelerin ad, mezuniyet yılı, okul numarası ve görevini derneğin bu adresine bildirilmesi, derginin ve diğer yazışmaların gönderilmesinde aksaklık olmaması için listelerin güncellenmesi amacıyla isteniyor. Bu durumda, Salnamenin yayımlanmadığını söylemek durumundayız.

Salname konusunda, salnamenin yayımlandığım görülmemişse de, yayımlanması için belirtilen tarih dikkate değerdir. Mülkiyeliler, hürriyet düşüncesine verdikleri değeri ve onun Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yürürlük kazandığı 11 Temmuz gününe yükledikleri simgesel anlamı ortaya koymaktadır.

Sonuç

Mülkiyeliler, meşrutiyetin ikinci kere ilân edilmesinin hemen ardından, anayasal düzen çerçevesinde tanınan toplantı, dernek ve söz hürriyetini kullanmak, hattâ bu hürriyetlerin uygulamada örneklerini sergileyerek topluma öncülük etmek düşünce ve gayreti ile bir araya gelmişlerdi. Bu buluşmanın ürünü olarak Mekteb-i Mülkiye mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti kurulmuştu.

Mekteb-i Mülkiye mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti, sergilediği tavır ve yayınları ile hürriyetlerin toplumda benimsenmesi ve yaygınlaşması için önemsenmesi gereken çabalar harcamıştır. Özellikle

cemiyetin faaliyetleri ve hesapları ile ilgili saydamlık, kararlara azami katılımı sağlamaya dönük uygulamalar ve dernek yönetimindeki değişikliklere rağmen takip edilmeye devam eden hedefler düşünüldüğünde, hürriyetleri bir kültür olarak hazmetmiş bir kadronun varlığını da göstermektedir. Belki de bu görünüm, Mülkiyelileri yaşadıkları topluma öncülük etme iddialarının objektif bir kanıtı durumundadır.

DOĞUBATI
YAYINLARI

TARİH

Annales Okulu
Peter Burke

Doğu Batı Makaleler-I
Halil İnalcık

ABD Tarihi
Allan Nevins-Henry Steele Commager

Feodal Toplum
Marc Bloch

Osmanlı Kırsal Hayatı
Suraiya Faroqhi

SOSYOLOJİ

Şerif Mardin Okumaları
Editör: Taşkın Takış

Burjuva
Werner Sombart

Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış
Umut Özkırımlı

Orta Doğu'da Kültürel Geçişler
Editör: Şerif Mardin

Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim
S. N. Eisenstadt

Oryantalizm: Tartışma Metinleri
Editör: Aytaç Yıldız

Weber'in Metodolojisi
Fritz Ringer

Simülakrlar ve Simülasyon
Jean Baudrillard

Sessiz Yığınların Gölgesinde
Jean Baudrillard

Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği
Jean Baudrillard

Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü
Vilfredo Pareto

Frankfurt Okulu
Editör H. Emre Bağce

FELSEFE

Felsefe ve Doğa Bilimleri
Doğan Özlem

Kant'ın Felsefesi
Heinz Heimsoeth

Felsefenin Temel Disiplinleri
Heinz Heimsoeth

Tarih Tasarımı
R. G. Collingwood

Yeni Bilim
Giambattista Vico

Ölümcül Hastalık Umutsuzluk
Søren Kierkegaard

Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı
Henri Bergson

Alman İdealizmi-Fichte
Haz. E. Kılıçarslan-G. Ateşoğlu

Aydınların İhaneti
Julien Benda

Tarih Felsefesi
Haz. Doğan Özlem-G. Ateşoğlu

SİYASET BİLİMİ

Türkiye'de Devlet Geleneği
Metin Heper

Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum ve Kültür
Metin Heper

ANTROPOLOJİ

Sosyoloji ve Antropoloji
Marcel Mauss

İlkel İnsanda Ruh Anlayışı
Lucien Levy-Bruhl

İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler
Lucien Levy-Bruhl

EDEBİYAT

Schiller
Hazırlayan: Gürsel Aytaç

Sainte-Beuve'e Karşı
Marcel Proust

Alman Romantizmi
Ricarda Huch

Şair ve Patron
Halil İnalcık

SANAT

Sanat
France Farago

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

BÜTÜN SAYILAR:

1. DEVLET
2. DOĞU NE? BATI NE?
3. GERİCİLİK NEDİR?
4. ETİK
5. KAMUSAL ALAN
6. KAYGI
7. AKADEMİ ve İKTİDAR
8. TÜRK TOPLUMU ve GELİŞME TEORİSİ
9. SÖYLEM ÜSTÜNE SÖYLEM
10. BİNYILIN MUHASEBESİ
11. ARAFTAKİLER
12. AKADEMİDEKİLER
13. HUKUK ve ADALET ÜSTÜNE
14. AVRUPA
15. POPÜLER KÜLTÜR
16. GEÇ AYDINLANMANIN ERKEN AYDINLARI
17. EKONOMİ
18. KÜRESELLEŞME
19. YENİ DÜŞÜNCE HAREKETLERİ
20. ORYANTALİZM I ve II
21. YENİ DEVLET YENİ SİYASET
22. EDEBİYAT ÜSTÜNE
23. KİMLİKLER
24. SAVAŞ ve BARIŞ
25. GELENEK
26. AŞK ve DOĞU
27. AŞK ve BATI
28. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 1
29. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 2
30. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 3
31. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 4
32. BİR ZAMANLAR AMERİKA
33. ORTAÇAĞ AYDINLIĞI
34. AKDENİZ
35. ENTELEKTÜELLER I
36. ENTELEKTÜELLER II
37. ENTELEKTÜELLER III
38. MİLLİYETÇİLİK I
39. MİLLİYETÇİLİK II
40. ANTİK DÜNYA BİLGELİĞİ
41. "MEDENİYETLER ÇATIŞMASI"
42. BİR ZAMANLAR AMERİKA - II
43. ŞİDDET

Önceki sayıların temini ve her türlü bilgi için
e-mail; dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com
tel: 0(312)425 68 64 / 425 68 65

ODILE MOREAU
Jön Türkler ve Emperyalizme Karşı Direnen Gizli Örgütler

KEMAL KARPAT
İttihad ve Terakki Cemiyeti 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası

ALTAY CENGİZER
Eski Avrupa Sona Ererken İmparatorluk için Direnen Jön Türkler

FATİH ÜNAL
II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi

MEHMET ÖZDEN
Hürriyet Çağında Milliyetçilik

MEHMET OKUR
Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Cemiyetler: İllegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş

BARAN HOCAOĞLU
II. Meşrutiyet'in İlânı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset

BAYRAM SOY
1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı

NEVİN YURDSEVER ATEŞ
Şûrâ-yı Ümmet Gazetesi'nin Selanik Nüsha-i Fevkalâdesi

ÜLKÜ GÜRSOY
II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme

ADEM KARA
Meşrutiyetin Oluşumunda Aydınların Etkisi

ADEM EFE
II. Meşrutiyet Dönemi İslâmcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri

SÜLEYMAN GÜNGÖR
1908 Devrimi ve Mekteb-i Mülkiye

ISSN 1303-72420-0
9 771303 724207